:HRIFT

)R

)THEEKWEZEN

TIJDSCHRIFT

VOOR

BOEK- EN BIBLIOTHEEKWEZEN

TIJDSCHRIFT

VOOR

BOEK-

EN

BIBLIOTHEEKWEZEN

ONDER REDACTIE VAN EMM. DE BOM, J. W. ENSCHEDÉ, P. C. MOLHUYSEN, V. A. DELA MONTAGNE EN PR. VERHEYDEN, SECRETARIS DER REDACTIE, MET DE MEDEWERKING VAN NOORD- EN ZUIDNEDERLANDSCHE BIBLIOTHECARISSEN EN BIBLIOPHILEN

VIJFDE JAARGANG

ANTWERPEN, J.-E. BUSCHMANN
'S-GRAVENHAGE, MARTINUS NIJHOFF — 1907

JAARGANG V NUMMER 1 JANUARI-FEBRUARI 1907

TIJDSCHRIFT VOOR BOEK- & BIBLIOTHEEKWEZEN

LABORE ET CONSTANTIA

ONDER REDACTIE VAN

EMM. DE BOM, J. W. ENSCHEDE, P. C. MOLHUYSEN,
V. A. DELA MONTAGNE EN
Pr. VERHEYDEN, SECRETARIS DER REDACTIE

J.-E. BUSCHMANN, ANTWERPEN
MARTINUS NIJHOFF, 'S-GRAVENHAGE

HET TIJDSCHRIFT VOOR BOEK- EN BIBLIOTHEEKWEZEN

verschijnt om de twee maanden en maakt jaarlijks een boekdeel uit van minstens 288 bladzijden, in groot 8° formaat, met platen in en buiten den tekst. (Omslagteekening van R. W. P. DE VRIES J^r^).

INSCHRIJVINGSPRIJS :

ZUID-NEDERLAND.	Per jaar	fr. **15.**—
NOORD-NEDERLAND.	»	fl. **7.50**
DUITSCHLAND	»	M. **12.50**
ENGELAND.	»	Sh. **12.6**

Alle bijdragen en mededeelingen betreffende de Redactie, werken ter bespreking, ruilbladen, enz., gelieve men te zenden aan het adres van PROSPER VERHEYDEN, secretaris der Redactie, **Verdussenstraat, 30,** ANTWERPEN.

Bijdragen uit Noord-Nederland kunnen ook gestuurd worden aan het adres van den Redacteur, P. C. MOLHUYSEN, Conservator der Handschriften aan de Universiteitsbibliotheek, **Hooge Rijndijk, 92,** LEIDEN.

JAARGANG V, NUMMER 1 — JANUARI-FEBRUARI 1907

INHOUD

SCHOOLBOEKEN TE ANTWERPEN IN DE 17ᵉ EEUW

In het stemmig winkeltje van den huize Plantin te Antwerpen is in een eenvoudig houten lijstje opgehangen eene opprijsstelling van de in de scholen gebruikte leerboeken, door het Stadsbestuur in 1642 voorgenomen. Het is een statig folio plano, met Plantin's stevig romein-type gedrukt. Het stuk geeft kostelijke inlichtingen omtrent het schoolmateriaal dat in het midden der 17ᵉ eeuw te Antwerpen, en waarschijnlijk ook elders, dienst deed, en als zoodanig verdient het wél bewaard te blijven.

De overwegingen die hen tot het stellen der taxatie genoopt hadden, worden ons door de vroede stedevaderen niet medegedeeld; naar alle waarschijnlijkheid was daartoe de stoot gegeven door klachten van wege de « boeck-vercoopers natie » over oneerlijke concurrencie. Dat het magistraat er voor waakt dat de schoolboeken worden gedrukt op « goedt pampier », getuigt gewis van loffelijk inzicht, al heeft het niet kunnen voorkomen dat de bewuste persprodukten, met name de volksboekjes naar de vroegere ridderromans bewerkt, — wat overigens uiteraard verklaarbaar is — slechts in een zeer beperkt aantal exemplaren tot ons gekomen zijn, zoodat zij thans als zeldzaamheden gelden en veelal tegen hun gewicht in goud moeten betaald worden.

In de zuidelijke Nederlanden werd in de eerste helft der 17ᵉ eeuw veel werk van de schoolboeken gemaakt. Door de geestelijke overheid werd keer op keer tegen het gebruik van onbetamelijke of onrechtzinnige boeken gewaarschuwd en met strenge straffen gedreigd. Het schoolmateriaal moest dan ook — wij zullen het verder uit den mond van niemand minder dan den Antwerpschen Bisschop Johannes Malderus vernemen, al zeer laag gevallen geweest zijn, en dat sommige leerboeken, waarvan ons de inhoud wordt geschilderd, in handen van kinderen werden gegeven, mag terecht verbazing wekken.

Het eerst aan de beurt komt de bisschop van Brugge, Karel-Philips de Rodoan. In 1612 vernieuwde die prelaat, in overleg met het magistraat, de « Keure ende ordonnancie omme de Librariers, Prenters, Scoolmeesters ende Scoolvrauwen der stede van Brugge », en daar werd dan in artikel XXV bepaald : « Item wort strycktelyck verboden up exemplaire correctie ende op peyne van texertie vande scole te laeten dat geen Scoolmeesters of Scoolvrauwen heurliedere en vervoordere de kynderen te leeren ofte laeten leeren eenige verboden boucken of die andersins suspect zouden mogen wesen van ketterie ondegelicheyt of quade

manieren », en in een volgend artikel eene opgave ingelascht van de verboden boeken (ten getale van 18) en van de toegelaten boeken (ten getale van 33) (1).

Zes jaren later wordt van wege de kerkelijke overheid te Antwerpen opgelegd geene boeken in de scholen te dulden welke in niet-katholieke plaatsen gedrukt of niet door de geestelijke overheid goedgekeurd zouden zijn, alsmede « alle historien oft boecken tracterende amoreusheydt ende dierghelycke dinghen daer de jonckheydt meer pleegh door

A-b-c-berdeken (Museum van Oudheden, Antwerpen).
Het druksel is op een eikenhouten bordje en onder een hoornen blaadje bevestigd bij middel van een vastgenagelde strook koper. — Verkleind.

vererghert te worden dan yet goedts wt te leeren. » Een aantal boeken werden verboden, waarvan de lijst te vinden is in : EDW. POFFÉ, *De Gilde der Antwerpsche Schoolmeesters*, 1895, blz. 59 vv.

Er volgde alsdan eene eerste expurgatie ; want reeds het volgende jaar kon door den Antwerpschen bisschop Johannes Malderus eene nieuwe lijst worden uitgegeven, ditmaal van « toegelaten boeken », waarin enkele titels der vorige lijst, als geapprobeerd in 1618 en 1619, opnieuw genade hebben gevonden. Deze laatste lijst, waarvan een exemplaar bewaard is in het archief van het aartsbisdom te Mechelen,

(1) Zie A. C. DE SCHREVEL, *Statuts de la gilde des libraires, imprimeurs, maîtres et maîtresses d'école. à Bruges*, in *Annales de la Société d'Emulation*, 1902, pp. 135 vlg. De lijst is overgedrukt in dit *Tijdschrift*, I, blz. 215.

drukken wij hieronder af. De met een (*) gemerkte titels komen voor op de lijst van 1618 als « verboden boeken » :

LYSTE OFT REGISTER

Van allen de Boecken, die in de Scholen des Bisdoms van Antwerpen, sullen moghen gheleert vvorden, volghende d'Ordinantie vanden Eerw. Heere Ioannes Maldervs Bischop van Antwerpen, uytghegheuen den 3o. Iulij 1619 (1).

HET EERSTE DEEL (2)

Boeckskens voor de eerste beghinnende Ionckheydt bequaem.

A. b. c. berdekens. (a)
A. b. c. boeckskens gheapprobeert anno 1619.
15o. Vraghen oft wijsheydt der simpelen.
Den Confiteor.
Het kleyn Cabinet der wijsheydt.
Den kleynen Catechismus.
De Corte Passie.

HET TWEEDE DEEL

Boecken tot gheestelijcke onderwijsinghe meest dienende.

Den grooten Catechismus.
De Acht oeffeninghen.
De seuen Psalmen.
De Langhe Passie.
De vier Vyterste Bellarmini.
De salighe leeringhe der Jonckheydt.
De seuen Blijschappen van onse lieue Vrouwe
De seuen Ween van onse lieue Vrouwe.
Het Paradijsken der gheestelijcke Liedekens in ses deelen ghedeylt. (b)
*Den Sielen troost ghecorrigeert ann. 1619.
Het Prieeltken der gheestelijcke Liedekens. (c)

HET DERDE DEEL

Gheestelijcke Historien ghetrocken uyt de heylighe Schrifture.

De Triumphe der Jonckheydt.

---

(1) Het onderschrift is : T'Hantwerpen, By Hendrick Aertssens, 1619.

(2) Hier worden alvast eenige der boeken uit deze lijst geïdentificeerd, die wij later in de Taxatie niet meer zullen ontmoeten.

(a) Zulke berdekens werden afgebeeld op volksprenten, haneboeken en dergelijke. Het eenig bekende ex. van dietschen oorsprong berust in het museum van oudheden te Antwerpen. Het heeft tot adres : *Te Dordregt by H. Walpot, Boekverk. over 't Stadhuys.* Hierneven, blz. 2, eene reproductie. Het « berdeke » is ook gefacsimileerd in : Andrew W. Tuer, *History of the horn-book*, Lond. 1897, p. 141.

(b) Gheesteliick Paradiisken der Wel-Lusticheden Vol ghenuchelijcke ende gheestelijcke Liedekens. Dienende tot recreatie en vermaeck van de Godt-vruchtige Ionckheydt. Bedeylt in ses deelen door den Eerw. Heer P(ater) G(uillielmus) D(e) P(retere) S(ociet.) I(esu). *t'Hantwerpen, By Hendrick Aertssens, inde Cammerstraete, inde witte Lelie.* Anno 1619 Met gratie ende privilegie. 8°.

Achter het 1e deeltje, approbatiën van November 1618. De approbatiën van de andere stukken zijn van 1619.

(c) *Het Prieel der gheestelicker melodiie*, Inhoudende veel schoone Leysenen, ende Gheestelijcke Liedekens van diueersche deuote materien, ende op de principale Hoochtijden des Jaers dienende etc. Van nieuvvs ouersien vermeerdert ende verbetert in veel plaetsen. [Drukkersmerk.] t'Hantwerpen, By Hieronymus Verdussen, inde Camerstraet, inden rooden Leeu. Anno 1617. 8°.

Met eene « Approbatio » van Car. Ph. de Rodouan, bisschop van Brugge, d. 6 Jan. 1609, en een ongedateerd « Imprimatur » van L. Beyerlinck S. T. L. & Censor Librorum Antverpiæ.

De twee Leytsmannen van Israel, Moyses eñ Josue.
Dry vrome Vorsten van Israel.
De Historie van Dauid, Tobias, Judith, Ester, Joseph ende Susanna.

HET VIERDE DEEL
Gheestelijcke Historien der Heylighen

Den Bloemhof der heylighe kinderen.
S. Catharina van Senen.
Het leuen van S. Marten.
S. Maria Ragghi
Dry Apostelen van het Nederlandt. (*d*)

HET VIJFDE DEEL
Goede wereldtlijcke Historien.

Carolus den vijffsten.
Julius Cesar.
Alexander den Grooten.
Godefroy de Boullon. (*e*)
Den Ridder met den Cruyce. (*f*)
Dry Pelgrims van Loretten.

HET SESTE DEEL
Ghenoeghelijcke Fabulen ende Historien eertijdts verboden nu verbetert ende toegelaten.

* De Tien-iarige belegeringe van Troyen, ann. 1619.
* Den vromen Hercules ann. 1619.
* Den vermaerden Jason ann. 1619.
* Den Ridder van auenturē, Elias met de Swane 1619. (*g*)
* Frederick van Genua ann. 1619. (*h*)
* Vier vrome Ridders oft vier Hems kinderen ann. 1619.
* Den vromen Ridder Galien Rethor ann. 1619.
De Heerelijcke Reyse ann. 1619. (*i*)
* De verduldighe Helena anno 1618.
* De destructie van Jerusalem anno 1618.

HET SEUENSTE DEEL
Boecken in 't ghesckreven druck.

De Historien van Dauid, Tobias, Esther, Iudith, Ioseph, ende Susanna.
Honderdt schoon exempelen.
Spieghel der Ionckheydt.
Ghemeyne Sendt-brieuen.
DenWtersten wil ghecorrigeert anno 1615.
Materien ende Materie-boecken.

HET ACHTSTE DEEL
Boecken in duytsche ende Franchoische tale.

Kinder-reden ghecorrigeert. (*k*)
De Conjugatien.

(*d*) Het in de Taxatie voorkomende als : *Dry Apostelen van Antw.* Zie blz. 30, op nr 88.

(*e*) *Historie van hertoghe Godevaert van Boloen.* Z. p. n. j. (Gouda, G. van Os, c. 1486). fol. (Campbell, 968).

(*f*) *Een scone historie van den Ridder met dat Kruyce*, genaemt Prins Meliadus, den eenighgeboren zoon van keyzer Maximiliaen uyt Duytslandt. *Amsterdam, Michiel de Groot*, z. j. 4°.

(*g*) *Een schoone Historie van den Ridder van Avontuere Helias*, genoemt den Ridder met de Swaen. *t'Antwerpen, by de Weduwe Colpyn en Petrus Josephus Rymers, op de groote Merckt in de Pauw*, z. j. 4°.

(*h*) *Een schone Historie van den Heer Frederick van Jennen*, (Genua), in Lombardyen, een warachtighe Historie kortelinghe geschiet, die eene vrouwe was, ende eens mans wijf, ende moesten dolen achter Lande, ende werdt een groot Heere, by den coninck van Allzauren diende hy XIII jaren lanck, als een man. *t'Amsterdam by Cornelis Dircksen Cool, in de Warmoesstraat in de vergulde passer*, 1642. 4°.

(*i*) Blijkens de Taxatie : *De Heerelijcke Reyse van Portugael.*

(*k*) *Propos puerils*, ordinairement usez es escoles françoisez : par les moyens desquels sera plus aisé que par le passé, aux maistres d'enseigner et aux enfans d'apprendre françois et flamen, par Gabriel Mevier (*sic*, voor Meurier), Avesnois, More Mori. Outre toutes autres impressions recentement et diligentement meliorez, et de belles sentences (utiles et bien convenables à la jeunesse) proprement illustrez par le mesme autheur. *Kinder-Redenen*, fransoys ende duytsch. *Rotterdam, Jean Waesberghe*, 1597. 4°.

Beghinsel der Wijsheydt ghecorrigeert ann. 1610.
Kleynen ende grooten Vocabulaer.
Fabulen van Esopus ghecorrigeert.
Kransken der Jonghe dochteren ghecorrigeert.
De Historien van Joseph, Dauid, Tobias, Judith, Ester ende Susanna.
Fonteyne d'Honneur.
Den Regel vā een moeder des huysgesins ghecorrigeert. (l)
* De destructie van Jerusalem.
Lettres communes.

HET NEGHENSTE DEEL

Boecken in Franchoische talen.

Le simple Sage.
La doctrine Chrestienne.
Propos puerils. (m)
Le debuoir des Enfants. (n)
Perroquet Mignon.
Le Guidon des Enfants.
Deuis Familiers des Marchants.
L'Histoire de Dauid, Joseph, Tobyas, Ester, Iudith & Susanna.
Commencement de Sagesse.
Lettres Missiues.
Perle de Similitude. (o)
Les Fables d'Esope corrigéz.
Le Cheualier Errant.
Trois Pelerins de Lorette.
Les Voyages de Villamont. (p)
S. Catharina de Siennes.
Le Chevalier de la Croix. (q)

Maximiliaen van Eynatten Canoninck ende Scholaster van Antwerpen, den 10. Augusti 1619.

(l) Denkelijk vertaling van het vierde en laatste gedeelte van Gabriel Meurier's *Livre dore... Anvers, N. Soolmans*, 1578, kl. 8°. (Z. op (n). Dat laatste gedeelte, met afzonderlijke pagineering, heeft ten titel: *De l'office d'une bonne matrone, c'est à dire mere de famille, regente ou preceptrice, specialement de jeunes filles.*

(m) Z. op (k).

(n) Afzonderlijke afdruk uit: Livre doré contenant la charge des parents. Les preceptes du bon maistre. *Le debvoir des enfants*, et L'office d'une bonne matrone. A chascun non moins necessaire, que tres-util' et salutaire. Copile par Gabriel Meurier, Avesnois. More Mori. *Anvers, N. Soolmans*, 1578. kl 8°.

(o) *La perle de similitudes*, non moins propre a gens de quelconque estat, condition et qualité que très-convenable pour le grand avancement de la jeunesse et soulagement de la vieillesse, par Gabriel Meurier avesnois. More Mori. Voyez à la table le contenu de ce livre. *Malines, G. Cranenbroeck.* 1583. 8°.

(p) *Histoire d'un voyage fait en la terre du Brésil*, autrement dite Amérique, contenant la navigation et choses remarquables, vues sur mer par l'auteur : Le comportement de Villegagnon en ce païs la. Les mœurs et façons de vivre estranges des sauvages Ameriquains, avec un colloque de leur langage. Ensemble la description de plusieurs animaux, arbres, herbes, et autres choses singulières, et du tout inconnues par deça, dont on verra les sommaires des chapitres au commencement du livre, non encore mis en lumière, pour les causes contenues en la préface. Le tout recueilli sur les lieux, par Jean de Lery, natif de la Margelle, terre de Sainct Sene, au duché de Bourgongne. *A la Rochelle. Pour Antoine Chuppin*, 1578.

Hier is dus de Fransche uitgave nog toegelaten. In 1621 komt er de Nederlandsche vertaling minder genadig af; Malderus stelt ze in de 1e klasse van zijn edikt van dat jaar, d. w. z. onder de onvoorwaardelijk verboden boeken, met den titel: *Historie van America of Brasilien.* « Deze historie », voegt er de Antwerpsche bisschop als toelichting bij, « werd door Fransche heretieken geschreven en in Holland gedrukt. In het eerste deel wordt gesproken van het Calvinistisch avondmaal; men drijft er den spot met de beelden en prijst den ketterschen psalmzang ».

De titel der Nederlandsche vertaling is als volgt :

Historie van een Reyse ghedaen in den Lande van Bresillien, andersins ghenoemt

Maar dat waren slechts voorbereidende maatregelen, waarbij aarzelend, gevend en terugnemend, werd te werk gegaan en waarmede denkelijk niet veel werd bereikt. En in April 1621 zou door Malderus de strijd tegen het welig wassend onkruid voor goed worden aangebonden. Voortaan zal er methodisch gewied en uitgeroeid, gecorrigeerd en geexpurgeerd worden, tot het euvel voor goed zou verdwenen en de schoolatmosfeer gezuiverd zijn. En zoo verscheen dan het volgend mandement, waarvan de tekst hier voor het eerst, meenen wij, wordt medegedeeld :

ORDINANTIEN

Bij mijne Eerw. Heere, mijn Heere den Bischop van Antwerpen
gheordineert : rakende het drucken, ende 't verkoopen van
ghemeyne School-boecken, conform met het Concilie
van Trenten, ende Plackaten van Hare
Door-luchtighe Hoocheden.

Aenghesien een groot deel vande ghemeyne School-boecken, neerstichlijck door onse commissie onder-socht ende over-lesen, bevonden zijn vol van onkuysheydt, tooverije, superstitien, dolinghen in 't gheloove ende goede manieren, valsche mirakelen ende versierde historien : soo ist dat wij, om te verhoeden, dat al-sulcke oft dier-ghelijcke Boecken niet meer en worden ghebruyckt, onder de jonckheydt inde Scholen, oft onder die ghemeynten, goedt ghevonden hebben te ordineren, ghelijck wy ordineren midts desen aan alle Boeck-druckers, Boeck-verkoopers, School-meesters, ende School-vrouwen.

Inden eersten, dat gheen Drucker voort-aen eenighe vande Boecken of Historien, voor sulckx by sekere Cataloge met censure ghedeclareert, en sullen moghen her-drucken, het en ware sy nieuwelijck ghecorrigeert ende gheapprobeert waren by iemandt van onse Censeurs : ende midtsgaders het onsen Scholaster eyghentlijck toe-komt sorghe te draghen voor de Scholen ende de jonckheyt, ende wat Boecken voor de selve joncheyt bequaem zijn; soo en sullen al-sulcke Boecken oft Historien, oock van nieuws ghecorrigeert zijnde, niet moghen ghedruckt worden eyghentlijck voor die Scholen, oft inde selve gebruyckt worden, eer dat den selven onsen Scholaster dese sal, als bequaem voor die Scholen, hebben onder-teekent ende toe-ghelaten.

Niemandt van de Boeck-verkoopers en sal voordt-aen eenighe School-boecken elders doen drucken, namentlijck in de ghe-unieerde Provincien, noch eenighe thegen de Plackaten daer af zijnde, daer oft elders ghedruckt onder de

---

America... Hoe hem Villegagnon in den zelven Lande heeft gedragen... Alles beschreven door Jan de Lery, Bourgoignon. Nu over-geset uit het Franchoys, te Geneve ghedruckt (1)... T'Amsterdam, by Cornelis Claesz. opt Water, 1597. 4°.

(q) *La triomphante et véritable histoire* des hauts et chevalereux faits d'armes du plus que victorieux prince Méliadus, dit le Chevalier de la Croix, fils de Maximian, empereur d'Allemagne. *Lyon, Pierre de Sainte-Lucie*, 1534. 4°.

---

(1) Fransche uitgaven verschenen te Geneve, 1580, 1585 en 1594.

Kinderen uyt-reycken, oft naer andere steden oft dorpen seynden, op pene van arbitrale correctie.

Ende om de verscheydentheydt der prijsen ende excessen der selver te verhoeden, soo sullen de Overste vande Boeck-druckers den prijs vande School-boecken taxeren, ende stellen op eenen behoorlijcken prijs : welcken prijs die Druckers ghehouden sullen zijn te stellen op het eerste oft leste bladt van hunne Boecken, ende in het verkoopen en sal-men desen getaxeerden prijs niet te buyten gaen, op pene als boven.

Om oock te verhoeden den quaden ende on-leselijcken druck, die meestendeel ghecauseert wordt, door het quaedt ende vloeyende papier, dat vande Druckers ghesleten wort tot de School-boecken ; soo wordt ins-ghelijck gheordineert by desen, dat een ieghelijck neme goedt, ende ghelijck-formich papier.

Verbieden aen alle School-meesters ende School-vrouwen, dat sy voordt-aen geene oude, verboden, onghecorrigheerde School-boecken meer en leeren, oft in hare Scholen ghebruycken, op pene van verbeurte der selver Boecken, de welcke sy ghehouden sullen zijn goedt te doen, aende Ouders oft Meesters der kinderen, die sy sullen af-genomen zijn, ende andere arbitrale correctie.

Ende op dat die voor-schreven School-meesters ende School-vrouwen te beter souden weten, waer naer sy haer hebben te reguleren; soo sal alle jaren, oft soo dick-wijls als onsen Scholaster gheraden sal vinden, ghemaeckt worden eene nieuwe lijste der toe-ghelaten School-boecken, die sy sullen moghen inde Schole gebruycken, ende de jonckheydt voor-houden. Welcke lijste sal vernieuwt ende uyt-ghereyckt worden al-tijdt teghen S. Cassianus dach in Augusto. Actum 16. April. 1621.

Door bevel van mijnen Eerw. Heere den Bisschop van Antwerpen.

Max. ab Eynatten Schol : Antv : & Sigill : Episc. eiusdem. (1)

Bij dit mandement was gevoegd eene in vier klassen ingedeelde lijst, waarvan MONE (*Uebersicht der Niederländischen Volks-Literatur älterer Zeit*, Tübingen, 1838, pp. 16-17, noot), de rubrieken opgeeft :

1. *Boeken die niet alleen voor de Scholen maer ook verboden zijn generalyk onder de ghemeynte ;*

2. *Boeken gheheelyk voor de scholen verboden ende ook onder de ghemeynte te verkoopen, soo langhe sy niet gheapprobeert en zijn ;*

3. *Dese zijnde van nieuws ghecorrigeert ende gheapprobeert, worden in de scholen toeghelaten, maer de oude onghecorrigeerde niet ;*

4. *Boeken die in de scholen niet en moghen ghebruikt worden voor dat sy neerstichlyk ghecorrigeert ende achtervolgende de ordonnantie van synen Eerw. gheapprobeert sullen wesen.*

Van ieder der onder de vier rubrieken gebrachte werken wordt de inhoud op beknopte wijze en veelal in krasse bewoordingen medegedeeld.

(1) Een exemplaar dezer ordonnantie berust in het aartsbisschoppelijk archief te Mechelen.

Jammer maar dat de Nederlandsche tekst van de lijst onvindbaar gebleven is : C. R(uelens) heeft eene Fransche vertaling gegeven naar den Latijnschen tekst, in *Le Bibliophile Belge*, VII, 1872, p. 59, maar of die vertaling vertrouwbaar is, moet in het midden blijven. Immers de rubrieken, zooals ze daar luiden, komen gansch niet overeen met de opgaven van Mone, die nochtans blijkt den oorspronkelijken Nederlandschen tekst te hebben nageschreven (1). Hoe dat zij, ons blijft geene keuze, en waar wij verder de in de Taxatie van het Antwerpsch magistraat vermelde werken zullen te identificeeren hebben, zal de door Ruelens medegedeelde tekst wel moeten gebruikt worden.

Voortaan dus zou er op het schoolmateriaal streng het oog worden gehouden, en niets zou er meer mogen dienst doen dan wat de approbatie van den gestrengen boekenkeurder zou verkregen hebben. De man die daartoe aan het werk werd gezet, zal wel niemand anders geweest zijn dan Max. van Eynatten, « Canonik ende Scholaster van Antwerpen », wiens approbatien van de jaren 1620-30 (2) nog steeds uit vroegere uitgaven worden overgenomen in de meeste achttiendeeuwsche Antwerpsche en Gentsche nadrukken der bewuste schoolboeken. En dat de man voor zijn taak berekend was — zooals die door de geestelijke overheid werd opgevat —, blijkt hieruit — en zoo zijn wij tot ons uitgangspunt teruggekeerd — dat de meeste werken die in Malderus' lijst verboden werden, terug voorkomen in de bestuurlijke Taxatie van 1642, dus behoorlijk nagezien en verbeterd waren geworden. Tot zelfs de *Malegijs* die door Malderus bij de eerste klasse — dus bij de onvoorwaardelijk verworpen boeken — was ingedeeld geworden, moet ten slotte voor verbetering vatbaar gebleken en weer in genade opgenomen zijn, want wij vinden hem in onze Taxatie als schoolboek terug.

---

(1) Bij Ruelens vindt men de rubrieken aldus :

I. *Livres pour lesquels il y a prohibition complète, non-seulement d'être lus dans les écoles, mais même d'être vendus dans les boutiques ;*

II. *Livres qu'il n'est pas permis de lire même par extraits, parce qu'ils n'ont jamais été approuvés de personne, et qu'ils ne peuvent être ni facilement corrigés ni appropriés aux enfants ;*

III. *Livres déjà réprouvés, mais ayant été récemment corrigés, de sorte que les éditions anciennes non expurgées doivent seules être rejetées, quant à celles qui ont subi des corrections et dont on a extrait tout ce qu'il y avait de repréhensible, on les approuve.*

IV. *Livres à éliminer des écoles jusqu'à ce qu'ils aient été corrigés, ce qui se fera sous peu pour les principaux.*

(2) Eene door Edw. Poffé, t. a. p., blz. 137, medegedeelde, onzen kanonik betreffende, aanteekening, luidt als volgt : « Maximilianus ab Eynatten, Aerschottanus, sacræ Theologiæ licentiatus 14 April 1609, obiit 29 Juni 1631. »

Hier volgt nu de

TAXATIE OFT PRIISEN
VANDE GHEMEYNE SCHOOL-BOECKEN

Historien ende Kerck-boeken, alle ghebonden zijnde, ghearresteert bij
mijne Heeren den Onder-Schouteth,
Borgher-Meesteren, Schepenen, ende Raedt der Stadt van Antwerpen,
op den thiensten Februarij, M.DC.XLII.

A. B. boecken ghebonden in françijn, 'tstuck eenen halven stuyver.
A. B. boecken in pampier, een oortken.
Confiteors ghebonden in françijn, het stuck eenen halven stuyver.
Confiteors in pampier, 't stuck een oort.
Seven-Psalmen in françijn, een blancke.
Seven-Psalmen in pampier, eenen halven stuyver.

School-boecken, en andere in octauo.

1. bladt	Corte passien, een blancke. Tafel-boecken, een blancke Cleynen Catechismus, een blancke. De selve in't François, een blancke. Vijfthien bloetstortingen, een blancke. Andere van een blad, tot den selvē prijs.
1. bladt en half	Gheestelijck Diamantken, eenen stuyv. Cartillas in't Spaensch, eenen stuyver. Neghen chooren der Engelen, eenen st.
2. blad. en half	Reken-boeckskens, eenē braspenningh.
3. bladers	Cleyne Vocabulaers, eenen braspenn. Lieffelijck Papegayken, Duytsch en François, eenen braspenningh. Cleyne Questions Duytsch en Walsch, twee blancken.
4 bladers	Grooten Catechismus, Langhe Passien, Conjugatien, Cleyne Leysenen, Catechismus François, Manierlijcke seden, } twee blancken.
5. bladers	Seven Wee-en, twee stuyvers. Kersten Spieghel, twee stuyvers.
6. bladers	Esopus, twee stuyvers. Catechis. Fransch en Duytsch, twee st. Lettres communes, twee stuyvers. Magazin des Vocab. twee stuyvers. Vier Wtersten, twee stuyvers.
7. en 8. bladers	Sinte Anna leven, Kransken der jonghe Dochters, Blijden-wegh, } twee stuyvers en halven.
9. en 10. blad.	Euangeli-boecken Duytsch, dry stuyv. Ridder Galmy, dry stuyvers.

11. en 12. blad.	Groote Leysenen, oft Oudt-huysken, dry stuyvers en half.	
	Dialogues de Marchandise, 3 st. en hal.	
13. bladers	Liedekens van Roosendael, vier stuyv.	
	Barlaam en Iosaphat in octauo, vier st.	
	Latijnsche Euangelien, vier stuyvers.	

School-boecken, Historien, ende ander ghemeyn goedt in quarto.

4. bladers	Ioseph print, twee stuyvers.	
	Ioseph schrift,	twee stuyvers.
	Helena enckel,	
	Alexander de Groote,	
5. bladers	Groote Vocabulaers van Barlaimont,	twee stuyvers.
	Destructie van Ierusalem Duytsch,	
	Tobias print,	
	Peeter van Provencien,	
	Vre vander doodt, print en schrift, twee stuyvers en half.	
	David print, twee stuyvers en half.	
	Seven Swaenkens, twee stuyv. en half.	
6 en 7. bladers	Cleyn Cabinet,	dry stuyvers.
	Ghemeyne Seynd-brieven,	
	Seven Blijdschappen,	
	Roosen van Iaponien,	
	De selve Fransch,	
	Palmier de Iapon,	
	Leydsman der Iongheydt,	
	Huyge van Bordeaux,	
	Iason,	
	Hercules,	
	Iean Guerin,	
	Seven Vroede van Roomen,	
	Ghenoeghelijcke propoosten,	
	Helena dobbel,	
	Beginsel der Wijsheyt Fransch en Duytsch,	
8. bladers	't Leven van onsen L. Heere,	dry stuyvers en halven.
	't Leven van onse L. Vrouwe,	
	David kleyn schrift,	
	Tobias groot schrift,	
	Destructie van Ierusalem, Fransch en Duytsch,	
	Moyses en Iosue,	
	Heerlijcke Reyse van Portugael,	
	Lis blanche de Iapon,	
9. en 10. bladers	Spieghel der Iongheydt, kleyn schrift,	vier stuyvers.
	Wtersten wille,	
	Trois miroirs de l'homme.	
	Reynken de Vos,	
	Ian Mandevijl,	
	Vier Hems-kinderen,	
	Croone der Iongheydt,	
	Hondert exempelen,	
	Destructie van Troyen,	
	Galien Retore,	
	Iulius Cæsar,	

11. en 12. bladers	'tLeven vande H. Catharina van Senen, vier stuyvers en halven.	
11. en 13. bladers	Spieghel der Iongheydt groot schrift. David groot schrift, Esopus Fransch en Duytsch, Fontaine d'Honneur, Dry Apostelen van Antw. Groote Vocabulaers van Berthout,	vier stuy-vers en halven.
13. en 14. bladers	Sielen-troost, Valentijn en Oursson, Keyser Carel, Sinte Godelieve, Barlaam en Iosaphat in quarto.	vijf stuyvers.
16. bladers	Keyser Maximiliaen, ses stuyvers.	
20. bladers	Euangelien Fransch en Duytsch, ses st.	
	Margriete van Limborgh, Malegiis, Melusina, Een-en-seventigh Nieuwigheden, Reyse van B. Ian vander Linden,	seven stuy-vers.
	Cleyne Materi-boecken, heel goedt pampier, twee stuyvers. Ghemeyn pampier, twee blancken.	
	Groote Materi-boecken, heel goedt pampier, vier stuyvers. Ghemeyn pampier, dry stuyvers.	

Op ghelijcken prijs sullen verkocht worden alle andere dier-ghelijcke Historien ende School-boecken, hier boven niet ghenoemt, nae advenant het getal der bladerē die sy houdende zijn.

Prijsen van ghemeyne Kerck-boecken.

Kleene Hand-boeckskens, 'tstuc dry st.
Lieffelijcke bloemekens, dry stuyvers.
Enckele Hortulus anime, vier stuyvers en halven.
Dobbele Hortulus, ses stuyvers.
Hofkens der bedingen, seven stuyvers.
Gulde Ghebede-boecken, seven stuy.
Handt-boeck Verepæi, acht stuyvers.
Vertroostingen in alle lijden, acht stuy.
Catechismus Canisij Latijn, dry stuyvers en halven.
Catechismus Latijn en Duytsch, eenen braspenningh.
Dobbele Almanacken, twee blancken.
Enkele Almanacken, eenen stuyver.

Wordt voorts gheordonneert van weghen als boven, dat gheene Boeckdruckers oft Boeck-vercoopers voort-aen en sullen vermoghen eenighe vande voor-verhaelde boecken tot meerderen oft minderen prijs te vercoopen, als by dese Lijste is gheordonneert, op de pene van vijf-en-twintigh guldens.

Ende sullen de boven-ghenoemde boecken moeten wel ghedruckt zijn, ende dat op goedt pampier, zijnde van ghelijcke deughdt als de Lorrainsche P, ende sullen daer-en-boven wel moeten ghecorrigeert wesen ; oft anderssins sullen die af-ghekeurt worden by d'overste vande Boeck-vercoopers natie voor quaedt pampier.

Dus sullen de Boeck-druckers ende Boeck-vercoopers int drucken ende vercoopen van dese boecken, ghehouden wesen hen van nu voort-aen te reguleren nae den inhoudt deser Lijste ende Ordonnantie : behoudens, dat aan de ghene, die eenighe quantiteyt van ghelijcke boecken noch souden moghen onder hen hebben, anderssins ghedruckt zijnde als hier ghestatueert is, den tijdt van ses maenden vergunt wordt, om die binnen den seluen tijdt t'hunnen besten profijte te verthieren, ende quijt te maken ; op de verbeurte vande selve boecken.

Dit alles by provisie. Ghedaen inde vergaderinghe vanden maendaeghschen Raedt, ten daghe ende jaere als boven.

P. VAN VALCKENISSEN.

Wij zullen thans beproeven ons in den doolhof dier verkorte en verminkte titels te orienteeren. Daartoe zullen we, voor zoover het mogelijk blijkt, vooral gelijktijdige uitgaven aanhalen, ook wel vroegere uitgaven, waarnaar onze schoolboekjes echter — met name de omwerkingen van oude ridderromans en oude verhalen, niet mogen beoordeeld worden. Want ze zijn daarvan slechts de flauwe afschaduwing ; veeltijds zijn alleen de hoofdlijnen van het verhaal bewaard gebleven, maar is de tekst door allerlei interpolatiën, schrappingen, afkortingen, enz., deerlijk verminkt. Ook zullen we ons wel eens gedwongen zien veel latere uitgaven te citeeren, waar de vroegere te loor zijn gegaan. Dan moeten we onze toevlucht nemen tot de nadrukken van het einde der 18e en het begin der 19e eeuw, die echter wel eenig houvast geven, daar er doorgaans de oorspronkelijke approbatiën in overgenomen zijn, voornamelijk die van Max. van Eynatten, uit de jaren 1620-30, die het bewijs leveren dat we met nadrukken te doen hebben van de boekjes die inderdaad in 1642 in de scholen dienst kunnen gedaan hebben. Vergelijking met bewaard gebleven exemplaren van enkele vroegere drukken, doet zien dat de nadrukkers te Gent en te Antwerpen vrij conservatief waren en — behoudens wijzigingen in de spelling en kwistig aangebrachte drukfouten — met veranderingen zich niet ophielden. — Met het getal bladen zooals het in de Taxatie opgegeven wordt, konden we geene rekening houden, daar ons te dikwijls alleen titels, geene exemplaren ten dienste stonden.

1. **A. B. boecken ghebonden in francijn** (1).
 A. B. boecken in pampier.

A. B. C. boekje (latijn). *Antverpiæ, apud Jacobum van Gaesbeeck*, z. j. kl. 8°, 8 blz.

A.-B-boek. *t'Antwerpen by Alexander Everaerts in S. Ignatius*, z. j. 12° (zonder afzonderlijken titel).

De A B. boekjes bevatten voornamelijk de letterteekens, en enkele formulieren en gebeden.

(1) In Plantin's *Thesavrus thevtonicæ lingvæ.* heet « francijn » te wezen : « du parchemin de mouton », « membrana veruccina. »

Uit de lijst van 1619 blijkt dat de A. B-boekjes in dat jaar opnieuw eene keuring hadden ondergaan.

Hoe onschuldig van uitzicht en inhoud ze ook mochten wezen, toch kregen in het verloop van tijd de A. B.-boekskens het aan den stok met de geestelijke censuur. In een mandement van Joannes Ferdinandus, bisschop van Antwerpen, dd. 9 Juni 1688 (1), worden ze als volgt bedacht :

« Alsoo ons zijn ter handt gekomen sekere ABC Boecxkens van 4 Bladeren, gedruckt op den naam van Gysbrecht Lints (2), midtsgaeders van Jacob Mesens, ende Martinus Verhulst (3), waer in onder andere nieuwigheden wort bevonden de Engelsche Groetenisse, tegen den sin ende het algemeyne gebruyck van onse Moeder de H. Kercke, soodanigh verkort, dat daer in is achtergelaten het geheel tweede deel, wesende het Gebedt van de H. Kercke *Heylige Maria Moeder Godts* bidt voor ons &c...

» Dienvolgens Ordonneren ende ghebieden Wy wel expresselijck, dat in het toecomende oock gheene ABC Boeckxkens, noch andere dierghelijcke, hoedanigh die souden mogen wesen (al was het schoon ten versoecke ende koste van andere, ofte om op andere Plaatsen uyt te geven) en sullen gedruckt, verkocht, vervoert, ofte andersints gehandelt worden, ten zij met wete, goedtvinden ende keure van de Heeren Boeck-keurders oft Censeurs onses Bisdoms ; alles op de penen daer toe gestelt, ende voorders arbitraele. Ende midts dien verbieden Wy door gheheel ons Bisdom de boven-ghemelde ABC Boeckskens, belastende aen alle de gene die eenighe van die souden mogen by hun hebben, de selve terstont naer de publicatie deser te stellen in handen van onse respective Heeren scholasters, aen alle ende jeghelijcke van welcke Wy insgelyckx ordonneren, door alle Scholen ende plaetsen van hun bewindt nouw ondersoeck te doen naer de voorseyde ABC. Boeckxkens, ende wel toe te sien, dat geene van die, op wat pretext het soude wesen, aen de Kinderen ofte andere Persoonen en worden in de hant gesteken ofte voorgelesen.... »

2. Confiteors ghebonden in francijn. Confiteors in pampier.

Op de Brugsche lijst komt voor : *De Maniere om die Misse te leeren dienen, ghezeyt den Confiteor*. Dat is waarschijnlijk, zegt A. C. de Schrevel (t. a. p.) : *De Maniere om Misse te dienen*, aan het slot van de Catechismus van P. Makeblyde, druk van 1609. (z. op nr 15.)

3. Seven-Psalmen in francijn. Seven-Psalmen in pampier.

De zeven Psalmen der Penitentien met de Litanien die men knielende leest. [In fine :] *Te Ghendt : Bij Ian vanden Kerchove, in het ghekroont zweirt.* Anno 1646. 12°. 36 blz.

4. Corte passien.

a) ℭ De corte passie. [In fine] *Gheprent Tantwerpen binnen die Camerpoorte inde Mol bi mi Henric Petersen vā Middel.* m.ccccc.xxxvi. kl 8°.

b) De corte Passie ons liefs Heeren Jesu Christi. *t'Antwerpen, by M. Verhulst,* 1661. 8°. 8 blz.

c) De corte passie ons liefs heeren Jesu Christi. *T'Antwerpen, by Gillis Verhulst in de Cammerstraet in den Haesewint.* 1679. 8°. 8 blz.

---

(1) In het Museum Plantin-Moretus, te Antwerpen.

(2) Te Mechelen, 1666-1708.

(3) Beiden te Antwerpen.

5. Tafel-boecken.

t'Bancket der deughden oft gheestelyck Tafelboeck, om te trecken naer tghene dat ons noch ghebreckt... *t'Antwerpen, by de Weduwe van Jacobus Woons, in de Wyngaert-poort*, anno 1718. In-16 langw.

Vroegere uitgaven : *t'Antwerpen, bij Aernout van Brakel*, 1657. In-16 langw. ; *Antwerpen, bij de wed. Willemsens*, 1698. In-16 langw.

Nota in den catal. Veiling della Faille : « Recueil de sentences tirées des SS. Pères. Il se lit de deux manières ; la page est divisée en deux parties ; c. à d. qu'elle contient deux sentences, dont une est renversée. Son usage fréquent explique sa rareté. »

6. Cleynen Catechismus.

Den kleynen catechismus, volgens approbatie van 8 Sept. 1620, door order en consent van den artsbisscop van Mechelen en den bisscop van Antwerpen, getrocken uyt den grooten Catechismus. *Antwerpen*, 1621. 8°.

7. Den selve in 't François.

Le petit Catechisme pour la Ieunesse Catholique. *A Anvers, chez Henry Aertssens, en la ruë dicte Cammerstraete à la Blanche fleur de Lys.* 1640. 8°.

8. Vyfthien bloetstortingen.

De XV bloetstortingen ons heerē Jesu Christi met die seuē wenen onser lieuer vrouwē. Leyden, Jan Mathijsz., z. j. (c. 1560), 8°.

9. Gheestelijck Diamantken.

a) Gheestelycke Diamanten ende Perelkens. Diamans et Perles spirituels. *t'Antwerpen, bij de Weduwe van Ian Cnobbaert, by het Professen-huys der Soc. Iesu.* 1650. 8°.

b) Gheestelycke Diamantjens, perelkens ende blommekens voor de Cleyne kinderen. *t'Antwerpen, By Henderick van Dunwalt, Boeck-verkooper, op de Melck-Merckt, inde dry Monicken.* Anno 1682. kl. 8° (Approbatie: Maxim. van Eynaten, Antw. 1626).

10. Cartillas in 't Spaensch.

Cartilla y doctrina christiana En la qual se contiene todo lo que el Christiano es obligado a saber, creer, y obrar : y de quo se deue apartar para no peccar. *En Anvers, En casa de Christoual Plantin.* M.D.LXXIIII. In-16.

Niet vermeld in de Annales Plantiniennes. Een exemplaar in het Museum Plantin-Moretus.

11. Neghen Chooren der Enghelen.

a) Dat is een deuoot boecxke van de neghen choren der Enghelen van die heylighe Drievuldicheyt, ende van die seuen bloedtstortinghen ons lief Heeren Jesus-Christi. *T'Antwerpen, by Guiliaem van Parijs.*, z. j. (midden der 16e eeuw). 12°.

b) Eene devote oeffeninghe Tot een ieghelijcken Choor der Enghelen. Daer inne gehandelt wort van die alderheylighste Drijvuldigheydt, ende die seven bloedt-stortingen ons Heeren Jesu Christi, allen menschen oorbaerlijck die gaen willen, tot den heylighen Sacramente, oft gegaen zijn. *T'Antwerpen By Guilliam Lesteens, inde Hooghstrate, inden gulden Pellicaen.* Anno 1641. 8°.

12. Reken-boeckskens.

In den Catalogus der verzameling van Havre (Amsterdam, 1905) vindt men (blz. 105) eene reeks van te Antwerpen in de 17e eeuw gebruikte Rekenboekjes vermeld. Wij kennen nog de volgende gelijktijdige boekjes :

a) Petit Traicte d'Arithmetique, contenant plusieurs questions et demandes, soudées par la Regle de trois, et la Pratique : Composé par Jan van den Bosch, Maistre d'Escole, en la ruë dicte Coeperstrasse, à l'enseigne du Liure d'Arithmetique. Pour l'auancement de ses disciples et autre Jeunesse. *A Anvers, chez François Ficcart, au Cemetiere nostre Dame, à l'Ange d'or.* 1624. 12°.

Blijkens de opdracht van «l'Autheur au bening Lecteur», is het werkje van 1596. Maar het werd tijdens de groote expurgatie herzien : « Visité & admis, & pour son vtilité, pourra estre imprimé. Donné à Anuers, ce 16. Iuill. 1624, Max. van Eynatten, Schol. »

b) Reken-boecxken, Om te leeren leggen met Penninghen, seer profijtelijck eenen jeghelijcken. Van nieuws oversien ende verbetert. *t'Antwerpen By Martinus Verhulst, op d'Ou Coremert inde verguldе Tes*, z. j. (midden der 17e eeuw) 12°.

13. Cleyne Vocabulaers.

« De *Vocabulaers* waren oefeningen in het vertalen. Het waren opgaven van woorden en korte zinnen over alle slag van onderwerpen : God, de Schepping, de tijd, de dieren, met de vertaling ernevens. In de *Conjugatien* vindt men de verbuiging der werkwoorden in 't Fransch en in 't Nederlandsch. Dikwijls zijn Vocabulaers en Conjugatien tot een enkel boekje vereenigd. » (A. C. de Schrevel, t. a. p., blz. 294.)

14. Lieffelijck Papegayken, Duytsch en François.

Le Perroquet mignon des petits enfants fransoys-flameng, Par Gabriel Meurier Avesnois. Reveu, relimé et par le mesme augmenté. *t'Antwerpen, by Jan Waesberghe in de Camerstraete, in den Schildt van Vlaenderen*, 1580. 8°.

Latere druk : *Rotterdam, Jan Waesberghe*, 1621, kl. 8°.
Z. over het boekje : W. de Vreese, in *Biographie nationale* XIV, kol. 740.

15. Cleyne questions, Duytsch en Walsch.

16. Grooten Catechismus.

Catechismus dat is de Christelycke leeringhe ghedeylt in negen-en-veertich Lessen voor de Catholycke jonckheydt van de Provincie des Artschbisdoms Mechelen, achtervolghende d'ordinantie van het Concilie Provinciael Ghehouden aldaer anno 1607. *T' Handwerpen, By Joachim Trognesius, op onser lieve Vrouwe Kerchof in t' gulden Cruys.* MDCIX. 8°.

De provinciale synode van Mechelen had ten jare 1607 besloten dat er een Catechismus zou uitgegeven worden waarvan men zich voortaan uitsluitend zou te bedienen hebben. Door de bisschoppen werd het opstellen van die Catechismus opgedragen aan Pater Makeblyde, die twee jaren later de aangehaalde uitgave liet verschijnen.

17. Langhe Passien.

Van de lange Passie ons heere. *Gent, bij Van Paemel*, z. j. (Begin 19e eeuw). 124 vierregelige strofen op een bl.-plano.

Z. Mone, blz. 193.

18. Conjugatien.

Conjugaisons flamen-francoises, de Gabriel Meurier. Recentement par le mesme corrigées et méliorées. Conjugatien in Neder-duytsch ende Fransoys,

van Gabriel Meurier, door den zelven op een nieu oversien ende verbetert. *A Rotterdam, chez Jean van Waesberghe.* 1608, kl. 8°.

De eerste uitgave zou verschenen zijn bij Plantin ; althans op dezes catalogus in handschrift van 1574, zijnde eene lijst van Plantin's drukken, komt voor : « *Plantin, Conjugaisons flameng-françoises de Gabriel Meurier, 1562. ff. 8. st. 1.* » (W. de Vreese, in *Biographie nationale*, XIV, kol. 733).

Z. ook op nr 13.

19. Cleyne Leysenen.

De alder-nieuwste Leyssem-Liedekens die ghesonghen worden op den Kersnacht ende de naevolghende daghen tot Ons L. Vrouwe Lichtmisse... *T'Antwerpen, By Martinus Verhulst,* anno 1684. 8° langw.

Andere uitgaven : *Antw. Wed. Jos. Jacobs,* 1701, 8° langw. ; *Ibid. Hier. Verdussen,* 1721, 8° langw.

De approbatie is van G. V(oochts), L. C. &c. A. A. Van dezen zijn approbatiën bekend uit het midden der 17e eeuw.

20. Catechismus François.

Catechîme ou Doctrine chretienne, Divisée en cinq parties & en quarante & une Leçon. Pour la Jeunesse Catholique de l'Archevêché & des autres Evéchez de la Province de Malines. *A Anvers, chė la veuve de Pierre Jouret,* 1758. 8°.

21. Manierlijcke Seden.

Goede manierliicke seden. Hoe die jonghers gaen, staen, eten, drincken, spreken, swyghen, ter tafelen dienen, ende die spijse ontghinnen sullen, met meer schoone onderwysinghen, wt D. Erasmus van Rotterdam ende meer andere gheleerde boecken door vraghe ende antwoorde ghestelt. *Gheprint Tantwerpen by Jan van Waesberghe op onse Vrouwen Kerckhof, op die Lynwaetmert, In den Schilt van Vlaenderen,* 1559. kl. 8°.

Vroegere druk : *Antw., Steven Mierdmans,* 1546. — Latere uitgaven : *Antw., Pieter van Keerberghen,* z. j. ; *Haerlem, Gilles Rooman,* 1610, 8° ; *Antw., M. Verhulst,* 1647.

De vertaling komt voor op den index van 1570.

Malderus stelt het boek in de 3e klasse : « Petit livre Erasmien, très-repréhensible en beaucoup d'endroits ». — Te Brugge onder de toegelaten boeken.

22. Seven Wee-en.

Ghedenckenisse van den VII weeden oft droefheyden onser liever Vrouwen. *Antwerpen, Gheraerdt Leeu,* 1492, 14 dach in Julio. 8°. 16 bll. (Campbell, 1778).

Latere drukken : z. p. n. j. (*Antw. Adr. van Liesvelt,* omstr. 1494) ; *Delf in Hollant,* (*Chr. Snellaert*) 1497 ; *Leyden,* z. p n. j. (*Hugo Jansz. van Woerden,* omstr. 1500) ; Antw., *M. van Hoochstraten,* z. j. (1517) ; *Ibid.,* 1542.

De druk die in de scholen dienst deed, zal wel geweest zijn :

De Seven Ween Van onser Lieve Vrouwe in 't langhe. Seer goedt ende oorbaer om lesen voor alle menschen. Van nieus oversien ende verbetert. *t'Antwerpen, By Guilliam Lesteens inde Hoogstrate inden Gulden Pellicaen,* 1640. 8°.

Immers die druk heeft de volgende approbatie : « Dit Boecxken gheintituleert De Seven Ween, van nieuws ghecorrigeerdt, magh ghedruckt worden. Actum 23. Octob. 1623. Max ab Eynatten Can. & Schol. Antwerpiensis. »

Met denzelfden titel en van dezelfde approbatie voorzien verscheen het boekje

nog : *'t Hantwerpen, By Hieronymus Verdussen...* 1626, 8°, en *t'Antwerpen, By Joannes Sleghers.* ., z. j. 8°.

23. Kersten Spieghel.

¶ Den Kerstē Spiegele vā broed' Dierick van Munster, inden welcken een yeghelijc sien mach die schoonheyt eñ leelicheyt sijnre sielē. *Gheprent Thantwerpen by die weduwe vā Henrick Peterssen,* z. j. (midden der 16e eeuw.) 8°.

24. Esopus.

De uitgave voer schoolgebruik zal wel geweest zijn :

¶ Dat wonderlyc ende ghenuechlyck leuen van Esopus, int nederduytsch... Met syn Fabulen. *T'Hantwerpen, by Hieronymus Verdussen, inde Cammerstraet, inden rooden Leeu,* 1620. kl. 8°.

In de 3e klasse vermeld bij Malderus, als : « Fabulen van Esopus », en als bevattende : « Beaucoup de choses deshonnêtes et contre les bonnes mœurs, comme de parler d'une femme qui dort toute nue, et de la façon ordurière dont Xanthus et Esope satisfont à la nature.

25. Catechismus Fransch en Duytsch.

Catechismus oft Christelyke Leeringe, Gedeylt in vijf Deelen, ende een-en-veertig Lessen. Voor de Catholijke Jonkheyt van het Arts-Bisdom, ende van alle de andere Bisdommen der Provincie van Mechelen. — Catechîme ou Doctrine chretienne, Divisé en cinq parties et en quarante et une Leçon. Pour la jeunesse Catholique de l'Archevêché et des autres Evéchez de la Province de Malines. *A Anvers, Ché la veuve de Pierre Jouret.* 1758. 8°.

26. Lettres communes.

Denkelijk de « *Ghemeyne Seyndtbrieven* » in 't Fransch. (Z. op nr 51.)

27. Magazin des Vocab.

Zie op nr 13.

28. Vier Wtersten.

a) Die vier wterste des menschen, die doot, dat oordeel, die pijne der helle, eñ die blischap des eewigen levens. [Houtsnede.] *In fine* : *Antwerpen, H. van Liesveldt,* 8°.

b) De vier uytersten des menschen, te weten : Die doot : Dat oordeel : Die pijne der hellen : Ende die blijschap des eewighen levens. Seer oorbaer ende profijtelijck om lesen. *T'Hantwerpen Bij Guilliam Lesteens,* anno 1635. 8°.

Met de volgende approbatie :
De vier uyterste van nieuws oversien mach herdruckt worden, ende profijtelijck onder de ghemeynte ende in de scholen gebruyckt worden. Actum Antwerpiæ. 23 Oct. 1623. — Max. ab Eynatten Can. Schol. Antwerpien.

29. Sinte Anna leven.

a) De historie van St. Anna, van haren ouders ende van haren leven en wonderlycken myraculen. *Geprint t'Antwerpen, by Jan van Ghelen,* z. j. 8°.

b) De historie van de weerdighe Moeder Sint-Anna, beschryvende haer leven ende doodt... overgeset uyt het latyn in onse nederlantsche taele door

Walterus Born, carthuyser tot Monnickhuysen. *Antwerpen, J. Bapt. van de Cruys*, z j. 8° (approbatie 19 Juli 1621); *Antwerpen* (Amsterdam), *H. en C. Beeckman*, z. j. 8°, (approbatie van denzelfden datum); *Brussel*, 1623; *Antwerpen J. Thys*, z. j. 8°; *Antwerpen* (Amsterdam), *H. van Bloemen*, 1702.

A. C. de Schrevel (1) citeert eene fransche uitgave : *Anvers. Henri Pierre*, 1544, 8°. -- Hij doet opmerken dat het boekje niet datgene is dat met den titel *S. Annen Leven*, bij Malderus in de 4e klasse is ingedeeld met de volgende aanteekening : « plusieurs faits qui ne sont pas authentiques : le nom de la Sainte Vierge écrit en lettres d'or ; par des preuves fictives et des révélations, il affirme que Sainte-Anne a eu trois maris et des enfants de chacun d'eux ; puis des miracles ridicules de Sainte-Anne. »

30. Kransken der jonghe Dochters.

La guirlande des jeunes filles, en françoys et flamen, par Gabriel Meurier. Revueüe et de plusieurs belles sentences illustrée par le mesme. Het Cransken der jonghe dochters in fransoys ende duytsch. *A Anvers, chez Jean Waesberghe, en la rue ditte Camerstrate, à l'Escu de Flandres*, 1580. kl. 8°.

Latere drukken : *A Rotterdam, chez Jean Waesbergue*, 1606. kl. 8° ; *Delft, J. P. Waalpot*, 1644. 12°.

Z. over het boek : W. de Vreese, in *Biographie nationale*, XIV, Kol. 740-741.

31. Blijden wech.

Den Blijden-wegh Tot Bethleem voor de Christelijcke Ionckeyt. Vermeerdert met vele Nieuwe Leysenen, Lof-sanghen ende Gheestelijcke Liedekens, noyt te voren in Druck uyt-ghegheven. Ter eeren den nieuwen gheboren Coninck onsen Salichmaker Iesvs Christvs. *T' Hantwerpen, By Arnout van Brakel, op de Wijgaert-brugghe*, anno 1645.

Approbatie : Antw. 6. Marty. 1645. F. Coens S. T. L. Can. Antw.

Andere drukken : *t'Antwerpen. By Godt-gaf Verhulst den Jongere, wonende op de Groote Merckt in de gulde Ballans*, 1671. (Approbatie : Antw. 6. Martij, 1654. P. Coens S. T. L. Can Antw.); *Gent, Ph. en P. Gimblet*, z. j. (einde 18e eeuw).

32. Evangeli-boecken duytsch.

Evangelien ende Epistelen, die men door t' geheel jaer op alle sondaghen ende Heylighe daghen in de Heylighe kercke leest. *'t Hantwerpen, by Pauwels Stroobant*, 1613, 12°.

33. Ridder Galmy.

Al wat wij van dezen ridderroman weten is dat hij door Malderus bij de 4e klasse ingedeeld is. Over den inhoud zegt M. : « Un abbé persuade à un gentilhomme prêt à se battre en duel, de revêtir les habits d'un moine et d'entendre la confession d'une duchesse condamnée à mort pour adultère, afin de connaître ses secrets ainsi que la vérité. »

34. Groote Leysenen, oft Oudt-huysken.

35. Dialogues de Marchandise.

Wanneer de Antwerpsche drukker, Jan van Waesberghe, in April 1569, in de Vierschaar gebracht werd, als beticht o. m. van het drukken en verkoopen van verboden psalmboeken, legde hij eene lijst over van door hem geprinte boeken (2) ; op die lijst komt voor :

---

(1) T. a. p., p. 293.

(2) *Het Geslacht van Waesberghe*, door A. M. LEDEBOER, blz. 251.

« Devis familiers, traictant de toute Marchandise pour les enfants, en francoys et flamen. »

Bij Malderus is het boekje in de derde klasse ingedeeld met de aanmerking : « On y parle assez absurdement des Saints et de leurs images »

Er bestaat :

« Collocutions familières de Jean Berthout. contenants trois belles et profitables Dialogues des propos de table et diverses marchandises Fransch en Nederlandsch». *t'Antwerpen, by Hieron. Verdussen* (1623) 4°. — Wellicht eene samenvatting van de *Colloques familiers* en van de *Dialogues de Marchandises*. Z. op nr 89.)

36. Liedekens van Roosendael.

Vermoedelijk :

Een nieu Devoot Geestelick Lietboeck. Ghemaeckt door Nicolaes Iansens van Roosendael. Inhoudende Leysliedekens, Nieuwe Jaren, gheestelijcke Liedekens ende soete Hemelsche Lof-sanghen ; met eenighe gheestelicke Refereynen. Desen lesten druck is van nieus oversien ende grootelijks vermeerdert. *T'Hantwerpen, By Gheleyn Janssens inde Camerstrate, inden waeckenden Haen.* 1616. Met gratie ende Previlegie. Kl. 8°.

Met approbatiën van Antwerpen, 1594 en 1612.

37. Barlaam en Josaphat.

« Tot de oude volksboeken die verloren zijn geraakt », zegt Dr. G. D. J. Schotel, « behoort ook dat van Baarlam en Josaphat, eene legende, waarvan het oorspronkelijke wordt toegeschreven aan Joh. Damascenus (8e eeuw), door Vincent de Beauvais in zijn *Speculum Historiæ* opgenomen en daaruit in meest alle bekende talen overgebragt. Rudolf van Ems en zekere bisschop Otto bewerkten ze in het Hoogduitsch (1) en een onbekende in het Dietsch. Gervinus noemt deze legende « een nadrukkelijk verzet tegen leugen en bedrog der wereldlijke avonturen », Buddingh « een betoog van de waarheid des Christendoms en aanprijzing van het monniken leven ». (2)

Frans van Hoogstraten gaf er eene nederlandsche bewerking van : Het Leven en Bedrijf van Barlaäm den Heremeyt, en Josaphat Koning van Indien door den H. Oudvader Joannes Damascenus En nu in Nederduits vertaelt door F v H. *Tot Rotterdam, by Fransois van Hoogstraeten, Boekverkooper,* Anno 1672. 12°.

Hetzelfde werk werd in hetzelfde jaar gedrukt door C. Woons, te Antwerpen.

38. Latijnsche Evangelien.

39. Joseph print. (3)

Z. op het volgend nr.

40. Joseph schrift.

a) Die historie van Joseph den vromen, ende godtvruchtighen jonghelinck : ghekozen uit den eersten boeck Moyses. *Gheprint t' antwerpen by de Wed. van Ameet Tavernier.* 1571.

---

(1) Von eynem heyligen Kunig mit namen Josaphat wie der ward bekeret von eynem heyligen Vatter unnd aynsideln genant Barlaam. Z. p. n. j. (Augsburg, Zainer). fol°.

(2) Vaderlandsche Volksboeken, II, blz. 270 vg., waar ook eene uitvoerige ontleding van het volksboek voorkomt.

(3) « Print » in tegenstelling met « schrift » beteekent dat het boek in gothische lettertype is gedrukt « Schrift » doelt op de zoogenoemde civilité-letter.

b) De schoone historie van den vroomen en godvruchtigen jongeling Joseph, die uyt haet en nyd van zyne broeders verkogt, in Egypten gebragt... Getrokken uyt den boek Genesis. *Gent, J. Begyn.* z. j. 4°.

Met approbatie van Max ab Eynatten, 1642. (1)

Dit bijbelsch verhaal werd tallooze malen gedrukt, te Antwerpen, te Gent, te Brugge, enz.

41. Helena enckel.

Der Vrouwen-Peerle. Drij-voudighe Historie, van Helena de Verduldighe, Griseldis de Saechtmoedighe, Florentine de Ghetrouwe. Alle aensienlijcke in veel deuchden, maer meest in patientie die sy in teghenspoet, overlast ende beproevinghe ghetoont hebben. Ghenomen uyt d'oude Historien, ende nieuwelijckx tot profijt der Jonckheyt oversien, by een vergadert, ende in veel plaetsen verbetert. *t'Antwerpen, Bij Jacob Mesens, woonende op de Lombaerde Veste, inden gulden Bijbel,* Anno 1678. 4°.

Met de approbatie van Max. van Eynatten, Antw. 1621.

Andere uitgaven : *Antwerpen, Hendrick Aertsens* (16...) 4° ; *Brussel, J. B. Jorez,* z. j., 4° (met approbatie van 1711) ; *Gent, gezusters de Goesin,* z. j., 4° ; *Lier, J. K. Letellier,* z. j., 4° ; *Antwerpen, Martinus Verdussen,* z. j., 4° ; *Antwerpen, P. J. Rymers,* z. j., 4° (approbatie van 18 Mei 1621) ; *Gent, B. Poelman,* z. j., 4° (met approbatie van Max van Eynatten) ; *Duinkerke, P. Labus,* z. j., 4° ; *Duinkerke, G Laurenz,* z. j., 4° ; *Gent, J. Begyn,* z. j., 4°.

Als blauwboekje verscheen verder :

Een schoone historie van de verduldige Helena van Constantinopelen, een konings dochter die 27 jaren achter lande doolde, in groote armoede, broot biddende.... *Amsterdam, erven van de wed. G. de Groot, en A. van Dam,* 1723. 4°.

Andere uitgaven : *Amsterdam,* 1830, 4° ; *Deventer, P. de Lange* (c. 1840), 4° ; *Deventer, wed. P. de Lange* (c. 1870), 4°.

« De beide romans van Helena van Konstantinopel, zegt A. C. de Schrevel, zijn twee verschillende lezingen van een zelfde werk of van een zelfde origineel in het Fransch of eene andere taal. »

Te Brugge heet het boek toegelaten. — Malderus deelt het in bij de 3e klasse : « On dit que Clément I avait une sœur reine de Constantinople ; qu'il fit la guerre aux païens ; qu'un ange lui révéla un mariage qui allait se faire entre un père et sa fille. »

42. Alexander de Groote.

Een schoon historie van Alexandre den Grooten die de heele werelt won *T'Antwerpen, bij Martinus Verhulst, opden hoeck vande oude Coremert, inde Croon,* z. j. (midden der 17e eeuw). 4°.

43. Groote vocabulaers van Barlaimont.

a) Vocabulaire pour appreindre à bien lire, escripre et parler Françoys et flameng, par Noël de Berlaimont, maistre descole à Anvers. *Anvers par Guillaume Vorsterman,* 1511. 4°.

b) Noel van Berlainmont scoolmeester Tantwerpen Vocabulare van nyeus gheordineert. Ende wederom gecorrigeert om lichtelic françois te leren lezen

(1) Zal wel eene drukfout zijn, voor « 1624 », daar M. van Eynatten in 1631 overleden was.

scriven ende spreken dwelc gestelt is meestendeel by personagien. — Vocabulaire de nouveau ordonne et de rechief recorrige, pour aprendre legierement a bien lirre, escripre et parler françois Flameng, lequel est mis tout la plus part par personnaiges. ¶ *Deze vocabularen vintmen te coope Tantwerpen tot Willem Vorsterman Inden gulden Eenhoren :* Int jaer M.D. xxxvi.

Op de door van Waesberghe bij het Antwerpsch magistraat overgelegde lijst (z. op nr 35) komt voor :

Vocabulaire de Barlaimont, francois-flamen.

c) Noel van Barlaimōt. Schoolmeester Thantwerpen. Vocabulaere van nieus gecorrigeert, met noch ander instructien, dier nu achter aen gheuoecht zijn, den kinderen seer profytelick. — Vocabulaire de nouueau recorrigé : avec encore autres intructions, qui y sont maintenant adioutez en latin, tres profitables aux enfants. *Gheprent Typre in de zuytstrate indē Pellicaen by Anthonis van Volden...* Anno 1572. 8°.

d) Ghemeyne spraken oft Tsamencoutinghen, met eenen Vocabulaer, inhoudende veel ghemeyne woorden, ghesedt nae die ordinantie vanden A, B, C, etc., ghemaeckt by wylen Noel van Berlamont. Nu op een nieu oversien ende verbetert. — Propos commvns ou colloques avec vn Vocabulaire contenant plusieurs mots vulgaires, reduictes en ordre de l'A, B, C, &c. composez par feu Noël de Barlamont. De nouueau reueu et corrigè. *T'Hantwerpen, Bij Marten Huyssens, op onsen liever Vrouwen Kerck-hof, inden gulden Leeuw,* Anno 1599. 4°.

Prof. W. de Vreese, te Gent, die een herdruk van de uitgave van 1536 bezorgt, schreef mij omtrent de verschillende drukken : « De door mij herdrukte tekst is blijkbaar een vermeerderde, tweede uitgave van de uitgave van 1511. Mij is die eerste uitgave alleen bekend uit den Catalogus Crevenna, waarnaar Brunet het boekje vermeldt. Op uitgebreide schaal heb ik in de Europeesche bibliotheken onderzoek gedaan, gedeeltelijk persoonlijk, gedeeltelijk per correspondentie, om een ex. van die eerste uitgave machtig te worden. Maar alles te vergeefs. Ook zijn mijne pogingen om het ex. van Crevenna verder te kunnen volgen, zonder uitslag gebleven. Een uitgave van 1599 is te Londen. Er zijn er ook een paar uit de 17e eeuw, maar zóó sterk omgewerkt of verkort, dat het eigenlijk andere boeken zijn, die met dezen mijn tekst niet veel meer dan den auteursnaam gemeen hebben ».

44. Destructie van Ierusalem, Duytsch.

Een schoon Historie van de deerlycke distructie ende onderganck der stadt Jerusalem verovert door den Romeinschen Keiser Vespasianus met vele ende verscheidene geschiedenissen der Joden. *t' Amstelredam, by Cornelis Dircksz. Cool, Boekverkooper, in de Warmoestraet, in den vergulden Passer,* 1644. 4°. (Met kerkelijke approbatie : Brussel, 1566.)

Het boekje, als blijkt uit de lijst van 1619, had het jaar te voren, eene nieuwe approbatie ontvangen.

Andere uitgaven : *Tot Haerlem, by Vincent Casteleyn* (omstr. 1650), 4° ; *Te Amsterdam, by de Erve van de Putte, Boekverkooper op het Water in de Lootsman,* z. j., 4° ; *Amsterdam, H. Koene,* z. j. (begin 19e eeuw). 4°.

« Waarschijnlijk de vertaling van een fransch volksboek, blijkens het gewone ridderkleed dier tijden, waarin het gehuld is, in de 12e of 13e eeuw opgesteld. » (Dr. G. D. J. Schotel, *Vaderlandsche Volksboeken*, II, blz. 71.)

Malderus deelt het boek in bij de 3e klasse : « Au début, il est parlé d'un pontife constitué par un empereur païen, ce qui, par rapport à l'époque de la destruction, est une divagation honteuse ; enfin, tout le petit livre n'est qu'une fable manquant de contexture. »

45. Tobias print.

Z. op nr 39.

46. Peeter van Provencien.

a) Die historie van Peeter van Provencen ende di schoone Maghelone van Napels [In fine] *Gheprent Thantwerpen op die Lombaerde veste, teghen die Gulden hant over. By my Claes van den Wouwere,* z. j. (midden der 16e eeuw). (1) 4°.

b) La plaisante histoire du noble et vaillant chevalier, Pierre de Provence et de la belle Maguelonne, fille du Roi de Naples, nouvellement mise en Flamen et Françoys ensemble. — De gheneuchlycke historie van den... ridder Peeter van Provencien ende van de Schoone Maguelonne... *à Anvers* ... *Waesberghe, in de Camerstraet in 't Schilt van Vlaenderen.* 1560. 4°.

– Latere druk : *Rotterdam, Jan van Waesberghe,* 1624. 4°.

In het Fransch werd het boek nog bij het einde der 18e eeuw herdr... histoire de Pierre de Provence et de la belle Maguelonne, *Paris, Costara* ...

Z. over het boek : MONE, blz. 62.

47. Vre van der doodt.

De ure vand' doot by Jan vanden Dale. *Loven, Regnier Vel*... 1543, 4°.

Het boekje werd zeer dikwijls herdrukt. De koninklijke bibliothe... bezit eene uitgave *Thantwerpen in den gulden Roose by Gheeraert Smits,* ... met eene approbatie van 1550 ; dezelfde approbatie komt voor in den dr... *Gheeraert van Salenson,* te Gent, 1576, 16° ; een andere druk : *T'Hand Huyssens,* 1601, 4°, heeft eene approbatie van 1592 ; nog een andere, ... Nittard Bral, schoolmeester, *T'Hantwerpen, Guilliam Lesteens,* 1625, is eene approbatie van 1613.

Bij de 3e klasse ingedeeld door Malderus : « Au commencement, on ... muses qui sont très deshonnêtes. » — Te Brugge is het onder de toeg... boeken.

48. David print.

Z. op nr 66.

49. Seven Swaenkens.

Bleek onvindbaar. Het is wellicht eene misstelling en het bedoeld... herdruk van : ...je een

Die sevē suverlicke Cranskens geordineert op den H. Ubertinus oefeninghe alle daghe eenen hoet te maken vā sonderlinghē bloemen. *Gheprent Tantwerpen bi mi Henric eckert van Homberch,* 1509, kl. 8°. 48 bll.

50. Cleyn Cabinet.

Waarschijnlijk een samenvatting van een boekje dat met den volgenden titel herdrukt werd :

Het dobbel Cabinet der christelyke wysheyd, Besluytende in korte Vraegen en Antwoôrden, D'eerste Beginzelen en Leeringen van het Catholyk Geloof, die

(1) MONE zegt verkeerdelijk : « Anf. des 16. Jahrh. » — Claes van den Wouwere drukte in de 2e helft der 16e eeuw.

de jonge Kinderen meest behooren te weten, en te konnen beantwoòrden. *t'Antwerpen, by Hubert Bincken, Boek-drukker en Verkooper op de Katte-vest,* z. j. (laatste helft der 18e eeuw.) 4°.

In dezen druk is overgenomen de Approbatie : « Dit Cabinet, inhoudende de eerste Beginzelen en Leeringen van het Heylig Catholyk Geloof, is zeer bekwaem en voòrdeelig voòr de Jongheyd en de Gemeyten, *(sic)* en zal met groote vrugten in de schoòlen gebruykt worden. Actum Antverpiae, 15 Augusti 1624. — Maximiliaen van Eynatten, Canon. & Scholast. Antverpiensis ».

51. Ghemeyne Seynd-brieven.

a) Ghemeyne Seyndtbrieven, seer profijtelyck voor die Ouders, Meesters en Kinderen om te leeren Brieven dichten, ende oock wel te leven en ordentlick te schryven. Daerby noch ghevoecht sommige Notabele dinghen, die weert zijn om te noteren.

Koning Ferdinandus seyt dat men een Wys ofte Dwaes kent :

Aen 't matigen van zijn Gramschap ;
In 't regeeren van zijn huysgezin ;
In 't dicteren van een Brief.

Per St. J. Jacobi, ad honorem Dei.

Tot Amstelredam, gedruckt by Ewout Cornelisz. Muller, 1597. 8°.

b) Gemeyne Zend-brieven, Zeer nut voór Ouders, Meesters ende Kinderen, om te lezen, Brieven te dichten en manierlyk te schryven, waer by gevoegd zijn eenige bemerkens-weêrdige spreuken, door H. Jacobi : In dezen druk veél verbeterd, van de onechte ofte zoo-gezeyde gebastardeérde woôrden gezuyverd, ende de oude Rymen op eenen beteren voet gebragt.

Den koning Ferdinandus zeyde dat men eenen Wyzen
van eenen dwaezen kan onderscheyden
Aen het maetigen van syne gramschap,
Aen het bestieren van syn huysgezin,
Aen het dichten van eenen Brief.

t' Antwerpen, By Hubert Bincken, Boeck-drukker ende Verkooper, op de Katte-vest, in den gulden Kop. Z. j. (laatste helft der 18e eeuw.) 4°.

c) Ghemeyne Sendbrieven.... *t' Antwerpen, by Alex. Jos. Everaerts, by den Jesuiten Toren, in St. Ignatius,* 1728, 4° ;..... *t'Antwerpen by de Weduwe van Hieronymus Verdussen opde groote merckt in S. Augustinus,* z. j. 4° ;.... *T'Antwerpen, by Fr. Ign. Vinck,* z. j. 4°.

52. Seven Blijdschappen.

De seven Blijdschappen van de Heylige Maghet ende Moeder Godts Maria, Een devote ende stichtbaere uytlegginghe van de seven principaelste Mysterien, die de Alder-heylighste Maghet ende Moeder Godts op dese Werelt vreught en blijdschap aen-gebrocht hebben. Beschreven door den Eerw. Heer Joos de Joncker Priester, ende in sijn leven Onder-Pastoor van S. Andries Kercke binnen Antwerpen. Van nieuws oversien, ende in vele plaetsen verbetert, ende tot profijt van alle devote eenvoudighe, maer meest voor de jonghe herten uytghegeven.... *t'Antw. By Joseph Gymnicus, woonende in de Hoogh-straet, in den gulden Pellicaen.* Z. j. (1712). 4°.

Een andere druk : *t'Antwerpen, bij Frans Ignatius Vinck,* is nog voorzien van de approbatie van Max. van Eynatten, Antw. 12 Juni 1624.

P. Visschers *Naemrol der eerw. Heeren onderpastoors, kapellanen en priesters in*

St. Andries kerk te Antwerpen, sedert 1529... Antw., 1852) verklaart Joos de Joncker niet aangeteekend te hebben gevonden in de kerkregisters. Voortgaande op de approbatie van van Eynatten, meent hij dat de Joncker omstreeks 1624 als onderpastoor in die kerk moet zijn aangesteld geweest, maar daar hier het werkje reeds « van nieuws overzien » heet, zal de werkzaamheid van d. J. denkelijk wel vroeger te stellen zijn.

53. Roosen van Iaponien.
De selve Fransch.

54. Palmier de Iapon.

55. Leydsman der Iongheydt.

56. Huyge van Bordeaux.

a) Van Huyghe van Bourdeus, een schoone ende noyt wonderlycker historie, noyt ongehoorder dinghen ende avonteuren dan die by Huyghen voorschreven gheschiet ende ghevallen syn. *Gheprint Thantwerpen, op die Lombaerde Veste in den witten Hasewint, by my Jan van Ghelen*, anno MCCCCCLXXXIIII. 4° (Met approbatie van 1550.)

b) Een schoone historie van Huyghe van Bourdeus, noyt wonderlycker noch onghehoorder avonteuren dan die Huyghen voorschreven ghesciet ende ghebeurt zyn. Nu op een nieus ghevisiteert ende ghecorrigeert ende met schoone figuren verciert. *Tantwerpen by Guillam Lesteens, inde hoochstraet, inden gulden Pellicaen*, MDCXXXII.

Dr. SCHOTEL (*Nederlandsche Volksboeken*, II, p. 86), citeert van deze vertaling van den Franschen Huon de Bordeaux, eene uitgave met kerkelijke approbatie :

c) Een schoone Historie van Huyge van Bourdeus. Noyt wonderlijcker noch onghehoorder avontueren, dan die op Hughen voorschreven geschiet zijn. En met schoone figuren verciert. *t'Amsterdam*, Ghedruckt bij Otto Barentsz. Smient. Z. j. (1)

De Nederlandsche vertaling werd in den nieuweren tijd in Duitschland heruitgegeven :

— Huyge von Bourdeus. Ein Niederländisches Volksbuch, herausg. von Ferd. Wolf. Stuttgart, 1860. 8° (Biblioth. d. litter. Vereins in Stuttgart, LV.)

Te Brugge, verboden zonder meer. Malderus stelt het boek in de 4e klasse : « On y parle d'une jeune fille qui se montre toute nue ; d'une coupe qui se remplit de vin après trois signes de croix et se dessèche si la main qui la tient est celle d'un pécheur ; et enfin, d'une corne qui sonne d'elle-même lorsque quelqu'un songe à faire du mal. »

Z. over het boek : F. WOLF. *Ueber die beiden wiederaufgefundenen Niederländischen Volksbücher von der Königinne Sibille und von Huon von Bordeaux. Wien, 1857, 4°.*

57. Iason.

Historie van den vromen ridder Jason. *Haerlem in Hollant.* Z. p. n. j. (Jac. Bellaert, omstr. 1585.) fol°.

Vertaling van : Les Fais et prouesses du noble et vailliant Chevalier Jason, par Raoul le Fevre. Z. p. n. j. (Antwerpen, Geeraert Leeu, omst. 1584) fol°.

Z. op het volgende nr.

(1) Volgens LEDEBOER (*Boekdrukkers, Boekverkoopers en Uitgevers in Noord-Nederland*) drukte Otto Barentsz. Smient 1640-1699.

58. Hercules.

Die Historie van den stercken Hercules, die veel wonderlinghe dinghen in syn leven heeft ghedaen. Syn gheboerte was wonderlic, ende syn leven was avontuerlic, want hi menich vervaerlic beeste verslaghen heeft, ghelyc men in die historie hier na verclaren sal. Ende si is seer avontuerlic ende gheneuchlic om lesen. *Antwerpen, Jan van Doesborch*, 1521. Fol°.

Malderus stelt in de 3e klasse : *Jason ende Hercules*, als bevattende : « beaucoup de passages orduriers et impurs, on y raconte des spectacles et des attouchements très indécents ». Te Brugge is *Hercules en Jason* onder de onvoorwaardelijk verboden schoolboeken.

59. Iean Guerin.

Z. MONE, blz. 21 : *Guerijn von Monglavie*.

60. Seven Vroede van Roomen.

a) Hier beghint die hystorie van die seven wise mannen van romen, welcke hystorie boven maten scoen ende ghenoechlic is om horen, ende oec vreemde ende luttel ghehoert : want si is nu nuwelic in dit voerleden iaer van LXXIX, ghetranslateert ende overgeset wt den latine in goeden duijtsche, op dattet die leeke luden ooc moghen verstaen. *Gheprent te Delft in Holland.* (Jac. zoon van Jacob van der Meer). Int iaer ons heeren veertienhondert ende drie ende tachtig den dertienden dach in Januario op sinte ponciaens avont.

Vertaling van : *Historia Septem Sapientium Romæ*, (door J. de Hauteselve). Z. p. n. j. (Deventer, R. Paffroet, omstr. 1467.) — Er heeft ook een Antwerpsche druk bestaan uit het begin der 17e eeuw. (Z. *Tijdschr.* IV, blz. 278.) Het boek werd tallooze malen, tot in den nieuweren tijd herdrukt in allerhande bewerkingen.

b) Eene schone ende ghenoechlicke Historie van de seven vroeden van Rome. *Tot Amsterdam ghedruckt by Cornelis Dircksz. Cool in de Warmoesstraet in den vergulden Passer*, z. j. (c. 1640.) 4° en 8°.

Malderus brengt het boek in de 4e klasse.

61. Ghenoeghelijcke propoosten.

a) Gheneuchelijcke, eerlijcke ende profijtelijcke Propoosten, Exempelen ende Fabulen, al tot deucht aenporrende, dienende tot argumenten voor den kinderen.... per H. Jacobi. *Ghedruckt t'Haerlem, by Gillis Rooman, voor Corn. Claesz.* 1596. 4°.

b) H. Jacobi. Ghenoechelijcke, eerlijcke, en profijtelijke propoosten, exempelen ende fabulen, dienende tot recreatie voor oude lieden, ende tot stichtinge der jonge jeucht. *Amsterdam*, z. j. (omstr. 1630). 4°.

De gecorrigeerde uitgaaf is vermoedelijk :

c) Ghenuechelijcke eñ recreative exempelen ende deuchdelijcke vermaninghe wt vele boecken vergaert. *T'Hantwerpen, by Guilliam Verdussen*, 1627. 8°.

Door Malderus in de 4e klasse gesteld, met den titel : *Ghenuechelijcke exempelen oft kluchtboeck;* hij getuigt ervan : « Plusieurs de ces exemples sont tout à fait sales et dégoûtants, quoique ci et là il y ait de jolies choses. »

62. Helena dobbel.

Z. op nr 41.

63. Beginsel der Wijsheyt Fransch en Duytsch.

a) Dbeginsel der Wijsheijt sprekende van deuchden ende ondeuchden, mitsgaders de maniere om altijd wel ende wijsselijck te spreken. *Gheprint Tantwerpen, bij mij Jan Roelants, op de Lombaerdt vest in onser Liever Vrouwen thoren.* 1558. 12°.

b) Le commencement de Sagesse, parlant des vertus et vices, ensemble la manière de tousjours bien et sagement parler. *Gheprint Thantwerpen by Jan van Waesberghe,* 1564. 4°. (Fransch en Nederlandsch).

64. 't Leven van onsen L. Heere.

Het leven ons Heere Jesu-Christi Gedeylt in dry Deelen. Met schoone leeringe op elke verholentheyd des zelfs. Getrokken uyt het Spaensche der EE. Vaderen Petrus de Rabadineira ende Louis de la Puente, der Societeyt Jesu. Overgezet in onze Nederlandsche Taele, door F. B. tot gebruyk der Jonkheyd. Verçiert met schoone Figueren. *t'Antwerpen, Bij Joannes Verdussen, op de Schoen-Merkt in het Vogel-huys.* Z. j. (1765). 4°.

Approbatie van G(aspard) E(strix) P. A., Antw. 6 Juni 1636.— Andere druk : *Antw. Fr. Ign. Vinck,* z. j. 4°.

65. 't Leven van onse L. Vrouwe.

Het Leven van de alderheyligste en alderzuyverste maegd en moeder Godts Maria gedeylt in XXII. capittels. Met stigtelycke Leeringe op elke verholentheyd des zelfs. Getrokken uyt verscheyde Schryvers, en meest uyt d' Oude Vaders tot het gebruyk der Jongheyd, verçiert met schoone Figueren. *t'Antwerpen, by Alexander Bruers, Bock-drukker en Verkooper op de Minderbroeders-ruye in S.Ignatius.* Z. j. (1709). 4°.

Met approbatie van Gaspar Estrix, Antw. 8 Juni 1636 — Latere druk : *Antw. J. H. Heyliger,* z. j. (1794). 4°.

66. David kleyn Schrift.

De historie Van den Koninglyken Propheét David, Behelzende syn Leven, Zegenpraelen en Werken, getrokken uyt de twee eerste Boeken der Koningen : Neerstiglijk overzien door den Eerw. Heer Franciscus van Thienen, Licentiaet in de Godtheyd en Canonick van O. L. Vrouwe Kercke tot Antwerpen : Alle menschen zeer nut ende voordeelig te lezen. — *t' Antwerpen, By Franciscus Ignatius Vinck, Boek-drukker en Boek-verkooper, in het Klapdorp in de vyf Ringen.* Z. j. 4°.

Vroegere uitgave : *Ghendt, Cornelis Meyer,* 1738 ; *Antw., Hub. Bincken* (omst 1750) 4° ; latere drukken : *Deventer,* 1789 ; *Amsterdam,* 1792 ; *Gend, Bernard Poelman,* z. j. 4° ; *Brugge, De Moor,* 1835, 4°.

67. Tobias groot schrift.

De Historie vanden ouden Tobias Ende van zijnen sone den Jongen Tobias, vol schoone. Leeringhen Inhoudende hoe een Vader sijnen Sone onderwijsen sal, ende hoe een Godtvreesende Kindt sijnen Vader onderdanig zijn sal. Noch de Historie vande groote Klockheyt des Edelder Weduwe Judith. Noch de geschiedenisse der Edelder ende eerbaere Vrouwe Susanna. Met het vonnisse van den Jongelinck ende Propheet Daniel.Item noch is hier gestelt de Historie vande schoone Coninginne Esther. Getrokken uyt den Bybel, van nieuws oversien,

ende naer den Roomschen Text verbetert. *t'Antwerpen, Bij Martinus Verdussen woonende in de Cammerstraat, in de vette Hin.* Z. j., (eerste helft der 18e eeuw.) 4°. Approb. Max. van Eynatten, 1625.)

68. Destructie van Ierusalem, Fransch en Duytsch.

Z. op nr 44. Eene tweetalige uitgave is ons niet voorgekomen

69. Moyses en Iosue.

Opgenomen in de lijst der toegelaten boeken van 1619.

70. Heerelijcke Reyse van Portugael.

71. Lis blanche du Iapon.

72. Spiegel der Iongheydt, kleyn schrift.

a) Den Spiegel der joncheyt waer in dat alle jonghers sien sullen hoe sy hen behooren te houden int gaen, staen, spreken, eten, drincken, ende tot elcken haer dragen.... nu rethoryckelycken ghemaeckt by H. A. (H. Aerts van Bocxstel). *Antwerpen, Hier. Verdussen,* 1600. 8°.

b) Den Spiegel der Jonkheyd, dienende voor alle Jonkheyd, d'Eerbaerheid en Deugd beminnende tot eenen spiegel, Daer sy in siende, mogen leeren hoe hun selven behooren te houden in hun inwendig gemoet, in hun uitwendig gaen, staen, kleedinge, spreken, eten ende alle ander gelaet. Rhetorijk gemaekt by H. A. Van nieuws overzien ende verbetert. *T'Antwerpen, Bij Franciscus Ignatius Vinck, Boek-drukker en verkooper woonende in het Klapdorp in den vijf Ringen.* Z. j. 4°.

Andere drukken : *Antw., Jos. Jacobs,* 1683, 4° ; *Antw. Weduwe Gymnicus,* 1721. 4° ; *Brussel, G. Jacobs,* 1750, 4°.

Zoo luiden de titels van de vroegste en van enkele der jongste uitgaven van het volksboek. De uitgaven van Jacobs, weduwe Gymnicus en Vinck, die nog voorzien zijn van de approbatie van Max van Eynatten, zullen wel de op onze lijst voorkomende, de gecorrigeerde, het dichtst nabijkomen, waarvan zij enkel nadrukken zijn met gewijzigde spelling.

In den Cat. Serrure (n° 3073) komt onder de volksboeken eene Fransche uitgave voor : *miroir de la jeunesse*, zonder nadere aanduiding.

73. Wtersten wille.

Den wtersten wille van Lovvys Porquin Deur hem ghecomponeert in prose by maniere van een lieflyck Testament heeft by eenen Antonius Verensis wter prose in Rhetorycke doen stellen. *Gheprint Thantwerpen inde gulde Roose by Ameet Tavernier, Lettersteker,* 1563. 4°.

Maakt het tweede deel uit van :

« Een lieflick memorie boeck Rhetoryckelyc ghestelt Inhoudende die gheboorten. gheslachten, wapenen, deuysen, reysen, met den trouwedach van Lovvys Porquin ende Magdalena zijn wettighe Huysvrou, ooc die gheboorten en sterfdagen van haer beyder kinderen...

Latere uitgaven bevatten alleen *Den Wtersten Wille.* De verdere Antwerpsche drukken zijn : 1582, 16° ; *Joachim Trognesius,* 1597, 4° ; *Hieronymus Verdussen,* 1608, 4° ; *Godt-gaf Verhulst,* 1655, 4°. — Komt voor op de lijst van 1619 als zijnde geapprobeerd in 1615.

Ook in Holland werd het boek gedrukt : *Amsterdam, Herman Jansz. Muller,* 1590, 4° ; *'s Hertogenbosch,* 1623, 4° ; *Leeuwarden, Gysbert Sybes,* 1653, 4° ; *Utrecht, Juriaen van*

Poolsum, 1687, 4°; *Amsterdam*, *J. Bouman*, 1680, 4°. Het diende er insgelijks voor schoolgebruik. Nadat de kinderen spellen en lezen hebben geleerd, heet het bij D. A. Valcoogh (*Nut en profijtelijck Boecxken ghenaemt Een Regel der duytsche schoolmeesters*, Amst. 1591) « sal men haer leeren een geschreven letter geprent als Historien van David en Louwys Porquin » (1).

Te Brugge komt het boek voor onder de in 1612 toegelaten boeken.

74. Trois miroirs de l'homme.

75. Reynken de Vos.

De vroegere uitgaven van den *Reinaart* zijn algemeen bekend uit de rijke literatuur. De uitgave die naar onze meening op de Antwerpsche scholen kon in gebruik zijn, zal wel de navolgende zijn:

Reinaert de Vos of het dieren oordeel. *Antwerpen, Hieronymus Verdussen*, 1631, 4°. (Met eene approbatie van 15 November 1631).

Op de Brugsche lijst komt het boek voor als onvoorwaardelijk verboden in de scholen.

76. Ian Mandevijl.

De wonderlycke Reize van Jan Mandevyl beschrijvende eerst de Reize en geschiedenisze van den H. Lande van beloften, te voet, te paard of ter zee, ende de Gestaltenisze ende Zeeden van den Landen van Egipten, Syrien, beide Arabien, Persien, Indien en Ethiopien, ende ooch dat Leeven ende Geloove der menschen van dien landen. *Amsterdam, Jan Cornelis*, z. j.

Reeds in de 15e eeuw werd die reisbeschrijving van den Engelschen edelman Jan de Mandeville in het Nederlandsch overgezet. CAMPBELL haalt Nederl. drukken aan van Antwerpen, z. j. (vóor 1494) fol°, en *Antwerpen, Govaerdt Back*, 1494.

Malderus plaatst het boek in de 3e klasse en merkt aan : « On y accuse clairement les papes de simonie, et il enseigne que la confession a été instituée par eux ».

77. Vier Hems-kinderen.

Die verdietsching en omwerking in proza van den bekenden ridderroman *Les quatre fils Aymon*, wordt door Malderus ingedeeld bij de 3e klasse (onlangs geexpurgeerde boeken). De volgende uitgave die voorzien is van eene approbatie van 1619, zal dus wel een nadruk zijn van het in de Antwerpsche scholen gebruikte volksboek :

Historie van de vier vroome ridders genaemd de vier Hems-kinderen, Reynout en zijne broeders, zoonen van Haymo of Hemon, graeve van Dordoen. Den laesten Druk op een nieuw overzien en op veel plaetsen verbeterd, en tot vermaek der Jongheyd toegelaten. *Gent, ter boekdrukkery van I. C. van Paemel, Violettestraat, 25.* 8°.

Approbatie : « In dees Historie van de vier Hems-Kinderen, is niet begrepen dat aen de heylige katholyke Kerk, of aan de goede manieren tegenstrydig is, maer is zeer genoegelyk en bekwaem om van de jongheyd in de scholen geleert te worden. Datum 12 Februari 1619. Max. von Eynatten, Can. et Schol. Ant. »

78. Croone der Iongheydt.

Niet gevonden. Kan het op de lijst wellicht eene misstelling zijn voor :

De Kroone der wysheyt, behelsende De verhalinge der daeden ofte Historien

(1) Dr. G. D. J SCHOTEL, *Vaderlandsche Volksboeken*, I, blz. 221.

van het Oudt ende Nieuw Testament. Chronyckx gewyse voorgestelt, en aen U, o Jesu ! woort des Vaders. Door J. B. V. L. P. *t'Antwerpen, Bij Joannes Verdussen, Boek-drukker en Boek-verkooper op de Schoen-Markt int Vogelhuys.* 1771. 4°.

Met approbatie, voor reeds een nadruk : Antw. 1712.

79. Hondert exempelen.

Hondert schoon Exempelen, tot bewys der deughden : By een vergadert uyt diversche soo oude als nieuwe Wereltlijcke ende Gheestelijcke Schryvers : Wel dienende om een ighelijck, maer meest jonghe Lieden, alle Deughden ende goede manieren aen te wijsen, ende door het exempel van andere tot de selve te bewegen. Van nieuws oversien ende verbetert. *T'Antwerpen, by Joannes van Soest Boeckdrucker en Verkooper woonende op de groote Merct in de Pauw.* 1736. 4°.

(Approb. Max. ab Eynatten. 1630).

Vroegere drukken : *Antw., Gonzales van Heylen*, 1677. 4° ; *Antw., Wed. Joris Willemsens*, 1683.

80. Destructie van Troyen.

Die destructie van der stad van Troije, hoe si lestwerf ghedestrueert was van den Grieken, ende die schoone amoureusheyt van Troylus eñ der schonder Briseda Calcas dochter, die een verrader was. *Gheprint Tantwerpen buyten die Camerpoorte in de gulden eenhoorn bij mi Willem Vorsterman.* 1512. — *Ibid.* 1541.

Er heeft ook een Antwerpsche druk bestaan uit het begin der 17e eeuw. (Z. in dit Tijdschrift, IV, blz. 278 : Gecensureerde volksboeken, waar over het boek gezegd is : « ubi plurima venerea et amatoria. »

Vroegere uitgave : *Te Antwerpen, aen dyseren waghe by Jan van Doesborgh*, z. j., f° ; latere : Een schoone Historie van de Destructie van Troyen, hoe sy lest-werf van de Grieken verdistrueert is : Mitsgaders de Historie van de groote liefde van Troylus Pyramus sone ende de schoone Brezida. Seer lustigh ende playzant om lesen. Van nieus oversien ende verbetert, met een Register daertoe dienende. *Tot Delft, Gedruckt by Andries Cloctung, Boeckverkoper aen 't Marckt veldt in 't Gulden A. B. C.* 1645. — *Amsterdam, B. Koene*, z. j. (begin 19e eeuw). 4°.

Z. MONE, blz. 82 ; SCHOTEL (*Vaderl. Volksboeken*), II, blz. 63 vv.

In de derde klasse bij Malderus : « Quoique extraite des anciens poëtes, cette histoire est pleine d'infamies. »

81. Galien Rhetor.

« On ne cesse pas d'y faire des jurements, et le plus souvent par Mahomet », zegt Malderus, die het boek bij de 3e klasse indeelt.

Op de lijst van Gecensureerde Volksboeken, (*Tijdschr.* IV, 278) komt eene uitgave voor van Paulus Stroobant te Antwerpen, uit het begin der 17e eeuw, waar het heet : « libellus fabulosus, dubius, nullo censoris nomino. » Bij de in 1619 toegelaten boeken is « Den vromen Ridder Galien Rethor » vermeld als gecorrigeerd in hetzelfde jaar.

82. Iulius Cæsar.

a) Een schoone Historie van Julius Cesar ende de Romeynen, hoe sy dese Nederlanden eerst bekeert ende ghewonnen hebben ; de fundatien van de steden, ende veel ander vremde dinghen. *Thantwerpen by Godtgaf Verhulst,* anno 1654. 4°.

b) De schoone historie van Julius Cæsar en de Romeynen, hoe zy deze Nederlanden eerst gewonnen en daer naer verloren hebben. Hier vind gy ook de stigtingen van alle de oudste steden van deze Nederlanden, van wie zy

bekeerd zyn tot het Christen geloof, en vele andere vremde dingen. Deze druk vermeerderd met de beschryvinge van den geheelen levensloop van Julius Caesar, als ook de korte beschryvinge van de Nederlanden en van de zeden en gewoonten der inwoonders, getrokken uyt verscheyde oude historie-schryvers. Van nieuws overzien en op vele plaetsen verbeterd. *Tot Gend, by J. Begyn*, z. j. 8°.

83. 'tLeven vande H. Catharina van Senen.

a) S. Katherinen Legende. *Gheprent Tot antwerpen by my Gouaert Bac. Z.* j. (omstr. 1496). 4°.

b) Legende van Catharina van der Seijn met schoone gebeeden en miraculen. *Antwerpen*, (z. drukkersadres.) 1500. 4°. (1)

c) Het leven van de heylighe Catherina van Senen... wt den latyn door P. Numan : *Brussel*, 1594.— *Aldaer, by Jan Thimon (typis Arnold Coninx)*, 1595. 4°.

84. Spieghel der Iongheydt, groot schrift.

Z. op nr 72.

85. David groot schrift.

Z. op nr 66.

86. Esopus Fransch en Duytsch.

La merveilleuse et ioyeuse vie de Esope, en Francois et bas Allemãt, avec aucunes Fables du mesme composees et moralizees. — Dat wonderlijck eñ genuechlijck levẽ vã Esop9, in Fransoys eñ neder Duytsch. ¶ *Gheprint tot Antwerpen inden Schilt van Basele, opde Camerpoortbrugge by Gregoris de Bonte gesworen printer ende boeckvercooper*. 1518. 4°.

Z. op nr 24.

87. Fontaine d'Honneur.

a) La fontaine d'honneur et de vertu, où est monstré comme un chascun doit vivre en tout aage envers Dieu et envers les hommes. (Fransch en Nederlandsch.) *Anvers, Guislain Jansens*, 1607. 4°.

b) La fontaine d'honneur, enseignant comment un chretien doit vivre en tout âge. (Fransch en Nederlandsch.) *Gedruckt tot Duynkercke, by P. Labus. Z.* j.

88. Dry Apostelen van Antw.

Het leven ende mirakelen vande heylighe Bisschoppen Eligius, Willibrordus, Norbertus, Apostelen van dese Nederlanden. Ende principaelijck der Stadt Antwerpen. Met oock een cort verhael van het Beginsel, ende Religie der selve Sadt (*sic*) Beschreven naer vele gheloofweerdighe Schrijvers, by den Eerweerdighen Heere Laurentius Beyerlinck Licentiaet inder H. Godtheyt, Aertspriester ende Canoninck der Cathedrale kercke van Antwerpen. *t'Antwerpen, By Fransoys le Chien inde Cammerstraet, inde twee Oyevaerts, Anno 1651*. 4°.

Approbatie van 1615. Paquot kent eene uitgave *Antwerpen, Corn. Verschueren*, 16.. 4° en eene andere, met Latijnschen tekst, bij denzelfden drukker, insgelijks van 1651.

Op de lijst van 1619 heet het boek : *Dry Apostelen van Nederlandt.*

89. Groote Vocabulaers van Berthout.

Op de door van Waesberghe bij het Antwerpsch magistraat overgelegde lijst (z. op nr 35) komt voor :

---

(1) Campbell twijfelt aan het bestaan dier uitgave, welke nochtans vermeld is bij Maittaire, Panzer, Jansen en Hain.

« Colloques de M. Jan Berthout, en francoys et flamen. »

Een 28 blz. beslaande « Vocabulaire flameng-françois des motz plus commun : & plus usitez. — Vocabulaer Duytsch en Franchois der woorden die men ghemeynelijck meest ghebruyckt » is gedrukt achter :

Ghemeyne T'samenkoutinghe van Ian Berthout Besluytende dry schoone ende profijtighe Dialoguen van Maeltijden ende verschyde Coopmanschappen, Boven dese, de maniere om alle soorten van Brieven, Obligatien en Quitancien te dichten, met eenen nootelijcken, ende van alle dinghen mellende Vocabulaer. Van nieuws oversien ende verbetert.

— Collocutions Familieres de Jean Berthout Contenants trois belles et profitables Dialogues des propos de Table et diverses Marchandises. Et après la maniere de composer Lettres Missives, Conventions, Obligations et Quitances avec un Vocabulaire tres-necessaires et ample des mots plus communs & usitez. De nouveau reveu et corrigé. [Houtsnede : eene school.] *Tot Duynkercke, Ghedruckt by Jan Weins, woonende by de P. P. Jesuiten*, 1684. 4°.

Het werkje heeft de volgende « Approbatie : Dese T' samen-koutinghe van Ian Berthout van nieuws oversien ende ghecorrigeert, mach herdruckt worden, *ende is bequaem om inde Scholen gheleert te worden.* Quod attestor, 10. Mart 1623. Max. ab Eynat, Can. & Schol. Ant. »

90. Sielen-troost.

a) ¶ Dits der Sielen troost ghenaemt. Ende het is ghetoghen wt vele diuersche goede boecken der heyliger Schriften, als wten Bijbel, wt Scholastica Historia, wt de Cronijcken, wt den Vader Boeck, wt der Vaderen Collocatie (*sic*) ende wt noch veel ander goede Boecken. Ende is tracterende principalijck vande thien geboden Gods, gheordineert vol schoonder leeringhen ende exempelen, Historien ende Legenden vande Heylighen, ende veel schoone Ghebeden. Nv van nieus ouersien ende verbetert. *Thantwerpen. By my Pauwels Stroo-bant, opde Lombaerde Veste, inden witten Hasewindt.* Anno. M.D.LXXXVII. Met Gratie ende Preuilegie. 4°.

Vroegere uitgaven zijn : *Tsentemertensdyck in Zeelant, Pyeter Werrecoren*, 1478, f° ; *Utrecht*, 1495, 9 nov., f° ; *Utrecht*, 1479, 7 mei, f° ; *Haarlem, J. Bellaert*, 1484, f° ; *Zwolle, Peter van Os*, 1491 ; (*Delft ?*) *H. Eckert van Homberch*, omstr. 1498 ; *Antwerpen, Gov. Bac*, 1500, f° ; *Ibid.*, 1502, f° ; *Antwerpen, Eckert van Homberch*, 1502, f° ; *Ibid.*, 1512, f° ; *Antwerpen, Claes de Grave*, 1526, f° ; *Antwerpen, Jan van Ghelen*, 1568 f°.

b) Den zielen troost ende vaderlycke leeringhe... *Cortryck, J. van Gemmert*, 1633, 4°.

c) Den dobbelen zielen-troost ende vaderlyke leeringe Troostelyk voor de Godtvruchtige Christene zielen ; Gesteld in forme van Dialogus oft Saemenspraeke, tusschen eenen Vader en sijne Kinderen, Verklaerende de tien Goddelyke Geboden, de zelve uytleggende en met Exempelen bewysende, By-een gevoegt door Franciscus van Thienen. Nieuwelijks overzien, ende in veel plaetsen verbetert, en tot onderwijsinge en Troost der zielen uyt-gegeven. *t' Antwerpen, By Petrus Josephus Rymers, op de groote Merkt, in de Pauw.* z. j. (1769). 4°.

De « Zielen-troost » wordt door Malderus in de 3de klasse ingedeeld (« rempli d'histoires apocryphes, fausses et rapportées par mauvaise foi »). Toch draagt de boven aangehaalde uitgave van Pauwels Stroo-bant, eene ambtelijke verklaring dat het boek overzien en toegelaten was : « Dit Boeck gheintitulcert der Sielen troost, is

gheuisiteert bij eenen ghelcerden man vander K. M. daer toe ghecommiteert, ende is byder K. M. toeghelaten ende gheconsenteert te moghen printen ende te vercoopen. Ghegheven tot Brussele, den iiij. Novembris. Anno M.D.LXVIIJ. Onderteekent P de Lens. » — Door den bisschop van Brugge is het bij de onvoorwaardelijk verboden boeken gesteld.

91. Valentijn en Oursson.

a) Een schone wonderlycke historie van Valentyn ende Oursson, twee vrome edele ridders, sonen van den mogenden Keyser van Griecken, en neven van den edelen Koningh Pepyn, doen ter tyde Koningh van Vranckryck. Uyt de fransche in onse Nederlandtsche tale over-geset. Desen laetsten druck van nieuws oversien ende met vele konstige figueren verciert. *t'Utrecht, gedruckt by de weduwe van J. van Poolsum, boeckdruckster, woonende op de plaets tegenover 't stadthuys.* 1698.

Van dit uit het Fransch vertaalde volksboek, heeft een Antwerpsche druk bestaan uit het begin der 17ᵉ eeuw : hij komt voor op de lijst van Gecensureerde Boeken (*Tijdschr.* IV, 278), met de bijvoeging : « plena amatorijs nugis. » Er zijn vele latere drukken, nl. van 1713, 1719, omstr. 1750, 1755, 1765 (*Dordrecht, Adr. Walpot*), 1780, 1791 (*Deventer, J. H. de Lange*).

De laatste druk heeft den volgenden titel :

b) Historie van de twee gebroeders en vrome Ridders Valentyn en Oursson den Wildeman, zoonen van Alexander Keyzer van Konstantinopelen en neven van Pipinus Koning van Vrankryk. Nieuwen druk. Van nieuws overzien en verbetert. *Gend, J. C. Van Paemel.* 8°. z. j. (183...)

Dat zal wel, blijkens de overgenomen approbatie van 1624, een minder of meer getrouwe nadruk zijn van het boekje zooals het twee eeuwen vroeger in de Antwerpsche scholen werd gebruikt.

Bij Malderus, in de 4ᵉ klasse : « Plein de magie et de sortilèges. » — Te Brugge ingedeeld bij de « verboden boeken. »

92. Keyser Carel.

Een schoone Historie Van het Leven en kloeke Daeden van den Kloekmoedigen en Alderonverwinnelyksten Keyser van Roomen Carolus den V. van dien naem, Koning van Spagnien, Hertog van Bourgondien, Braband, & c. Grave van Vlaenderen, Holland, Zeeland, &c. By een vergadert uyt diversche geapprobeerde Autheurs. *t'Antwerpen, By Franciscus Ignatius Vinck, Boekdrukker en Boek-verkooper in 't Klapdorp in de vyf Ringen.* Z. j. 4° (Approb. Antw. 1712.)

Latere druk : *Antw., J. H. Heyligher*, z. j., 4°.

93. Sinte-Godelieve.

Wonderlijk leven van de Heylige Godelieve, Maegd en Martelaeresse. *Tot Cortrijck, L. Blanchet*, 1719. 4°. — .... *Kortrijk, J. De Langhe*, 1764. 4° — .... *Gend, J. Begyn*, z. j. 4°.

Andere levens van de H. Godelieve : *t'Antwerpen, Hieronymus Verdussen*, z. j., 4° ; *Brugge, Corn. de Moor*, 1770.

Te Brugge onder de in de scholen toegelaten boeken.

94. Barlaam en Iosaphat in quarto.

Z. op nʳ 37.

95. Keyser Maximiliaen.

a) Die wonderlijcke Orloogen van den doorluchtighen Keyser Maximiliaen. *Gheprint Tantwerpen bi Willem Vorsterman.* 1540. F°.

b) Dit syn die wonderlyke oorloghen van den doorluchtigen hoochgheboren prince keyser Maximiliaen. Hoe hy hier eerst int landt quam. Ende hoe hy vrou Marien troude. *Gheprint tHantwerpen, Jan van Ghelen,* 1577. F°.

96. Evangelien Fransch en Duytsch.

97. Margriete van Limborgh.

a) Hier beghinnet die schoone hystorie van Margarieten des hertoghen dochter van Lymborch ende van haer broeder Heyndrick. *Gheprint t Antwerpen bi mi Willem Vorsterman aen die Camerpoorte in den gulden eenhoorn,* in 't jaer ons heeren 1516, den eersten dach van 't jaer. Kl. fol°.

b) Een schoon historie van Margareta van Limburgh en Hendrik haer broeder, die veel wonderlyke avontuure gehad hebben : want Margareta werd Koninginne van Armenien, en Hendrik door zijn groote vromigheyd keyzer van Grieken ; ende nog van andere kersten heeren die zijn mede-helpers waren. Alsmede van de groote victorie die zy (door Godes hulpe) verkregen tegen de Sarrazijnen. *Te Deventer, gedrukt by Jan de Lange, Boekdrukker en Boekverkoper aen den Brink.* 1773. 4°. (Met approbatie : Brussel, 1604.)

Andere uitgaven . *Amsterdam, by S. en W. Koene, Boekdrukkers, Boek- en papierverkopers op de Linde-gragt,* z. j. -- *Amsterdam, B. Koene,* 1798. 4°.

Z. over het boek : Dr. G. D. J. Schotel (*Vaderlandsche Volksboeken,* II, blz. 75 vv.)

Te Brugge, bij de voor schoolgebruik onvoorwaardelijk verboden booken.

98. Malegiis.

Dit volksboek wordt in het edikt van Malderus in de 1e klasse gebracht, dus onvoorwaardelijk verboden niet alleen in de scholen maar ook « generalyck onder de ghemeynte. » Toch ontmoeten wij het onder de boeken die in 1642 voor schoolgebruik dienden, al had de Antwerpsche bisschop ervan getuigd : « Sans approbation, fourmille d'enchantements, de poisons, d'amours impurs et de commerces illicites. »

Ondanks die strenge censuur van den *Malegijs,* die overigens reeds in 1549 door de kerkelijke overheid verboden werd, moet dan toch het boek voor verbetering vatbaar zijn gebleken, althans de volgende uitgave heeft, benevens eene goedkeuring van 1606, die natuurlijk ten gevolge van Malderus' ingrijpen te Antwerpen buiten werking kwam, ook eene goedkeuring van 1638.

Een schoone historie van den ridder Malegys, die het vervaarlyk Paard Ros Beyaard wan : En die veel wonderlycke en Avontuurlyke dingen bedreef... Van nieuws Gecorrigeêrd en Verbeterd naa de Fransche Taal. *Te Amsterdam... En te Gend, by P. A. Kimpe, aan.de Capucienen.* Z. j. 4°.

Over het boek : Mone, blz. 42-46 ; Dr. G. D. J. Schotel, II, blz. 26-30 ; Dr. J. ten Brink, *Gesch. d. Nederl. Letterk.*, blz. 62-64.

99. Melusina.

a) Diewond'like vrēēde eñ schoone historie vā Melusine eñ vā hare geslachte. [In fine :] ¶ *Hier es voleyndt die wond'like vreemde en schone historie van melusyne eñ van haren geslachte. Geprent tantwerpen, bi my Geraert leeu.* M.CCCC. en XCI. den IX dach february. F°.

b) Een seer sonderlinghe, schone ende wonderlike historie, die men waerachtich hout te syne ende auctentiek sprekende van eenre vrouwen gheheeten Melusine, van haren kinderen ende gheslachte ende van haer alre wonderlike werken. [In fine.] *Dit boek is gheprent Thantwerpen binnen die cammerpoerte int huys van Delft, bi my Henrick Eckert van Homborch int jaer ons heren als men screef M.CCCCC. ende tiene den vierden dach van januario.* F°.

Er heeft een Antwerpsche druk bestaan uit het begin der 17e eeuw : *Historie vande Schoone vrome Melusina*, die geciteerd is op de lijst der Gecensureerde Boeken, in dit *Tijdschrift*, IV, blz. 278.

100. Een-en-seventigh Nieuwigheden.

Malderus stelt het boek in de 4e klasse, met de zuurzoete aanmerking : « On y trouve au moins quarante sales adultères et plusieurs histoires peu morales tirées de Boccace, quoique par-ci par-là il y en ait quelques bonnes. »

Kan het schoolboek ook eene samenvatting zijn van :

Joh. Boccatius Vijftich lustighe Historien oft nieuwicheden, in neder. duitsche sprake deur Dirick. Coornhert. — De tweede 50 lustige Historien (overgheset door G. H. V(an) B(reugel) *Amstelredam*, 1597-1605. 2 dln 4°.

Andere druk : 1e deel : *Amstelredam, bij H. Lourentz*, 1632; 2e deel : *Amstelredam by Broer Jansz.* 1644. 4°.

101. Reyse van B. Ian vander Linden.

Eerlyke (*sic*) ende gelukkige reyze Nae het heylig Land ende Stad van Jeruzalem, Beschreven en Bereyst door Broeder Jan vander Linden, Pater van de Cellebroeders tot Antwerpen, in 't jaer ons Heere 1633. Tot stichtinge en vermaek van de Jongheyd, die geirn wat nieuws lezen : Leest, begrypt ende onthoud. Van nieuws overzien, verbetert, en vermeerdert met een Byvoegsel, getrokken uyt eenen Brief, geschreven uyt Jeruzalem den 20. Maerte 1779, op den tegenwoordigen toestand van die Stad. Tot Gend, Bij Judocus Begyn op d'Appel-Brugge in den Engel, z. j. 4°.

Vroegere uitgaven: *Antw., G. Verhulst*, 1670 ; *Antw., Joannes Verdussen* (1770), met de approb. van Zegerus van Hontsum, Can. & Lib. Censor. Antw. 16 Febr. 1634.

102. Cleyne Materi-boecken.
Groote Materi-boecken.

Matery-boexken, of voor-schriften seer bequaem voer de jonkheyt om wel te leren lezen, schryven, en een aenporringe tot alle deugden. Noch een Tytel-boexken, hoe men aen yegelyk schryven sal... *Deventer, Arn. Kurtenius.* 1700. langw. 12°.

103. Kleine Hand-boeckskens.

104. Liefelyke bloemekens.

105. Enkele Hortulus anime.
Dobbele Hortulus.

a) Hortulus anime, vol alder deuoter ghebedekens oft oefeningen diemen inder Kercken lesen sal onder den dienst Godts. *Antwerpen, J. van Ghelen*, 1562. 8°.

b) Hortulus animae dat is, der Sielen Bogaert. *T'Antwerpen, bij Ameet Tavernier, in de gulden Roose, in onser Liever Vrouwe strate*, 1568. 8°.

c) Hortulus animae; dat is der Sielen bogaert. *Antwerpen, H. Wouters*, 1590. 8°.

d) Hortulus Animæ, dat is der Sielen Bogaert, overgeset door H. D. van den Houte. *t'Antwerpen, by Jan van Keerbergen, inde Camerstrate inde gulden Sonne.* 1618. 8°.

106. Hofkens der bedingen.

Hortvlvs Precationvm, Dat is, Het Hofken Der bedinghen : Inhoudende vele, schoone ende costelijcke ghebeden, ghetrocken vut diuersche heylighe

ende gheleerde mānē, Met sommighe ghebedē op die Euāgelien vāden vastene : Door F. Petrum Bacherium Predickare van Ghendt. *Gheprent tot Louen, bij Ian Boogaerts, inden gulden Bijbel.* 1566. 4°.

107. Gulde Ghebede-boecken.

Een paar titels :

a) Het gulden Ghebede-boeck met alle zijn figuren des levens Jesu. *T'Hantwerpen, by Pauwels Stroobant.* 1615. 12°.

b) Het Gulden Ghebede-Boeck met alle zijn Figuren des levens Jesus-Christus. *t' Antwerpen, by Godtgaf Verhulst op de Mert* (1689). 12°.

108. Handt-boeck Verepæi.

a) SIM. VERREPEUS. Catholyck Handtboecxken van godtvruchtighe ghebeden wt de heylighe vaderen... vergadert. Nu van nieus overgheset door God. van den Berghe, Pastoor van Oosterweele. *Tantwerpen, by Jan Bellerus, inde Cammerstrate in den gulden Arent.* 1595. kl. 8°.

b) Een hantboecxken van seer schoone catholycke ghebeden, door M. Simon Verrepeus. *Antwerpen, Am. Conincx,* 1602. kl. 12°.

109. Vertroostingen in alle lijden.

Vertroostinghe iñ alle liden eñ teghēspoet. ¶ Een deuoot ende seer troostelijck boecxken voor alle bedructe herten. Ghemaect door broeder Anthonis van Hemert, Regulier by Eyndouē, ter liefden ende begheerten zijnre suster. ¶ Item noch seuē meditaciē op elcken dach vāder weken, met haren ghebedē. [Houtsnede.] [In fine :] ¶ *Gheprent Thantwerpē op die Lombaerde veste teghen die gulden hant ouer, bi my symon Cock.* Int iaer ons Heeren M.CCCCC. eñ. Xlix. den. xxij. dach Junij. kl. 8°.

Tallooze malen herdrukt.

110. Catechismus Canisij Latijn.

P. Canisius. Institutiones christianæ pietatis seu Parvus catechismus Catholicorum. Antv. C. Plantin, 1589. 8°.

111. Catechismus Latijn en Duytsch.

112. Dobbele Almanacken.
Enkele Almanacken.

Voor het jaar 1642 geeft G. Zech-Dubiez (*Les Almanachs belges*, p. 79) geen enkele te Antwerpen gedrukte Almanak op. Voor 1641 citeert hij :

Almanach voor het jaer ons Heeren MDCXLI. Door M. Henricus Kilianus, Wittenberger, Astrolog. en Medic. *T'Antwerpen, weduwe van J. Cnobbaert.* Met gratie ende privilegie. In-32.

Met een goedkeuring van G. Estrix, libr. censor. (Omstr. 1640).

Blijkens het medegedeelde in dit *Tijdschrift* (I, blz. 193) door Emm. de Bom, verscheen die Almanak ook voor het volgende jaar, dat der Taxatie.

Antwerpen V. A. DELA MONTAGNE

NEDERLANDSCHE GESCHRIFTEN TE KOPENHAGEN GEDRUKT

In een der vorige afleveringen van dit tijdschrift (1) werd een mededeeling overgenomen uit de Opr. Haarl. Ct., waarin melding werd gemaakt van een uitgave van Vondels *Triomf over Funen*, te Kopenhagen gedrukt, welke zich in het Britsch Museum te Londen bevindt.

Het is mij echter gebleken, dat het geval niet alleen staat want uit de jaren 1658-1660, de laatste van den Noordschen oorlog, waarin Holland Denemarken steunde met een vloot en troepen, en dus vele Nederlanders in dat rijk vertoefden, zijn mij verschillende Nederlandsche geschriften, alle van geringen omvang, bekend geworden, die in de Deensche hoofdstad uitkwamen. Enkele zijn in 't Nederlandsch met Hoogduitsche vertaling en ik meen ook deze te moeten vermelden. Ik ontleende de titels aan Bruun's Bibliotheca Danica. Systematisk Fortegnelse over den danske Literatur fra 1482 til 1830. 3e dl. (Kopenh. 1896). De genoemde geschriften worden alle gevonden in de Koninklijke Bibliotheek te Kopenhagen, sommige ook in het Britsch Museum, van welke laatste ik den titel nauwkeuriger kan mededeelen.

Ik heb alleen die geschriften vermeld, waarvan ik het zeker acht, dat ze te Kopenhagen gedrukt zijn. Omtrent andere verkeer ik in twijfel.

1. (kol. 155). Eygentlycke Copye, | van seeker | Memoriael, | By Syn Cheur-Vorstelycke | Doorluchts: van Brandenburg, &c. | Resident, d'Heer J. Copes, &c. ter Vergaderinge | van de Ho: Mo: Heeren Staten Generael der Ver- | eenichde Nederlanden &c. Gepræsenteert, in s' | Graven-Hage, op den 27. September, | 1658. | Aengaende | het Keyserlyck, Cheur-Brandenburgs, | oock Con: Pools Secours te Lande, mitsgaders van | Haer Ho: Mo: te Water, tot Assistentie van Syn | Con: Maytt: van Denemarcken, Noor- | wegen, &c. | tegens | Een soo Wreeden Vyant, als daerin staet geexpri- | meert, te weten, den | Coninck van Sweden, &c. | Gedruct in Copenhagen, den $\frac{7}{17}$. October, | Anno 1658.

4 blz. 4° (B. M. 9425. b. 38.) (60).

2. (ibid.) Warhafftige | Copey, | Eines, An die zu Dännemarck, Norwegen, Kö | nigliche Maytt. &c. Von den Hoch und Mögenden | Herren Staten Generâl der Vereinigten Niederlanden, &c. A- | bermahlig-

(1) Zie IVn jaargang, blz. 90.

abgelassenen Schreibens ; Datirt in Grafen- | Hage den 1. October st : nov : præsentirt Ko- | penhagen, den $\frac{6}{16}$ dito 1658. | Nach dem Originâl in das Hoch-Teutsche | übergesetzet. | Gedruckt in Kopenhanen *(sic)*, bey Peter Haken, der | Königlichen Universität Buchdruckern.

4 blz. 4°. Bevat het Nederlandsche origineel met de vertaling. (B. M. 9425. b. 38.) (59.)

3. (ibid.) Extract Schreibens einiger Vornehmen, Hohen Officierer aus der Statischen Kriegs Flothe, sodamahln im Flie seegelfertig lag. Grschrieben an die H. und M. Herren Staten General s. d 1. Oct. st. n. Wor von Copey zu Kopenh. angelanget ist d. 6/16 do. 1658. Kph. 1658.

4 blz. 4°. In het Nederlandsch en Duitsch. Het boekje bevat ook een schrijven gedat. Amsterd 5. Oct. st. n. 1658.

4. (kol. 156). Vidimirte Schreiben, der Herren General Staten deren Originalia [gedat. 9. en 18 Oct. 1658] an die zu Dännemarck Kön : May., in simplo, duplo und quadruplo, alhier in Kopenh. am 18/28 Oct. 1658 eingelanget. Kopenh. z. j.

In het Nederlandsch en Duitsch ; formaat en omvang niet opgegeven.

5. (kol. 159). Schaep, David, Borger-Lof int Belag van de Connicklicke Residens-Stat Coppenhagen. Tot Coppenhagen 1658.

4 blz. 4° in versmaat.

Er staat niet uitdrukkelijk bij, dat het geschrift te Kopenh. gedrukt is. Dit schijnt mij echter, blijkens den titel, niet aan twijfel onderhevig. Ook Bruun schrijft er niet bij, zooals hij anders doet : z. pl.

6. (kol. 162). De Qvakers Mondtstopper wert in Druck uijtgegeven tot Respect en Reputatie van den Capitejn Joris de Caulerii, Coppenh. 5. Febr. 1659.

8 blz. 4°, met titelvignet in houtsnede.

7. Bruun vermeldt een anderen druk, 8 blz. 4° Kopenh. z. j., waarbij de woorden « De Qvakers Mondtstopper » ontbreken.

8. (kol. 168). Extract Traenslaet van seecker Missive, geschr. in 't Hooch-Duyts, tot Stattyn d. 26. Apr. 1659. S. V. By een voornaem Minister van den Coninck van Sweden, Hans I. Kruse. [Cph.] d. 11. Maji 1659.

4 blz. 4°.

Uit Bruun's bijvoeging tusschen haakjes volgt, dat het geschrift te Kopenh. gedrukt is.

9. (kol. 172). Memoriael | Van de Heere Charisius, | Resident van den | Koningh van | Denemarcken, &c. | Overgeleevert aen de Heeren | Staten Generael | der Vereenichde Nederlanden, | Den 21. Julij, 1659. (Onder een dwarsstreep volgt de Duitsche vertaling :) Memorial | Welches Ders zu Dännemarck, | Norwegen, &c. Königlichen Mayst., bey den | Herren Staten Generâl der Vereinigten Nieder- | landen, &c. Verordneter Resident, | Herr Petrus Charisius, | den 21. Julij S. N. 1659. übergegeben hat. | Nach der, in Holland, durch den Druck publicirten | Copey, ins Hoch-Teutsche übersetzet, und nachge- | druckt zu Kopenhagen, | Anno M DC LIX. | Bey Georg Lamprecht. (B. M. 9425 b. 38 [68]).

24 blz. 4°. Links de Nederlandsche, rechts de Duitsche tekst ; op blz. 24 staan origineel en vertaling boven elkander.

10. Hetzelfde geschrift met den titel :

Deductie van de H. Charisius.... — Deduction, welche.... Zelfde pl. en j.

24 blz 4°.

11. (kol. 182). Triomf | Over | Funen. | Fulmina Belli. [*vignet*] Tot Koppenhaegen 1660.

4 blz. 4°. Ondert. J. V. Vondel (B. M. 590. e. 23.) (12.) Niet bij Unger.

12. Tractaat van commercie tusschen den Koning van Denemarken en de hoogm. Heeren Staten Generaal d. vereinigde Nederlanden. — Commerce-Tractat imellene Kongen af Danmark og de Herrer General-Stater af de foreenede Nederlande. Dat. 15. Junii. Kbn. 1702.

Blijkbaar in het Nederlandsch en Deensch, ofschoon Bruun dit niet vermeldt.

Nog zijn vermoedelijk in Denemarken gedrukt :

13. Vreughd-Gesangh over de blye Komste der Hollanders door den Horisond tot Onset der Con. Resident stad Coppenhagen, geschiet 1658 d. 28 Oct. Z. p. en j. 4 blz. 4°. (zonder titelblad).

Bibl. Danica, 3, 161.

14. [Munnick, E. W.]. Een niu Liet von den Seeslag tussen den Heer Admiral op Dam en den Admiral van Sweden Wrangel. Z. p. en j. 4 blz. 4° (zonder titelblad).

Bibl. Danica, II, kol. 724.

Londen, September 1906 M. M. KLEERKOOPER

EEN BAND VAN ADRIANUS VAN HOOLWICK

In het bezit van den heer V. A. Dela Montagne kwam onlangs een exemplaar van *D. Erasmi Roterodami apophtegmatum libri octo, ... Antverpiæ apud Ioannem Loe, 1543.* De band van bruin kalfsleder over bordpapier, hierbij gereproduceerd (1), is op voor- en achterzijde beprent met een stempel die overeind op de rugranden staat en waarvan de lijst onmiddellijk wordt aangetast door overblijfsels van twee lederen bindsels aan het oppereind, door de vier ribben van het boek aan den benedenkant. De stempel is 64 mm. hoog bij 98 mm. breed. In het middenvak (33 mm. × 66 mm.) ziet men een rond medaillon (d. 29 mm.) met een mannenhoofd in profiel en het omschrift : • ADRIANVS ⁝ VAN : HOOLWICK • 1528 ✠ Van weerskanten wordt het medaillon met loover belegd door een engel staande op een begroeiden grond. De kortere lijstzijden zijn versierd met een engelenhoofd geplaatst op en tusschen loofwerk ; in de langere zijn twee aanziende wassenaars gescheiden door iets als een vaas en rechts en links ligt schuins een ornament dat den algemeenen vorm van een spinklos heeft ; de grond van deze deelen van het raam is met rozetjes aangevuld ; de hoeken zijn belegd met een dubbele gaffel rechtopstaande in een boog waarvan de uiteinden arendskoppen zijn.

De barst, die dwars over het paneel loopt, is een beschadiging van het leder, niet van den stempel waarmeê de band werd beprent : op de achterzijde is het paneel gaaf maar het leder meer afgesleten.

Adrianus van Hoolwick, de boekbinder die in 1528 dezen stempel liet snijden, eischte van den graveerder niet veel oorspronkelijkheid. De versiering der langere lijstzijden is aan eene groep der talrijke eikelsstempels ontleend (2) ; men treft ze o. m. aan op den omslag van het register der gilde van den Ouden Voetboog te Mechelen en, met de hoekstukken, op den band van een druk van 1534 (3). Het medaillon — een nabootsing van antieke munten — vindt men insgelijks zeer dikwijls benuttigd in de samenstelling van boekbindersstempels uit de 16ᵉ eeuw (4).

Een handschrift berustend in de universiteitsbibliotheek te Amsterdam, nʳ I G 32, was vroeger ook gevat in een band versierd met het

(1) Wegens den staat van het leder kon geen opname verkregen worden van het zwakke reliëf van den stempel ; de fotograaf trok zich uit den slag met het licht weerkaatst door de oppervlakte van den band op de plaat te brengen.

(2) Zie dit Tijdschrift, 4ᵉ jrg., 1906, blz. 121.

(3) T. a. p., blz. 122.

(4) T. a. p., blz. 124-126.

Band gemerkt : *Adrianus van Hoolwick. 1528.*

paneel van Adrianus van Hoolwick (1). Van dien ouden band blijft slechts een stukje leder over, waarop het middenvak van den stempel te zien is. Een dergelijk stukje, uit de voorzijde gesneden, werd door Moll geplakt in den band van een ander handschrift, dat vroeger met het eerste samengebonden was en insgelijks in de Amsterdamsche bibliotheek bewaard wordt.

Inlichtingen over Adrianus van Hoolwick ontbreken nog. Zijn naam en het feit dat hij Nederlandsche handschriften bond zeggen genoeg dat hij in de Nederlanden thuis hoort. Het naast bij der hand ligt de gissing dat hij te Antwerpen werkzaam was. In de Liggeren der St-Lucasgilde is hij niet vermeld; het is echter bekend dat vele drukkers, binders en boekverkoopers aan de verplichting van het lidmaatschap wisten te ontsnappen (2). De druk van Jan Loe, door van Hoolwick in of kort na 1543 ingebonden, heeft aan de Antwerpsche Jezuïeten toebehoord, blijkens een aanteekening geschreven op het titelblad : *Societatis Jesu Ant : D p ;* misschien heeft het, vóor de verspreiding der bibliotheek van de Jezuïeten, nooit Antwerpen verlaten. Op het eerste schutblad staat : *Ad usum arnoldo aut... aerpeaus*, in 16e-eeuwsch schrift ; onder deze regels stortte later iemand zijn hart uit in het volgende quatrain :

Celuy qui est loing de s'amye
Doibt auore le Ceur doloreux
Ou Il nest pas vray amoureux
Car qui bien ayme, tard oublie.

De eerste eigenaar, die het boek gebonden kocht voor drie stuivers (hij schreef in den bovenhoek van het eerste schutblad *Emptus 3 s* en de prijs *iij s* staat ook in een hoekje van het blad geplakt tegen het voorste deksel) was echter een Vlaming : ook hij schreef zijn naam in het boek, bovenaan het eerste schutblad, maar zijn opvolger haalde dien naam zorgvuldig door ; toch leest men nog : *Sum... ...ghem eidem est patria.*

De band van Adrianus van Hoolwick geeft een zeldzaam voorbeeld van een met naam en jaartal gemerkten boekbindersstempel uit de Renaissance.

PROSPER VERHEYDEN

(1) WILLEM DE VREESE. *De handschriften van Jan van Ruusbroeck's werken*, I, 350.
(2) Zie de *Liggeren*, bij het jaar 1557.

UIT DE BRIEVENVERZAMELING DER LEIDSCHE BIBLIOTHEEK

I

JACOB CATS AAN CONST. HUYGENS

In het Tijdschrift voor Nederl. Taal- en Letterkunde dl. 24 (1905) p. 205, heb ik een brief van Cats aan Huygens uitgegeven, die na het verschijnen van Dr. Worp's artikel « Brieven van Huygens aan Cats » in dl. 12 van dat tijdschrift, p. 177 v.v. in het bezit der Leidsche Bibliotheek was gekomen en het antwoord bevatte op Huygens' brief van 30 Oct. 1623, n° VIII bij Worp t. a. p. Korten tijd geleden heeft de Bibliotheek op een nieuwen brief van Cats beslag kunnen leggen, gedateerd 5 Maart 1622, het antwoord dus op Huygens' brief van 20 Februari 1622 (Worp n° III). Huygens kreeg dien brief 18 Maart in handen, en schreef reeds den 22 terug. (Worp IV).

De brief is niet onbelangrijk. Wij weten (1) dat Huygens aan Cats een bijdrage beloofd had voor een bundel gedichten, dien eenige Zeeuwsche dichters wilden uitgeven, en dat hij hem daarvoor 24 November 1621 het « Voor-hout » toezond (Worp n° II) ; den plaatsnijder Jan van de Velde had hij inmiddels opgedragen een titelplaat te graveeren. Den d. a. v. 5 December vertrok Huygens als « Secretaris der Ghesanten van de Groot moghende Heeren Staten Generaal der Vereenichde Nederlanden, jeghenwoordelick bij den Coninck van groot Britaignen » naar Londen. Hier ontving hij Cats' antwoord op dien brief van 24 November, blijkens zijn schrijven aan zijn broer Maurits (2), den 21^{en} December. Eerst 2 maand later, 20 Februari 1622, antwoordde hij er op. « Mensis propemodum alter abit ex quo tuas accepi etc. » (Worp n° III). Hij is bezig met het Kostelick Mal en zendt inmiddels een paar gedichten tusschen hem en Thorius gewisseld (in Huygens Gedichten uitgeg. d. Worp I p. 236-242), met verzoek ze na lezing door te zenden aan zijn vader.

Het is nu het antwoord op dezen brief, dat hier volgt.

Cats prijst Huygens, dat hij bij de beslommeringen der politiek toch nog tijd voor letterkundigen arbeid vindt. De gedichten (die hij

---

(1) Zie : Huygens' Kostelick Mal en Voor-hout, door P. Leendertz jr. 3e druk, in Verwys' Nederl. Klassieken III (1904) p. VIII v.v.

(2) Aldaar p. XI. De brief zelf is, voorloopig althans, niet bekend.

vergelijkt met de herderszangen, waarmede Damo en Alphesibaeus bij Vergilius een tweekamp houden) heeft hij doorgezonden ; de plaat van van de Velde heeft Maurits hem gezonden, maar die is heel slecht uitgevallen en bovendien geëtst, niet gegraveerd. De uitgevers hebben dan ook besloten een nieuwe titelplaat te laten maken en bovendien afbeeldingen der 4 jaargetijden. Cats had reeds vroeger het plan geopperd, ook de jaargetijden in beeld te brengen, maar Huygens wilde er toen niets van weten. Thans, in zijn antwoord van 22 Maart (Worp n° IV) schijnt hij dat plan goed te keuren ; immers de woorden nisi facem — correctum eunt (p. 183) doelen op deze platen, niet op lofdichten. Dit blijkt ook uit het volgende « Emblematum » dat Dr. Worp terecht door « gravure » vertaalt.

Ten slotte is er van die « jaargetijden » toch niets gekomen, en de 2 gedichten zijn ook niet in den Zeeuwschen bundel opgenomen. Waarschijnlijk duurde het te lang. Zij verschenen in 1622 elk met een titelprent van Adv. van de Venne. Die voor 't Kostelick Mal is door J. Gelle gegraveerd.

P. C. MOLHUYSEN.

Laus Deo. Middelburgi 5° Martii
1622

Ita me omnes boni ament, mi Huijgens, placidum tuum illud ingenium miramur hic, atque exosculamur, quod in mediis istis occupationum molestiis (de quibus et hic Fama satis constans) etiam versus pangere, id est, in sese secedere ac se contemplari sustinet. Macte, mi vir, ista virtute, ea sane in tempora iam incidimus, quibus animum firmare constantibus exemplis nostrum erit ; ut in mediis patriae turbis pectus immotum, et a perturbationibus alienum patriae praestemus ; ut quisque pro modulo suo laboranti manum admoveat ; dum meliora nobis Divina Clementia (si fas sperare) largiatur. Versus istos

Pastorum Musam Damonis et Alphesiboei
Immemor herbarum quos est mirata iuvenca (1)

ad clarissimum virum patrem tuum misimus ; et ecce tandem eodem tempore lamellam istam aeneam, a fratre tuo missam, accepimus ; non modo parvam nimis ac rudem, sed sordidam et plane indignam quae operi amoenissimo vel praefigatur vel coniungatur ; nec enim ei incisa sunt Batava illa Tempe ; sed aqua, ut vocant, forti, nullo decore inesa. Puduit sane eos, quorum haec cura, indecorae parcimoniae et statim maiorem luculentioremque delineationem procuravere, insertis etiam, suis locis, quatuor anni partibus, affabre elaboratis ; adeo ut opus suis ornamentis, quoad picturam, hic satis gratum lectori reddendum sit : reliqua tua Musa plene praestabit. Si itaque aliquid in Anglia tibi natum, huic operi ut iungas suadeo ; idque sine dispendio temporis fiet, antequam enim res his confecta erit, procul dubio nova tua

(1) Verg. Ecloga 8. 1

facile mitti poterunt ; ita iusto opere lectorem invitabis, quod per sese libri formam possit efficere : nam Zelandi nostri in suo isto instituto frigent, et cum per plures illud expediendum sit, segnius, ut solet, perficitur.

Vale amiciss. Hugens
Tuus ac Tuus (1)
J. Cats

(Adres)

Erntfeste wijse hoochgeleerde
heer Constantinus Huygens
Secretaris van de Heeren
Ambassadeurs van de Groot Mog.
Heeren Staten Generael
Tot
Londen

(van Huygens' hand) 18ª Mart. 1622

(1) In den brief Tijdschr. 24. 205 las ik 't onderschrift Suus ac Tuus, gedachtig aan 't veelvuldige Suus ut Tuus. Er staat hier echter zonder twijfel T. ac T.

KRONIEK

MEDEDEELINGEN OVER BIBLIOTHEKEN

Berlijn. — De Koninklijke Bibliotheek heeft de bibliotheek der familie Görtz-Wrisberg aangekocht. Deze omvat 13.000 deelen en van ongeveer de helft had deze instelling nog geen exemplaar. Behalve algemeene werken op het gebied van staats- en rechtswetenschap en theologie zijn ook talrijke Engelsche en Nederlandsche drukken aanwezig. Zeer belangrijk is verder een verzameling van 2000 deelen met talrijke kleine geschriften als brochuren, dissertaties, enz., die uit den aard der zaak zeldzaam zijn, daar ze meestal hun tijd niet lang overleven.

**

Rome. — De heer Godfried Kurth, die zijn ontslag heeft genomen als professor van geschiedenis aan de Hoogeschool van Luik, is door de Belgische regeering aangeduid om Dom Ursmer Berlière op te volgen als bestuurder van het Belgisch Historisch Instituut te Rome.

**

Brugge. — In 1883 werd door John Steinmetz aan de stad Brugge een kostbare verzameling etsen, prenten en teekeningen geschonken. Deze verzameling bevat niet minder dan 17.000 nummers. Er worden thans opnieuw pogingen aangewend, om ze openbaar toegankelijk te maken. Men hoopt dat ze in Gruuthuse zullen worden ondergebracht. Naar wij in de Kunstkroniek lezen, zitten ze thans nog achter slot en grendel in de bibliotheek van den Brugschen gemeenteraad.

NIEUWE UITGAVEN

Pierre Bouvet, premier typographe Courtraisien (1623-1629) par M. Gustave Caullet. Courtrai, Eug. Beyaert. (Extrait du *Bulletin du Cercle hist. et arch. de Courtrai*) 8°, 36 pp. en 1 plaat.

Deze nieuwe bibliographische studie van den door zijne *Almanachs Courtraisiens* gunstig bekenden Kortrijkschen bibliothecaris, is in haren aard een modelwerk.

Volledig is ze niet — volledigheid op bibliografisch gebied is dan ook bijna ondenkbaar. Maar de gevolgde methode, de nauwkeurigheid en de zorgvuldigheid aan het onderwerp ten koste gelegd, kunnen niet genoeg worden geprezen. Nauwkeurigheid en zorgvuldigheid, de twee hoofdhoedanigheden van den modernen bibliograaf, zijn het kenmerk van beide de deelen van het werkje.

Het eerste deel geeft in 14 pp. de levensbeschrijving van Bouvet, met den juisten datum van zijne aankomst te en van zijn vertrek uit Kortrijk, bijzonderheden over zijne familie en zijne herkomst. Vooral in dit eerste deel is 's schrijvers methode te roemen. Vooraleer op zoek te gaan naar drukken van Bouvet — zooals zij die vóór hem over den Kortrijkschen prenter schreven deden en waarbij vaak heel wat dwalingen in de wereld kwamen — heeft Caullet de archieven door-

gewerkt waarin hij meende voor zijn oogmerk inlichtingen te kunnen vinden, nl. die van den Geheimen Raad en die van de stad Kortrijk. Met opzet liet hij de minder belangrijke archieven ongemoeid, daar « leur apport sera plutôt profitable à l'élaboration d'une bibliographie courtraisienne. » Naar mijn oordeel zal daarin niet ieder het met hem eens zijn. Het schijnt ons toe dat eene monografie nooit te compleet zijn kan ; daarbij is het niet waarschijnlijk dat hij die later de algemeene Kortrijksche bibliografie wil behandelen, tijd zal vinden om de kleinere archieven te doorzoeken om te trachten nog eenige bijzonderheden toe te voegen aan de vele die de studie van den heer Caullet ons aanbiedt.

Dank aan de inlichtingen welke de schrijver het geluk had in de archieven op te diepen, is het hem mogelijk op meerdere plaatsen de door Voisin, Gaillard en Diegerick begane vergissingen te recht te wijzen. Zoo kon hij den juisten datum van Bouvet's vestiging te Kortrijk, die zoo dikwijls verkeerd werd aangegeven — bepalen op 1 October 1623 ; zoo kon hij bewijzen dat Bouvet wel degelijk de eerste boekdrukker was die in de West-Vlaamsche stad werkzaam is geweest. Wat zijne herkomst betreft, daaromtrent heeft de schrijver, ondanks ijverige en scherpzinnige navorschingen, geen volstrekte zekerheid kunnen verkrijgen : waarschijnlijk is echter dat de man te Edingen in Henegouw ter wereld kwam. Te Antwerpen, ter drukkerij van Geeraard van Wolschaeten, leerde hij het bedrijf. Voor de laatste maal wordt van Bouvet melding gemaakt in April 1629 ; waarom hij Kortrijk verliet en waarheen hij ging, is niet bekend.

De eigenlijke bibliografie maakt het tweede deel uit. Ook voor deze waren de archieven eene krachtige hulp. Zij laten toe het bestaan vast te stellen van een tiental verloren geraakte drukken. Een gelijk aantal heeft de schrijver kunnen opsporen, en hij heeft die met geduld en nauwgezetheid beschreven. En hij biedt ons niet alleen hunne materieele beschrijving ; ook den inhoud heeft hij vergeleken met dien van vroegere uitgaven met denzelfden titel, en de uitslagen van dit onderzoek zijn steeds interessant. Van het werkje door Pater Stapel heruitgegeven, *De conste om wel te sterven* heeft de heer Caullet den oorspronkelijken druk niet gevonden. Denkelijk wijl hij over schrijvers tot de Jesuieten-orde behoorende alleen de verouderde uitgave der *Bibliotheca* van de Backer (1858) heeft geraadpleegd. In de nieuwe uitgave van Sommervogel hadde hij althans gevonden dat de oorspronkelijke druk een Vlaamsche was uit het jaar 1530. — In eene noot, sprekende van Rutger Velpius, noemt hij dezen « l'imprimeur montois » ; het ware juister geweest te zeggen : « R. Velpius, qui travailla successivement à Louvain, à Mons et à Bruxelles ».

Een enkele titel van een van Bouvet's uitgaven is in het werk gereproduceerd ; hij getuigt van smaak en wij betreuren dat het bij die eene gebleven is.

De heer Caullet heeft recht op onzen dank voor die nieuwe bijdrage tot de geschiedenis der boekdrukkunst te Kortrijk ; en het ware wel wenschelijk dat hij zelf er kon toe besluiten de hand te leggen aan de Kortrijksche bibliografie, waartegen, naar het schijnt, vergedreven bescheidenheid hem doet opzien.

St-Lambrechts Woluwe L. LE CLERCQ.

❧❧

F. van der Wal. — *De beginselen der typografie.* Meppel, H. ten Brink (1906). VII, 112 p. 8°.

Het boekje, dat slechts elementair de zetterijtechniek behandelt, en stereotypie, drukkerij, enz. geheel voorbijgaat, is bestemd om jeugdige zettersleerlingen vertrouwd te maken met de practische beginselen van het vak. Deze bedoeling is bereikt ; het kan behoudens de straks te noemen bezwaren wel aanbevolen worden, vooral, omdat het juiste beginsel van de gouden snee op den voorgrond gesteld wordt als norm voor de vaststelling van de lengten- en breedtenverhoudingen.

Bij de opgegeven papierformaten (blz. 81) worden o. a. gemist : dubbel schrijf (43×69), drukmediaan (46×58), royaal

drukpapier (48×63½), de soorten tusschen royaal en columbier — ten onrechte hier columbia genoemd — en olifants (61.6×77).

Op blz. 44 wordt de mediaeval letterlijk aldus omschreven : « zij heeft aan de einden schuine haaltjes, de versterkingen bij ronde letters zijn gedeeltelijk niet gelijkmatig rechthoekig als bij de antiqua ». Dit is niet wel te begrijpen. Het is althans te vermoeden, dat geen lezer van dit orgaan daaruit herkennen zal het lettertype waarmede het *Tijdschrift voor Boek- en Bibliotheekwezen* gezet is. Maar bovendien, wat verstaat schrijver onder een mediaeval ? Toen in 1844 de Chiswick press te Londen voor Longmann aldaar drukte *The diary of lady Willoughby*, voor het eerst weer met letters gegoten uit matrijzen, waarvan de stempels gesneden waren door den eersten Caslon (overl. 1776), was deze uiting van oppositie tegen de in gebruik zijnde moderne boekletter in het Engelsche karakter allerminst zonder gevolg. Gewijzigd bijzonder in de a, g, w, s, v en c, bracht omstreeks 1852 de gieterij van Miller & Richard te Edinburgh een gemoderniseerde « old-style » aan de markt, die, gaande over de gieterij van Genszch & Heyse te Hamburg (1868) in overgroot gebruik is gekomen en gebleven in Duitschland en Nederland. Die letter is de mediaeval, hoewel zij met middeleeuwsche lettervormen geen verband houdt en Miller & Richard haar, naar het schijnt, niet onder dien naam in den handel gebracht hebben, al wijst het woord duidelijk op Engelsche of Amerikaansche afkomst.

Maar er is op onze drukkerijen nog een andere mediaeval bekend. Ook Frankrijk ging meedoen aan de vraag naar moderne renaissance-typen. De Fransche snee van de mediaeval werd daar, ik meen in 1878, door Gustave Mayeur te Parijs, als Elzevier in den handel gebracht ; onder dien naam zijn de verschillende soorten van de gemoderniseerde zestien- en zeventiende-eeuwsche romein en cursief in Frankrijk bekend. De Duitsche industrie volgde dat weer na ; terwijl de mediaeval oorspronkelijk de typisch Engelsche snee liet zien, kwamen daarnaast ook mediaeval-letters in Fransch karakter in de Germaansche landen in gebruik en dus — ons land wordt sinds circa 1850 als overstroomd van Duitsch gieterij-fabriekswerk — ook hier.

Wat bedoelt nu schrijver met mediaeval ? Ik gis niet de Fransche, maar wel de Engelsche snee. Het is ondoenlijk de eigenaardigheid van een lettertype in woorden te omschrijven, vooral wanneer het, zooals hier, gaat om zulke kleinigheden, dat zij eerst hun uitwerking doen gelden in het totaal aspect van den bladspiegel. Wil men niettemin een omschrijving, dan zou onder voorbehoud deze gegeven kunnen worden : vergeleken met de negentiende-eeuwsche romein schijnt de letter wijder, de dikkere lijnen gaan vloeiender over in de dunnere lijnen, wat duidelijk te zien is op de plaats waar de boogjes van de m en de n eindigen en in de ronding van de c, e en o ; de benedenschraveeringen zijn korter, die aan den bovenkant hoekiger ; het oog van de e is klein, dat van de a in de breedte gerekt.

Als legger voor het stellen is gebruikt een Duitsch werkje van L. Popiel *Anfangsgründe für Schriftsetzerlehrlinge*. Van daar de overgroote hoeveelheid Duitsche vaktermen die aangewend worden : kegel voor corpus, messing voor geelkoper, antiqua voor romein, brood- en werkschriften voor boekletter, cicero voor augustijn, nonpareille voor nonparel, unciaal en concordanz, waarvoor onze taal geen uitdrukkingen heeft, werkdrukkerij voor boekdrukkerij, doorschieten voor interlinieeren, ganzevoeten voor aanhalingsteekens, dedikationstitel voor opdracht, graad voor corpus of soort.

In die talrijke germanismen schuilt een gevaar. Het zou chauvinistisch knutselwerk zijn vreemde vaktermen te vertalen als er geen gelijkwaardig woord bestaat, maar als dat wel het geval is, kan het gebruik er van niet genoeg aanbevolen worden, om te voorkomen, dat onze boekdrukkunst niet hoe langer hoe meer verduitscht worde en haar eigen nationaal karakter verlieze. Daarom is dit leerboekje beslist af te keuren ; er spreekt een anti-nederlandsche geest uit.

Er zij overigens niet gezegd, dat elke opvatting van den schrijver ook de mijne is. Integendeel, omtrent zijn meeningen over

initialen, voetnoten, hoofdregels, enz. enz. zou verschil van gevoelen kunnen bestaan; bij smaakquæsties als deze veelal zijn heeft het eene inzicht echter evengoed recht van bestaan als het andere.

J. W. E.

MENGELINGEN

Een firma te München heeft het Evangeliarium van Prüm, door keizer Lothar in het jaar 852 aan het klooster Prüm ten geschenke gegeven, voor meer dan 100,000 mk. aan een Amerikaanschen verzamelaar verkocht. Het stuk stamt uit de nalatenschap van Joseph von Görris, wiens verzameling van handschriften in 1903 door de Kon. Bibliotheek te Berlijn gekocht werd, met uitzondering van enkele stukken, waaronder dit Evangeliarium.

**

Dante-studie. — Men geeft den Engelschen wel eens na, dat zij weinig « doen » aan vreemde talen en haar literatuur. Als zij echter op dat gebied optreden, doen zij degelijk werk. Zoo is thans te Manchester opgericht een : « Vereeniging tot de studie van Dante ». De eerste vergadering werd geopend door William Warren Vernon, den zoon van den beroemden Dante-kenner, zelf een autoriteit waar het de Divina Commedia geldt. Wat hebben wij in de laatste jaren voortreffelijke bijdragen tot de Dante-literatuur in het Engelsch ontvangen Prof. Valtimigli deelde terecht na de opening mede, dat tegenwoordig Engeland en Amerika een even hooge plaats in de Dante-studie innemen als Duitschland, dat een halve eeuw geleden bovenaan stond. Reeds onmiddellijk bij het oprichten der Vereeniging is tevens een belangrijke Dante-bibliotheek bijeengebracht, waaronder wij met genoegen opmerkten de « rarissima » editie en vertaling van Dr. Hacke van Mijnden met de platen van Gust. Doré en niet in den handel. Warren Vernon zelf bood de Commento van Benvenuto da Imola aan en belangrijke oude uitgaven.

Ook de Londensche « Dante-Society » verkeert in bloeienden staat en hield dezer dagen haar jaarlijksche algemeene vergadering, waarop weer belangrijke bijdragen werden geleverd en de Dante-bibliotheek met geschenken van waarde werd verrijkt; daaronder was de prachtige uitgave van de Div Commedia, door de zorg en den steun van wijlen koning Umberto I in het licht gegeven, een geschenk van den tegenwoordigen Italiaanschen koning aan « de Dante-vereeniging te Londen » De Italiaansche gezant merkte daarbij aan : zulke geschenken onderhouden de vriendschap tusschen de beide volkeren.

(Nederl. Spect.)

**

Archiefwezen. — In het *Nederlandsch Archievenblad* (XIV. 4) komt voor een « Ontwerp van wet tot regeling van het Nederlandsch Archiefwezen » samengesteld door de heeren Gratama, Heeres, Fruin, Overvoorde en Telting. Daarin wordt ten eerste de openbaarheid der archieven kort en goed uitgesproken. Over de wetenschappelijke opleiding der archivarissen wordt niet gehandeld ; de eischen voor de benoembaarheid tot wetenschappelijk ambtenaar bij de archieven zullen volgens dit ontwerp bij Koninklijk Besluit geregeld worden. Van veel belang is wat hier gezegd wordt over de gemeentelijke archieven, vooral ook wijl hier aan den Staat de bevoegdheid gegeven wordt die archieven naar een rijks-depôt te doen overbrengen, wanneer de gemeente bij voortduring de zorg voor haar archief verwaarloost. Het ware te wenschen, meent terecht de *Ned Spectator*, dat dit ontwerp kracht van wet verkreeg, daar zoo doende menig belangrijk stuk voor den ondergang bewaard zou worden De kosten voor het archief komen ten laste der gemeenten, maar de Staat kan hier hulp verleenen. Waar een archivaris wordt aangesteld, staat deze niet onder den secretaris maar onder Burgemeester en Wethouders, want de archivaris treedt in deze in de plaats van den secretaris.

**

De verzameling over Lincoln, toebehoorende aan William H. Lambert, te Philadelphia, is den 5 Juni door brand vernield. Bovendien gingen te loor eenige honderde Lincoln-handschriften en een verzameling handschriften door Thackeray geschreven.

TIJDSCHRIFT VOOR BOEK- & BIBLIOTHEEKWEZEN

LABORE ET CONSTANTIA

ONDER REDACTIE VAN

EMM. DE BOM, J. W ENSCHEDE, P C. MOLHUYSEN,
V. A. DELA MONTAGNE EN
Pr. VERHEYDEN, SECRETARIS DER REDACTIE

J.-E. BUSCHMANN, ANTWERPEN
MARTINUS NIJHOFF, 'S-GRAVENHAGE

15 MAART 1907

HET TIJDSCHRIFT VOOR BOEK- EN BIBLIOTHEEKWEZEN

verschijnt om de twee maanden en maakt jaarlijks een boekdeel uit van minstens 288 bladzijden, in groot 8° formaat, met platen in en buiten den tekst. (Omslagteekening van R. W. P. DE VRIES J[r]).

INSCHRIJVINGSPRIJS :

ZUID-NEDERLAND.	Per jaar	fr. **15.—**
NOORD-NEDERLAND.	»	fl. **7.50**
DUITSCHLAND	»	M. **12.50**
ENGELAND.	»	Sh. **12.6**

Alle bijdragen en mededeelingen betreffende de Redactie, werken ter bespreking, ruilbladen, enz., gelieve men te zenden aan het adres van PROSPER VERHEYDEN, secretaris der Redactie, **Verdussenstraat, 30**, ANTWERPEN.

Bijdragen uit Noord-Nederland kunnen ook gestuurd worden aan het adres van den Redacteur, P. C. MOLHUYSEN, Conservator der Handschriften aan de Universiteitsbibliotheek, **Hooge Rijndijk, 92**, LEIDEN.

JAARGANG V, NUMMER 2 MAART-APRIL 1907

INHOUD

Hoc facias stultum quos glā vexat [illegible]
Utere qu[illegible] modice cum sumptus [illegible]
Labitur exiguo q̄ partū ē tpe longo
Insipiēs esto dū tēp9 postulat aut res
Stulticiā simulare loco prudēcia summa [illegible]
Luxuriā fugito simul et vitare memēto
Crimē avaricie [illegible] contraria fame
[illegible]
[illegible] longū
[illegible]

Q̄ differ quē specta q̄ iminet
[illegible] imitare [illegible] p̄e spe
[illegible] valeas [illegible]
P auce voluptati [illegible]
Iudiciū p̄pli nūq̄ [illegible]
Ne nulli placeas dū vis [illegible]
Sit tibi p̄cipue q̄ p̄mū ē [illegible]
Tpa ne culpes cū sis tibi [illegible]
Sōpnia ne cures nā mēs [illegible]
[illegible]
Hoc quicūq̄ vel carmē [illegible]
[illegible]

EEN FRAGMENT VAN EEN COSTERIAAN

Toen ik, op een mijner zwerftochten ten behoeve der *Bibliotheca Neerlandica Manuscripta,* een bezoek bracht bij Jhr. H. V. M. van Rijckevorsel van Kessel, pastoor te Groot-Linden aan de Maas, trokken onder het hoopje oorkonden, handschriften en drukwerken van allen aard welke mij welwillend getoond werden, twee boekjes vooral mijn aandacht : het eene bleek een Ruusbroec-handschrift te zijn ; het andere was een soort huishoudboekje uit de 16de eeuw, waarvan de inhoud voor mijn doel niets bijzonders opleverde, maar dat voorzien was van een bedrukten perkamenten omslag, en daardoor mijn belangstelling in de hoogste mate gaande maakte. In dat drukwerk meende ik al dadelijk de twee eigenaardige letters, waardoor de voortbrengselen der oudste Nederlandsche persen onmiddellijk uit alle andere te onderkennen zijn : de *t* met het van het dwarsstreepje loodrecht afhangend haaltje en de *r* met de naar omhoog gedraaide krul, terug te vinden. Met de noodige voorzichtigheid werd het blad perkament van het handschriftje losgemaakt, en mij tot nader onderzoek toevertrouwd.

Dit onderzoek bevestigde onmiddellijk mijn aanvankelijk vermoeden : dit vel perkament is een fragment van een zoogenaamden costeriaan.

Het is een dubbel blad, dat van boven, van onder en aan ééne zijde — de linker — gaaf is, in dien zin, dat met opzet zeker niets is afgesneden. Maar overigens heeft het zeer geleden, van den « tand des tijds » evenzeer als van de tanden van ratten en muizen, vocht, enz., met een woord van al de gevolgen der menschelijke zorgeloosheid. Aan de rechterzijde is een vrij breede strook teloor gegaan; in de linkerhelft van het vel is onderaan een diep gat, dat verder nog een scheur van ongeveer 6 centimeter hoog veroorzaakt heeft ; er zijn ook nog een paar kleinere gaten en scheuren. Zoowel om verdere beschadiging te voorkomen als om den inhoud gemakkelijker te kunnen bestudeeren heb ik, voor zoover het volstrekt noodig was (want te veel willen bereiken heeft in dezen ook zijn gevaren), het perkament met de uiterste voorzichtigheid weer uitgestreken en effen geperst, de scheuren bijeengepast en met doorschijnend papier weer verbonden. De oorspronkelijke vouw van het vel met de daarbij behoorende gaatjes is nog gaaf bewaard ; links daarvan zijn een aantal andere gaatjes, waardoor het vastgenaaid was aan het boekje waarvan het losgemaakt werd.

Het vel aldus geheel vlak opengespreid zijnde, meet de hoogte, net in het midden, op de oorspronkelijke vouw genomen, 167 millimeter ; de

breedte is, bovenaan : 203 mm. ; onderaan 217 mm. De grootste breedte van de gave helft, d. i. het eerste blad, meet 124 mm. ; daaruit kan men berekenen dat van het tweede blad een derde van de breedte is verloren gegaan. Een gedeelte van dat derde, en wel het grootste, is met opzet weggesneden. Immers, het boekje, waarvoor het vel tot omslag diende, was ongeveer 3 cm. smaller dan de helft van het vel ; aan eene zijde stak het perkament dus zooveel buiten het boekje uit, en dat heeft de binder weggesneden. Daarmede komt de grootste breedte van de linkerhelft, onderaan : 94 mm., volkomen uit.

Aan de zijde die naar binnen gekeerd was toen het vel als omslag dienst deed, is het druksel vrijwel volkomen bewaard gebleven ; aan de andere, de buitenzijde dus, is het er slechter mee gesteld. Op het linkerblad (de vierde bladzijde), is de tekst nog wel te lezen, al is het dan met het uiterste geduld en na het meest ingespannen turen op de letters ; op het rechterblad (de eerste bladzijde), is hij grootendeels vergaan ; alleen het eerste vers, de twee of drie eerste letters van de naast volgende, hier en daar een letter, en enkele woorden van de drie laatste verzen zijn nog duidelijk zichtbaar.

Er zijn 21 regels per bladzijde ; de type is die van den *Saliceto* (zie de platen 126 [79] en 101 [80] bij HOLTROP, *Monuments Typographiques*, n^r V bij HESSELS, *Haarlem de geboorteplaats der Boekdrukkunst niet Mainz*, blz. 47). Het bijgaande facsimile op de ware grootte (1), dat, dank zij de kunstvaardigheid van den heer Edmond Sacré, zoo goed geslaagd is als zulks met een vaal bruin geworden vel perkament mogelijk is, maakt alle verdere beschrijving overbodig. Alleen kan men er nauwelijks aan zien, dat de beginletter van elk vers gerubriceerd is, doordien al de roode streepjes haast heelemaal afgesleten zijn ; daarentegen is de groote roode H nagenoeg ongeschonden.

Deze vondst brengt geen nieuw werk aan het licht ; de inhoud van het fragment bestaat uit de *Disticha Catonis* II, 6 onafgebroken tot en met III, 15 : het vel is dus het middelste van een katern. Het behoort tot een exemplaar van de uitgave die HESSELS onder n^r 38 van zijn lijst van costeriana vermeldt (*op. cit.* p. 49). Tot nog toe waren van die uitgave niet meer dan twee smalle strookjes bekend, die destijds toebehoorden aan SOTHEBY, door wien ze beschreven werden in zijn *Principia typographica* I, 135 en gereproduceerd plaat XXIV, 4. Naar SOTHEBY zijn ze vermeld door HOLTROP, *Monuments Typographiques*, p. 36. Het wil lukken dat SOTHEBY'S strookjes behooren tot het eerste blad van een dergelijk vel als het onze.

Merkwaardigerwijze heeft CAMPBELL verzuimd deze uitgave in zijn *Annales* te vermelden : ze schijnt hem ontgaan te zijn, of hij heeft ze verward met een andere, die hij onder n^r 405 beschrijft, welke uitgave

(1) Bij het overbrengen van de photo op de zinken plaat is het beeld een paar millimeter gekrompen. (Noot bij de correctie).

gedrukt is met de eerste costeriaansche type (die van de gemengde Latijnsche uitgave van het *Speculum*), in HESSELS lijst vermeld onder n^r^ 18 (*op. cit.* p. 45) en gereproduceerd bij DIBDIN, *Bibl. Spenceriana* IV, p. 474 en daarnaar bij SOTHEBY, I, plaat XXVI, n^r^ 1 en bij HOLTROP, *Monuments Typographiques*, pl. 16 *a* [44].

Om alle vruchtelooze bespiegelingen te voorkomen, zij hier ten slotte nog medegedeeld, dat het handschriftje waaraan het fragment tot omslag diende, omtrent het jaar 1880 te Heeze bij Eindhoven — dus zelfs niet in de buurt van Haarlem of Utrecht — in het bezit is gekomen van Jhr. van Rijckevorsel, wien ik hier opnieuw mijn dank betuig voor de welwillendheid waarmede hij mij ontvangen en zijn schatten te mijner beschikking heeft gesteld.

Die tocht naar Groot-Linden behoort tot de onvergetelijke dagen uit mijn leven. In gezelschap van mijn waarden vriend Pater Bonaventura Kruitwagen was ik 's morgens vroeg uit Mariendaal onder Grave uitgetogen, over Beers naar Groot-Linden en het station Mook, over de Maas Onder een razenden storm, die ons het vooruitkomen scheen te willen betwisten, terwijl de regen ons het aangezicht martelde en door merg en been drong, hebben wij meer dan vijf uur lang over de eindelooze Noordbrabantsche heide geloopen. Maar de vondst van het kostbare perkament, aan welks identiteit ik al niet meer twijfelde toen we pas in den trein zaten (dien wij, uitgeput en ademloos als we waren, tóch nog haalden), deed ons alle leed vergeten, en we waren het er over eens, dat we het nog eens wilden doorstaan, en nóg meer, als een nieuw Ruusbroec-handschrift of een nieuwe costeriaan maar weer het loon mocht zijn.

Gent, 20 Jan. 1907 WILLEM DE VREESE

Voorgevel der Bibliotheca Thysiana

DE BIBLIOTHECA THYSIANA TE LEIDEN

Deze belangrijke bibliotheek, nog gevestigd in het oorspronkelijk voor haar bestemde en grootendeels onveranderd gebleven gebouw aan het Rapenburg, verdient wel een beknopte beschrijving, zoowel wegens haren inhoud als wegens hare inrichting.

Zij werd in 1655 gesticht, zooals in den gevel met gulden letteren te lezen staat, en wel krachtens testament van den Leidschen rechtsgeleerde Johan Thys of Thyssen of — zooals hij en zijne andere geleerde verwanten zich in deftig Latijn noemden — Thysius.

Van den jonggestorven erflater is weinig bekend. Wij vinden, dat « Johannes Thysius Amsterodamensis » den 13[n] Aug. 1635 als 14-jarig jongmensch — hij is dus in 1621 geboren — werd ingeschreven als student in de letteren te Leiden (1).

Hij schijnt er nog in 1646 gestudeerd te hebben. In het najaar van dat jaar was hij namelijk op reis in Frankrijk (2) met den reeds beroemden jongen orientalist Ludolf, onder wiens leiding hij naar Parijs ging en onderweg een zijstap van vijf maanden maakte naar Caën, waar hij bij Bochart studeerde, vervolgens naar de Loire steden (Tours en Orleans) en tot Bordeaux en Marseille toe. Salmasius te Leiden, blijkbaar een zijner leermeesters, had hem aanbevelingsbrieven medegegeven. Deze reis was een zoogenaamde Academiereis, die zich in 1648 ook naar Engeland uitstrekte, en de jonge man kwam als « licentiatus juris » een jaar later (Mei 1648) te Leiden terug (3).

« Johannes Thysius Amsterdamensis » werd er ten minste 17 Aug. 1648 op 26-jarigen leeftijd weder ingeschreven als « juris licentiatus » (4). Hij promoveerde in de rechten 21 Aug. 1652 « post disputationem » (5). Hij was de zoon van den vermogenden en aanzienlijken Amsterdamschen koopman Antony Thys (6), in 1634 gestorven, den zoon van den koopman uit Danzig Hans Thys, wiens dochter Catharina in tweede

(1) Alb. Academ. (ms.) : « habitans apud Cl. D. Const. L'Empereur Prof. Hist. Linguae ».

(2) Brief van 30 April 1647 aan Salmasius. Vgl. Van der Aa in vo. Ludolf (Leidsche Bibl.)

(3) Enkele gegevens over deze reis in het rekeningboek zijner voogden.

(4) ib. « bij D[s] L'Empereurs weduwe ». Licentiatus = ongeveer ons doctorandus. Het verschil van de ouderdomsaanwijzing zal wel hieruit verklaard moeten worden, dat hij tusschen 13 en 17 Aug. verjaarde.

(5) Acta Sen. in dato. De Disputatio is totnogtoe niet te vinden.

(6) Blijkens stuk van het Hof van Holland dd. 29 Jan. 1654 over de uitvoering van zijn testament, vermeld in een dergelijk document (23 Febr. 1654) in het archief der Thysiana. Zijne moeder was uit het geslacht De Bacher, uit Antwerpen.

huwelijk (1628) de vrouw werd van den bekenden Leidschen hoogleeraar in de Oostersche talen Constantijn L'Empereur (1). Bij dezen geleerden oom werd de jongen in 1635 blijkbaar uitbesteed; nog in 1650 woonde hij bij diens weduwe, zijn « moeye », in (2); toen hij zijn testament maakte, woonde hij op de Papengracht te Leiden.

De beide Leidsche hoogleeraren Anthonius Thysius waren van dezelfde Antwerpsche familie (3), waartoe zijn grootvader had behoord; de oudste van de twee, de geleerde theoloog van gematigd contraremonstrantsche opvatting, was volgens zijn testament zijn « oom » (4); de jongste, diens zoon, bibliothecaris der hoogeschool (sedert 1553) en uitnemend kenner van de Oostersche talen en de rechten, waarin hij later hoogleeraar werd, dus zijn achterneef (5). De oudste dezer beiden was de voogd van onzen Johan tot zijn dood in 1640; hij werd in die functie opgevolgd door L'Empereur en Mr. François Thysius (6).

In deze geleerde omgeving grootgebracht, heeft de jonge rechtsgeleerde het aanzienlijk vermogen, dat hij van zijn grootmoeder en moeder geërfd had, blijkbaar willen gebruiken om zich ernstig op de studie toe te leggen en zich een belangrijken boekenschat te verwerven. Hij heeft er, helaas, zelf weinig wil van gehad. Toen hij zijn testament maakte, was hij blijkbaar reeds niet goed in orde; den 3n October gaf hij, « sieckelyck van lichaem te bedde legghende », een codicil op zijn testament van eenige dagen vroeger en kort daarna moet hij zijn gestorven, want hij werd den 8n October in de St-Pieterskerk begraven (7). Reeds in Januari 1654 is zijn neef Marcus du Tour bezig zijn testament uit te voeren.

De derhalve op 32-jarigen leeftijd gestorven stichter der bibliotheek heeft door zijne stichting blijk gegeven van een ruimen blik, gelijk reeds driehonderd jaren vóór hem Philips van Leyden, toen deze zijne bibliotheek voor de studie openstelde en in den « Templum Salomonis » zijne boekerij bij testament inrichtte ten behoeve van de in het toen kleine

(1) Elias, *De Vroedschap van Amsterdam*, I, blz. 284.

(2) Blijkens het recensieboek van 1650 (Senaatsarchief Leiden), het eenige uit deze jaren overgebleven. L'Empereur stierf in 1648.

(3) Vgl. Van der Aa in vo. Ant. Thysius Sr.

(4) Dit zal hier wel beteekenen oud-oom, want zijn vader heette precies als deze « Anthony » en het is niet waarschijnlijk, dat twee broeders denzelfden naam hebben gehad. Een andere oud-oom heette Jacobus. Vgl. Tiele's Voorbericht in den Catalogus van 1879, blz. V.

(5) Bij Van Mieris-Van Alphen, *Beschrijving van Leiden*, II, bl. 55, wordt deze met zijn neef verward.

(6) In het meermalen genoemde testament worden nog genoemd een neef en nicht Peltier, een halve zuster, « jonkvrouwe » Levine Thys, een halve broeder Pieter Thys. Marcus De Tour of Du Tour was na 1650 gehuwd met Sara, dochter van L'Empereur, wier moeder, tante van onzen Thysius, toen gestorven was (alles blijkens het testament en de bijbehoorende stukken). Du Tour was later raadsheer voor den Hove van Brabant en woonde in den Haag in het Voorhout.

(7) Begrafenisboeken Leidsch Archief.

stadje studeerenden. Van dien ruimen blik getuigen ook de titels van de tot zeer verschillende wetenschappen behoorende oudere boeken van de oorspronkelijke verzameling (1), die de veelbelovende jonge man had samengebracht, wiens fijnbesneden trekken ons in zijn geschilderd portret, dat nog in de bibliotheek voorhanden is, aangenaam aandoen, terwijl zijn rijke kleeding hem als een man van vermogen en goeden smaak aanwijst. Smaak en veelzijdige geleerdheid spreken ook uit de meer dan 1600 titels tellende bibliotheek, die hij samenbracht, waarin 207 boeken en boekjes over theologie, 74 over rechtsgeleerdheid, 109 over medicijnen, 531 over geschiedenis, 127 over natuurwetenschap, 716 over andere wetenschappen gevonden worden – voor dien tijd een hoogst merkwaarwaardige verzameling, waarin ook aan de oude en nieuwere kunst veel aandacht was besteed. De vroege dood van onzen verzamelaar moet als een groot verlies worden aangemerkt, alleen vergoed door de vrijgevige beschikking in zijn testament.

Dit testament, waarvan het origineel, gedagteekend te Leiden 29 Sept. 1653, onder Curatoren der instelling berust, bevat, behalve de toewijzing van eenige legaten, de bepaling, « dat mijn bibliotheecq door mijn neeff jonch[r] Marcus de Tour sal werden geemploijeert tot publijcque dienst der studie, tsij dat die gebracht wert onder tcollegie van de heer Hallet (2) off andersints, soo als denselven mijnen neeff bij hem selffs oirbair ende dienstich beduncken sal als alle tselve latende tsijner volcomen dispositie. Ende opdat deselve Biblioteecq ten bequamen gebruijcke ende met reputatie mach werden onderhouden, soo make ick tot de verbeteringe van deselve een rente van driehonderd gulden int iaer ende sal mitsdien uijt mijn capitael door mijn voorz. neeff De Tour soo veel moeten werden uijtgestelt ende beleijt dat de rente van driehondert gulden des iaers daer uijt sal connen vervallen ». Daarenboven stelde hij een kapitaal van 20.000 gulden beschikbaar voor « de bouwinge van een bequame plaets, tsij onder tcollegie van de voorz. heer Haleth off andere plaets daer them sal believen, doch binnen dese stadt van Leyden, tot bewaringe der voorz. Biblioteeque ende de wooninge eeniger studenten mitsgaders van den custos ofte opsiender van deselve Biblioteque ». Een ander deel van zijn kapitaal (*f* 40.000) vermaakte hij aan zijn eenige zuster en de haren, bij het uitsterven van haar geslacht aan de familie Du Tour en bij haar uitsterven « ten dienste ende tot verbete-

(1) Oudste gedrukte proefcatalogus zonder titelblad in de Bibl. Thys. Gedrukte catalogus van 1677 (Leiden bij Doude).

(2) N. l. het door de Staten van Holland gestichte en door de kooplieden Rombouts en Halet in 1606 begiftigde Collegium Gallo-Belgicum of Waalsche Collegie voor studenten in de theologie, aan de Groenhazengracht (Van Mieris II, blz. 559). Halet of Hallet had aan dit college *f* 8000 vermaakt. Het werd in 1725 opgeheven (vgl. ook Meursius, Ath. Bat., blz. 39; Siegenbeek, *Geschiedenis der Leidsche Hoogeschool*, II, blz. 154). Het lag aan de overzijde van het grachtje, waar de Bibliotheek van Thys staat: de plaats daarvan is blijkbaar juist gekozen wegens de nabijheid van Halet's stichting.

In de Bibliotheca Thysiana

ringe der voorz. Biblioteecque ». Het overige (± *f* 20.000) kwam aan zijne nicht Sara L'Empereur, vrouw van Du Tour, en hare nakomelingen. Het toezicht op de uitvoering van een en ander werd opgedragen aan Marcus du Tour, die na de uitvoering voor het verder beheer een tweede « gequalificeert persoon », liefst uit het geslacht van Thysius, naast zich moest kiezen. Bij den dood van een van beiden moest de ander een nieuwen beheerder in de plaats van den gestorvene nemen, liefst weder uit het genoemde geslacht ; bij verzuim van dezen plicht door den langstlevende moesten Rector en professoren der Universiteit beheerders aanwijzen.

Na den dood van Thysius werden dan ook een paar kleine huizen op den hoek van het Rapenburg en de Groenhazengracht door Du Tour aangekocht ten behoeve van de bibliotheek. In hunne plaats verrees weldra een sierlijk gebouw met fraai beeldhouwwerk in zandsteen aan den met het jaartal 1655 onder de kroonlijst voorzienen voorgevel, die zich nog steeds vertoont in den oorspronkelijken vorm en vooral sedert het verwijderen van de jaren achtereen daarop gesmeerde verflaag een zeer goeden indruk maakt. Wel zijn de « twee sphaeren op den top », die er nog in 1770 op te zien waren (1), spoorloos verdwenen maar het opschrift in gulden letteren « Bibliotheca Joannis Thysii » houdt nog naast zijn wapen in den voorgevel den naam van den stichter in eere. De oude hal heeft met hare helderwit gepleisterde muren, hare kinderbalken aan den zolder, hare eikenhouten betimmering het oude voorkomen nog gedeeltelijk behouden, al is de helft van de monumentale dubbele trap, waarmede men van daar naar de bibliotheekzaal placht op te gaan, sedert een halve eeuw vervallen om plaats te maken voor een kamertje ten behoeve van den custos, thans den heer F. A. Dee, pedel der Universiteit, die het huis bewoont en toezicht houdt op de boekerij. Deze zelf is nog thans opgesteld in hare nog weinig gewijzigde oude bewaarplaats uit de zeventiende eeuw, de groote bovenzaal, waar de oude boekenrekken, de eenvoudige antieke middenkast met het familiewapen voorzien en opgevuld met de familiepapieren der L'Empereurs en Thysii en de koopmansboeken van de 16^{e} eeuw in haar bezit, een hoogst merkwaardige kunstig samengestelde antieke lessenaar met beweegbare bladen, een antieken inktkoker, het genoemde geschilderde portret van Thysius en andere herinneringen aan het geheel een rustigen antieken indruk geven onder het door de kleine ruitjes invallende licht.

De opeenvolgende Curatoren hebben ook in den laatsten tijd den ouden toestand zooveel mogelijk geëerbiedigd, daartoe in staat gesteld door wat hun nog overschoot van de inkomsten der stichting na de noodlottige processen, die van 1769 tot 1815 gevoerd moesten worden met de familie Du Tour. De oorzaak van deze moeilijkheden was, dat Willem van Haren, gezant te Brussel, die de laatste Curator uit de

(1) Van Mieris-Van Alphen, *Beschrijving van Leyden*, II, blz. 554.

familie geweest was, in 1768 was overleden zonder iemand naast zich gekozen te hebben. Rector en Senaat der Universiteit wezen toen hun medelid Albinus als Curator aan (28 Juni 1769), onder goedkeuring van het Hof van Holland, en na diens dood, in 1778, den hoogleeraar Van der Keessel, beiden echter niet zonder protest der erfgenamen van Van Haren, met name uit de familie Du Tour. Dit proces eindigde bij vonnis van 14 Febr. 1815 met een veroordeeling der stichting tot uitkeering van aanzienlijke jaarlijksche bedragen, ingaande in 1794, aan mr. M. W. C. baron du Tour van Bellinchave, welke verplichting in 1849 eindigde met een schikking tusschen den Leidschen Senaat en de familie Du Tour van Bellinchave, waarbij de bibliotheek hare inkomsten ernstig beperkt zag. Thans heeft zij jaarlijks slechts over enkele honderden guldens te beschikken, nauwelijks voldoende om het gebouw behoorlijk te onderhouden, den custos een zeer geringe toelage te verschaffen boven de niet ruime gelegenheid tot inwoning, andere kleine onkosten te betalen, nu en dan zich de weelde te veroorloven om een zeldzaam boek of pamflet aan te koopen, de bestaande verzameling in behoorlijken staat te houden en haar en het gebouw zooveel mogelijk tegen brandgevaar te beschermen.

Het beheer over de bibliotheek en het gebouw wordt gevoerd door twee hoogleeraren-Curatoren (1) onder toezicht van den Rector Magnificus en zijne assessoren uit den Senaat, aan wie jaarlijks rekening en verantwoording moet worden gedaan. Curatoren der stichting zijn gebonden door eene vanwege den Senaat vastgestelde instructie. Bij overlijden van een der Curatoren kiest de overblijvende binnen 3 maanden een tweeden uit den Senaat.

De bibliotheek, waarvan in 1677 een goede catalogus in den handel werd gebracht, werd weldra blijkbaar eenigszins verwaarloosd, vooral onder het beheer van Van Haren. In 1718 wordt reeds vermeld, dat er eenige boeken verdwenen waren (2), en in den catalogus van 1739 zijn weder andere daarbij als « wegh » te vermelden, al schijnt bij vergelijking van den oorspronkelijken inhoud der bibliotheek met den catalogus van 1852 en dien van 1879, den laatsten, de klacht van Van Mieris-Van Alphen (3), dat « de stichting beklaaglijk te niet geloopen was en zelfs de nagelatene boeken zoo verre verminderd, dat ze nauwelijks waardig zijn bezien te worden », zeer overdreven. Uit die klacht zelve blijkt evenwel, dat de indruk van buitenstaanders over het beheer toenmaals (1770) weinig gunstig was, een gevolg blijkbaar van het onvoldoende toezicht.

Onder de beheerders in vroeger dagen vinden wij de namen van de hoogleeraren Albinus, Van der Keessel, Broes, Smallenburg, H. W. Tydeman, Van Assen, De Wal, Fruin, Kuenen, Acquoy en Muller. Uit

(1) Thans de hoogleeraren Fockema Andreae en Blok.
(2) Voorbericht van Tiele, blz. IV.
(3) II, blz. 554.

de aanteekeningen omtrent den aankoop van boeken en den inhoud der verzameling zelve blijkt, dat de bij den aankoop gevolgde beginselen niet altijd dezelfde zijn geweest : sommige beheerders beschouwden blijkbaar de bibliotheek als een onderdeel van de Universiteits-bibliotheek of zelfs als een verzameling van boeken tot hun eigen gebruik.

De titels der boeken zijn thans allen opgenomen in den algemeenen catalogus der Universiteits-bibliotheek en de boeken en pamfletten der geheele verzameling zelve zijn op de gewone wijze daar voor het gebruik aan te vragen.

De bibliotheek, zooals zij thans is opgesteld in de groote bovenzaal en het bijbehoorende afgeschoten werkkamertje, dat alleen van Mei tot November behoorlijk bruikbaar is wegens het ontbreken eener stookgelegenheid, is in drie deelen te verdeelen gelijk ook de bekwame P. A. Tiele ze onderscheidt : de eigenlijke boekverzameling, door hem in 1879 niet volgens een « stelsel » maar met het oog op haren betrekkelijk geringen omvang in 18 « eenigszins gelijkmatige groepen » gerangschikt en gecatalogiseerd ; vervolgens de pamflettenverzameling, door L. D. Petit tot op 1702 in navolging van Tiele's « Bibliotheek » zorgvuldig gecatalogiseerd en gerangschikt, voor de 18[de] eeuw in chronologisch geordende portefeuilles bijeengeplaatst ; het archief, met de familiepapieren, o. a. honderden brieven van 1560-1650, testamenten enz., de koopmansboeken van 1586 en volgende jaren en rekeningen van Christoffel, Hans en Anthonius Thys, de l'Empereurs en hunne vennooten, verder met de stukken betreffende het beheer van de 18[de] eeuw tot heden — een rijke nog zoo goed als onontgonnen mijn.

De boekenverzameling bevat ongeveer 2500 nummers (misschien 6000 deelen) en is rijk aan uitgaven der 16[de] en 17[de] eeuw. De serie der 18 groepen van Tiele's catalogus — algemeene werken, wijsbegeerte, godgeleerdheid, kerkgeschiedenis, rechtsgeleerdheid, staatkunde en staathuishoudkunde, geneeskunde, natuurwetenschap, geheime wetenschap, wis- en sterrekunde, bedrijven en handwerken, oostersche, grieksche en latijnsche, nieuwere letteren, geschiedenis, hulpwetenschappen der geschiedenis, land en volkenkunde, kunst — bevat menig zeldzaam boekwerk.

Vele boeken hebben een merkwaardige geschiedenis. Een Fioravanti, Miroir Universel, in Fransche vertaling van Chappuys (1586), heeft de handteekening van Jan Huyghen van Linschoten ; het Album Amicorum van Sam. de Bacher, oom van den stichter, wijst tal van merkwaardige namen aan (1) ; eenige auctie-catalogussen der 18[de] eeuw zijn met aanteekeningen van de prijzen verrijkt, o. a. die van de bibliotheek van den zoon van Johan de Witt (1701) ; in een Statenbijbel van 1645 zijn de kaarten van Visscher (1699) ingevoegd ; een aantal boeken over Swedenborg, over wien meer dan 170 werken aanwezig zijn, bevat

(1) Aangegeven bij Tiele, blz. 4.

aanteekeningen van diens geestdriftigen aanhanger, den predikant B. F. Tydeman (gest. 1829), een enkele maal eene met Swedenborg's eigen hand. Menige titel of druk is van bijzondere bibliographische beteekenis ; een exemplaar van de Acta der Dordtsche Synode bevat een uitvoerige aanteekening van de broeders Antonius en Jacobus Thysius, ooms van den stichter ; sommige boeken hebben aan Janus Dousa behoord ; een groot aantal bevat belangwekkende houtsneden ; vele munten uit door prachtige banden uit de 16de en 17de eeuw, met name een op perkament gedrukt luxe-exemplaar (1584) van De Bartas' Seconde Semaine ; andere door schitterende illustratie, met name de Images des empereurs van Goltzius (1559), de Effigies virorum doctorum van Galle (1572), de Icones van Boissard (1628), een prachtige collectie Icones principum enz. van Van Dijck (bij Gillis Hendricx te Antwerpen), de verzameling tournooiboeken en feestelijke intochten van vorsten uit de 16de en de 17de eeuw, de zeldzame oude prentverzamelingen uit de zelfde eeuwen, de verzamelingen van doodendansen en zinneprenten, de rijk geillustreerde boeken over 17de eeuwsche bouwkunst, schrijfkunst, teekenkunst (1) enz. De toonkunst is o. a. vertegenwoordigd door het door Land uitgegeven luitboek, blijkens inschrift door Thysius gekocht « wt d'auctie van Smoutius ». Eenige handschriften zijn onder de boeken gemengd, o. a. een handschrift van Terentius uit 1446 en een van Persius, naast tal van zeldzame of merkwaardige oude uitgaven van klassieke auteurs. Bijzonder rijk aan oude werken zijn de afdeelingen over geheime wetenschap, godgeleerdheid, kerkgeschiedenis, oud-Nederlandsch recht, geschiedenis in het algemeen, land- en volkenkunde van Azië, Amerika en Afrika.

De aankoop voor de bibliotheek bepaalt zich thans tot een enkel merkwaardig boek of boekje en de aanvulling van het exemplaar der Monumenta Germaniæ, hier voorhanden. De beheerders zijn bezig langzamerhand den verwaarloosden toestand der banden te verbeteren, met behoud der oude banden en eerbiediging der oude wijze van binden, welk werk onder toezicht en belangelooze medewerking van den op dit gebied deskundigen custos pleegt verricht te worden door de Leidsche firma Labree.

De pamfletverzameling bevat misschien 20 000 pamfletten, dikwijls op gelukkige wijze aanvullend wat in andere verzamelingen, als die van Muller en van Meulman, als de Duncaniana in Den Haag ontbreekt. Die tot 1702 (ruim 12.500 nummers) zijn zorgvuldig nagegaan en in geelgemarmerde stijve kartons genaaid, samengevoegd in chronologisch geordende portefeuilles ; zij zijn voor een groot deel reeds door Thysius zelven verzameld maar na hem bijgehouden en zeer vermeerderd door de toevoeging van de merkwaardige collectie Tydeman over de

(1) Het register van kunstenaars, wier werken in den catalogus vermeld zijn, bevat meer dan 300 namen.

18e eeuw en den aankoop nu en dan van op auctiën voorkomende pamfletten. De verzameling is algemeen bekend geworden door de uitgave van Petit (1), waarin in aansluiting bij Tiele's Bibliotheek van Pamfletten de daarin ontbrekende maar hier voorhanden pamfletten tot 1702 (ruim 4700 nummers) met die der Universiteitsbibliotheek (800 nummers) op uitnemende wijze zijn geregistreerd (2). In de Bibliotheca Thysiana zelf bevindt zich een pamflet-catalogus in handschrift, waarin *alle* pamfletten der verzameling met hun nummer zijn opgenomen onder verwijzing naar de nummers bij Muller-Tiele en Meulman-Van der Wulp, waarmede zij overeenstemmen ; deze catalogus wordt telkens bijgeschreven, zoodra eenige pamfletten door aankoop of schenking aan de verzameling zijn toegevoegd. De verzameling is rijk aan zeldzame pamfletten, vooral uit den tijd van Thysius zelven. Deze heeft zich blijkbaar in het bijzonder op het verzamelen van vlugschriften toegelegd en is op zijne buitenlandsche reis een aantal zeldzame Mazarinades en Engelsche pamfletten rijk geworden. Ook uit lateren tijd zijn vele Duitsche, Fransche en Engelsche pamfletten naast de duizenden Nederlandsche hier aanwezig.

Een en ander zal voldoende zijn om eenig denkbeeld te geven van den grooten rijkdom dezer keurige verzameling, die aan tal van geschiedkundigen op allerlei gebied reeds zoo groote diensten heeft bewezen en daarmede geregeld voortgaat.

Leiden P. J. Blok

(1) 2 deelen ('s Gravenh. 1882).

(2) Van Vloten en Tiele waren indertijd met de beschrijving begonnen, maar hun arbeid is, van het jaar 1659 te beginnen, door den heer Petit zelfstandig voortgezet en bijgewerkt.

EEN PAUSELIJK VERBOD TEGEN HET OPGEBRUIKEN VAN HANDSCHRIFTEN ANNO 1566

Bij het doorzien in het Vatikaansch archief van deelen der « Atti Camerali » der zestiende eeuw, die veel voor de geschiedenis van Rome, bezien van het standpunt van den fiscus, bevatten, vond ik het volgend document. Het neemt zooveel plaats in, dat ik er van afzie spatie te vragen voor eene uitvoerige toelichting. Het stuk spreekt voor zich zelf en van de opmerkelijke bezorgdheid in de thesaurij der Curie voor het verlies van handschriften-materiaal. Müntz (*la Bibliothèque du Vatican au XVIe siècle*) en Battifol (*la Vaticane de Paul III à Paul IV*) geven ons eene gereede verklaring van de inmenging der Camera Apostolica. Waar men zooveel geld uitgaf voor het aankoopen van handschriften en zelfs geleerden op verre expedities uitstuurde om ze te krijgen, was het voor de financiers van den H. Stoel een plicht het oog te houden op de codices, die te Rome in de versukkeling konden geraken Het zou mij niet verwonderen indien het onderhavige verbod alleen een toevoeging bleek van een meer algemeen verbod tot uitvoer, een voorlooper van het bekende edict-Pacca, om het patrimonium van handschriften te Rome vast te leggen.

Zeker hebben de geleerden te Rome, mannen als Fulvio Orsini (over wiens werkzaamheid voor boek- en bibliotheekwezen in : Nolhac, *la Bibliothèque de Fulvio Orsini*) in het uitvaardigen van het stuk eenigen invloed gehad. De stijl van de alinea, die de beroepsmatige wandalen gispt, wijkt genoeg van den zakelijken kanselarij-stijl af, dat wij die inmenging van eenen man van wetenschap mogen veronderstellen.

In elk geval moet de Vaticana haar voordeel gehad hebben van de scherpe verordening, welke kon bijdragen tot hare uitbreiding en bloei — een dertig jaar later door Angelo Rocca en Pansa in twee aardige boeken beschreven. — Eene overwinning van de Universitas Studiorum op meer dan een andere « Universitas », gilden van Rome, die van bewerking van het perkament leven.

Rome, Augustus 1906 Dr J. A. F. ORBAAN

1566. Mei. 15.

De kardinaal-Camerarius benoemt Dionisius Zanchi tot commissaris der Camera apostolica, met de speciale opdracht, om allen die van wetenschappelijke of letterkundige handschriften een lichtvaardig misbruik maken en deze aan verwaarloozing of vernietiging blootstellen, hiervan krachtdadig af te houden en overtreders streng te bestraffen.

Patentes super libris manu scriptis pro Dyonisio Zanchio.

Dilecto nobis in Christo Dionisio Zanchio nostro et Cameræ apostolicæ ad infraacta commissario specialiter deputato salutem in Domino et in commissis diligentiam. Cum, sicuti accepimus, nonnulli librarii, auripellarii, battilorii, pictores, cartularii, timpanarii, cupidinarii ceterique hujusmodi artium professores ob diversos libros legandos, timpana conficienda, bona vendenda aliaque sibi incumbentia facienda veluti homines ineruditi litterarum ignari et expertes ea, quae in libris diversis non sine magno labore alacri studio vigilantia summaque opera a preclaris et eruditis viris accurate latino sive alio quovis sermone in lucem emissa ac in diversos tractatus et emolumenta manibus suis videlicet calamo scripta redacta fuerunt, tamquam frivola et frustatoria parvipenduntur et quod peius est in varias partes et diversa frustula penes aliquos reperiuntur a dictisque cupidinariis, timpanariis, librariis ceterisque similibus pro vili pretio emuntur et pro supradictis libris operiendis bonisque vendendis turpiter abutuntur in non modicum bonarum disciplinarum et artium professorum damnum, scandalum et detrimentum. Quare nos cupientes, sicuti injuncti nobis camerariatus officii cura exigit, quantum possumus dante Domino huiusmodi presumptionibus obviare temerariosque hominum ausus reprimere, de mandato Sanctissimi Domini Nostri papæ vivæ vocis oraculo super hoc nobis facto et auctoritate nostri camerariatus officii te, de cujus fide, probitate ,litterarum scientia, disciplina singularique in premissis experientia, prout ex fidedignorum nobis testimonio prospecta fide rellatum fuit, sperantes quod ea quae tibi comiserimus summa cum laude exequeris inquirendis investigandis diligenterque indagandis libris cuiuscunque generis tam latino quam græco hebraico et alio quovis sermone, manu videlicet vel calamo tantum et tam in carta membrana quam coccinea sive papirea scriptis, penes eosdem cupidinarios, auripellarios, librarios, timpanarios, battilorios, cartularios aliosque artifices similium artium professores tam integris quam fractis et in diversos partes redactis repertis et existentibus commissarium generalem ac revisorem cum honoribus et oneribus solitis et consuetis ac provisione tibi per nos assignanda tenore presentium facimus, constituimus et deputamus ; dantes tibi in premissis facultatem et auctoritatem, libros tam latine quam hebraico et alio quovis sermone scriptos penes eosdem librarios, cupidinarios aliosque supradictos tam in carta pergamena quam papirea tam integros quam divisos ac etiam frustulos quotquot fuerint repertos per viam curiæ, quatenus renitentes fuerint, manu regia et auctoritate propria auferendi, levandi et ab eorum manibus tamquam indebite detentos recuperandi, inventariandi, penes aliquam personam idoneam deponendi eosque ad revelationem aliorum occulte et fraude tectorum et detentorum per censuras ecclesiasticas aliaque opportuna remedia medio juramento cogendi et compellendi, culpabiles et in fraude repertos puniendi et castigandi ceteraque faciendi et exequendi in premissis necessaria et opportuna, stricte propterea mandantes eisdem librariis, cupidinariis, salsamentariis, auripellariis, battiloriis, timpanariis, cartulariis aliisque supradictis, quatenus infra triduum proximum sub mille ducatorum auri Cameræ apostolicæ applicandorum et in subsidium excommunicationis aliisque arbitrii nostri penis debeant post publicationem presentium nostrarum litterarum omnes libros prefatos tam integros quam divisos et separatos seu fractos nec non frustulos aut aliter ut supra redactos manu seu calamo tantum scriptos penes eos vel eorum aliquem existentes eidem Dionisio commissario a nobis deputato revelasse, patefecisse ad eiusque notitiam deduxisse et

interim eosdem libros absque licentia eiusdem domini Dionysii non emisse, sed ab emptione huiusmodi se omnino abstinuisse, districtius inhibentes quibuscumque Romanae Curiae judicibus, auditoribus, officialibus bariselloque capitaneis executoribus et subexequutoribus quibuscumque, ne sub eisdem penis eundem commissarium in dicto ejus officii libero exercitio ullo modo vel obtentu impediant, remorentur vel molestent, imo nomine tuo requisiti tibi opportune adsint et faveant, quibusvis prohibitionibus, decretis, constitutionibus et ordinationibus apostolicis ceterisque contrariis quibuscumque.

Datum Romæ in Camera apostolica die xv. Maii 1566.

Vidi Card[lis] Camerarius

M. A. Peregrinus

(*Archivio Segreto Vaticano Diversorum Cameralium Armario* xxx. n° 219. fol. 121 seqq.)

MERKEN VAN ANTWERPSCHE DRUKKERS EN BOEKVERKOOPERS

TWEEDE REEKS (1)

Het merk dat MARIA ANCXT, de weduwe van JACOB VAN LIESVELDT, gebruikte in de omlijsting van het tractaatje *Van die suuerheyt des Tabernakels*, zal zij vermoedelijk van haren rampzaligen echtgenoot hebben overgeërfd.

¶ Van
die suuerheyt des
Tabernakels oft
der Christelijcker
Kercken/ Ghe-
maect door D.
Erasmum
vān Rotterdam
Welweerdich te
lesen.
Leest met verstande
M.CCCCC.Liiij.

In fine heet het : *Gheprint Tantwerpē op die Camerpoort brugghe inden schilt vā Artoys, By die weduwe van Jacob vā Liesueldt. M.ccccc. ende Liiij.*

(1) Zie jaargang III, bl. 250-260.

ADRIAAN VAN BERGEN liet zijne initialen als merk snijden in de omlijsting van *Dat Gulden Ghebedeboexken*, waarvan het titelblad, verkleind en in, jammer, onvoldoende fotografische opname, hier volgt :

1532

AB

Dat Gul-
den Ghebedeboexken
wt den ouden en nyeuwe Testa-
mente / soe die heilighe vaders
beyde Mannen en vrouwen pla
ghen tot God in haren nooden
te bidden.
¶ Item noch somighe schoone
en deuote onderwijsinghen van
dye .x. Gheboden / Ghelooue / en-
de van den Pater noster. &c.
¶ Item noch een Troostinge hoe
men voor die crancken bidden sal. &c.
¶ Cum gratia et privilegio.

Het jaartal op den titel zou doen denken dat het werkje in 1532 van de pers kwam ; in werkelijkheid verscheen het drie jaar later, naar getuigd is in het colophon : ¶ *Gheprent Thantwerpē by mi Adriaen van Berghen int Gulde Missael. An. M.CCCCC.xxxv.*

Van FRANS FICKAERT (begin 17[e] eeuw), kent v. Havre een enkel merk De drukker heeft nog het onderstaande gebruikt op de laatste bladzijde van het boekje : *Tractaat van de Soberheyt, met twee bygheuoeghde Additien...* Antw., 1615. 8°.

Bij de voor WILLEM LESTEENS (eerste helft der 17e eeuw) opgegeven merken moet nog gevoegd worden het onderstaande, dat wij aantroffen in een werkje waarvan de titel ongelukkigerwijze te loor was gegaan.

Het volgende merk gebruikte JAN ROELANTS in het sluitstuk der titelomlijsting van : ℭ *Een excellent Tracktaet leerende hoemen alle ghebreken der Pockrn sal moghen genesen,...* Antw. 1557, 4°.

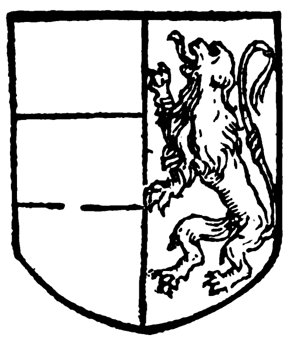
Een bijna onbekende drukker, HUBERTUS SOMEREN, prentte in 1526 een *Psalterivm*, de eenige druk die van hem bewaard bleef en waar-

van wij hier, ter wille van de groote zeldzaamheid van het boekje, het titelblad reproduceeren.

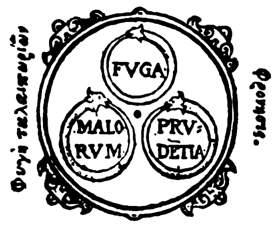

·PSAL-
TERIVM·
Ad Hæbraicam veritatē,
(Leone.10.Pont. Max. ap-
probante) fidelissi-
me tralatum.
Felice Pratensi interprete.
Item breuia quædā & do-
cta in singulos Psal-
mos argumenta,
Additis aliquot
Sanctorum
canticis.
1526

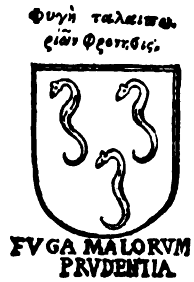
Op het laatste blad, recto, leest men : ¶ *Antverpiæ per Hubertum Someren Anno. M.D.XXVI. mense Augusto ;* op het verso staat het merk :

ANTOON TIELENS (laatste vierde der 16[e] eeuw) heeft bij van Havre geen merk ; toch werden er twee gebruikt in *J. Scalcus. Oratio lugubris, de seditione Antiochena, & Statuarum deiectione. Antverpiæ. Apud Antonium Tilenium sub Struthione,* 1573, gedrukt bij Gielis Van den Rade. Op het titelblad vindt men het eerste :

Het tweede met de melding : *Typis Ægidij Radæi* er onder, staat op het laatste blad :

Een aan van Havre onbekend gebleven merk van HENDRIK PEETERSEN VAN MIDDELBURCH (eerste helft der 16e eeuw) is het onderstaande, waarvan hij gebruik maakt in *Missale ad usum ecclesiæ Trajectensis*, Antw., 1540 (1).

FORTVNA.

(1) Dit merk en de beide volgende komen voor in W. NIJHOFF, *L'Art typographique dans les Pays-Bas.*

Onderaan, in de fraaie titelomlijsting van *Des. Erasmi Roterodami de Contemptu mũdi Epistola,* Antw. 1525, bracht WILLEM VORSTERMAN zijn bekend merk, het keizerlijk wapen, aan.

DES.
ERASMI ROTERO=
DAMI *de Contemptu mũ*
di Epistola, quā cōscripsit
in gratiam ac noie Theo
dorici Harlemci Ca=
nonici ordinis diui
AVGVSTINI.

Antuerpiæ apud Guilielmum Vor
stermannum. Anno. M.D.XXV.

Nog heeft hij zijn monogram laten snijden in het plaatje op het titelblad van *Ortulus anime in duytsche*, Antw., 1531.

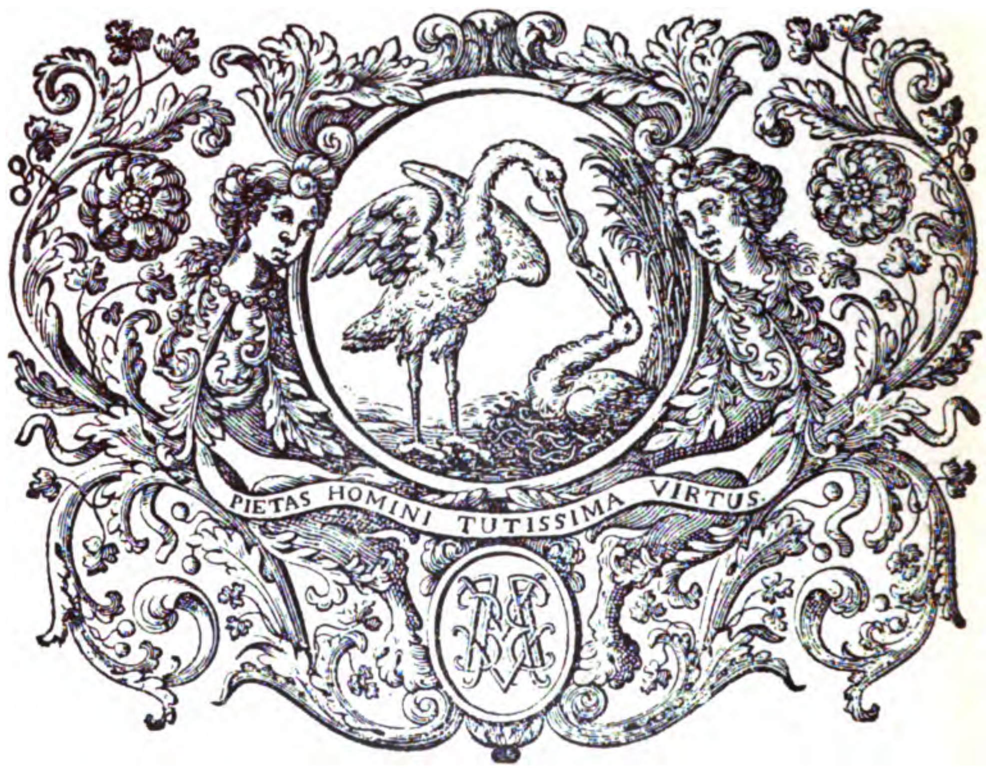

Ortulus anime in duytsche/vol schoone oratien/met dye xv. bloetstortinghen ons liefs heeren/ met figueren ende ghebeden tot al dye wapenen vander passien/ eñ meer scoo ne oratien die in die ander Ortulus ani me niet en staen/ met dye beduydenisse der missen.

¶ Bi mi Willem Vorsterman.

Dezelfde houtsnede, met de naamletters, komt ook voor op de laatste blz. van *Die negen couden. Met meer ander deuote oeffeningē van der passien ons Heeren Jesu Cristi. Eñ met veel suuerlike gebedekēs*, Antw., W. Vorsterman, 1533, in de Antwerpsche Stadsbibliotheek.

In een *Missale Romanum*, 1750, vindt men het volgende groote merk van JAN-BAPTIST VERDUSSEN II :

Antwerpen V. A. DELA MONTAGNE

UIT DE BRIEVEN-VERZAMELING DER LEIDSCHE BIBLIOTHEEK

II

DE HOROSCOOP VAN JUSTINUS VAN NASSAU

Swalue heeft in zijn « Justinus van Nassau », 1858, blz. 69 vv., den horoscoop van Justinus uitgegeven naar een handschrift der Leidsche Bibliotheek (Vulc. 32). Dit is een afschrift door Bon. Vulcanius gemaakt; het origineel is waarschijnlijk aan Justinus zelf gezonden; waar dit zich bevindt, en of het nog bestaat, weet ik niet. Men heeft echter wel eens betwijfeld of de Justinus in den horoscoop genoemd, wel Just. v. Nassau was, daar deze in 1559 geboren is, terwijl de horoscoop 1562 (1) als geboortejaar opgeeft. Ja, in het Huisarchief van H. M. de Koningin bevindt zich in een bundeltje aanteekeningen betreffende Just. v. Nassau (invent. 11, n^r 2270) het volgende over dezen horoscoop, waarvan ik de mededeeling dank aan de welwillendheid van den Directeur van het Huisarchief, Prof. Krämer.

Genitura Justini a Nassauw per Jo. Stadium,
Gandavi 25 Junii 1571.

.... is de horoscoop van zekeren Justinus van hooge geboorte, geschreven door de hand van Vulcanius, in wiens legaat dit MS in Ac. L. B. berust J. Stadius was Mathem. en Astrologus, Belg, zich in Savoyen, later te Brugge, eindelijk te Parijs ophoudende, in 1579 gestorven, oud 52 j.

Doch ik twijfel dat het de horoscoop van J. à N is, 1° wijl er niet meer staat dan Justinus : « Nat. est Justinus a^o 1562 die Saturni » ;

2° juist om dit jaar 1562. Volgens zijn grafschrift toch is hij † 1631 oud 72 j. ÷ geb. 1559.

Wel maakt J. Stadius gewag van eene hooge geboorte des jongskens en van eenen in ballingschap zijnden vader : maar dit kan hij geweten hebben, doch geene eene bijzonderheid verder. Zijn geboortedag en maand October ook, alhoewel de dag der week is opgegeven. Overigens komt het voorspelde volstrekt niet uit, zoo 't J. à N. zijn moet en is in die veronderstelling een bewijs te meer voor 's menschen onge-

(1) Peerlkamp (zie Swalue, p. 5) noemt ook 1562, doch op gezag van onzen horoscoop.

oorloofde en dwaze verlangen om de toekomst te doorgronden. Zoo hij 't zijn moet, blijkt er alleen dit uit, dat hij in dien tijd (25 Junii 1571) te Gent was, en dus niet in ballingschap was met zijn vaderlijk geslacht ».

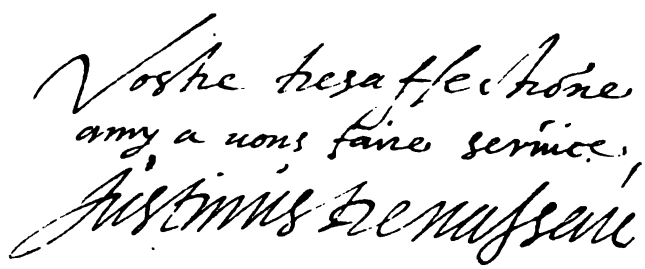
Dat de genoemde Justinus inderdaad Justinus van Nassau is blijkt thans echter boven elken twijfel verheven, uit den hier volgenden geheel eigenhandigen brief van Justinus aan Vulcanius.

Het blijft vreemd dat Justinus geen aanstoot heeft genomen aan het onjuiste geboortejaar ; doch gelijk men ziet hecht hij aan de voorspelling zelf ook niet veel waarde.

P. C. MOLHUYSEN.

Monsieur le professeur, J'ay reçeu un petit discours, que le sieur Stadius a autres fois faict sur ma nativité, et vous en mercie de bien bonne volonté, pour l'asseurance que j'ay que vous me l'aves envoié en ceste intention de me faire chose qui me peut aggreer. Je vous confesse que je nay pas esté marri de l'avoir veu, non pour me vouloir aucunement arrester en ces prédictions, n'estimant chose bien seante a ceux qui sont chrestiens de si fonder, mais au contraire pour recognoistre par la les follies de ceux qui souventes fois s'arrestent a ces choces avec trop de curiosité. Pour mon regard tout le prouffit que i'en veux tirer, est que beaucoup de belles esperances quil me promest me doivent esguilloner et servir d'espron pour plus soigneusement reschercher les choses vertueuses, affin que ie puisse quelque iour estre plus digne de servir a ma patrie et a mes amis. Je me recommande bien affectueusement en vos bonnes graces, et supplie Dieu vous donner,

Monsieur le Professeur, En bonne santé longue et heureuse vie. de la haye ce 9 de fevrier 1591.

(Adres) A Monsieur
Monsieur Vulcanius
professeur en langue
Grecque
A leyden.

TWEE ONBEKENDE DRUKKERS UIT DE 16e EEUW

JOOS VAN DEN KERCHOVE, GENT
CORNELIS VAN DEN KERCKHOVE, ANTWERPEN

In de archieven van den Geheimen Raad (1) is het dossier bewaard, dat werd samengesteld in 1597, toen de Gentsche schoolmeester Joos Van den Kerchove oorlof vroeg om eene drukkerij op te richten. Een drukker die te Gent zou gearbeid hebben en niet vermeld is in de steeds terecht geprezen *Bibliographie Gantoise* van Ferdinand Van der Haeghen heeft waarschijnlijk al bitter weinig voortgebracht en zal wel, als drukker, niet veel te beteekenen hebben. Joos Van den Kerchove zou dan ook ternauwernood onze aandacht verdienen, ware 't niet dat hij, bij het einde der 16e en het begin der 17e eeuw, slechts één vakgenoot in zijn stad had, namelijk Wouter Manilius (2) en bleek niet uit de bescheiden, dat hij vanwege burgerlijke en geestelijke overheid meer dan gewone ondersteuning verwierf bij het verwisselen van zijn schoolmeestersambt voor het prentersbedrijf. Hij was bovendien, naar de Plantijnsche rekeningen uitwijzen, de vader van den als drukker welbekenden Jan Van den Kerchove, die hem eerst in zijn school, later in zijn boekwinkel en werkplaats opvolgde. Ook voor de kennis van Jan's loopbaan hebben aldus de inlichtingen, die hier medegedeeld worden, eenig belang : al is van hem geen uitgave vóor 1614 bekend, het staat nu vast dat hij na zijns vaders dood, in 1604, met zijne moeder den boekhandel óf voortzette, óf in 1608 terug begon en slechts in 1614 voor eigen rekening nering deed.

Het verzoekschrift van Joos Van den Kerchove luidt :

Au Roy

Remonstre treshumblement Mr Joosse vanden Kerckhove, bourgeois de la ville de Gand, comme passé trente ans et dadvantaige, il s'est exercé à tenir escole et instruyre la jeunesse en ladicte ville et s'entendant en faict de litterature et imprimerie, par où ayant résigné sa charge de ladicte escole à ung sien filz, au grand contentement et satisfaction de messieurs de la loy de Gand, comme il peult apparoir par les lettres patentes testimoniales qu'il exhibe cy

---

(1) Rijksarchief te Brussel. Conseil Privé, doos « Impression et vente de livres, I ».

(2) F. VAN DER HAEGHEN, *Bibliographie Gantoise*, I, 207 ; en VICT. VAN DER HAEGHEN, [*Les*] *Manilius*, in de *Biographie nationale*.

jointes à sadicte supplication ; et comme ledict suppliant désireroit s'employer à l'imprimerie pour tant plus rendre service à ladicte ville et bien publique, et se ayant tousjours conduyct en homme de bien et zéleux catholique selon que de ce peult apparoir par lesdictes lettres testimoniales, tant de monseigneur le Révérendissime Evesque que [*sic*] de Gand, que dudict magistrat, par où il plairat à Vostre Majesté veoir le bon zèle que ledict remonstrant a tousjours monstré à la cause royalle de Vostre Majesté, tant aux temps des troubles que aultrement, où il espère tousjours continuer de bien en mieulx ; à ceste cause, il supplie plus que treshumblement que, eu regard à ce que dessus et mesmes au contenu véritable desdictes deux lettres testimoniales, il plaise à Vostre Majesté luy accorder permission de povoir joyr et exercer l'art et stille d'imprimeur et libraire et sur celuy faire depescher acte ou lettres de permission en tel cas requises et accoustumées. Et sera ledict remonstrant et suppliant tenu de prier Dieu pour sa royalle prospérité et postérité.

In den rand werd het volgende bevel van den Geheimen Raad opgeteekend :

Le tout sera envoyé à l'Evesque de Gand pour, ouyz ceulx de son chapitre qu'il trouvera convenir, y donnner son advis. Faict à Bruxelles, le 7 may 1597.

S. DE GRIMALDI.

Na ontvangst van het bisschoppelijk schrijven, hierna overgedrukt, werd het besluit, waarbij de gevraagde aanstelling verleend werd, in een tweede apostille in den rand van het rekwest geschreven :

Veu l'advis fiant lettres de permission de faire ceste imprimerie aux charges, conditions et selon la forme des placcartz et en forma ordinaria. Faict à Bruxelles, le 19 may 1597.

De tekst van het verzoekschrift diende om het octrooi op te stellen ; hij werd, mits verandering van een woord hier en daar, geheel in de acte overgenomen ; het klad is echter onvolledig ; na het rekwest volgt enkel :

Pour ce est il que nous, ce que dessus considéré, et veu sur ce l'advis dudict Révérend Père en Dieu nostre chier et féal conseiller Messire Pierre Damant, Evesque de Gand susdict....

Gewoonlijk werd voor het octrooi de taal gebruikt waarin het verzoekschrift gesteld was ; wij moeten gelooven dat de Geheime Raad behoorlijk vond, aan den Gentschen schoolmeester-drukker, ondanks zijn Fransch rekwest, een Vlaamsche acte van aanstelling te zenden want in het dossier ligt een ontwerp der acte, weliswaar ook onvolledig, maar dat de klerk verder met behulp der gewone formuul voor dergelijke oorkonden kon aanvullen. Hoewel het stuk niets méer leert dan het vertoogschrift, weze 't hier insgelijks medegedeeld :

Philips, etc. allen den ghenen die deze iegenwoirdige zullen sien, saluyt. Wy hebben ontfangen die ootmoedige supplicatie van Mr Joos vanden Kerck-

hove, borger onser stede van Ghend, inhoudende dat geleden over dertich jaeren hy hem heeft geexerceert met schole te houden ende die jonckheyt te instrueren ende leeren, inde selve stede, ende hem verstaende int stuck vander geleertheyt ende styl van druckerye, waer deur hy synen staet van scholemeester geresigneert heeft aen een van zynen zonen, ten grooten contentemente ende voldoeninge van die vanden Magistraet vander selve stede van Ghendt, gelyck als dat bleke byder openbaere brieven van getuygenissen ons mede overgegeven ; ende zoo de voornoemde suppliant hem geerne soude emploijeren ende generen inden voorscreven styl van prenten ende drucken om zoo vele te beteren ende meerderen dienste te mogen doen aen de gemeynte, ende hem altyts gedregen hebbende als een man met eeren ende yverich catholick, gelyck van gelycken ons daer van ooc is gebleken by gelycke brieven van certificatien zoo wel vanden Eerweerdichsten vader in God die Bischop onser voorscreven stede van Ghendt als van die vanden voorscreven magistraet van Ghendt, waer deur wy hebben mogen sien het zeleux gemoet ende religie dewelcke de voorscreven suppliant altyts heeft getoont in de tyden vanden voorleden troublen, alzoo als hy altyts is geweest ende noch is van meyningen daer inne te continueren ende volherden, zoo versocht hy ons te dier oorsaecken zeer ootmoedelicken dat, aengesien de redenen voiren gescreven, ons believe hem te accorderen ende octroyeren dat hy sal mogen hem generen metter exercitie van printen, mits doende den behoorlicken eedt ende onderhoudende de ordinantiën daer op gemaict ende gepubliceert, ende hem daer op te verleenen onse brieven van permissien daer toe dienende; Soe ist dat wy, die saecken voorscreven overgemerct ende hier op gehadt tadvys vanden voorgenoempden Eerweerdighen Vaeder in God die Bischop van Ghendt, hebben den selven Mr Joos vanden Kerckhove, genegen wesende tzynder bede, geadmitteert ende toegelaeten....

Aan het rekwest zijn nog vastgehecht de getuigschriften van het Gentsche magistraat en van den bisschop, beide op perkament :

Allen den ghenen die dese presente letteren zullen sien ofte hooren lesen, Scepenen ende Raedt vander stede van Ghendt, saluyt. Met kennessen der waerheden doen te wetene dat, alzoo men van alle wairachtighe zaecken schuldich es te verleenen een waerachtich ghetuughenis, principaelick dies verzocht zynde, zoe eyst dat voer ons ghecommen ende ghecompareert zyn Jo[r] Philibert Rym, heere van Bellem, onse medegheselle in wette, midtsgaders M[r] Jan Baptiste Scharman, M[r] Heyndrick Wasteel, beede onse Pencionnarissen, M[r] Jacob Hewerecht, Gillis vanden Eechoute, beede onse secretarissen, dewelcke op huerlieder trauwe ende mannelicke waerheyt verclaerst ende gheattesteert hebben, zoo zy verclaersen ende attesteren by desen, hoe dat M[r] Joos vanden Kerchove, poortere deser stede, gheduerende de leste troublen, ende oick daer naer, tsedert de reconciliatie deser voirscreven stede van Ghendt, hem altyts in alder stillicheyt ende eerbaerheyt ende getrauwicheyt ghedreghen heeft, zoo tot voorderynghe ende onderhoudt vander heylighe Roomsche catholycke religie, als vanden dienst ende ghehoirsaemheyt van zyner Maiesteyt, boven dat den zelven alhier binnen deser stede professie ghedaen hebbende van Latynsch scholmeestere, den tyt van drye ende dertich jaeren ende bet, grooten nombre van kinderen van luyden met eeren ende goede qualiteyt, ende danof

nu ieghenwoirdelick diveerssche totter regierynghe ende gouvernemente deser stede ghecoren zyn, lovelick ende eerlick gheinstitueert heeft, inder voughen dat den voerscreven Mr Joos vanden Kerchove alle faveur ende goede advanchement naer zyne qualiteyt ende conditie meriterende es, byzonder int faict van literature, boeck vercoopen ende prenten van dien, zoo verre zyn Maiesteyt ghedient wordt hem te dien effecte te verleenen consent ende auctorisatie; van al twelcke wy, ten versoucke ende faveur vanden voorscreven Mr Joos vanden Keerchove, (*sic*) verleent hebben dese opene letteren van attestatien onder den zeghel deser stede. Verzouckende eenen yeghelicken die de zelve ghetoont zullen worden ter dier te verleenen vulle credit, gheloove ende addres. Ghegheven in kennessen der waerheden onder den zeghel van zaecken deser voirscreven stede van Ghendt den VIIIen Martij XVc zevenentneghentich.

(*Zegel afgesneden*) PRIEM.

Petrus Damant, Dei et Apostolicæ sedis gratia Episcopus Gandavensis, omnibus has visuris salutem in Domino. Cum veritatis assertione, cum honestus vir Magister Jodocus vanden Kerckhove civitatis Gandavensis civis humiliter nobis supplicarit quatenus sibi utpote quem virum probum et sincere catholicum ex triginta trium et ultra annorum, quibus partim privatis scholis partim Seminario nostro tanquam Ludimagister ac Moderator summa cum laude praefuit, conversatione, cognovimus, litteras commendatitias in rei litterariæ usum praecipue, concedere dignaremur, nos meritorum ipsius intuiti, non potuimus non hoc ei probitatis, incorruptæ vitæ ac vivæ veræque catholicæ fidei testimonium impertiri, maxime vero cum non tantum toto illo tempore ab omni se haereseos inquinamento custodierit, sed etiam in fidei catholicæ rudimentis iuventutem sibi commissam, ex qua non pauci nunc in republica nostra Gandavensi instar luminum coruscant iuraque decernunt, probe semper ac diligentissime instituerit. Quæ cum ita sint, non dubitamus quin novum hoc eius piumque vendendi ac imprimendi libros, si id sua ei Maiestas permiserit, propositum non minus laudis quam utilitatis reipublicæ nostræ ac iuventuti allaturum sit. Quo fit quod prefatum M. Jodocum omnibus qui in hunc finem prodesse ei possunt commendatum velimus et approbatum, prout et nos quod in nobis est eum commendamus et approbamus per presentes, quas proinde sigilli nostri appensione ac Secretarij subscriptione roboratas ac munitas voluimus. Datæ Gandavi anno Domini millesimo quingentesimo nonagesimo septimo, mensis Aprilis die decima octava.

De mandato Reverendissimi Domini Episcopi Gandavensis.

(*Zegel afgesneden*) (*Handteeken*)
1597

De bisschop van Gent schreef aan den Geheimen Raad, als antwoord op wat hem bij apostille van den 7n Mei 1597 verzocht werd :

Messeigneurs,

Ayant en conformité de celles, qui me sont esté envoiées de la part de voz Seigneuries, communicqué la requeste de Mre Josse vanden Kerchove (dont les pièces vont icy joinctes) avec mon Chapitre et sur ce ouy l'advis d'iceluy, s'est trouvée sa prétension bien fondée et que parainsy luy pourra estre accor-

dée sans aucune difficulté, pour avoir esté sa conduicte et comportement tel, que les attestations desja données le tesmoingnent, joinct aussy le bien et fruict, que le publicq a cause de sa doctrine en recevra. A tant,

Messeigneurs, Nostre Seigneur Dieu vous ait en sa saincte garde, me recommandant treshumblement à voz bonnes graces. De Gand, ce XIIIe de May 1597.

De V. S.
Treshumble serviteur,
PIERRE DAMANT Evesque de Gand.

Adres : Messeigneurs
Messeigneurs les Chief President, et gens du Conseil Privé de Sa Ma[té].

Verder zijn bij deze stukken gevoegd een afschrift van de bekende ordonnantie van den 29[n] April 1594, waarbij aartshertog Ernest van Oostenrijk beveelt dat aan François Damant, juweelbewaarder des konings, een gebonden exemplaar van elk pas verschenen boek door de drukkers zal bezorgd worden ; en van de ordonnantie van den 29[n] Mei 1595, waarbij twee gebonden exemplaren geëischt worden, een voor de koninklijke bibliotheek te Brussel, een ander voor die van het Escuriaal De afschriften dienden waarschijnlijk den klerk om bedoelde verplichtingen letterlijk in de acte der aanstelling over te nemen.

De schoolmeestersverdiensten van Joos Van den Kerchove worden als volgt herdacht in een gedichtje waarop de heer Paul Bergmans, adjunct-bibliothecaris bij de bibliotheek van Stad en Hoogeschool te Gent, mijn aandacht vestigde en dat voorkomt in het eigenaardige boekje van Justus Rycquius, *Parcæ id est, Epitaphiorum à se conscriptorum libri tres*, Gent, Jan Van den Kerchove, 1624, p. 117 :

IODOCO KERCHOVIO

Profeffori Gandauenfi

Te quoque Apollineis fas eft intexere chartis,
Cuius Hiantæos ebibit aure fonos
Gandigenûm pubes, ftudiis formata difertis,
Pallados & fanctâ cultior arte tuæ,
Vfque pruinofis dum albentia tempora canis
Suaferunt vitâ commodiore frui :
Nec tamen Aonios vnquam pofuiffe libellos,
Aut docto poteras abftinuiffe choro :
Sed magis, vt tumulo Mufarum inferret amorem,
Arida Pegafeo eft tincta liquore cinis,
Quam fuper Auguftæ nunc ftillant lumina GANDAE
Doctori inferias fueta litare fuo :
Quam fuper æternis placidum ver floribus halat,
Donáque Palladiæ, tura Sabæa, fcholæ.

In het grootboek van Jan Moretus wordt den 30^{n} Mei 1595 een rekening geopend voor « Joos Van den Kerckhove, libraire à Gandt » ; zij wordt in 1600 overgedragen op den naam van « Mre Joos Van den Kerckhove... », loopt tot den 10^{n} November 1604 en bevat talrijke posten ; de Gentsche schoolmeester hield dus boekwinkel minstens een paar jaar vóor hij aanstelling tot drukker vroeg. Hij nam jaarlijks voor ettelijke honderden gulden boeken in en betaalde ze geregeld. Den 10^{n} November 1595 ontving hij er door bemiddeling van den Antwerpschen drukker Marten Huyssens, die hem dus ook boeken zal geleverd hebben. Soms gaat Joos Van den Kerchove zelf boeken halen en betalen ; in 1603 gaf hij geld op afkorting aan Balthasar Moretus « present à Gand ».

Na den 10^{n} November 1604 is er een gaping in de reeks bestellingen ; den 1^{n} Maart 1605 wordt ingeschreven : « adi 1^{r} martij envoyoit la vefve par Jaques Luyters (den gewonen bode) en paiement de tout le reste... » en daaronder : « Voyez la vefve et Jan son filz à c. 239 », welke verwijzing de rekening bedoelt, die den 26^{n} November 1608 geopend wordt voor « La vefve de Joos Van den Kerckhove, et Jan son fils, à Gand », met een viertal posten 's jaars.

Daaruit is af te leiden dat de oud-schoolmeester kort na den 10^{n} November 1604 overleed en dat de boekhandel — met de drukkerij, als ze ooit bestaan heeft — ofwel vier jaar lang sukkelde, ofwel gestaakt werd en vier jaar later, met geringen inzet, door weduwe en zoon terug aangevangen.

In 1609 gaat Jan naar Antwerpen voor zaken en nadat de rekening weer effen is wordt alleen hij nog vermeld ; in een nieuw grootboek, begonnen in 1610, blijft nochtans het opschrift : « Joos Van den Kerckhove vidua à Gand et Jan son fils » maar in 1614 komt Jan afrekenen en voortaan gewagen de grootboeken van « Jan Van de Kerchove, libraire à Gand » ; de bestellingen worden zeer regelmatig gedaan, tot den 28^{n} September 1628, wanneer de rekening voor goed gesloten wordt.

Den heer Victor Van der Haeghen, archivaris der stad Gent, heb ik een paar andere inlichtingen te danken. Hij liet mij weten dat Joos Van den Kerchove vermeld wordt in de stadrekeningen van 1596-'97 tot 1602-'03 en de « weduwe van Mr Joos Van den Kerchove » van 1607-'08 tot 1611-'12. Ook daaruit zou blijken dat de nering slechts een viertal jaar na het overlijden van den oud-schoolmeester werd hernomen. Deze wordt « bibliopola » en « boucvercoopere van synnen style » genoemd ; hij leverde papier, pennen en inkt aan het stadsbestuur :

(*Stadsrekening 1596-97, f. 303.*)

Betaelt Mr Joos van den Kerchove, bibliopola, de somme van zeven ponden III s. VIII d. gr. ter causen van gelycke somme hem toecommende van papier ende int by den selven ghelevert tot oirbeure van der greffie van der Kuere tsedert den XIII^{en} Septembris tot ende metten XXI^{en} Aprilis lestleden, naer uutwysen den billiette ende tverclaers van der ordonnantien VII lb III s. VIII gr.

(Stadsrekening 1597-'98, f. 287)

Betaelt Mr Joos van den Kerchove, boucvercoopere van synnen style, de somme van xi lb. xvi s. vii d. groot. over de leveringhe by hem ghedaen ter greffie van der Kuere, van papier, pennen ende int gheduerende den tyt deser rekeninghe, naer uutwysen der specificatie in seker billiet ende tverclaers van der ordonnantie xi lb. xvi s. vii gr.

Dat geen drukken van Joos Van den Kerchove bekend zijn hoeft ons niet zeer te verwonderen. In de veronderstelling dat hij reeds drukte toen hij om officiëele aanstelling verzocht (« et s'entendant en faict de litterature et imprimerie ») oefende hij het vak toen zeker sinds korten tijd uit ; laat ons zeggen dat hij begin 1597 zijne drukkerij oprichte ; hij zou dan amper acht jaar lang gewerkt hebben. In twee-en-vijftig jaar tijds, van 1574 tot 1626, drukte Wouter Manilius, behalve ordonnantiën voor Jan Van den Steene, slechts een zestigtal boekjes, meestal van geringen omvang (1); was er niet méer bedrijvigheid in de werkplaats van Joos Van den Kerchove, dan mogen we niet verwachten dat ooit meer dan een achttal drukjes van hem aan het licht komen ; en het kan wel zijn dat de oud-schoolmeester niets meer uitgaf dan eenige schoolboeken, die, als zooveel andere werkjes van dien aard waarvan we nauwelijks een verminkten titel of een laten herdruk kennen, spoorloos verdwenen zijn.

In het midden der 16e eeuw was een Cornelis Van den Kerckhove drukker en boekverkooper te Antwerpen.

Onder den invloed der strenge keizerlijke ordonnantie van 1546 op drukkersbedrijf en boekhandel vroegen vele sinds jaren gevestigde prenters en boekenverkoopers ijlings een regelmatige aanstelling, 't zij aan den Geheimen Raad, 't zij aan den Raad die het beheer had over de provincie waar zij verbleven. In de rekeningen van het zegelrecht in Brabant, bewaard in het Rijksarchief te Brussel, worden vele acten van aanstelling, uitgaande van den Raad van Brabant, vermeld. (2)

Men vindt, in de rekening van 1n October 1545-30n September 1546, geboekt den 27n September :

Van een octroy om boecken te vercoopen voer Cornelis vanden Kerckhoeve in date den xvjen dach Septembris anno xvc xlvi, signata Facuwez xii s. ix d.

In de Liggeren der Antwerpsche St-Lucasgilde werd geen Cornelis Van den Kerckhove ingeschreven ; uit de rekeningen van Christoffel Plantin blijkt dat « Cornelis vande Kerckhove, à la porte de l'église Nostre-Dame » in 1557-1559 herhaaldelijk bij hem vele boeken en landkaarten kocht.

De volgende drukken van Cornelis Van den Kerckhove worden bewaard in het Museum Plantin-Moretus :

---

(1) Ferd. Van der Haeghen, *Bibliographie gantoise*, I, 207.

(2) In een volgend nummer wordt eene lijst ervan gegeven.

Opene Brieuen || des Conincx ons Heeren/ aen || de Prouooften/ Bailliuwen/ ende Drof- || faten zijnder fubiectien/ om te conuoce- || ren ende vergaderen de Drye Ordenen/ || diemē de generale ftaten heet/ die welc- || ke den thienften dach der Maendt || Decembris naeftcomende/ in || de Stadt van Meaux || beghinnen ful- || (len.) || ❦ || Ghedruckt Thantwerpen by Corne- || lis vanden Kerckhoue/ ende Pee- || ter van Keerberghe. Anno. || M. D. LX. ||

8 bl. kl. 8° gemerkt Aij-Bij [B_4], Goth. letter, 26 regels. F. 1 *verso : blank.* F. 2 : By den Coninck. || [O]Nfe Beminde/ ende ghe- || trouwe/ etc. Al eeft foo/... F. 6 *verso, regel 13 :* ...Ghegheven te Fonteynebleau/ || den leften dach Augufti. Int || Iaer Duyfent vijf || hondert eñ || tfestich. || Aldus onderteeckent. || Franchoys. || *enz.* F. 7 : Dit tegenwoordich Boecx- || ken/ machmen vrijelijc druc || ken. Ita eft Philippus de || Almaraz Canonicus || Antwerpieñ. || Den iiij. Octobris. || 1560. || F. 7 *verso en* F. 8 : *blank.*

Opene Brieuen || des Conincx van Vrancke- || rijck/ aenden Biffchoppen/ Prelaten/ || ende ander Dienaers der Kercken van || zijnder fubiectien/ om hun te vinden || inde ftadt Van Parijs/ den twintich- || ften dach Ianuarij naeftcomende/ in || de generale vergaderinghe/ diemen || houden fal/ om te confulteren ende re- || folueren/ al dat fy fluyten om || in generael Concilium te propone- || ren: Ende binnen middelen tijde om || te reformeren de abufien ende || dwalingen die int Huys || Gods fouden mogen || inghebracht || wefen. || [*Fleurons*] || Ghedruckt Thantwerpen by Corne- || lis vanden Kerckhoue/ ende Pee || ter van Keerberghe. Anno. || M. D. LX. ||

6 bl. kl. 8° gemerkt aij-bij, Goth. letter, 26 regels. F. 1 *verso* : *blank.* F. 2 : By den Coninck. || [O]Nfe Beminde/ ende ghe- || trouwe. Hoe wel ons de || turbacien/... F. 6, *regel 10* · ...Ghe || gheuen tot Sinte Germain in || laye den Thienften dach || Septembris. Dufent || vijf hondert ende || Tfeftich. || Aldus onderteeckent. || Franchoys. || Ende daer onder de l'Aubefpine. || F. 6 *verso : zelfde approbatie als op het voorgaande drukje.*

Cornelis Van den Kerckhove drukte dus samen met Peeter Van Keerberghe ; hij wordt de eerste genoemd en zal wel den voorrang in de vennootschap gehad hebben ; zijn maat was trouwens gewoon, onder eens anders leiding te werken : in 1552 verkreeg Van Keerberghe's meesteres, Jacomyne Bars, van den Raad vàn Brabant toelating om samen met hem het drukkersbedrijf uit te oefenen ; ook deze tot nogtoe onbekende omstandigheid blijkt uit de rekeningen van het zegelrecht in Brabant (1552-1553, onder « XII^{en} Novembris ») :

Van een octroy om prenten voere Jacomyne Bars met Peeteren Keerbergen hueren diener in date den VIII^{en} Novembris anno XV^{c} LII, signata Facuwez,
XII s. IX d.

Na 1560 werkt Peeter Van Keerberghe alleen en wordt van Cornelis Van den Kerckhove geen spoor meer gevonden.

Maart 1907 PROSPER VERHEYDEN

KRONIEK

MEDEDEELINGEN OVER BIBLIOTHEKEN

Antwerpen. *Stadsbibliotheek.* — In het jaar 1905 werd de leeszaal bezocht door 14.812 personen, waarvan 13.710 aldaar inzage namen van 15.198 werken in 37.256 deelen; aan de 1102 anderen werden 1305 werken in 1923 deelen uitgeleend. Te zamen 16.503 werken in 39.179 deelen. Van 930 personen die de bijzondere toelating om boeken te ontleenen bezitten, hebben voor de 1102 bovenvermelde uitleeningen 195 hiervan gebruik gemaakt

Men telt dus 2596 bezoekers meer dan in 1904, welke 2663 werken meer geraadpleegd hebben dan tijdens dit jaar.

De gelezen werken laten zich als volgt verdeelen :

A. Letterkundige geschiedenis, levensbeschrijving, verhandelingen van academiën en geleerde genootschappen	2.298
B. Bibliographie, tijdschriften, dagbladen	3.172
C. Philologie en fraaie letteren	2.471
D. Wijsbegeerte	647
E. Rechtsgeleerdheid. . . .	1 094
F. Godgeleerdheid.	835
G. Wiskunde en natuurlijke geschiedenis	1.063
H. Kunst en ambachten . . .	1.240
I. Geneeskunde.	1.098
J. Geschiedenis, aardrijkskunde, genealogie	2.855
	16.503

Volgen eenige der voornaamste aanwinsten en de namen der begiftigers.

Ten slotte o. a. nog de volgende mededeelingen :

« De boekerij heeft belangrijke aanwinsten gedaan uit de rijke verzameling van wijlen ridder G. van Havre, waarvan de verkooping plaats had bij Frederik Muller & Cie te Amsterdam, van 11 tot 15 December 1905, en die allen, met een sterretje aangeduid, in de lijst der aanwinsten voor 1906, zullen opgenomen worden.

» De aankoop dezer aanwinsten werd bevorderd door de geldelijke tusschenkomst van milddadige begiftigers, die in December ll. een groep hebben gevormd, tot doel hebbende de verzamelingen der stadsboekerij, alsook die van het museum Plantin-Moretus, te verrijken. Te dien einde hebben zij een Bestendig Dotatie-Fonds gesticht, dat in dergelijke gevallen nog uitmuntende diensten zal kunnen bewijzen ». (*Naar het officieel verslag*).

Bibliotheek der Academie van Schoone Kunsten. - Wij lezen in het « Verslag over het bestuur en den zakentoestand der stad Antwerpen », dienstjaar 1905, blz. 486, het volgende : « Aangaande de boekerij werd een gewichtig besluit genomen, dat uitnemende vruchten zal opleveren. Er wordt als grondregel aangenomen de boekerij openbaar te maken en een bijzonder beambte werd aan het hoofd van dezen nieuwen dienst geplaatst Zoodra de cataloog opgesteld en de nieuwe verordening bepaald zal zijn, zal het studieminnend publiek kunnen uitgenoodigd worden om de boekerij te komen bezoeken. Betreffende de kunst bezit zij belangrijke boekenverzamelingen en een aantal iconographieën, die steeds aangroeien, 't zij door aankoopen, 't zij door giften door het Staatsbestuur gedaan. Ook ontvangt de boekerij de voornaamste tijdschriften die over kunst handelen. Buitendien beschikt zij nog over de rijke boekerij der Koninklijke Academie van Oudheidkunde, die vele geschiedkundige en oudheidkundige werken bevat, en die al de

tijdschriften ontvangt, welke op dit gebied, in welk land ook der wereld verschijnen. De leeraars en leerlingen, zoowel als het publiek, zullen dus eene buitengewone gelegenheid hebben om gemakkelijk bijzondere werken te raadplegen, die zij nergens anders zouden kunnen vinden. Het is te hopen dat het beschikken over deze verzamelingen groote diensten zal bewijzen aan al wie zich de kunst, de geschiedenis en de oudheidkunde aantrekt.

« Bij den verkoop der verzamelingen van den heer ridder van Havre, te Amsterdam, heeft de academie eene reeks handschriften en verschillende oorkonden aangekocht. Deze kwamen voort van de Sint-Lucasgilde en hoorden vroeger toe aan de archieven der academie ; tijdens de beroerten echter, op het einde der XVIII[e] eeuw, waren zij weggeraakt ».

Het weze de redactie van dit tijdschrift vergund de in dit officieele verslag toegezegde openstelling van de boekerij der Antwerpsche Academie met ingenomenheid te begroeten. Behalve de gelegenheid om de schatten te benuttigen, die de Antwerpsche Stadsbibliotheek en het Museum Plantin-Moretus op dit stuk bezitten, wordt dus aan onze talrijke adspiranten-kunstenaars en aan alle kunst- en studielievenden een nieuwe opmerkelijke gelegenheid geboden om zich op veelzijdige wijze te ontwikkelen en in te lichten. De leiding van den heer Fernand Donnet, administrateur der Academie, den geleerden secretaris van de Academie van Oudheidkunde, staat er borg voor, dat deze nieuwe instelling aan billijke eischen zal voldoen. Wij zullen te Antwerpen dus spoedig een uitmuntende instelling rijker zijn geworden.

⁂

Stadsarchief. — In hetzelfde verslag lezen wij, blz. 27 vlg., het volgende, dat wij hier een plaats verleenen, daar hier en daar iets voorkomt dat ook op de in dit tijdschrift behandelde vragen middellijk of onmiddellijk betrekking heeft :

« De ordening der Rentmeesterskamer, waarvan in het verslag van 1901 melding wordt gemaakt, had voor redelijk gevolg de rangschikking der naburige zaal, de *Tresorijkamer*.

« Deze bevat, gelijk men weet, de stukken betrekkelijk de gewone en bestendige bronnen der stadsinkomsten, zooals de verschillende en talrijke accijnzen, gerechtigheden, tollen, weg- en barreelgelden, enz. ; alsook de bescheeden, rakende de openbare werken : ruien, vlieten, bruggen, dijken, molens, wegen en heirbanen, beplantingen, enz.

« In die zaal lagen nog een aantal pakken losse stukken, welke eerst dienden te worden ontplooid en gezuiverd ; zoodra men daarmede klaar was, werden die stukken uitgezocht, in voorloopige lijvige bundels gebracht en gevoegd bij de reeds bestaande gelijksoortige registers en bundels.

« Natuurlijkerwijze, werden in die massa stukken er talrijke ontdekt welke in deze afdeeling niet thuis hoorden ; deze werden dan ook ter zijde gelegd en later bij hunne wederzijdsche vakken ; onder anderen kon men aldus 13 lijvige bundels bewijsstukken der stadsrekening (XVI[e]-XVIII[e] eeuw) nevens de reeds vroeger gevormde plaatsen.

« Bij het eindigen van het jaar was de rangschikking der zaal nog niet geheel voltooid ; de werkzaamheden worden steeds ieverig voortgezet.

« Van het *Antwerpsch Archievenblad* verschenen de 2[e] en 3[e] afleveringen van het XXIII[e] deel ; zij bevatten eene verzameling bescheiden betrekkelijk de *Spaansche Furie*, deze zoo bloedige gebeurtenis onzer plaatselijke geschiedenis.

« Gedurende het afgeloopen dienstjaar, werden de archieven, door aankoop, met tal van kostbare en belangrijke stukken verrijkt ; zoo werden aangekocht :

1° In het sterfhuis van den heer ridder G. van Havre : Wethoudersboeken der stad Antwerpen 1200-1600 en 1601-1650 ;

Inventaris van alle de artillerien, geschut, enz., der stadt Antwerpen, 1553 ;

Ordonnantien van de wethouderen van Antwerpen, 1539-1602 ;

Proces G. van Schoonbeke, 1548-1557 ;

Register der meublen goeden der stadt Antwerpen, 1571 ;

Rekening der inkomst van Prins Ferdinand, 1635;

Proces van Breuseghem, 1593;

Privilegieboek der Kolveniers;

Landjuweel 1561;

Inventarissen en Renteboeken der vernietigde broederschappen, 1786;

Sint-Lucasgilde, 1442-1773;

Merktvrijheden, 1292-1440 (21 oorspronkelijke charters);

Aanteekeningen over de stadsrekeningen, inventarissen der privilegiekamer, plakkaartboeken, bibliotheek, enz.

« 2° In de veiling Della Faille werden aangekocht:

« Plannen en gezichten der stad; binnen- en buitengezichten der kerken van O.-L.-Vrouw, St.-Jacobs, St.-Carolus, St.-Paulus en andere kerken en abdijen, verzamelingen programma's van feestelijkheden, spijskaarten van officieele banketten, diploma's en plakkaarten, portretten van Antwerpsche kunstenaars en van voorname personen; verzamelingen volksliederen, gelegenheidsgedichten, enz.

« Verder werden nog tal van lichtteekeningen van de magazijnen der *Gans*, van het vaderlandsch feest en van den wedstrijd van versierde gevels, enz., in onze verzamelingen bijgezet; alsook verscheidene medailles, waartusschen de gouden medaille door de Duitsche Colonie van Antwerpen aan de stad geboden ter gelegenheid der 75e verjaring van 's Lands Onafhankelijkheid.

« De bibliotheek der archieven werd met ettelijke nummers vermeerderd, deels werken ons in ruiling tegen het Archievenblad toegezonden, deels tijdschriften waarvoor het Archief heeft ingeschreven ».

**

Catalogus der Stedelijke Volksbibliotheek van Antwerpen. — Catalogue de la Bibliothèque populaire de la ville d'Anvers, 16e verm. uitgaaf. Antwerpen, Cl. Thibaut. 1907. 16°. 608 blz.

De vorige uitgave van dezen catalogus werd te dezer plaatse (II, blz. 302 vlg.) in zeer gematigde termen besproken en gedeeltelijk gepresen. Op de toen in 't midden gebrachte aanmerkingen kom ik niet terug: die blijven ook voor deze uitgave gelden, en het is niet gebleken dat er eenige notitie van genomen werd Het is jammer.

Ongaarne maken wij het den ijverigen boekbewaarder der Volksbibliotheek lastig, maar meenen iets als een plicht te vervullen, als wij hem ten dringendste aanmanen uit zijn verzameling te verwijderen o. a. de volgende nummers uit de Fransche afdeeling, die nog steeds verleidend staan te pronken in den nieuwen catalogus. Het lijstje is de vrucht van een vluchtig grasduinen:

Adolphe Belot, Les étrangleurs, la Grande Florine; *Capendu*, La Vivandière de la 17e légère, Les petites Femmes du couvent; *Gaboriau*, Mariages d'aventures, Les amours d'une empoisonneuse; *Gonzalès*, La vierge de l'Opéra, La Sorcière d'amour; *Louis Lurine*, Ici l'on aime; *Paul Mahalin*, Les monstres de Paris, Les Aventuriers de Paris; *M. Masson*, Ne touchez pas à la reine; *Clémence Robert*, Les mystères de la Bastille, La fontaine maudite, Les amants du Père La Chaise; *Paul Saunière*, La meunière du Moulin-Galant, Papa la Gratte, Maigrichonne; *Henri de Kock*, L'amant de Lucette, Mademoiselle ma femme; de naamlooze *Les chiennes des ténèbres!* enz., enz.

Voor onze lezers zal het niet noodig zijn met veel woorden te betoogen, dat dergelijke literatuur voor het volk geen pit inhoudt, en misschien wel heel wat gift...

Eerlijk beken ik geen van de genoemde werken gelezen te hebben; misschien, maar ik twijfel eraan, zijn er literaire pareltjes onder..., misschien heeft men over strekking en doel van deze soort literatuur andere denkbeelden... Hoe 't zij, ik ben zoo vrij er nog éénmaal de aandacht op te vestigen: wie weet of de bescheiden aanmerking ten slotte geen gehoor zal vinden? E. D. B.

**

Brugge. — *Stadsbibliotheek*. — Uit het jaarverslag (Sept. 1905-Sept. 1906).

Uitleeningsdienst:

Oudfonds	298	ontvangstbewijzen
Nieuwfonds . . .	481	»
Ingebond. tijdschrift.	238	»
Tijdschriften . . .	151	»
Te samen	1168	»

Leeszaal :

Ontvangstbewijzen	937

De vermeerderingen, veel minder in getal dan in vorige jaren, een gevolg van de inteekening op Grimani's handschrift, zijn in een bijvoegsel vermeld. Zij bedragen : Taalkunde (5) ; Rechtsgeleerdheid (3) ; Staatkunde en Staathuishoudkunde (8) ; Godgeleerdheid (1) ; Wetenschappen (1) ; Schoone Kunsten (4) ; Geschiedenis (16).

⁂

Gent. — *Boekerij der Stad en der Hoogeschool.* — Aan het, in eigenaardig Nederlandsch gesteld verslag over 1905, ontleenen wij het volgende :

« De verzameling groeide in 1905 aan met 7,145 boekdeelen, op de volgende wijze verkregen :

Aankoopen	1,737
Giften	2,058
Dissertaties en academische uitgaven	3,350
Totaal . . .	7,145

« Het aantal boeken in de leeszaal ter lezing gegeven en per bulletijn aangevraagd, beloopt 15,490 :

Godgeleerdheid	457
Wijsbegeerte	630
Letterkunde en klassieke werken .	3,235
Natuur- en wiskundige wetenschappen	1,223
Natuurlijke geschiedenis	647
Schoone kunsten	506
Geneeskunde	1,488
Geschiedenis	2,985
Rechtsgeleerdheid	4,319
Totaal . . .	15,490

« Daarbij moeten gevoegd worden de werken over rechtsgeleerdheid en geneeskunde, de verzamelingen, dagbladen en tijdschriften in de cataloogzaal berustende, alsook de boeken welke zich in de School van bruggen en wegen en in de laboratoriums en gehoorzalen der Hoogeschool bevinden. Daarenboven werden een zeker aantal werken, van zeer gewoon gebruik, dikwijls op mondelinge vraag medegedeeld.

« Het getal lezers welke geteekend hebben op het register in het ingangsbureel neergelegd, beliep 13,229.

« Voor Gent en den vreemde, werden 3,479 werken in leening ten huize gegeven

« Van onzen kant hebben wij mededeeling gekregen van 172 werken van 38 vreemde boekerijen.

Volgt de gewone lijst der schenkers.

« . .. Onder de voornaamste aankoopen, vermelden wij het Bijvoegsel der Patrologie grecque-latine van Migne; het 10e deel van de verzameling *Codices Graeci et latini photographice depicti*, bevattende 2 deelen in-folio, de hervoorbrenging (sic) van den Codex Vindobonensis Med. Gr I, van Dioscoride ; de hervoorbrenging (sic) van den beroemden *Bréviaire Grimani*, zoo belangrijk voor de studie der Vlaamsche miniatuur; de uiterst zeldzame uitgave van 1561 der *Psalmen Davids* van J. Utenhove ; de verzameling der documenten vereenigd door wijlen M. J. Schavye, boekbinder te Brussel, over de geschiedenis van het boekbinden.

« Talrijke giften zijn de verschillige fondsen der Boekerij komen vergrooten. Mev. H. Van Wesemael heeft ons de geneeskundige boekerij geschonken van wijlen haren echtgenoot, bevattende ongeveer 220 boekdeelen ; de erfgenamen van den heer Julius Vuylsteke hebben ons de verzameling overhandigd van dien geleerden geschiedkundige, uitmakende ongeveer 450 boekdeelen van letterkunde en nationale geschiedenis, gedeeltelijk met geschreven notas. Dank zij de tusschenkomst van den heer P. Pelseneer, kregen wij van de Société Française pour l'avancement des sciences, de verzameling harer verslagen van 1878 tot 1904 (42 boekdeelen).

« Wij ontvingen ook belangrijke en talrijke zendingen van de heeren A. Diegerick en Paul Fredericq.

« De Gentsche afdeeling is aan M. en Mev. H Callier eene verzameling handschriften verschuldigd (sic) van François Laurent en bescheiden betrekkelijk dezen beroemden rechtsgeleerde ; aan den heer Pr. Claeys, talrijke oude Gentsche bescheiden ; aan den heer E. Van Goethem, eene akwarel van Arnaud van Wynendale (XVIe eeuw), verbeeldende de Augustijnen - Kerk ; aan den heer L. Maeterlinck, reisboekjes en verschillige bescheiden voortkomende van den Gentschen bouwkundige L. Roelandt ;

aan den heer A. Heins, verscheidene platen voor den Atlas der stad. Zij heeft ook de archieven ontvangen van de Maatschappij van Natuurlijke Geschiedenis (Dierentuin), gesticht in 1851 en onlangs ontbonden, alsook deze der Provinciale tentoonstelling van 1899. Mej. B. De Vriese, de heeren J. De Decker, L. Maeterlinck, O. Pyfferoen en de kwestuur van het Hof van Beroep hebben voor de Boekerij prachtexemplaren doen drukken van hunne uitgaven. Mej. De Vriese en de heer O Pyfferoen hebben ons een zeker getal exemplaren aangeboden van hunne werken voor den dienst der internationale ruilingen.

« *Handschriften.*— Beknopte lijst der voornaamste handschriften in 1905 bekomen :

1. *Ordinantien ende statuytten des broederschap ende gulden vanden heylighen goeden Engel bewaerder int couvent der EE. P. Recollecten in Gendt.* 1628-XVIIIe eeuw. In-folio. (Gift van den heer Pr Claeys.)

2. *Marie de Lalaing, ou la Prise de Tournai,* treurspel (onuitgegeven) in 5 bedrijven en in verzen. (Gent, 1790). In-4° (aangekocht).

3. Handschriften der geschied- en letterkundige werken van baron J. de Saint-Genois, boekbewaarder der Hoogeschool (1813 1867), nota's en verschillige bescheiden. 8 boekdeelen in-8° en 3 vakken in-folio. (Gift van Mev. de baronnes G. de Saint-Genois).

« *Tentoonstellingen.* — Den Zaturdag 27 Mei 1905 werd geopend de terugblikkende tentoonstelling : *Gent en de Vlaanderen* (sic) 1830-1831, ingericht door het bestuur der Boekerij, ter gelegenheid van den 75n verjaardag der Nationale Onafhankelijkheid. Zij bevatte schilderijen, gravuren, teekeningen, drukwerken, handschriften, portretten, kostumen, wapens, enz , betrekkelijk de Belgische omwenteling en de feiten welke onmiddellijk voorafgingen.

« Het grootste deel der tentoongestelde voorwerpen en bescheiden behooren aan de Boekerij ; andere waren welwillend in leening gegeven.

« Verscheidene tentoonstellers hebben de tentoongestelde voorwerpen milddadig aan de Boekerij geschonken. Het publiek scheen er een overgroot belang in te stellen en het getal bezoekers was zoo groot dat men drie uitgaven van den beknopten cataloog moest drukken.

« Van 19 October tot 20 November 1905 werd de tentoonstelling geopend der werken van August Van Lokeren (1799-1872) ingericht door de Boekerij, ter gelegengeid van de inhuldiging van het gedenkteeken opgericht ter nagedachtenis van dezen geleerden Gentschen oudheidkundige, door de Maatschappij van Geschiedenis en Oudheidkunde van Gent, in de puinen der St-Baafsabdij. Deze tentoonstelling werd door verscheidene honderden personen bezocht.

« *Lokalen.* — In den loop van dit jaar werden de verhuizingswerken geëindigd, uitgevoerd om de afbraak toe te laten der gebouwen van de Boekerij, gelegen tusschen den Ottogracht en het Steendam. De Gentsche afdeeling werd overgebracht in de lokalen van de oude kostschool van het Atheneum, Baudeloostraat, nr 4, alsook de reserve, de afdeeling der handschriften, de afdeeling der geneeskunde, de verzameling der dagbladen, die der vliegende stukken (sic), het kabinet der titels, de boekerij van den Schouwburg en verschillige stichtingen. Deze langdurige en kiesche werken werden uitgevoerd door het gewoon personeel der Boekerij, zonder dat de dienst van de leeszaal moest onderbroken worden. »

Leiden. – *Universiteits-bibliotheek.* — Ter gelegenheid van het 11e Nederlandsch Natuur- en Geneeskundig Congres, dat 4-7 April te Leiden bijeenkomt, wordt in het Academiegebouw en in de Universiteits-bibliotheek een geschiedkundige tentoonstelling van werken over natuur- en geneeskunde gehouden.

Londen. — *Britsch Museum.* — *De Nieuwe Rotterd. Courant* (21 Febr. 1907, 1ste bl. B). ontvangt van zijn Londenschen correspondent de volgende mededeelingen over de toestanden in die beroemde verzameling :

« Den achttienden Mei e.k. zal het vijftig

jaren geleden zijn, dat de wereldvermaarde leeszaal van het Britsche Museum, in Bloomsbury, in 1852 door de curatoren ontworpen, in 1854 naar Panizzi's plannen begonnen en, drie jaren later, door Sydney Smirke R. A., ten koste van een £ 150,000, voltoöid, ingewijd werd.

» Of het in de plannen der curatoren ligt, om zulk een halfeeuwfeest bijzonderlijk te vieren, weet ik niet. Misschien vinden zij deze gebeurtenis nauwelijks een viering waardig, hoewel 't vaststaat, dat oneindig minder belangrijke eeuwfeesten en halve-eeuwfeesten schier alle maanden van het jaar feestelijk worden herdacht, hier of daar.

» Maar het schijnt wel zeker te zijn, dat de curatoren van het Britsche Museum besloten hebben, om dit halve-eeuwfeest te laten samenvallen met de lang tevoren reeds gerijpte plannen van schoonmaak en herstellingen, inwendig en uitwendig, dezer leeszaal. Gedurende de jaarlijksche schoonmaak blijft zij des zomers doorgaans een week gesloten, en meestal op een tijd dat de hitte het grootst is en de studiën het slapst zijn.

» Doch binnen een week kan men wel schoonmaken, niet echter herstellingen volvoeren op een schaal, welke de curatoren, naar het advies hunner technische raadslieden, thans noodig oordeelen. In vijftig jaren tijds, meenen zij terecht, moet er veel verroest zijn in het ijzerwerk van het koepeldak, dat, grooter dan de koepel der St Pieterskerk te Rome, en in doorsnede, slechts weinig kleiner dan die van het Pantheon aldaar, de leeszaal van het Britsche Museum zoo indrukwekkend maakt, wanneer men haar voor het eerst betreedt, of er, aan een lessenaar gezeten op een gemakkelijken rolstoel, rondom of opwaarts blikt. Ook moet de ophooping van vuilnis sedert 1857, in een buurt als Bloomsbury bovenal, enorm geweest zijn. Kort en goed, de curatoren berekenen, dat met een nauwgezette reiniging en herstellingen, welke geen lapwerk moeten wezen, eenige maanden gemoeid zullen zijn, gedurende welken tijd de groote leeszaal gesloten blijven moet.

» Dat dit besluit, hoe noodzakelijk het ook zijn moge, een vrij groote ontsteltenis heeft verwekt onder de honderden, ja duizenden lezers, die, maand in, maand uit, hun dagelijksch brood daar verdienen, met studiewerk, het doen van onderzoekingen, het maken van uittreksels, afschriften, en zoo meer, spreekt vanzelf. Waar moeten zij heen, gedurende den tijd, dat de leeszaal van het Britsche Museum, hun kostwinning, hun ontnomen zal worden ?

» Vermoedelijk zullen de bestuurderen der groote nationale boekerij wel schikkingen treffen, ten behoeve van vele oudgedienden, zoo vrouwelijke als mannelijke werkers, die, sinds jaar en dag, hun vaste plaatsen in de leeszaal innemen, daar hun tehuis hebben, van 's morgens tot 's avonds, met vrij licht, verwarming in den winter, en al die geestelijke voedingsmiddelen in zoo ruime mate, behoevende zij slechts voor korte oogenblikken zich te verwijderen, omdat de lichamelijke voedingsmiddelen nu eenmaal niet straffeloos voor lang geheel verwaarloosd kunnen blijven.

» Doch dergelijke schikkingen kunnen slechts voor betrekkelijk weinigen onder hen getroffen worden, allicht in een der studiezalen, welke in den onmiddellijken omtrek der leeszaal ontstaan zijn. Want ruim als deze is, toch blijkt zij nog veel te klein op drukke dagen en tijden. Zij is begonnen met een 360 zetels. Dat getal is sedert vele jaren belangrijk overschreden. Er zijn gaandeweg langwerpige tafels tusschen de evenwijdig en straalsgewijze loopende vaste lessenaarsrijen ingelascht, waaraan vele lezers, die elders geen plaats kunnen vinden, nog goede zetels kunnen krijgen. In het geheel zullen nu wel ten minste een 550 zitplaatsen voorhanden zijn, tegenover een gemiddeld cijfer van ruim zevenhonderd lezers en werkers per dag.

» De leeszaal van het Britsche Museum heeft nochtans onder het euvel van andere instellingen, niet altoos van denzelfden aard, te lijden. Dit euvel is, dat men geen staat maken kan op den omvang van het bezoek op alle uren van den dag : soms is de leeszaal bepaald ledig, soms echter zóó gevuld, dat men soms langen tijd te wachten heeft, eer men een plaats veroveren kan, tenzij een der talrijke minza-

men onder het voortreffelijke boekerijpersoneel u te hulp komt met het vriendelijke aanbod, om u door te laten naar de groote achterzaal, buiten de eigenlijke leeszaal. In die achterzaal zit men even goed als in de leeszaal, maar eigenlijk is zij enkel bestemd voor degenen, die kostbare of zeldzame boeken te raadplegen hebben, welke in de leeszaal niet mogen ingezien worden De achterzaal biedt evenwel het nadeel, dat men daar mist de twintig duizend boekdeelen (meerendeels lexica, handboeken, gebonden jaargangen van tijdschriften, klassieken en zoo meer), welke, in muurkasten gerangschikt, door iedereen vrijelijk ter hand genomen mogen worden, zonder een biljet, dat anders ingevuld en geteekend moet worden, wanneer men een boek hebben wil uit de groote boekerij zelve. En dan heeft men in de achterzaal evenmin het gebruik van den gedrukten algemeenen kataloog dier boekerij, dat werk, even wonderbaarlijk als de geheele boekenverzameling in Bloomsbury : steeds bijgewerkt en toch nimmer volledig. De bijvoegsels vermenigvuldigen zich met stelselmatigen ijver, maar het lijkt een hopelooze Sisyphusarbeid. Daarmee vergeleken zijn de herstellingen en de reiniging der leeszaal eigenlijk kleinigheden, welke trouwens slechts tijdelijk ongerief veroorzaken.

» Dit doet me eraan denken, dat curatoren en de bibliotheekmenschen misschien de komende gedwongen vacantie zich zullen ten nutte willen maken, om het vraagstuk, niet te bestudeeren — want dat doen zij al vele jaren, — maar tot een voorloopige oplossing te brengen : wat er gedaan moet worden, om het Britsche museum te verruimen of nieuwe bergplaatsen te vinden voor de boeken, welke jaarlijks, nu ten getalle van een zestigduizend deelen, Bloomsbury geregeld komen overstelpen ?

» Ik weet : het is een oud en netelig probleem. Er zijn ook decentralisatieplannen geopperd, om b. v. de tallooze herdrukken en doubletten, waarvan het Britsche Museum er tienduizenden heeft, naar een verafgelegen voorsteedsch magazijn over te brengen, als ze namelijk niet verkocht mogen worden, wat eigenlijk de ware oplossing zou moeten worden, doch daartegen bestaan natuurlijk bezwaren.

» Hoe dan ook, er is nog niets gedaan, en toch zal hier eerlang een besluit moeten worden genomen. »

**

Luik. — *Universiteitsbibliotheek.* — Gedurende het schooljaar 1905-1906 groeide de verzameling met 6356 nummers aan, namelijk 3620 boekdeelen, 396 brochuren en 2340 dissertaties. Vele dezer werden ten geschenke ontvangen of door ruiling verkregen. Vooral komen hierbij in aanmerking de toezendingen van de Hoogeschool van Chicago, het Instituut Carnegie van Washington en de Royal Society van Londen.

Evenals vroeger bedroeg de jaarlijksche toelage van den Staat 23,245 frank.

De leeszaal werd door 27,237 personen bezocht, welke 41,657 boekdeelen ter lezing kregen. Daarenboven werden 7,493 boekdeelen te leen aan huis gegeven.

De zaal der periodieken ontving 3,797 bezoekers.

Afzonderlijke bibliotheken ten dienste van professors en studenten, onafhankelijk van de algemeene of gemeenschappelijke boekerij, bestonden tot dusverre slechts in de faculteit der geneeskunde, in die der wetenschappen en de zoogenaamde *Ecoles spéciales*. De inrichting of de uitbreiding der praktische leergangen in andere faculteiten heeft ook aldaar een dergelijke instelling voor gevolg gehad. Vooral dienen hier vermeld te worden het onlangs gestichte *Séminaire de Géographie* (bij de faculteit der wetenschappen) en de faculteit van wijsbegeerte en letteren. Deze laatste bekomt thans van staatswege een jaarlijksche toelage van tien duizend frank. Met deze som en met de overname van een aanzienlijk aantal doubletten herkomstig uit de voormalige *Ecole normale des Humanités*, werd reeds dit jaar de grondslag gelegd eener degelijke speciale philologische bibliotheek, waar ook de Germaansche taalwetenschap voortaan ernstig zal vertegenwoordigd wezen.

(Naar het *Rapport sur la situation de l'Université pendant l'année 1905-1906*).

F. V. V.

**

Meenen. — *Bibliotheek Stadhuis* — Uit het jaarverslag over 1905 :

Ingekomen boeken : 104.

In de leeszaal verstrekt : 154 boeken ; uitgeleend : 456 boeken (waarvan 425 aan mannen, 31 aan vrouwen) ; daaronder, over handel en nijverheid : 139 ; over geschiedenis en aardrijkskunde : 173 ; romans en literatuur : 87 ; zedeleer, wijsbegeerte : 101 ; natuurwetenschap : 19 ; varia : 310.

**

Sint-Nicolaas (Waas). — Uit het pas verschenen « Verslag over het bestuur en den toestand der stadszaken », dienstjaar 1905, vernemen wij dat er in dat landstadje vier volksboekerijen bestaan : 1° De Burgerkring ; 2° De Vlaamsche Kring ; 3° Afdeeling van het Davidsfonds ; 4° het werkmansgenootschap St. Jan-Baptist.

De openbare stadsboekerij groeit langzamerhand aan ; zij ontvangt bij voortduring van het staatsbestuur milde toezendingen. De boekerij is open voor het publiek des Zondags van 10 tot 12 uur en des Maandags van 4 tot 7 uur. Tot stadsboekbewaarder is aangesteld de heer Desiron.

NIEUWE UITGAVEN

Een nieuw boek — en hoe het ontstond. — *Een bezoek aan een Nederlandsche stad in de XIVe eeuw, door Dr. F. Buitenrust Hettema en Mr. A. Telting.* Met een kaart en platen. 's Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1906.

Elk boek heeft zijn voorgeschiedenis. Dit weet ieder die wel eens iets geschreven heeft bij ondervinding, en wie even nadenkt begrijpt het ook zonder eigen ervaring wel. Maar hoe oneindig gevarieerd die voorgeschiedenis zijn kan, zullen de meeste lezers wel zelden bedenken. Groote uitgevers zouden daarover veel kunnen vertellen, en eigenlijk kan men, wanneer men slechts de moeite neemt de voorredenen van de boeken te lezen, er ook al heel wat van te weten komen. Het boek dat hier voor mij ligt heeft een buitengewoon lange voorgeschiedenis, en hoewel ook in dit geval het voorbericht de voornaamste feiten meedeelt, wil ik er hier iets van vertellen, wat én om die ongewone geschiedenis én om den bijzonderen aard van het boek wel de moeite waard schijnt. Zelf had ik het voorrecht het ontstaan van dit werk van het begin af stap voor stap te kunnen volgen.

In onze plaatselijke en gewestelijke bladen is wel eens iets te lezen dat boven het gewone peil van couranten-nieuws staat. Zoo bevatte de Provinciale Overijselsche en Zwolsche courant, door de firma Tijl uitgegeven, den 22sten April 1889 een eigenaardige boeiende schets van Oud-Deventer in de 14e eeuw. De lezers werden op eens verplaatst aan den IJseloever waar ze de bloeiende koopstad met haar muren en torens, haar kerken en kloosters voor zich zagen liggen. Uitvoerig werd hun aandacht gevestigd op de talrijke schepen op de rivier, het vee en de melksters op de Toghe of gemeene stadsweide, de wachters, de visscherij en tal van andere bijzonderheden. Ten slotte traden ze nog juist voor de poortsluiting de stad binnen en zochten daar een herberg op.

Waarmee had men hier te doen ? Met een schetsje van een vindingrijk liefhebber, die het weinige dat oude geschiedboeken omtrent het dagelijksche leven in dien ouden tijd bevatten, met veel fantasie wist aan te vullen ? Neen, de vele preciese kleine trekken, de namen en uitdrukkingen tusschen aanhalingsteekens, gaven den opmerkzamen lezer al dadelijk een anderen indruk. Hier scheen de zorg van den schrijver of de schrijvers — de onderteekening H + T wees op samenwerking — er juist op gericht te zijn, dat niets werd vermeld wat niet stellig de werkelijkheid weergaf. En het werk werd op dezelfde wijze voortgezet, soms met lange tus-

schenpoozen, in een reeks van tien opstellen, waarvan het laatste eindelijk de namen der schrijvers bracht, en eene meedeeling over de aanleiding tot het werk en de bron waaruit dat alles geput was. Er was namelijk door de uitgave der Cameraarsrekeningen van Deventer, door Mr. J. I. van Doorninck een plotseling licht gebracht, waar vroeger vrij wel duisternis was; een bezoek aan de 14e eeuwsche stad was voor den 19e eeuwschen Nederlander mogelijk geworden. Want die stadsrekeningen werpen niet alleen licht op de financiën, maar op de geheele stedelijke samenleving, de burgerij van de stad vormde als 't ware een groot gezin, en de magistraten als zorgende huisvaders hadden letterlijk met alles wat er omging iets te maken. « Eigenlijk gebeurt er, om zoo te zeggen, niets hier in de stad of wij hebben er om deze of gene reden wel wat mee uit te staan en in onze rekeningen kan men er allicht iets over vinden. » Zoo spreekt bij H. en T. een van de Cameraars die den bezoekers van alles meedeelt. Daar komt dan nog bij dat de posten in de rekeningen dikwijls heel uitvoerig zijn en op een echt naieven toon gesteld, waardoor we de zaken en de menschen letterlijk voor ons zien. In zoover kunnen de schrijvers zonder overdrijving zeggen dat het de burgers van Deventer zelf zijn, die bereidwillig alle vragen beantwoorden en alle inlichtingen geven. Als Werner Groote, de oud-schepen, in het nieuwe boek aan de bezoekers dadelijk bij de landing van alles over de gemeene weide vertelt en ook verder met hen meewandelt, als later de schepenen Bruen Nyeghenap en Johan Haderslief hen van het geheele stedelijke beheer op de hoogte stellen, als Sconevrient hen het Stadhuis laat zien en de terechtzitting laat bijwonen, dan kunnen we zeker zijn met personen te doen te hebben die op het aangenomen tijdstip (omstr. 1366) daar leefden en werkten, en wezenlijk hadden kunnen vertellen wat hun in den mond gelegd wordt. En naast deze hoogstgeplaatsten in de stedelijke samenleving maken we ook kennis met menschen als « eijnen knecht, ghehieten Hoppenop, die in der kokenen halp arbeijden », als « Fenna metter Neusen » die een « schullecrame » (een scharretjeskraam) houdt, als « Dyricx wijf mitten-oranghen-oghen », Lubbert de Duvel, Zundige Lubbert — of dit misschien dezelfde is? — Smeerbier, Calverstert, Herman Knulle, Zuypuyt, Scheve Jacob en Schele Heyn. Zoo wisselen we ook enkele woorden met « Harde », zoo genoemd omdat hij arm is — « Harde quia pauper » staat in de rekeningen, maar deze kennis helpt ons weinig, want hij is niet op de hoogte van de zaken : « ik weet het niet » zegt hij, « ik hoor niet tot de groote lui, die de stad beheeren. Ons menschen telt men zoo niet, wij hooren zoo weinig, maar de tijd zal wel komen.... » Wij laten den man dan ook liever aan zijn lot over en houden ons aan onze voornamere vrienden, de schepenen. In der daad zijn dit de mannen die alleen van alles op de hoogte zijn. Zij vormen een kleinen kring, twaalf schepenen en twaalf raden, die jaarlijks omwisselen. Terwijl in andere steden de raden van wege de burgerij gekozen worden om de macht der schepenen in te binden, zijn het hier dezelfde mannen die het vorige jaar schepenen waren, en dat het volgende jaar weer zullen zijn. « Goed is dit in vele opzichten » meent onze zegsman, « het bestuur blijft stabiel, alleen de notabelsten en geschiktsten komen in de regeering en deze krijgen, nu ze zoo'n langen tijd aanblijven, een routine in hun werk, die niet anders dan tot heil der stad kan strekken. » Wij hooren dat met stichting aan, maar in het nieuwe boek komen de heeren H. en T. den gunstigen indruk een beetje bederven door ons in een noot te vertellen dat juist de regeeringsleden van Deventer over het algemeen niet bijzonder gunstig bekend waren. Tegenover hun goede vrienden Haderslief en Nyeghenap is dit wel wat verraderlijk, maar om de lezers niet eenzijdig ingelicht te laten was het noodig. Intusschen is de stad onder die oligarchische regeering wel gevaren; het is eene vrijwel onafhankelijke, machtige koopstad ; met den bisschop van Utrecht onderhoudt zij betrekkingen die meer op een vriendschapsverbond dan op ondergeschiktheid gelijken; met den Gelderschen Hertog is zij eveneens bevriend evenals met andere hooge heeren; verdragen sluit ze eigenmachtig ; oorlogen voert ze op

eigen hand; ze is toegetreden tot het Hanzeverbond; hare schepen varen ver op de rivieren en over de zee; van heinde en ver worden er handelswaren aangebracht, de markt trekt bezoekers uit Noord en Zuid, Oost en West, de bevolking neemt snel toe, de inkomsten stijgen van jaar op jaar. En dien vooruitgang zien we ook in tal van uiterlijke trekken, zooals den bouw van de huizen. Grootendeels zijn ze nog van hout opgetrokken en met stroo gedekt, maar reeds bouwt men hier en daar met steenen, en dekt met pannen of leien. De regeering bevordert dit door premies, en zoo weten we dat in één jaar 10300 tichelsteenen en 32000 pannen verwerkt zijn, en dat de stedelijke kas daarvoor ruim 166 pond heeft betaald.

Maar ik zal mij bij de mededeeling van deze indrukken beperken en de lezers liever naar het boek verwijzen dat zich nu uit het vroegere reeksje dagbladartikels ontwikkeld heeft. Is het hetzelfde werk, of is het eigenlijk iets nieuws? Dit is niet met een enkel woord te zeggen. De eerste 75 bladzijden zijn een nagenoeg onveranderde herdruk van de vroegere dagbladopstelletjes, maar het geheele boek heeft x + 193 bladzijden, behalve nog een kaart en eenige platen Er is dus heel wat bij gekomen. Het belangrijkste zijn zeker de Aanteekeningen (blz. 109-184), door Mr. A. Telting bewerkt, waarin van alles, ook de kleinste bijzonderheden, nauwkeurig rekenschap gegeven wordt door aanhaling van de bronnen, zoowel de posten in de uitgegeven rekeningen als de bovendien geraadpleegde werken. Daarop volgt nog een naschrift betreffende de herleiding der munten, waartoe de schrijvers door eene zaakkundige meedeeling van Mr. N. G. Pierson in staat waren gesteld — eene zeer nuttige toevoeging, daar men zonder eenige inlichting aan de opgegeven bedragen letterlijk geen houvast heeft. Immers, de munten, waarin men de prijzen en loonen uitdrukte, hadden geen werkelijk bestaan, maar waren rekenmunten; wat zij in ieder jaar aan edel metaal vertegenwoordigen moet uit schattingen, bij voorkeur van gouden munten, worden afgeleid.

Verder vinden we (blz. 87-108) een Bijlage over de topografie van Oud-Deventer van de hand van Dr. F. Buitenrust Hettema, eene streng wetenschappelijke studie, belangrijk voor hen die in het onderwerp belang stellen, maar niet in den gezelligen toon geschreven die overigens aan dit boek eigen is. Zeer welkom is de daarbij gereproduceerde plattegrond van het 14e eeuwsche Deventer, naar Guicciardini.

Aan de kern van het boek, de beschrijving van het bezoek aan de stad, zijn twee hoofdstukken toegevoegd, die het beeld afronden. Nu we ze er bij hebben, moeten we zeggen dat de eerste uitgave eigenlijk niet compleet was. Het eene bevat een bezoek aan de kerk en meedeelingen over het onderwijs, het andere doet ons kennis maken met de gilden. En wanneer we de aanteekeningen inzien wordt het ons duidelijk waarom deze twee onderwerpen in de oorspronkelijke reeks opstellen ontbraken. De stadsrekeningen leeren daarover zoo goed als niets, zoowel de kerk als de gilden zijn instellingen die hun eigen financiën hebben welke met die van de stad weinig hebben uit te staan Intusschen is hetgeen we er over vernemen zeer belangrijk — en hier en daar ook niet onvermakelijk. Zoo b. v. uit den gildebrief der « schroders » of snijders dit verbod: « Item omme sunden ende scanden alsoe vele te bet (beter) te schuven onder den ghildebroders, soe ende sal nymant gheene vrouwenpersonen up sijn tafel setten te neyen, die oelder were dan xiiii jaer, ten weer sijn ghetrouwde wijf of sijn dochter. »

Nog van meer belang is het bezoek aan de kerk, en aan de krypt, een van de weinige stukjes van het 14e eeuwsche Deventer die nog over zijn — eene schoone fotografische afbeelding is er bij gegegeven —, niet alleen om hetgeen we daarbij zien, maar vooral om hetgeen ons er bij wordt verteld. Wij maken daarbij kennis met het ontwakende geestelijke, intellectueele Deventer. De overige schetsen brachten ons met louter stoffelijke onderwerpen in aanraking, wij zagen grooten voorspoed, sterken vooruitgang op materieel gebied, wij vergeleken de stad in haar frisschen bloei met wat zij vroeger geweest was; hier zien we vooruit, we zien iets van wat zij worden zal.

Niet zonder reden hebben we bij de aankomst met Werner Groote kennis gemaakt en ook zijn zoon Meester Geert even gezien. Nu hooren we meer over dezen laatsten en zijn overgang in den geestelijken stand: « hij is, om zoo te zeggen, nog maar aan het begin van zijn nieuwe loopbaan, en de wereld zal nog wel meer van hem hooren! » Verder vernemen we het een en ander over de kapittelschool van St.-Lebuinus, we hooren dat naast de geestelijke leeraren ook de stad een « scolemeyster » heeft aangesteld, die uit Osenbrugghe (Osnabrück) is overgekomen, en hoe Geert Groote ook hier werkzaam is. « Liefhebber van boeken als hij is, laat hij vele belangrijke werken overschrijven en verschaft daarmede aan tal van arme scholieren de middelen, om hier hunne studiën te voltooien ». Zoo zien we als het ware reeds vooruit iets van de groote beteekenis die Deventer op het gebied van het boek- en bibliotheekwezen gaat krijgen.

De krypt in de St-Lebuinuskerk te Deventer

Wat schrijven aangaat, was er een aardige trek reeds in het oorspronkelijke deel van het werk te vinden. Hoe weinig er vroeger in de stad werd geschreven, één ambtenaar kon daar niet buiten blijven, namelijk de secretaris die de rekeningen moest bijhouden. De « clericus » Magister Ghenchardus Thyderici Lapiscida, uit Hildesheim, die dit ambt bekleedde, was dan ook een echt geleerd man, en deze bracht iedere post nauwgezet in het Latijn over. De « kelre op der stad hues » werd dan in deftig, maar toch eenigszins comiek Latijn: « cellarium supra domum civitatis. » Toen hij echter vervangen was door Johan ter Hurnen, die minder Latijn kende, ging men er toe over de rekeningen in het Nederlandsch te schrijven, en — zegt de Cameraar — « de opgaven zijn nu ook wel zoo duidelijk ».

Een veel grootere rol dan schrijven en lezen speelde in het leven der middeleeuwsche burgerij natuurlijk het eten en drinken. Daarop was een groot deel

van de zorg der Regeering gericht, daarover hooren we zeer veel in de gezellige gesprekken met onze Deventer vrienden. Voor de Regeering was deze zorg niet alleen een dienst ten nutte van de burgerij, maar ook een bron van inkomsten, evenals trouwens voor hedendaagsche regeeringen. In de rekeningen vindt men telkens weer melding gemaakt van de gruyt. Dit was een mengsel van mirtebessen en verschillende kruiderijen, dat van stadswege bereid werd ten dienste van de brouwers. Hop, in lateren tijd in gebruik gekomen, werd ook van regeeringswege zelfs van verre ontboden en in het gruythuis opgeslagen. Wijn in vaten en in tinnen flesschen werd in den kelder onder het stadhuis bewaard. Om dit goed te doen had men eens 3 schellingen en 9 stuivers betaald aan een visscher (?) van Arnhem « die die wijne besach, ende ghaf hem raet, ho dat sy die vorwaren zolden ». En de groote zaal achter op het raadhuis bood eene uitmuntende gelegenheid voor bruiloftsmaaltijden en andere feesten. De stad hield er ook stadsjoncfrouwen — virgines civitatis — op na, die bij zulke feesten haar spel ten beste gaven. De feesten duurden tot laat in den nacht, soms zelfs tot den volgenden dag. Op blz. 56 van het boek hooren we bij het scheiden van onze vrienden de schepenen, op straat luid gepraat en schertsend gelach. « Och, 't is waar ook, zegt Haderslief, 't is van avond feest ; zeker een der braemheren die een stadtsjoncvrouwe naar huis geleidt. Nyeghenap meesmuilt even. » De schrijvers kenden de allernieuwste studie over dit woord nog niet, anders zou er al licht staan : « Nyeghenap smuilt even mee ». Wat zulk een braemheer is en wat hij te doen heeft, wordt ons intusschen niet duidelijk. « een nieuwsgierige vraag van ons wordt niet meer verstaan ». De rekeningen helderen dit klaarblijkelijk niet op. Wij kunnen dus niets anders doen dan ook maar mee smuilen.

Maar genoeg om de aandacht op het boek te vestigen, dat mij en om de wijze van ontstaan, en om vorm en inhoud ongewoon voorkomt. Op zich zelf is het wel niets bijzonders dat courant-artikelen later in boekvorm worden uitgegeven, maar dat dit na verloop van zoovele jaren geschiedt en wel alleen omdat de inhoud nog evenzeer kans heeft belangstellende lezers te trekken, is zeker niet alledaagsch. En wat den vorm betreft, is hier eene niet gewone oplossing gevonden voor de moeielijkheid, hoe eene streng wetenschappelijke onderzoeking zoo voor te dragen, dat zij voor een ruimeren kring van lezers genietbaar kan zijn. Het komt mij niet twijfelachtig voor, of het boek in dezen vorm zijne lezers vinden zal, maar zal het ook een voorbeeld zijn voor latere uitgaven, waarbij voor hetzelfde probleem eene oplossing gezocht wordt ? Dit meen ik te moeten betwijfelen. De vorm hangt eensdeels te nauw samen met de oorspronkelijke bestemming, een aantrekkelijk feuilleton te leveren voor de lezers van een Overijselsch blad, en aan den anderen kant zou een ander schrijver niet zoo gemakkelijk den toon en de uitdrukking vinden die tegelijk zich aansluit bij de uitdrukkingswijze van die burgers onzer middeleeuwsche stad, en bij die van onze hedendaagsche lezers. Het is niet toevallig dat de beide schrijvers Friezen zijn ! De omgangstaal van beschaafde Friezen staat veel dichter bij de aardige taal der middeleeuwen, dan die van den Hollander. Maar dan de schrijvers zelven ? Zouden die het een tweede maal met hetzelfde succes ***kunnen*** doen ? En zouden ze het nog eens ***willen*** doen ? Het antwoord staat niet aan mij, maar als ik behalve de twee toegevoegde hoofdstukken in denzelfden trant, die topografische onderzoeking en die lijvige bundel aanteekeningen zie en eindelijk het voorbericht, waarin de schrijvers ronduit zeggen, dat hun boek in hun eigen oog min of meer een voorlooper is tot « een volledig werk over Nederlandsche Antiquiteiten », dan meen ik toch te mogen betwijfelen of wij Haderslief en Sconevrient en huns gelijken nog ooit weer zoo gezellig zullen ontmoeten als hier.

Van wien we dat « volledige werk » te verwachten hebben wordt ons niet meegedeeld. Dat H. en T. zelve in die richting plannen hebben zeggen zij niet ; 't schijnt veeleer alsof ze hopen dat een ander zich

daartoe opgewekt zal voelen. Hoe het zij, het is te wenschen dat zulk een werk ten minste iets van den toon van dit boek zal behouden, en dat het niet hoog en droog boven het publiek zal staan, en daardoor zelf zijn lezerskring veel nauwer zal trekken.

C. P BURGER Jr.

Stadszegel van Deventer

MENGELINGEN

De Klas der Letteren en der Zedelijke en Staatkundige Wetenschappen van de Koninklijke Academie van België schrijft voor het jaar 1909, in de afdeeling geschiedenis en letterkunde, o. m. eene prijsvraag uit voor eene studie over de letterkundige waarde der Nederlandsche pamfletten in de 16e eeuw. De uitgeloofde prijs is 800 frank.

De verhandelingen moeten vóór 1n November 1908 aan den Bestendigen Secretaris, in het Paleis der Academiën, te Brussel, vrachtvrij gezonden worden. Zij mogen in het Fransch, in het Nederlandsch, in het Duitsch of... in het Latijn (*sic*) gesteld zijn.

De mededingers zijn vrij, hun werk te onderteekenen of te voorzien van een motto, te herhalen in een verzegeld omslag met hun naam en adres er in.

**

Den 25n Februari ll. vierde men te Venetië de tweehonderdste verjaring van Carlo Goldoni's geboortedag. Er werd een groote optocht gehouden voor het gedenkteeken ter eere van den dichter op het Campo San Bartolomeo; een Goldonitentoonstelling werd ingericht en in het Goldoni-theater werd een zijner drama's, *Il Buranello*, en een zijner blijspelen vertoond.

En eene nog meer duurzame hulde heeft het stadsbestuur voor den dichter bedacht: eene volledige uitgave zijner werken met biografie zal worden in het licht gegeven. Voor die uitgave is eene som van 50.000 lire beschikbaar gesteld. Zij wordt bezorgd door prof. Giuseppe Ortolani en dr. Edgardo Maddalena en uitgevoerd door het Instituto Veneto di Arte Grafiche. De biografie, door Ortolani geschreven, is reeds ter perse; zij moet tal van bijzonderheden bevatten met vele goede illustraties, waaronder reproducties van enkele zeer zeldzame drukken.

Van Goldoni is in het Nederlandsch niet bijster veel vertaald. Wij citeeren naar tijdsorde :

De Weldadige Knorrepot. Tooneelspel

naar het Fransch van Goldoni. Amsterdam, 1778. 8°. (Proza-vertaling eerst verschenen in *Zedelijk Tooneel*, dl. III; herdrukt in 1776.)

Molière, Blijspel. (Naar het Italiaansch van Goldoni; uit het Fransch van Mercier) door P. J. Kastelein. Amsterdam, 1781. 8°.

De Weldaadige Knorrepot. Tooneelspel naar het Fransch van Goldoni, door W. van Ollefen Caspersz. Amsterdam, 1782. 8°. (Berijmde vertaling).

De ware Vriend. Blijspel naar het Italiaansch van Goldoni 1792 8°.

Een knecht van twee meesters. Blijspel van Goldoni, bewerkt door C. W. Royaards. Amsterdam, G. Th. Bom. Z. j. 8°.

De drie eerste vertalingen en de laatste berusten in de Bibliotheek der Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden.

TIJDSCHRIFT VOOR BOEK- & BIBLIOTHEEKWEZEN

LABORE ET CONSTANTIA

ONDER REDACTIE VAN

EMM. DE BOM, J. W ENSCHEDÉ, P C. MOLHUYSEN,
V. A. DELA MONTAGNE EN
Pr. VERHEYDEN, SECRETARIS DER REDACTIE

J.-E. BUSCHMANN, ANTWERPEN
MARTINUS NIJHOFF, 'S-GRAVENHAGE

15 JUNI 1907

HET

TIJDSCHRIFT VOOR BOEK- EN BIBLIOTHEEKWEZEN

verschijnt om de twee maanden en maakt jaarlijks een boekdeel uit van minstens 288 bladzijden, in groot 8° formaat, met platen in en buiten den tekst. (Omslagteekening van R. W. P. DE VRIES J[r]).

INSCHRIJVINGSPRIJS :

ZUID-NEDERLAND.	Per jaar	fr. **15.—**
NOORD-NEDERLAND.	»	fl. **7.50**
DUITSCHLAND	»	M. **12.50**
ENGELAND.	»	Sh. **12.6**

Alle bijdragen en mededeelingen betreffende de Redactie, werken ter bespreking, ruilbladen, enz., gelieve men te zenden aan het adres van PROSPER VERHEYDEN, secretaris der Redactie, **Verdussenstraat, 30**, ANTWERPEN.

Bijdragen uit Noord-Nederland kunnen ook gestuurd worden aan het adres van den Redacteur, P. C. MOLHUYSEN, Conservator der Handschriften aan de Universiteitsbibliotheek, **Hooge Rijndijk, 92**, LEIDEN.

JAARGANG V, NUMMER 3 **MEI-JUNI 1907**

INHOUD

D

HET SCHRIJVEN OP FEESTDAGEN IN DE MIDDELEEUWEN.

Niet zelden treft men in middeleeuwsche handschriften, voornamelijk in die welke uit kloosters afkomstig zijn, explicits aan, waarin de schrijvers of schrijfsters zeggen, dat zij op Zondagen of Heiligen-dagen aan het handschrift hebben gearbeid. Zoo leest men bijvoorbeeld in hs. 70 H 30 (X 53) van de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage (Dirc van Delft's *Tafel v. d. kersten ghelove*), fol. 179 a :

> « Dit boec is gheeyndet int iaer ons heren M.cccc. ende lxx op alre sielen dach Ende het is ghescreuen op heilighen dagen. Dit boec hoert toe den besloten susteren sinte Margrieten buten leyden op Rodenburch. »

Iets dergelijks vindt men in een hs. van de Universiteits-bibliotheek te Utrecht (Cat. Tiele, n. 45), waar fol. 3* a geschreven staat :

> « Finitus et completus est liber iste et scriptus celebribus et ferialibus diebus per manus fratrum Regularium Canonicorum in Traiecto inferiori. »

terwijl een ander hs. in diezelfde bibliotheek (Cat. Tiele, n. 241) met bijna gelijkluidende woorden zegt (fol. 124a) :

> « Liber iste... pertinet Regularibus in Traiecto ad apostolos, scriptus tam diebus festivis quam ferialibus. Finitus vero per fratrem eiusdem conventus anno domini MCCCC lxiiij in profesto agnetis. »

Wat wordt nu eigenlijk met deze explicits bedoeld ?

Volgens Römer — als ik hem ten minste goed begrijp — zouden de copiïsten te kennen hebben willen geven, dat zij in de week geen tijd beschikbaar hadden om te schrijven, en dit dus op Zondagen en Heiligen-dagen moesten doen, als wanneer andere arbeid verboden was. Hij zegt althans : « Ook de nonnen versmaadden dezen arbeid [het schrijven] niet. Zoo vaak een heilige dag aanbrak, zetten zij zich neder en schreven een gedeelte van eenig stichtelijk werk. » En daarbij verwijst hij in een noot naar een hs. van de Maatschappij der Nederl. Letterkunde te Leiden *(Spieghel der maechden)*, waarin te lezen staat :

> « dit boec is veel op heilige dagen gescreven » (1).

Eenigszins duidelijker spreekt zich Meinsma uit, waar hij, ongetwijfeld op voetspoor van Römer, zegt : « In sommige kloosters waar

(1) R. Römer, *Geschiedkundig overzigt van de kloosters en abdijen in... Holland en Zeeland*, II (Leiden 1854), blz. 60.

men zich gedurende 't grootste deel van de week met andere bezigheden ophield, schijnt men 't zelfs bijzonder verdienstelijk gevonden te hebben, wanneer een der kloosterlingen den tijd, die hem van den zon- of feestdag restte, aan het afschrijven besteedde». En daardoor verwijst hij naar datzelfde explicit van het Leidsche hs. dat Römer heeft aangehaald, en juist in dezelfde bewoordingen : « dit boec is veel op heylige dagen gescreven » (1).

Eigenlijk zijn we met Meinsma al een beetje verder gekomen. Hij zegt, dat men het schrijven op Zondagen en Heiligen-dagen « bijzonder verdienstelijk » schijnt te hebben gevonden. En datzelfde herhaalt hij, doch zonder het woordje « schijnt » op blz. 168 zeggende : « voor wij afscheid nemen van onze schrijvers en schrijfsters, dient er nog op gewezen te worden, dat er ook hier [in Noord-Nederland] velen waren die 't zich als eene bijzondere verdienste aanrekenden, wanneer zij een deel van den Zondag of feestdag aan schriftelijken arbeid besteedden ». Daarbij verwijst hij dan (blz 168-169) naar het Leidsche hs., alweer met het citaat « dit boec is veel op heylige dagen gescreven », en verder naar het boven reeds genoemde Haagsche hs 70 H 30 (X 53) en de twee Utrechtsche hss. (Cat. Tiele n. 45 en n. 241).

Of er nog andere schrijvers zijn, die zich aan een verklaring van de bedoelde explicits gewaagd hebben, weet ik niet. Moll verwijst in zijn *Kerkgeschiedenis* ook wel naar datzelfde Leidsche hs. met zijn : « dit boec is veel op heylige dagen gescreven », en zulks ook weer op gezag van Römer, maar de verklaring die Römer daarbij gaf, wordt door Moll niet vermeld. Toch zou men zeggen, dat Moll de dingen iet of wat anders opvatte dan Römer en Meinsma, daar hij terzelfder plaatse vermeldt, hoe Joannes Gerson († 1429) betoogde, dat « de mensch, die goede boeken afschreef, een plaats won in de rij der apostelen,.... en daarom volvaardig, ook op zon- en heiligen-dagen de schrijfstift (zou) voeren » (2).

Bijster duidelijk is Moll hier evenwel niet, en het zou wel mogelijk zijn, dat hij zich daardoor schuldig heeft gemaakt aan de « bijzondere verdienste » van Meinsma

Doch wat er van zij, ik wil maar zeggen, dat de gegeven verklaringen van Römer, (Moll) en Meinsma niet in orde zijn. Wanneer van een handschrift gezegd wordt, dat het op Zondagen of Heiligen-dagen geschreven is, dan beteekent dit niets anders dan : Dit boek mag niet verkocht worden.

Dat zal ik onmiddellijk bewijzen.

Eerst even over dat handschrift van Leiden.

Het explicit daarvan, dat Römer, Moll en Meinsma allen in den-

(1) O. Meinsma, *Middeleeuwsche bibliotheken* (Zutfen 1903), blz. 45.

(2) W. Moll, *Kerkgeschiedenis van Nederland voor de Hervorming*, II. 2 (Arnhem 1867) blz. 320. — Hetzelfde omtrent Gerson bij Meinsma, blz. 46.

zelfden vorm geven, meende ik zonder verdere contrôle als juist te mogen beschouwen ; en toen ik voor eenigen tijd te Leiden was, achtte ik het nuttelooze moeite, het boek nog eens uit de kast te laten halen. Toch ging Dr. Molhuysen even op onderzoek uit, en waarlijk, het bleek dat mijn vertrouwen te groot was geweest. Römer had maar een stuk van het explicit aangehaald, en juist dàt gedeelte, dat een verdere oplossing kon geven, weggelaten. Het geheele explicit luidt :

> « Dit booc is veel op heylige dagen gescreuen men en moetet niet vercopen.
> Dit booc hoor in dat besloten conuent sinte ursulen te delf int oest eynde » (1).

Nu zal men mij echter tegenwerpen, dat door dit explicit nog niet bewezen wordt, dat er tusschen het schrijven op Heiligen-dagen en het niet-verkoopen van het boek een causaal verband bestaat. Inderdaad, op zichzelf beschouwd is dat ook nog niet bewezen. En evenmin krijgen wij volkomen zekerheid door het volgende explicit van een Berlijnsch hs. (Ms. germ. 8°. 331, fol. 250) :

> « Desen souter es op sondage ghescreven men en machs niet vercoepen mer hi sal der heileger ermer ghemeynten hoeren die niet en hebben ende dien werdelijc ende reynlijc verwaren ». (2).

Maar de twee volgende explicits nemen allen twijfel weg, en verklaren uitdrukkelijk, dat een hs. niet verkocht mag worden, OMDAT het op Heiligen-dagen geschreven is.

Zoo zegt hs. 3 van het Minderbroedersklooster te Weert (*Spieghel der volcomenheit* van Hendrik Herp) :

> « Dit boeck hoert tot sinte annen cloester te delft den regularissen ende het is ghescreuen ouermits der hant lijsbet meyster jans dochter der nonnen ende het wort begonnen int iaer ons heren Mcccc ende lxxxvij ende het wort gheeyndet op den manendach naden vierden sondach inden aduent int iaer ons heren Mcccc ende lxxxviij ende men en selt niet vercopen WANT het veel op heilighe daghen ghescreuen is. bidt voer haer om gods willen ».

Even duidelijk spreekt een hs. van het Bisschoppelijk Museum te Haarlem :

> « Dit boeck is op heilighen dage gescreuen DAER OM en moet men dat niet vercopen » (3).

---

(1) Hs. Lett. 342 (*Spieghel der maechden*), fol. 139 r, col. 2.

(2) Besproken door C. de Vooys in het *Theologisch Tijdschrift*, XXXVII (1903), blz. 114-115. Het hs. is afkomstig uit het klooster « Sinte katherinendael binnen hasselt ».

(3) Hs. begin 16e eeuw. Getijdenboek. Zie *Gids in het Bisschoppelijk Museum te Haarlem*, 3e dr. (Haarlem 1888), blz. 179, n. 89b. Ditzelfde hs. wordt in den 4en druk van den *Gids i. h B. M* (Leiden 1900) vermeld op blz. 40, n. 132a. — Op het voorlaatste blad van het hs. bevindt zich behalve het boven vermelde explicit het volgende vermakelijke ex-libris : « Dit boeck hoert toe gheertruut lubberts die dat vindet die brengt het haer weder om gods wil of die duuel sel se peken met een pic stoeck ».

Eindelijk vinden wij de duidelijkste formuleering, althans wat het niet-verkoopen aangaat, in hs. Théol. n. 54 in-8° (15e eeuw) van het Museum Meermanno-Westreenianum te 's-Gravenhage, waar gezegd wordt :

> « Dit boec is ghescreuen op heilighe dagen Niemant en macht copen noch vercopen sonder sonde Ende die crijcht Die bidt voer die siel een Aue Maria » (1).

Menigeen zal nu benieuwd zijn naar het verband, dat tusschen het schrijven op Heiligen-dagen en het verkoopen van een hs. moet gezocht worden. En gaarne zal ik daarvan de verklaring geven. Doch daarbij stoot ik op eene eigenaardige moeilijkheid, namelijk, dat ik dan de lezers van dit Tijdschrift zal moeten onthalen op een stukje middeleeuwsche Moraal-theologie. Dat daaraan bezwaren verbonden zijn, zal eenieder licht begrijpen; maar toch ben ik van meening, dat ik velen — en terecht — onbevredigd zou laten, indien ik het niet deed. Ik zal dus trachten zoo duidelijk mogelijk te zijn bij de uiteenzetting van de vraag, waarom men in de Middeleeuwen meende, dat men een hs., hetwelk op Zondagen of Heiligen-dagen geschreven was, niet mocht verkoopen. Tegelijkertijd zal ik eenigszins uitvoerig mededeelen, welke meeningen er in verschillende eeuwen gangbaar waren omtrent het schrijven op Feestdagen in 't algemeen genomen. Niet alleen toch wordt daardoor het punt in kwestie beter van alle zijden toegelicht, maar ook zal daarbij gelegenheid zijn het een en ander te releveeren, wat voor het middeleeuwsche schriftwezen minstens zijdelings van belang kan worden geacht. En ik doe dit des te eerder, omdat men in het klassieke *Schriftwesen* van Wattenbach daarvan weinig of niets vermeld vindt.

Het is algemeen bekend, dat de Katholieke Kerk sedert vroege eeuwen op den Zondag allen « slafelijken » arbeid verbiedt. Datzelfde verbod werd in den loop der tijden ook uitgestrekt tot zgn. Heiligendagen, d. w. z. tot die dagen, waarop een zeer voornaam kerkelijk feest werd gevierd. In de verschillende eeuwen en in verschillende landen is het getal van die Heiligen-dagen niet altijd even groot geweest, doch vooral in de latere Middeleeuwen was het hier en daar vrij aanzienlijk. Jan van Arkel, bisschop van Utrecht, onder wien toenmaals bijna geheel Noord-Nederland ressorteerde, noemt in zijn brief van 16 Mei (fer. 3 post Cantate) 1346 niet minder dan 61 Feesten — behalve de

(1) Meer dergelijke explicits dan de genoemde heb ik tot nu toe niet ontmoet. Ongetwijfeld zijn er echter nog andere te vinden. Moll zegt (*Kerkgeschiedenis*. II. 2. blz. 320 noot 1), dat hij meer « soortgelijke inscripties » gevonden heeft « soms met de aanduiding vermeerderd, dat de schrijver op heilige dagen voor de armen zijn werk volbracht ». Weet iemand zulk een explicit te vinden? Zooals uit het vervolg van dit opstel zal blijken, is een vermelding van « voor de armen » eveneens het æquivalent van : « men mag het niet verkoopen ».

Zondagen — waarop men zich te onthouden had van slafelijken arbeid (1). Met de 50 Zondagen (Paschen en Pinksteren zijn reeds bij de 61 geteld) maakte dat dus 111 dagen in het jaar. In andere bisdommen was het getal ongeveer even groot, soms nog grooter.

In hoever behoorde nu het schrijven van boeken tot de « slafelijke » werken, welke op die Feestdagen (2) verboden waren?

Vooraf kan ik dit reeds zeggen: Het schrijven voor geld werd gedurende de geheele Middeleeuwen beschouwd als een slafelijk werk, en was dus op iederen Feestdag verboden. Doch of men op die dagen mocht schrijven als men het niet voor geld deed, daaromtrent leerde men niet altijd hetzelfde. In latere tijden was men op dit punt toegeeflijker dan in vroegere eeuwen.

Op welke gronden deze beschouwingen steunden, en hoe de verschillende wijzigingen in de leer der theologanten samenhingen met, en beïnvloed werden door de verschillende toestanden in het middeleeuwsche schriftwezen, die op hun beurt weer een gevolg waren van de verschillende cultuurtoestanden in het beschaafde Europa, zal ik thans op grondslag van eenige teksten der middeleeuwsche theologanten in hoofdtrekken trachten uiteen te zetten (3). Op volledigheid maak ik natuurlijk geen aanspraak; ik behandel de zaak alleen in groote lijnen.

Het eigenlijke doel van de Zondagsrust, d. w. z. van het verbod van slafelijken arbeid was, dat de mensch door zijn arbeid niet te zeer zou worden afgeleid van de Zondagsheiliging, nl. de bijzondere vereering van God (4). Iedere arbeid waardoor aan de Zondagsheiliging aanmerkelijk en zonder wettige reden werd te kort gedaan heette dus « slafelijke » arbeid. Nu kon de Zondagsheiliging geschonden worden op twee manieren, nl. òfwel door het karakter van het werk zelf, òfwel door het doel waarmede het werd verricht. Het werk zelf noemde men volgens middeleeuwsche terminologie de materia, het doel de forma.

---

(1) Zie *Batavia Sacra* [door H. F. van Heussen] (Bruxellis 1714), pag. 189-190. — Omtrent de ontwikkeling van het aantal Heiligen-dagen door den loop der eeuwen zie H. Kellner, *Heortologie* (Freiburg, Herder, 1901), S. 11-25.

(2) In het vervolg gebruik ik gemakshalve het woord « Feestdagen » om èn de Zondagen èn de Heiligen-dagen te zamen aan te duiden. Ook in de Theologie gebruikt men steeds op denzelfden voet het woord « dies festivi » of « dies feriati (feriandi) ».

(3) Ik spreek in dit opstel natuurlijk alleen over de middeleeuwsche theologanten. De nieuweren hebben, voornamelijk op gezag van Kardinaal Caietanus (Thomas de Vio) † 1534, het oude princiep, dat elk werk, op Feestdagen voor geld verricht, een slafelijk werk is, overboord geworpen, en tevens onderscheid gemaakt tusschen « schrijven » en « overschrijven ». Of men daarmede èn practisch èn theoretisch is vooruitgegaan, daarover kunnen de gevoelens wellicht verschillen.

(4) Wat de Zondagsheiliging omvatte leert de H. Bonaventura († 1274): « Propter quod in diebus illis debent [homines] ecclesias frequentare, Missas audire, beneficia Dei recolere, verba praedicationis audire et spiritualibus documentis seipsos imbuere ». *Commentaria in Librum III Sententiarum*, Dist. XXXVII, dub. 3 (in *S. Bonaventurae Opera omnia*, t. III, Quaracchi 1887, pag. 852).

De materia hield men voor slafelijk, wanneer het werk een lichamelijk werk was, bijv. timmeren, steenen dragen, graven, metselen, naaien, breien, en ook schrijven.

De forma werd voor slafelijk gehouden, wanneer het doel van het werk was : geld verdienen, of in 't algemeen een of ander tijdelijk voordeel te behalen (1).

Doch daar de materia (het werk zelf), zooals iedereen begrijpt, verschillende graden van slafelijkheid toeliet — immers niet alle lichamelijke arbeid trekt den mensch evenzeer van God af — waren sommige soorten van arbeid op een Feestdag geoorloofd, ook al kon men ze voor een gedeelte slafelijk noemen, mits natuurlijk het doel maar niet was : geld te verdienen. En daar verder de materia en de forma twee van elkander onafhankelijke factoren vormden, die ieder op zichzelve konden aanwezig of afwezig zijn, onderscheidde men drie soorten van slafelijken arbeid :

1° Een werk kan èn in zichzelf èn in zijn doel slafelijk zijn (opus tam materialiter quam formaliter servile), bijv. timmeren, graven, naaien, breien of schrijven voor geld. Zulk een werk is op een Feestdag altijd ongeoorloofd (2) ;

2° Een werk kan alleen in zijn doel slafelijk zijn, maar niet in zichzelf (opus formaliter tantum servile), zooals wanneer men op een Feestdag zuiveren geestesarbeid verricht (bijv. studeeren) alleen om geld te verdienen. Ook dit is ongeoorloofd ;

3° Een werk kan alleen in zichzelf slafelijk zijn, maar niet in zijn doel (opus materialiter tantum servile), bijv. timmeren, metselen, naaien, breien, schrijven niet voor geld, maar om een ander (goed) doel. Dit is geoorloofd (3).

Maar bij dit laatste behoort eene restrictie.

Daar de Zondagsheiliging het eerste en voornaamste doel van de Zondagsrust was, en het anderszijds zou kunnen gebeuren, dat iemand bij een werk, dat hij niet voor geld verrichtte doch om een ander doel, het

---

(1) « Dicuntur opera servilia — zegt Bonaventura — illa maxime, in quibus homo inhiat terrenis lucris, et quae sunt praeter necessaria, per quae anima maxime detinetur circa haec inferiora, ne se nec Deum suum recolet ». *Comm. in III Sent.*, Dist XXXVII, dub. 3 (ed. cit., pag. 832).

(2) Ik geef hier natuurlijk alleen de algemeene conclusies, en vermeld dus niet de bijkomende omstandigheden, met name de zgn. « causae excusantes ». Wanneer bijv. iemand werkelijk behoeftig was, mocht hij gerust op Feestdagen voor geld schrijven of timmeren, metselen enz.

(3) De conclusies die ik hier geef, zijn die welke in de 14e (tweede helft) en 15e eeuw gangbaar waren; vóór dien tijd dacht men er wat strenger over, zooals straks zal volgen. De vorm waarin ik ze heb medegedeeld, is ontleend aan den Franciscaan Richardus a Mediavilla (Middletown), † omstr. 1307 (*Comment. in lib. III Sent., Dist. XXXVII, art. 3, qu. 4*), die door alle middeleeuwsche theologen op dit punt wordt gevolgd. Kan mij iemand een in Noord-Nederland berustend exemplaar van Richardus a Mediavilla aanwijzen ?

zóó druk aanlegde, dat hij de eigenlijke Zondagsheiliging te veel uit het oog verloor, moest men bij zulk een werk toch altijd de beperking maken : mits men het niet te druk aanlegge en dus de Zondagsheiliging er geen schade bij lijde.

De algemeene praktische conclusie was dus deze : Op Feestdagen mag men nooit schrijven voor geld, maar wel voor een ander goed doel, mits men de godsdienstige plichten van dien dag daardoor niet verzuime.

Maar welk doel verdiende nu den naam van « goed » ?

Zeer zeker had men dán een goed doel, wanneer men werken afschreef, die uit zich zelve bestemd waren om de eere Gods te bevorderen, bijv. Missalen, Breviers, Theologische en Ascetische werken. Ook, wanneer men werken van profanen aard afschreef uit liefdadigheid, bijv. den *Donatus* of het *Doctrinale* voor een of anderen armen scholier (1) of den *Thesaurus pauperum* van Petrus Hispanus voor een arm klooster, dat geen geneeskundige werken bezat en waar ook geen geschikte copiïsten woonden. Maar stel eens het geval, dat iemand op een Feestdag de *Fabulae* van Aesopus of de *Aeneis* van Vergilius afschreef, enkel en alleen om zijn bibliotheek of die van zijn klooster te verrijken. Was dat in de oogen der Middeleeuwen ook een « goed » doel ?

Dat hing natuurlijk veel af van de subjectieve meening der theologanten. Zoo zal bijv. in den tijd der Renaissance de eene, die wellicht een vurig humanist was, zoo iets wèl een goed doel, en de andere, die de klassieken min of meer als schadelijk beschouwde, het gèèn goed doel genoemd hebben. En dat de meeningen op zulke punten werkelijk uiteen konden loopen, zullen wij beneden zien, waar wij het verschil tusschen Gerson en Trithemius vermelden.

Ter voegzame illustratie van datgene wat tot nu toe over de middeleeuwsche beschouwingen is gezegd, zullen wij nu eenige teksten uit de middeleeuwsche theologanten en kloosterstatuten aanhalen en bespreken. Daaruit zal men dan tevens kunnen nagaan, in hoever de meeningen omtrent het schrijven op Feestdagen in den loop der tijden werden gewijzigd.

De oudste kloosterverordeningen (2) zijn op dit punt nog al vrij streng. Zij verbieden het schrijven op Feestdagen geheel en al, zonder onderscheid te maken tusschen veel of weinig, godsdienstig of profaan. Zoo schrijven de tusschen 1039 en 1048 geredigeerde *Usus Pharphenses* (van het klooster Farfa bij Rome) voor :

(1) Vgl. boven, blz. 100, noot 1, de mededeeling van Moll over de explicits, welke vermelden, dat een hs. op Feestdagen « voor de armen » geschreven is.

(2) De kloosterverordeningen (usus, consuetudines, statuta, constitutiones) moet men wel onderscheiden van den kloosterregel (regula). Deze laatste was de basis, waarop de verordeningen naar tijd, plaats en omstandigheden werden uitgebouwd. Daar dus de regel slechts algemeene voorschriften bevat, moet men de voorschriften over het schrijven bij voorkeur zoeken in de verordeningen.

Op voornoemde feesten [d. w. z. de voornamere kerkelijke feesten, die echter door het volk niet als een geboden Feestdag worden gevierd] mogen de schrijvers hun arbeid verrichten, niettegenstaande het feest « in cappis » [d. i. plechtig] wordt gevierd. Doch op de grootste feesten en op Zondagen mogen zij niet schrijven (1).

In denzelfden geest spreken de *Constitutiones Hirsaugienses (Gengenbachienses)*, welke door Abt Wilhelm van Hirschau († 1091) werden geredigeerd :

« De schrijvers moeten in hun vertrek voortdurend aanwezig zijn om te schrijven, en (mogen) daar hunne kerkelijke Getijden bidden, uitgezonderd op de geboden Feestdagen, en tevens de Vespers, de Terts en de Mis van die dagen, welke in de alba [d. i. plechtig] worden gevierd, zonder dat zij geboden Feestdagen zijn » (2).

Of dergelijke verbodsbepalingen ook voorkomen in de Statuten van andere oude orden, kan ik op het oogenblik niet nagaan. Veilig kunnen wij evenwel veronderstellen, dat men ook vóór de 11[e] eeuw het schrijven op Feestdagen verbood, daar zulks geheel past in het toenmalig begrip van Zondagsheiliging (3).

---

(1) « In ipsis festivitatibus supradictis scriptores possunt scribere, etiamsi in cappis fuerit celebrata. In maximis quippe festivitatibus et Dominicis diebus, nec ipsis est scribendum ». Guidonis *Disciplina Farfensis*, lib. II, cap. 16, ed. [M. Hergott] in *Vetus disciplina monastica* (Parisiis 1726), pag. 99. Hetzelfde in *Patrologia Latina* (ed. Migne), t. CL, col. 1263. De *Usus Pharphenses* zijn eigenlijk een omwerking van de *Ordo Cluniacensis*. Deze laatste verbiedt op Feestdagen allen arbeid, dus ook het schrijven, ofschoon dit niet uitdrukkelijk wordt genoemd. « In omnibus etiam Festis quae feriantur a populo, nihil operis apud nos, maxime in Claustro, agi debet » (*Ordo Cluniac*, I. 7., ed. Hergott, pag. 267).

(2) S. Wilhelmi *Constit. Hirsaug. seu Gengenb.*, lib. II, cap. 26, De scriptoribus (ed. Hergott, p. 510; vgl. de Praefatio, pag. lvj-lvij). Hetzelfde in *Patrol. Lat.*, t. CL, col. 1078. — Ook de *Constit. Hirsaugienses* zijn geredigeerd op de *Ordo Cluniac.*; de tekst over de schrijvers is echter in de *Constit. Hirsaug.* nieuw ingevoegd, zooals blijkt uit het sterretje, dat Hergott bij dit hoofdstuk in den rand plaatst (cf. Hergott, pag. 374). Opmerkelijk is het, dat de *Constit. Hirsaug.* zulk een groote vrijheid aan de schrijvers geven, dat zij nl. hunne getijden in het Scriptorium afzonderlijk mochten bidden. Dat was voor hen een besparing van veel tijd en veel krachten. Hergott, stelt dat in het licht in zijn Praefatio, pag. lvj s. De oude *Ordo Cluniac.* schreef daarentegen uitdrukkelijk voor : « Sed tamen dum regularis Hora canitur [d. i. onder alle kerkelijke Getijden], neque Scriptor, neque quilibet alius operarius, in Claustro vel in officina operari debet. » (Pars I, cap. 30; ed. Hergott, pag. 215).

(3) Bij wijze van curiositeit zij hier nog bijgevoegd, dat men eertijds, toen het veelal mode was, zijn geschriften in briefvorm te kleeden – zoo ontstonden bijv. de *Epistolaria* van Alcuinus, Lanfrancus, Petrus Venerabilis, Bernardus enz. — in sommige kloosters tijdens de 40-daagsche Vasten geen brieven schreef ; daarbij beriep men zich op het gezegde van Petrus Cellensis († 1180), dat in dien heiligen tijd niemand geschreven had dan Pontius Pilatus ! Vgl. A. de Santi, *Il cursus nella storia letteraria e nella liturgia* (Roma 1903), pag. 13, met verwijzing naar N. Valois, *De arte scribendi epistolas apud gallicos medii aevi scriptores rhetoresve* (Paris 1880), pag. 16-18. — Nog heden ten dage bestaat in sommige kloosters de gewoonte om in den Advent en in de 40-daagsche Vasten geen brieven te schrijven.

De opkomst der jongere kloosterorden met name die der Dominicanen (Predikheeren) en Franciscanen (Minderbroeders) bracht in het begin der 13ᵉ eeuw eenige wijziging in de denkbeelden omtrent het schrijven op Feestdagen.

Reeds aanstonds na hunne stichting wierpen beide orden zich midden in het intense wetenschappelijke leven, dat aan de kort voorafgegane stichting der Universiteiten zijn ontstaan dankte. Wel stond bij de bedelmonniken de arbeid aan eigen ziel en zaligheid en die van den naaste als 1ᵉ punt op het program, maar de beoefening der wetenschap sloot zich onmiddellijk daarbij aan als 2ᵉ punt; of liever, het 2ᵉ punt viel, zoo niet geheel, dan toch voor een groot gedeelte samen met het 1ᵉ, daar de beoefening der wetenschap een noodzakelijk vereischte was om met vrucht aan het heil van den naaste te kunnen arbeiden (1)

Bij dezen stand van zaken moest het vraagstuk omtrent het schrijven op Feestdagen noodzakelijk een nieuwe phase intreden. In de andere orden, alle verwant met den ouden stam der Benedictijnen, legde men zich niet zoozeer ex professo op de studie toe. De tijd werd op weekdagen doorgebracht niet alleen met handenarbeid, maar ook en vooral met zeer langdurige plechtigheden en koorgebeden in de kerk, en een omslachtig en tijdroovend ceremonieel bij alles wat de kloostergemeente in haar geheel binnen het klooster zelf had te verrichten. Dat dit laatste op Feestdagen nog meer tijd in beslag nam spreekt vanzelf; de weinige uren die daarvan nog overbleven werden besteed aan private godsdienstige oefeningen en aan recreatie.

Maar de levenswijze van Dominicanen en Franciscanen was een geheel andere. Het koorgebed met bijbehoorende plechtigheden werd bij beiden juist ingekort (2) ten gunste van de studie en de pastoreele werkzaamheid, terwijl de oefeningen binnen het klooster volgens een betrekkelijk sober ceremonieel werden geregeld. Al den overigen tijd besteedde men aan de studie. En als dan de Zondag of een Feestdag aanbrak, wat moest men dan met zijn tijd doen? Wel duurden de

(1) Ik stel hier de Orde der Franciscanen op één lijn met die der Dominicanen, en doe zulks met het oog op datgene, wat in de praktijk gebeurde. Wat den Ordesregel zelven aangaat, daarin was door St. Dominicus aan het belang der wetenschap een veel voornamer plaats geschonken dan door St. Franciscus.

(2) De Constituties der Dominicanen bepaalden reeds in 1228 uitdrukkelijk: « Hore omnes in ecclesia breviter et succincte taliter dicantur, ne fratres devotionem amittant et eorum studium minime impediatur». *Constitutiones antique ordinis fratum predicatorum* (an. 1228), Dist. I. § De horis et modo dicendi. ed. H Denifle, in *Archiv für Litteratur- und Kirchengeschichte des Mittelalters*, I (Berlin, Weidmann, 1885), S. 197. — En de Franciscanen namen krachtens hun Regel van 1223 het *Breviarium Romanae Curiae* aan, juist omdat het korter was dan het algemeen verspreide monastische Brevier der Benedictijnen. — Zie verder over het wetenschappelijk streven van Dominicanen en Franciscanen het artikel van Dr. Schoengen over *De ontwikkeling van het hooger onderwijs in de Middeleeuwen* in het *Annuarium der R. K. Studenten in Nederland*, Jg. 1907, blz. 29-188; vgl. vooral blz. 98-115.

geestelijke oefeningen dan wat langer, wel werd er wellicht wat langer recreatie toegestaan, maar om den overigen tijd in gebed en beschouwing door te brengen, zooals de oudere Orden dat deden, daartoe waren noch de Dominicanen, noch de Franciscanen opgeleid. Zij beoefenden immers bij uitstek het « werkende » leven, terwijl het « beschouwende » leven meer in de lijn van de oude Orden lag.

Het sprak dus vanzelf, dat de Dominicanen en Franciscanen ook op Feestdagen den beschikbaren tijd aan de studie besteedden, en dat zich dus aanstonds bij hen de vraag voordeed : Mogen wij bij onze studie dan ook schrijven ?

Bij het antwoord op deze vraag hield men zich in princiep aan den stelregel der oudere Orden : Het is verboden op Feestdagen te schrijven ; maar toch werd aan de studenten datgene toegestaan, wat voor hunne studie redelijkerwijze noodzakelijk was.

De oudste Constituties der Dominicanen, welke dagteekenen uit 1228, bepalen daarom alleen :

> « In diebus dominicis et festis præcipuis a quaternis scribendis [studentes] se abstineant [red. 1238-40 : contineant] (1).

Eenzelfde voorschrift ontmoet men bij de Franciscanen. Wel zijn hunne oudste constituties verloren gegaan, of althans nog niet teruggevonden, doch in het *Speculum disciplinæ ad novitios,* een ascetisch werkje uit de tweede helft der 13e eeuw, dat aanstonds na zijn verschijning een klassieke beteekenis in de orde heeft verkregen, en dat in casu ongetwijfeld de heerschende practijk weergeeft, leest men :

> « Sunt quaedam alia [exercitia] quæ in diem alteram differri possunt, ut est scribere in quaterno, tunicam virgis excutere, caput abluere cæteraque similia, a quibus est diebus dominicis et festis præcipuis abstinendum, ob sacri reverentiam temporis » (2).

Den studenten werd dus in beide orden wel toegestaan te schrijven, maar niet « in quaterno », d. w. z. zij mochten wel datgene schrijven wat onmiddellijk voor hun studie noodig was, bijv. aanteekeningen maken, verwijzingen en citaten bijschrijven, verbeteringen aanbrengen, enz., maar zij mochten geen « quaternen » schrijven, m. a. w. zij mochten niet schrijven in die cahiers, waarin zij den definitieven tekst van hunne bijgewerkte en aangevulde college-dictaten overschreven. Zij mochten dus het bij ieder studeerende voorkomende « krabbelwerk »

(1) *Constitutiones antique* etc. Dist. II. § De itinerantibus fratribus (I), ed. Denifle, *Archiv.* I. 225. Hetzelfde in *Archiv* V (Freiburg, Herder, 1889), S. 563 (redactie van 1238-40 door Raymundus de Peñaforte).

(2) *Speculum disciplinae ad novitios*, pars I, cap. 22, in *S. Bonaventurae opera omnia,* VIII (Quaracchi 1898), pag. 604, n. 2. Algemeen werd het werkje vroeger toegeschreven aan den H. Bonaventura, doch het is zeer waarschijnlijk vervaardigd door diens secretaris Bernard de Bessa († omstr. 1290). Vgl. *S. Bon. Opera*, t. c., p. XCV-XCVIII.

wel verrichten, maar zij mochten op Feestdagen er niet officieel « eens voor gaan zitten », of zooals wij dat meer in den stijl uitdrukken, « in 't net » gaan schrijven.

Maar hier verwacht ik een interpellatie omtrent mijn eigenaardige verklaring van het woord « quaternus ». Inderdaad ik moet bekennen, dat het woord « quaternus » (caternus, quaternio enz.) nòch bij Ducange, nòch bij Brinckmeier, Wattenbach e. a. voorkomt in den zin dien ik er aan geef, nl. bijgewerkt en in 't net geschreven collegedictaat. Maar toch meen ik mijn gevoelen uit eenige parallel-plaatsen te kunnen bevestigen.

1° De reeds aangehaalde constituties der Dominicanen, zoowel die van 1228 als de latere redactie van 1238-40 zeggen elders : « Studentes aliquam spetialem fratrem habeant, sine cuius licentia non scribant quaternos, nec audiant lectiones, et que circa eos in studio corrigenda viderit corrigat » (1). Een « quaternus » was dus voor een student iets speciaals, iets waarvoor hij afzonderlijk permissie moest vragen aan zijn magister, voordat hij er aan mocht beginnen (2).

2° Eveneens vind ik het woord « quaternus » gebruikt in de kapittelbesluiten van het generaal-kapittel der Dominicanen, dat ten jare 1243 te Parijs gehouden werd. In het jaar 1240 had bisschop Wilhelm van Parijs in overleg met de professoren der Universiteit aldaar eenige dwalingen veroordeeld, en daarom bepaalde het voornoemde kapittel : « Item. errores condempnatos per magistros Parisienses. fratres omnes abradant de caternis » (3). En in 1256 werd dit besluit nog eens vernieuwd met deze woorden : « Item iniungimus omnibus fratribus sicut eciam olim iniunctum fuit. quod articulos condempnatos per episcopum et magistros Parisienses. deleant de scriptis suis in quibuscumque fuerint » (4). Uit de vergelijking van deze twee kapittelbesluiten blijkt dus ook weer, dat met « quaternus » een bijzonder soort van geschrift bedoeld wordt.

3° Een andere plaats waar het woord gebruikt wordt, vindt men bij den Franciscaan Rogerius Baco († 1294), waar hij met zijn gewone scherpe openhartigheid zegt : « De seculiere geestelijkheid waagt het niet de *Sententiæ* [van Petrus Lombardus] te doceeren, noch te promoveeren, noch een les of een disputatie of een predikatie te houden « nisi per

---

(1) *Constitutiones antique* van 1228 en 1238-40 in *Archiv*, resp. I. 122 en V. 562.

(2) En daar was reden voor; al was het maar alleen om te verhinderen, dat een of ander onhandig student in zijn *Reportata* (zie onder, blz. 111 noot 4) op naam van zijn leermeester allerlei absurditeiten schoof. Daarbij komt nog, dat het perkament duur was, en er dus moest worden gewaakt, dat het niet nutteloos door wetenschappelijk minder-bedeelden werd verbruikt.

(3) *Monumenta Ordinis Fratrum Praedicatorum historica*, ed. B. Reichert, III Romae 1898), pag. 27.

(4) *Monumenta*, 1 c., pag. 80.

quaternos puerorum in dictis ordinibus », d. w. z. dan uit de college-dictaten van de Franciscanen en Dominicanen (1). In een anderen zin kan immers het woord « quaternus » ook hier niet worden uitgelegd (2).

Overigens past de boven aangegeven beteekenis : een in 't net geschreven college-dictaat, geheel in de palæografische gegevens, welke de bekende Pater Ehrle, S. J. verschaft, omtrent de middeleeuwsche theologische handschriften (3). De studeerenden gebruikten twee soorten van schrift : het voor ons bijna onleesbare cursief-schrift en het bekende — door Ehrle zoo genoemde — fractuur-schrift (4). Het eerste gebruikte men voor zijn private aanteekeningen, voor al datgene wat ook wij, 20e-eeuwers, « in klad » schrijven ; waar dus niemand anders iets mee noodig heeft. Maar zoodra men zijn geschriften voor 't publiek moest brengen, hetzij men daaruit zelf moest doceeren — men bedenke, dat reeds een Baccalaureus in de Middeleeuwen verplicht was lessen te geven onder toezicht van zijn meester — hetzij men ze ten algemeenen nutte wilde uitgeven, dan moesten ze natuurlijk goed leesbaar zijn, deels uit praktisch oogpunt, omdat men anders onder het les geven uit zijn eigen schrift niet wijs kon worden, deels ook omdat de usance wilde, dat alleen die geschriften als voor 't publiek uitgegeven werden beschouwd, welke in fractuur-schrift waren geschreven.

Met dit laatste wil ik natuurlijk in geenen deele beweren, dat « in 't net-schrijven » paleografisch genomen, gelijk stond met « fractuur-schrift-schrijven » ; immers, men kon ook wel in cursiefschrift in 't net schrijven. Maar het ligt voor de hand, dat, practisch genomen, voor het in 't net-schrijven de meest gebruikte lettersoort het fractuur-schrift was.

Na dit intermezzo keeren wij weer terug tot ons onderwerp.

Wij hebben dus gezien, dat de Dominicanen en Franciscanen onder invloed van de bij hen op den voorgrond staande wetenschap, het verbod van op Feestdagen te schrijven voor de studenten beperkten tot het « scribere in quaterno ». Wij kunnen daar tevens uit afleiden, dat het a fortiori aan hun eigenlijke « scriptores » verboden bleef op Feestdagen te werken, evenals dat in de oudere Orden het geval was.

---

(1) *Fr Rogeri Bacon opera quædam hactenus inedita*, Vol I, ed. Brewer (London 1859): *Compendium studii philosophiæ*, Cap. V, p. 428 f.

(2) Paoli-Lohmeyer. *Grundriss zu Vorlesungen über Lateinische Palæographie und Urkundenlehre*, II (Innsbruck 1895), S 133 zegt : « In der italienischen Sprache des Mittelalters dehnte sich die Bedeutung von quaderno noch weiter aus und wurde zuletzt in der amtlichen Sprache gleichbedeutend mit Buch ». Deze beteekenis nadert het dichtst bij die welke ik boven heb voorgesteld. Ook Conrad de Mure schijnt onder « quaternus » een boek te verstaan waar hij zegt : « Alia manus requiritur in quaternis scribendis et alia in epistolis ». Zie Wattenbach, *Das Schriftwesen im Mittelalter*, 3e Aufl. (Leipzig 1896). S 297

(3) F. Ehrle, *Das Studium der Handschriften der mittelalterlichen Scholastik* in het *Zeitschrift für katholische Theologie*, VII (Innsbruck 1883), S. 17-20

(4) Hiermede bedoelt Ehrle de zgn. scriptura scolastica, welke zich kenmerkt door haar spitsen vorm en haar legio van afkortingen.

Thans komen wij aan de middeleeuwsche Moraal-theologanten, welke ex professo over het schrijven op Feestdagen spreken in hunne zgn. *Summae casuisticae,* waarin volgens alfabetische slagwoorden allerlei oplossingen werden gegeven, meerendeels voor bepaald omschreven gevallen (casus). Onder hen vermelden wij de twee voornaamsten : Bartholomaeus a S. Concordio en Angelus de Clavasio. Andere theologanten behandelden het onderwerp in hun preeken, zooals bijv. de H. Bernardinus van Siëna en Hendrik Herp. Weer anderen vlochten de kwestie in tusschen ascetische verhandelingen zooals Joannes ab Hagen (de Indagine) en de bekende Windesheimer Joannes Mauburnus. Zelfs waren er geleerden, die afzonderlijke traktaten schreven over schrijvers van boeken en alles wat dezen betrof, en die dan natuurlijk ook de vraag omtrent het schrijven op Feestdagen behandelden, gelijk de bekende Joannes Gerson en Joannes Trithemius deden. Alle genoemde schrijvers zullen wij in 't kort op dit punt nagaan, en hier en daar nog een of anderen theologant, die voor ons van minder beteekenis is, memoreeren, voor zoover hij iets van belang mocht opleveren.

De *Summa Pisana* (kortweg *Pisanella* geheeten) van den Dominicaan Bartholomæus a S. Concordio of van Pisa († 1347), welke in de 14e en 15e eeuw gold als een der meest gezaghebbende Summæ casuisticæ, stelt zich de vraag : « Utrum in festis liceat scribere ? », en geeft daarop ten antwoord :

> « Respondeo secundum Wilhelmum : Non licet scribere in aliquo grandi [op groote schaal] ut de quaterno ad quaternum. Sed scolaribus lectiones suas notare et sermones, et in lectionibus libros corrigere licet. Non autem liceat, etiam circa prædicta, locare operas suas et pro pretio facere, sed tantum spiritualiter et sine pretio » (1).

Curieus is hier de uitdrukking « (scribere) de quaterno in quaternum » tegenover de vroegere « scribere in quaterno » of « scribere quaternum ». De jongere theoloog behoudt het woord van den oudere, maar hij geeft daaraan bijna onopgemerkt een andere beteekenis. Vroeger was verboden het « scribere in quaterno », d. w z. in 't net schrijven, onverschillig of het op groote of kleine schaal gebeurde ; thans, een eeuw later, is verboden het « scribere de quaterno in quaternum », dat is : veel schrijven, op groote schaal schrijven, van het eene katern in het andere, onverschillig of het in 't klad was of in 't net. Het oude « quaternus » had de beteekenis van : in 't net geschreven college-dictaat, het jongere « quaternus » krijgt weer de gewone, algemeene beteekenis

(1) *Summa fratris Bartholomaei de S. Concordio* (Summa Pysana), ed. s. n. l. et a. (Hain * 2524 [Spirae, P. Drach] ; Copinger, I. 76 [1480 ?]), fol. 104 r, i. v. Feriae, n. 11 — Welke Wilhelmus door de *Summa Pisana* als gezag wordt aangehaald, kon ik niet achterhalen. Noch in de werken van Wilh. Alvernus († 1249), noch in de *Summa aurea* van Wilh. Antissiodorensis († c. 1230), noch in het *Speculum iudiciale* van Wilh. Durandus († 1296), vond ik tot nu toe iets ter zake dienende.

van « katern » (cahier, Heft) terug (1). En dat werkelijk het jongere « quaternus » in de *Summa Pisana* deze beteekenis heeft, blijkt niet alleen uit het voorafgaande æquivalent « in aliquo grandi », maar ook daaruit, dat latere theologen, bijv. de *Summa Angelica*, in plaats van « de quaterno in quaternum » spraken van : « de quinterno in quinternum ».

Met dat al was de verzachting van het verbod om op Feestdagen te schrijven weer wat verder gekomen. Franciscanen en Dominicanen deden den eersten stap op dien weg, door aan hunne studenten datgene te veroorloven, wat voor de studie nu eenmaal onmisbaar was, nl. het in-klad-schrijven. De *Summa Pisana* zet den tweeden stap, door alleen deze grens te stellen : de studenten mogen niet te veel schrijven.

Maar tegelijk geeft de *Pisana* nog een ander voorschrift : het is verboden voor geld te schrijven, ook al is het voor studiebelangen (« etiam circa prædicta »). Vanwaar dit verbod, dat wij toch bij Franciscanen en Dominicanen niet hebben aangetroffen ?

De verklaring ligt in het karakter, dat de *Summa Pisana* als moraaltheologisch werk had. De Constituties der Dominicanen en de voorschriften der Franciscanen richtten zich uitteraard uitsluitend tot de leden der Orde. En daaronder vond men geene eigenlijk gezegde loonschrijvers, daar noch Dominicanen noch Franciscanen, minstens in den regel, boeken schreven voor geld. Daarom spraken zij dan ook niet van het verbod om op Feestdagen voor geld te schrijven. Daarentegen richt de *Summa Pisana* zich tot allen, die met pastoreele bediening waren belast, meer speciaal dus tot biechtvaders en predikanten, die uit den aard van hun ambt met loonschrijvers in betrekking kwamen, hetzij zij over hunne gewetens moesten oordeelen in den biechtstoel (2), hetzij zij hen moesten onderrichten van af den predikstoel. Daarom geeft de *Pisana* dus uitdrukkelijk aan, dat men op Feestdagen niet voor geld mag schrijven.

Ten slotte nog een enkel woord over datgene wat de *Summa Pisana* zegt bij de vraag, wat de studenten wèl mogen schrijven en wat niet. « De studenten mogen, zegt zij, hunne lessen en hunne voordrachten schrijven, en in de lessen hunne boeken verbeteren ». Ook met deze woorden wordt dus, vooral als men ze beschouwd in verband met het voorafgaande « quaternus » in zijn nieuwe beteekenis, geen onderscheid gemaakt, of de studenten in 't klad of in 't net willen schrijven. Zoo-

---

(1) Vgl. E. Brinckmeier, *Glossarium diplamaticum* (Hamburg 1855), i. v. Quaterne, Quaternio ; W. Wattenbach, *Das Schriftwesen*, S. 178. — Over het algemeen is de palaeographie van de 13[e] en 14[e] eeuw bij Wattenbach stiefmoederlijk bedeeld, wat te meer te betreuren is, omdat in onze bibliotheken tal van hss. uit die eeuwen berusten.

(2) Sommige loonschrijvers – daar waren rare snaken onder — onderzochten hun geweten op dit punt bij voorkeur in 't publiek, en schreven aan het eind van hun hs. : « Hoc opus exegi, festum sepissime fregi. » Vgl. Wattenbach, *Schriftwesen*, S. 505.

lang zij maar niet te veel schrijven is de zaak in orde (1). En dit laatste wordt daarna nog eens in herinnering gebracht door de woorden « sed tantum spiritualiter » (2), d. w. z. men behoude bij het schrijven toch steeds zijn geestelijke belangen voor oogen, in casu : dat de Feestdag een dag is, die in de eerste plaats aan God behoort te worden toegewijd.

Ruim een eeuw na *Summa Pisana* verscheen de *Summa Angelica* van den Franciscaan Angelus de Clavasio († 1493), welke tot in de 17^e^ eeuw een der meest verspreide en meest gezaghebbende casuistische Summae bleef (3). De algemeene karaktertrek van deze Summa, dat zij zich nauw aansluit aan de *Pisana*, blijkt reeds uit de woorden, waarmede zij de kwestie over het schrijven op Feestdagen bespreekt. Zij zegt nl. :

> « De scriptoribus respondeo quod scholaribus lectiones suas seu recolectas (4) notare (scribere), vel sermones, aut legendo libros corrigere non est illicitum, dummodo non nimis intendant huiusmodi, sicut qui de

(1) Dat datgene wat op het punt van schrijven werd toegestaan, toch steeds matig moest gebeuren, wordt nog eens uitdrukkelijk in herinnering gebracht door den H. Bernardinus van Siëna († 1444), in zijn preek *De observantia Sabbathi*, waar hij zegt: « Scriptoribus.. non licet pro pretio scribere aut magnam scripturam facere. Scholaribus tamen licet... temperate scribere suos sermones et lectiones, et in lectionibus libros colligere [=corrigere] et similia parva ». S. Bernardini Senensis *Quadragesimale de Evangelio æterno*, Sermo X, art. 2, cap 3, quaternarius 4 (ed. Basileae, Nic. Kessler, s. a. [Hain * 2828]), fol. f. 4 v. col. 2.

(2) Ofschoon het niet direct van belang is voor dit opstel, vestig ik toch de bijzondere aandacht op dit woord « spiritualiter », daar het. zooals blijken zal, eenzelfde lot onderging als het woord « quaternus ». Ook de term « spiritualiter » bleef, althans in zijn stamwoord, bij de volgende theologen behouden, maar kreeg evenals « quaternus » een andere beteekenis. In de geschiedenis van beide woorden weerspiegelen zich op eigenaardige wijze de twee groote princiepen, die iedere katholieke theoloog steeds voor oogen moet hebben : aansluiting aan het overgeleverde en aanpassing aan nieuwe toestanden.

(3) Luther noemde ze de « Summa plus quam diabolica », en liet ze in 1520 tegelijk met de excommunicatie-bul van Leo X en het *Corpus iuris canonici* publiek verbranden.

(4) Het woord « recolectae » (recollectae) komt nòch bij Ducange, nòch bij Wattenbach voor in eene beteekenis, welke in den zin van het citaat past. Het beteekent in casu hetzelfde als « reportata », waarmede de dictaten werden bedoeld, welke van mondeling voorgedragen lessen of preeken werden gemaakt. Het waren dus « verslagen » (vgl. het hedendaagsche woord « reporter, rapporteur ». Vgl. ook Wattenbach, *Schriftwesen*, S. 564 f., vooral S. 564, Anm. 3, waar het explicit voorkomt : « Recollecta ista... reportavi in univ. studii Colon. 1477 »). Sommige werken van schrijvers bezit men slechts in « reportata », bijv. het *Scriptum Parisiense* van Joannes Duns Scotus († 1308). Vgl. *S Bonaventurae Opera omnia*, I (Quaracchi 1882), p. LIV, col. 2. — De middeleeuwsche studenten werkten hun « reportata » meermalen zelf uit en plaatsten dan den naam van hun meester erboven in dezer voege : « secundum Bonaventuram », « secundum Franciscum Mayronis » enz. Dit is een van de oorzaken, waarom men in de handschriften zoo menigmaal geheel verschillende redacties vindt van tractaten, die toch steeds op den naam van denzelfden schrijver staan. Vgl hierbij Fidelis a Fanna, *Ratio novae collectionis operum omnium S. Bonaventurae* (Taurini 1874), pag. 69. Zie ook boven, blz. 107, de noot over het woord « quaternus ».

quinterno ad quinternum scribunt, vel [dummodo] non faciant causa lucri habendi. Et [idem dicendum] de pictoribus qui diebus festivis, ut addiscant, stant in ecclesiis ad designandum [om te teekenen]. Scribere tamen spiritualia et propter spiritualem causam non est illicitum, etiam in quantitate » (1).

In hoofdzaak stemt de *Angelica* geheel overeen met de *Pisana*: het is verboden voor geld te schrijven; de studenten mogen met de pen arbeiden, zoowel in klad als in 't net; men mag echter niet te veel schrijven « zooals van het eene kwintern in het andere » (zie boven, blz. 110), enz.

Maar nu volgt er iets eigenaardigs. De *Pisana* had gezegd, dat men op een Feestdag toch altijd « spiritualiter » moest schrijven; d. w. z. bedenkende dat de Feestdag een dag des Heeren was. De *Summa Angelica* behoudt hetzelfde stamwoord « spiritualis », maar geeft er behendig een anderen draai aan, en zegt: « Het is echter niet verboden geestelijke zaken te schrijven en om een reden van geestelijken aard, ook al is het veel ».

Hier hebben we dus een geheel nieuwe kwestie. De *Summa Angelica* breidt plotseling den gezichtskring uit tot het karakter zelf der boeken die men schrijft, en tot het doel waarmede men arbeidt, en zegt, dat men geestelijke zaken, of om een of ander geestelijk doel op Feestdagen zelfs « op vrij groote schaal » mag schrijven. Daarvan had de *Summa Pisana* met geen woord gesproken. Vanwaar dus deze nieuwe conclusie?

De verwijderde oorzaak lag ongetwijfeld in de nieuwe geestesstrooming, welke intusschen in Europa was ontstaan. De naaste oorzaak moet echter gezocht worden in het werkje van den beroemden Joannes Gerson: *De laude scriptorum*.

Over beide oorzaken een enkel woord.

De hooge vlucht, welke de wetenschap sedert de 13ᵉ eeuw in kerkelijke kringen had genomen, had ook hare schaduwzijde. De wereld was vol juristen en artisten (philosofen). In alle geslepenheden der advocaterij was men ingewijd, mitsgaders in alle mogelijke haarkloverijen en distincties, welke een 15ᵉ eeuwsch philosoof vermocht uit te denken. Maar de geest was er in kerkelijke kringen niet op vooruitgegaan. Het bederf onder geestelijken en leeken, onder de eersten wel het meest, schoot al dieper en dieper wortel, en maakte ten slotte in het begin der 16ᵉ eeuw eene operatie noodzakelijk, die wel pijnlijk was, maar die toch weer het begin vormde van een gezond bestaan.

Intusschen waren er echter mannen opgestaan, die inzagen dat het

---

(1) *Summa Angelica*, Venetiis, Nic. Franckfort, 1487 (Hain *5383; Copinger, I. 169), fol. 140 r-v, i. v. Feriae, n 31. — Copinger teekent bij Hain aan: « *netijs Deo gratias* should be *netisj* || *Deo gratias* ». In mijn exemplaar staat echter *netijs* || *Deo gratias*. Is *netisi* bij Copinger een drukfout?

zóó niet gaan kon, en die niet als zoovele anderen, hard riepen om « hervorming » en zelf niets deden, maar die begonnen met zichzelven te hervormen, ten einde de noodige kracht te verkrijgen om ook anderen op betere banen te leiden. De Franciscanen met hun machtige « Observantie » (eind 14^e eeuw), de Benedictijnen met hunne Congregatie van Bursfeld (omstr. 1440), en vooral de Broeders van het Gemeene Leven met de hun verwante Windesheimers (eind 14^e eeuw), deden bovenmenschelijke pogingen om te redden wat te redden viel. Vandaar in bijna geheel Europa een vernieuwde opbloei van het geestelijk element, een forsche poging om het inwendige leven der Kerk te hervormen en te hernieuwen.

De invloed van dit streven deed zich natuurlijk aanstonds op het gebied van het boekwezen gevoelen In geen tijdvak werden zooveel nieuwe geestelijke tractaten geschreven, en nog veel meer oudere overgeschreven, dan op het eind der 14^e en gedurende geheel de 15^e eeuw. En het was dus ook geen wonder, dat ook nieuwe practische vraagstukken zich voordeden, niet alleen in 't algemeen omtrent het schrijven van boeken, maar ook omtrent de vraag, of men op Feestdagen geestelijke boeken mocht overschrijven. Onder de Karthuizers, die in de 14^e-15^e eeuw ongeveer de eenigen waren, onder wie het bederf geen groote afmetingen had genomen, en die vooral toentertijd een groote, doch maar al te weinig bekende werkzaamheid op ascetisch gebied aan den dag legden, werd in het begin der 15^e eeuw de vraag gesteld, of men op Feestdagen geestelijke boeken mocht schrijven. Dat er dan niet voor geld mocht geschreven worden, wist men wel, en dat men ook, als de studie het eischte, met de pen mocht arbeiden, was ook genoegzaam bekend. Maar het was de vraag, of men geestelijke werken mocht overschrijven (1).

Over dit punt waren de Karthuizers, die het moederklooster der Orde, La Chartreuse bij Grenoble bewoonden, het onderling niet eens, en daarom nam een van hen zijn toevlucht tot den vromen en geleerden Kanselier der Parijsche Universiteit, Joannes Gerson († 1429) en stelde hem deze vraag : « Si liceat diebus festivis scribere devotionis libros gratis ? » Mag men op Feestdagen werken van geestelijken aard schrijven als men er geen geld voor vraagt ?

Daarop gaf Gerson een uitvoerig antwoord in zijn werkje *De laude scriptorum*, waarin hij alles wat de schrijvers, vooral uit godsdienstig oogpunt, betreft in den breede uitwerkt, met de noodige verdeelingen en onderverdeelingen, zooals dat in dien tijd gebruikelijk was, en op grondslag van het volgende versje :

(1) Daar de Karthuizers een zoogenaamd « beschouwend » leven leiden, hadden zij voor hunne kloosters voor het meerendeel slechts ascetische werken noodig. En zij schreven ook bijna geen andere werken dan ascetische, zooals men bij de Karthuizerbibliografen, Bostius, Petræus, Morotius [Morozzi] enz. kan zien.

Prædicat atque *studet* scriptor; *largitur* et *orat.*
Affligitur, sal dat, fontem lucemque futuris.
Ecclesiam *ditat, armat, custodit, honorat,*

welks 12 gecursiveerde woorden hij met commentaren voorziet, het nut van het boeken-schrijven van alle zijden toelicht (1).

Op de eigenlijke vraag, die de Karthuizer hem had voorgesteld : « Si liceat diebus festivis scribere devotionis libros gratis? » antwoordt Gerson :

> « Denique nihil impedit... libros seu tractatulos vel codicillos (2) devotionis scribere diebus festivis, habito moderamine quale sapiens iudicabit in hoc opere, quod utique non servile censendum est »(3).

Voorgoed had hiermede de gezaghebbende Gerson uitgemaakt, dat het schrijven van geestelijke boeken en verhandelingen geen slafelijk werk was op Feestdagen, mits men zich op verstandige wijze matigde.

Welke waarde men aan Gerson's werkjes in geheel Europa hechtte, kan iedereen nagaan, die de handschriften-catalogen en de bibliografische werken over incunabelen en post-incunabelen wil inzien. En ongetwijfeld is de bovenvermelde oplossing van Gerson van invloed geweest op de *Summa Angelica*, waar zij leert, dat men op Feestdagen zonder gewetensbezwaar geestelijke werken mag overschrijven « etiam in quantitate », ook al is het wat veel.

Nog sterker drukt zich op dit punt uit de *Summa Sylvestrina* van den Dominicaan Sylvester Prieiras († 1523), de laatste Summa casuistica der Middeleeuwen, die tevens een samenvatting is van alle voorgaande. Zij verklaart :

> « Spiritualia autem scribere ad spiritualem finem, etiam in quantitate magna, licitum est », d. i. Geestelijke werken schrijven met een geestelijk doel, ook in groote hoeveelheid is geoorloofd (4).

Maar natuurlijk stellen èn de *Angelica* èn de *Sylvestrina* beiden de beperking : mits de Zondagsheiliging daardoor niet op den achtergrond gerake. Zij spreken dat wel niet precies op deze plaats uit, maar toch meermalen elders in hunne « casus » over de Zondagsheiliging.

Dat de oplossing van Gerson ook in de kloosters met gretigheid werd aanvaard, spreekt vanzelf. Alle ascetische schrijvers die na hem

(1) Een kort overzicht van Gerson's werkje zou ons te ver voeren. Wellicht zou het echter, tegelijk met het bijna gelijkluidende werkje van Joan Trithemius, *De laude scriptorum manualium*, te gelegener tijd stof kunnen leveren voor een afzonderlijk opstel.

(2) Met « codicillos » zijn de zgn « rapiaria » bedoeld, boekjes waarin de middeleeuwsche kloosterlingen de teksten uit Heilige Vaders enz. die hen aanstonden, plachten op te teekenen.

(3) Zie Joh. Gerson, *De laude scriptorum*. in *Joh. Gersonis Opera omnia*, ed. Dupin, II (Antverp. 1706), col. 703.

(4) *Summa Sylvestrina ... a R. P. Sylv. Prieirate .. edita*, i. v. Dominica, 5°, (Antverp., Plantin., 1569), t. I, p. 271, col. 2.

de bewuste vraag behandelden, beriepen zich op den vromen Parijschen Magister, hetzij zij hem bij name noemen of niet.

Onder deze laatsten behoort de Karthuizer-Prior Joannes (ab) Hagen of de Indagine, die in 1475 te Erfurt overleed, en wiens werkje : *De gravaminibus* (of ook *De regimine*) *religiosorum*, te Zwolle omstreeks 1480 gedrukt werd. In het 26e Hoofdstuk : « De laude scriptorum sacrae scripturæ » zegt hij :

> « Potest etiam diebus festis scribere monachus aut alius pro devotione devotos codicillos sine violatione Sabbathi [van de Zondagsrust], dummodo divina non negligat.... Quia scribendo devotas materias modo illo non violat Sabbathum sed adiuvat illud, quia etiam orat scribendo. Nam mens ad divina transit quæ devota scribit.... » (1).

Vervolgens gaat hij voort met den lof der copiïsten te verkondigen, prijst evenals Gerson de Broeders van het Gemeene Leven en de Windesheimers, omdat zij goede boeken schrijven, herhaalt Gerson's versje, dat wij boven hebben gegeven, en resumeert diens commentaren daarop, doch steeds zonder Gerson bij name te noemen. Zelfs volgt hij zijn leidsman zóó nauwkeurig, dat hij evenals deze, heelemaal nalaat er aan te herinneren, dat men op Feestdagen niet voor geld mag schrijven. Bij Gerson is dat verklaarbaar, want de hem gestelde vraag luidde : « Si liceat... gratis » ; maar voor onzen Karthuizer is dit wel een gevaarlijke lapsus, daar hij in hetzelfde hoofdstuk uitdrukkelijk verklaart, dat arme kloosters in hun onderhoud kunnen voorzien door boeken te verkoopen.

Een ander asceet, de bekende Windesheimer Joannes Mauburnus (Mombaer, Momburnus), die in 1503 stierf, sluit zich geheel bij Gerson en Joannes Hagen aan, of liever hij drukt zich nog een beetje sterker uit, en zegt :

> « Utrum festis diebus liceat scribere de quaternione in quaternionem libellos devotionis ?... [Respondeo cum Gersone et Jo. Hagen] quod non modo liceat, sed cum multo merito expediat, habito moderamine quale sapiens iudicabit, ne divina meliora omittat... » (2).

(1) Joan. Hagen, *De diversis gravaminibus religiosorum*, cap. XXVI (ed. s. n. l. et a. [Zwolle, P. van Os, omstr. 1480 ; Campbell, n. 906], fol. e 6 v, ss). Het colophon zegt : « Explicit tractatus *de regimine* religiosorum ». – Op naam van Joan. (ab) Hagen, ook wel genoemd Joannes de Indagine, staan niet minder dan ongeveer 492 werkjes. En onder die 492 komt het hier aangehaalde toevallig niet voor ! Men zou dus met recht kunnen vragen of het wel van hem is. Joannes Mauburnus († 1503) schrijft echter dit werkje reeds aan Joan. Hagen toe, maar het is de vraag, of hij dit soms doet op gezag van den Zwolschen druk. F. Falk maakt in het *Centralblatt für Bibliothekswesen*, XV (1898), S. 118 niet het minste bezwaar, om het werkje op Hagen's naam te plaatsen.

(2) Joan. Momburni *Rosetum exercitiorum spiritualium*, Tit. IV, alphabeto 13° (ed. Parisiis 1510), fol. f. 7 r, col. 1. Tot mijn verwondering is Mauburnus de eenige Windesheimer, die, voor zoover mij bekend is, over het schrijven op Feestdagen spreekt. Zelfs Gerard Zerbolt van Zutfen († 1398), die niet alleen in zijn *De reformatione*

Hiermede was bijna het hoogtepunt bereikt. Het was nu niet alleen meer geoorloofd, maar het was zelfs nuttig en zeer verdienstelijk op Feestdagen te schrijven. Let wel : « zeer verdienstelijk », niet omdat het juist op Feestdagen gebeurde — anders komen we weer in handen van Dr. Meinsma — maar in tegenstelling met de bewering, dat het ongeoorloofd zou zijn op Feestdagen te schrijven.

Eindelijk komen wij aan het krachtige pleidooi, dat de Spanheimsche Benedictijner-abt en polygraaf Joannes Trithemius († 1516) houdt voor het schrijven op Feestdagen. « An liceat monachis festis diebus scribere ? » vraagt hij in het 11^e^ Hoofdstuk van zijn werkje *De laude scriptorum manualium*. En daarop antwoordt hij :

> Met Gerson verklaar ik, dat men op Feestdagen gerust geestelijke boeken mag schrijven, en ik voeg erbij, dat een kloosterling, die uit gehoorzaamheid op Feestdagen schrijft, niet beangst behoeft te zijn, mits hij datgene, waartoe hij op een Feestdag verplicht is, zooals het bijwonen van de Mis en het goed bidden der Kerkelijke Getijden behoorlijk heeft volbracht. En daar wij zwakke menschen zijn, die niet lang in geestelijke beschouwing kunnen doorbrengen, is het beter, dat wij onzen tijd besteden aan het schrijven, dan bijvoorbeeld aan nuttelooze gesprekken. Daarenboven, door schrijven onderwijzen wij niet alleen ons zelven, maar ook het nageslacht. Een schrijver leert door zijn schrijven aan anderen, hoe zij het goede moeten doen, evenals een predikant dat doet met het woord. Welnu, als een predikant mag preeken, zou dan een ander niet mogen schrijven ?... Maar zij die voor geld schrijven, hoe nuttig de zaak zelf die zij schrijven ook moge zijn, moeten zich op Feestdagen van dezen arbeid onthouden, want dan dient het slechts tot aardsch gewin, en is het dus een slafelijk werk (1).

Met zijn gewone, forsche zeggingswijze leert ons de geleerde Abt van Spanheim dus hetzelfde als Gerson en alle andere theologanten en asceten welke na Gerson ons onderwerp hebben behandeld. Maar toch meen ik dat Trithemius, ofschoon niet met woorden, dan toch met zijn

---

trium virium animæ, Cap. 39, maar ook in zijn *De spiritualibus ascensionibus*, Cap. 67, handelt over den handenarbeid, en daarbij zoowel het schrijven voor geld als de Zondagsrust aanroert, zwijgt er niettemin geheel over. Ook in de Constituties der Broeders van het Gemeene Leven, die toch als « Fratres de penna » wel moesten weten, wat men over het schrijven op Zondagen te houden had, vindt men niet de minste aanduiding daarover. Ik onderzocht daarvoor speciaal de Constituties van het Fraterhuis te Zwolle, welke Dr. Mich. Schoengen binnenkort zal uitgeven in zijn *Kroniek van het Fraterhuis te Zwolle (Werken van het Historisch Genootschap te Utrecht*, N° 13), Bijlage II, en de *Statuten der Congregation im Lüchtenhofe*, welke Dr. R. Doebner heeft gepubliceerd in zijn *Annalen und Akten der Brüder des gemeinsamen Lebens im Lüchtenhofe zu Hildesheim (Quellen.... zur Gesch. Niedersachsens*, Bd. IX), Hannover 1903, S. 206-245. Ook tal van andere werken afkomstig uit den kring van Deventer en Windesheim doorzocht ik zonder resultaat.

(1) Zie *Johannis Trithemii... opera spiritualia*, ed Joan. Busaeus, S. J. (Mainz 1605), pag 754-755. Het boven gegeven citaat behelst slechts een gedeeltelijke en vrije, doch zingetrouwe vertaling van den Latijnschen tekst.

bedoeling verder gaat dan zijn voorgangers. Want wat verstaat Trithemius onder « geestelijke boeken » ? Alle boeken die niet alleen direct, maar ook indirect kunnen strekken ter eere Gods? Ik meen van ja. En daaruit volgt dan, dat Trithemius ook profane werken tot de « geestelijke boeken » rekent, indien zij maar eenigermate tot Gods eer kunnen bijdragen. Dit zegt hij dan ook in het 10e Hoofdstuk van zijn werkje, onder het opschrift : « De materia quam scribant [monachi] », waar hij behandelt de vraag : « Wat moet een monnik schrijven » ? Hij antwoordt :

> Vooreerst alles wat goed is voor geloof of zeden. Maar ook profane schrijvers moeten gecopieerd worden, want de kennis daarvan is voor ons zeer noodzakelijk, opdat wij onze eigen godsdienstige geschriften goed kunnen verstaan. Dat deden de ouden ook. En ofschoon voor den monnik voornamelijk vier dingen noodig zijn : Theologie, Muziek, Rechten en de Ars computistica (Tijdrekening), moeten de copiïsten er toch aan herinnerd worden, dat zij de profane schrijvers niet voor nutteloos mogen houden (1).

Uit den mond van een hartstochtelijk boekenliefhebber en boekenverzamelaar als Trithemius was, klinken zulke woorden als een welluidend protest tegen die asceten van zijn tijd, welke, als zij over de wetenschap te spreken kwamen, alleen oog hadden voor de schaduwzijden.

Breedvoerig hebben wij thans de leer der Middeleeuwen nagegaan omtrent het schrijven op feestdagen, en hier en daar kunnen wijzen op de geleidelijke verzachting, welke in dit punt intrad. Maar hoe de opvattingen ook werden gewijzigd, bij allen stond dit eene princiep vast : Het is verboden op Feestdagen VOOR GELD te schrijven En — om nu tot ons eerste punt terug te keeren — dit is het juist, wat wij moesten bewezen hebben ter verklaring van de befaamde explicits : « Dit boec is veel op heylige dagen gescreuen » en dergelijke.

Men redeneerde dus zoo : Op Feestdagen mag ik niet voor geld schrijven. Maar als nu dit handschrift, waaraan ik op Feestdagen geschreven heb, naderhand eens verkocht werd, dan zou men voor dezen arbeid tóch geld ontvangen. En daar dit niet geoorloofd is, ben ik verplicht in dit boek aan te teekenen, dat ik op Feestdagen eraan gearbeid heb, opdat eenieder wete, dat dit boek niet mag verkocht worden.

Op grond van deze redeneering teekende men dus met angstvallige bezorgdheid aan : « Dit boeck is op heilighen dage gescreuen, daerom en moet men dat niet vercopen » (hs.-Haarlem), of : « Ende men selt

(1) *Ed. cit.*, pag. 753-754.

niet vercopen want het veel op heilighe daghen ghescreuen is » (hs.-Weert).

En omdat, zooals het spreekwoord zegt, de heler net zoo goed is als de steler, schreef men er nog bij : « Niemant en macht copen noch vercopen sonder sonde » (hs.-Mus. Meerm.-Westreen.) (1).

Maar nu kan de vraag gesteld worden : Was die redeneering theologisch genomen in orde ? Welk theologisch principe eischte, dat op zoo'n boek voor eeuwig een servituut werd gelegd, een last, die niet alleen op het levende geslacht, maar ook op het verste nageslacht bleef drukken ?

Geen enkel. In de geheele middeleeuwsche Theologie is geen enkel princiep te vinden, waarop zulk een redeneering zich zou kunnen beroepen. Het zou er dan ook treurig uitgezien hebben met zoovele andere schrijvers en schrijfsters, die óók op Feestdagen aan hun boeken schreven en die toch nergens erbij vermeldden, dat het boek later niet mocht verkocht worden — want men zal toch wel niet willen aannemen, dat de weinige handschriften, waarin wij zoo'n explicit aantreffen, de eenige zouden zijn, waaraan op Feestdagen geschreven is ?

De fout in de theologische redeneering zit hierin. Gegeven eenmaal het princiep, dat ik op Feestdagen niet voor geld mag schrijven, dan volgt daaruit enkel en alleen dit, dàt ik, terwijl ik aan het handschrift factisch zit te schrijven, niet het doel of het plan mag hebben om het te verkoopen. Meer volgt er volstrekt niet uit. Heb ik tegelijkertijd een overste, met wiens uitdrukkelijke of veronderstelde goedkeuring ik op Feestdagen aan dat handschrift schrijf, dan rust op dien overste precies dezelfde verplichting als op mij. Maar ook meer niet. Doch wanneer nu daarna mijn overste of ik om een of andere redelijke oorzaak van plan veranderen, en het handschrift willen verkoopen, dan mogen wij dat zonder het minste gewetensbezwaar doen. En a fortiori heeft het nage-

(1) In hs. 12078 van de Koninklijke Bibliotheek te Brussel leest men fol. 158 dit explicit : « Dit boek [behoort toe Hen]rich berent....... ende heft ghescreven..... canonicus regeleer to Bergh... *ende men* salt niet vercopen » (Vgl. J. van den Gheyn, S. J., *Catalogue des mss. de la Biblioth. royale de Belgiqne*, tom. I, Bruxelles 1901, pag. 495, n. 788). De met puntjes aangeduide woorden van het explicit zijn in het handschrift uitgekrast ; doch na een nauwkeurig onderzoek waren toch nog de twee door mij gecursiveerde woorden *ende men* leesbaar geworden, zooals Pater van den Gheyn mij welwillend heeft medegedeeld. — Welke de juiste reden was, waarom de schrijver van het explicit de woorden neerschreef : « ende men salt niet vercopen » is hier niet met zekerheid te zeggen, vooral daar het explicit in zijn geheel verminkt is. Dat echter somtijds om geheel bijzondere redenen bepaald werd, dat men een handschrift niet mocht verkoopen, blijkt uit het volgende explicit : « *Item dit ghetijboeck hoert toe mechtelt ruigers dochter woenende in sunte peters gast huus* men en sels niet vercopen *mer die gasthuus mechden sullent besighen* », hetwelk blijkbaar niets anders is dan een bepaling van de schenkster, dat het boek in het S. Peters-Gasthuis moet blijven (Hs. n. 16 [voorloopige nummering] van het Aartsbisschoppelijk Museum te Utrecht, Getijdenboek, 15e eeuw, Middelnederl., laatste blad).

slacht alle vrijheid om met het handschrift in kwestie te doen wat het verkiest, want dat heeft met de bedoelingen, die mijn overste of ik vroeger gehad hebben, volstrekt niets te maken Dát zegt de middeleeuwsche en ook de hedendaagsche Theologie, en ze heeft ook nooit anders geleerd en zal ook nooit anders leeren, omdat de aangegeven redeneering die van het gezond verstand is.

Het verband tusschen op-Feestdagen-schrijven en het niet-verkoopen van een handschrift, zooals het in de gemelde explicits ligt uitgedrukt, is dus wat het theologisch gehalte aangaat, van nul en geener waarde, en slechts een uitvloeisel van een al te benauwde redeneering. En in dit verband is het opmerkelijk, of liever natuurlijk, dat de voornoemde explicits bijna alle gevonden worden in handschriften, die uit vrouwenkloosters afkomstig zijn. Een uitzondering maken alleen de twee Utrechtsche hss., welke geschreven zijn in het klooster « Sint Maria en de XII Apostelen » der Windesheimsche Reguliere Kanunniken te Utrecht. De schrijvers van die handschriften zijn, jammer genoeg, niet in de gelegenheid geweest Gerson's werkje *De laude scriptorum*, dat in hun eigen bibliotheek aanwezig is geweest, na te lezen, daar het waarschijnlijk pas later geschreven werd (1).

Maar was dan in de middeleeuwsche theologanten geen aanwijzing te vinden, waardoor men op dit punt tot een juister begrip had kunnen komen ?

Over het algemeen niet. En de reden daarvan is ongetwijfeld deze, dat men de zaak beschouwde als iets dat vanzelf sprak. Toch heb ik nog één theologant, of liever predikant, ontmoet, die al is 't slechts in 't voorbijgaan, de kwestie aanroert. Het is de vermaarde Nederlandsche mysticus, de Franciscaan Hendrik Herp († 1477), die in zijn 6e preek over het Derde Gebod « Gedenkt dat gij den Sabbathdag heiligt », over het schrijven op Feestdagen spreekt, en bijna alles bijeenvat, wat wij uit theologisch oogpunt, in dit artikel gezien en verklaard hebben. Tegelijk geeft hij ook door het enkele woordje « pro tunc » aan, dat er genoeg gevallen bestaan, waarin men een handschrift, dat op Feestdagen geschreven is wèl « mach copen [ofte] vercopen sonder sonde ». Herp zegt namelijk :

> « Quamvis clericis [d. w. z. studenten] non liceat scribere de quaterno in quaternum aliquod grande diebus feriandis, licitum tamen est lectiones suas transscribere quas sine scripturis non possent memoriæ commendare, et in lectionibus quos audiunt libros corrigere. Similiter licet religiosis et aliis sermones et alia devotionalia colligere vel scribere intuitu profectus spiritualis in se vel in aliis, dummodo non nimis in-

(1) Vgl. *Catalogus cod. mss. biblioth Universitatis Rheno-Traectinae*, [ed. P. Tiele], hs. n. 386, fol. 48a-55b Het ex-libris luidt : « Pertinet Regularibus in Traiecto. » Vgl. ook Meinsma, blz. 273, n. 118.

sistant, et dummodo postmodum vendendi PRO TUNC intentionem non habeant; quia tunc haberent oculum ad lucrum futurum, quod proprie servilitatis est [dat eigenlijk iets slafelijks is]. Et ex prædictis multa particularia silogizare possumus » (1).

Dat « silogizare » (syllogismen maken, conclusies trekken) laat ik nu verder aan den lezer over.

P. FR. BONAVENTURA KRUITWAGEN.
O. F. M.

Woerden

NASCHRIFT. — Op een dwaalspoor gebracht door S. Dirks, O. F. M., *Histoire littéraire et bibliographique des Frères-Mineurs* etc., Anvers, s. a. (1885), p. 184, meende ik dat de Franciscaan Philippus Bosquier († 1636) een onuitgegeven werkje had nagelaten met commentaren op Gerson's *De laude scriptorum*. En reeds had ik in België geïnformeerd, of het hs. van Bosquier nog te vinden zou zijn, toen ik tot de wetenschap kwam, dat het tractaatje van Gerson-Bosquier afgedrukt staat aan het begin der *Bibliotheca Belgica manuscripta* van Sanderus. Een daarna ingesteld onderzoek had tot resultaat, dat de aanteekeningen van Bosquier niets bevatten, wat voor ons onderwerp direct van belang is.

(1) *Speculum Aureum fratris Heinrici Herp : de preceptis diuine legis*, Basileae, J Froben 1496 (Hain *8526; Copinger, I. 254), fol. k 5 v.

NEDERLANDSCHE BOEKEN IN DE WAALSCHE GEWESTEN EN IN HET BUITENLAND GEDRUKT

VIERDE LIJST (*)

AKEN

Christelijcke Gebeden voor allen noot/ eñ Staten der gantscher Christenheyt/ afgedeylt op alle dagen inder weken te spreken/ met ghemeyne dancksegginghe/ oock morghen/ eñ avontseghen/ ghestelt/ ende wt die H. Godlijcke Schriftuere te samen vergadert. Ooc wederom van nieus met neersticheyt alom gemeerdert/ ende ghebetert. Door M. Iohannem Haberman Egranū Prochiaen tot Falckenauw. ❡ Eñ nv eerst tot dienst der Christenheyt/ wt de Hoochduytsche inde gemeyn nederduytsche sprake ouergeset. [*in fine* :] ❡ *Gedruckt in die Keyserlijcke vry Rijcx Stadt/ eñ Coninclijcken Stoel Aken/ by Hans de Braker.* 1573. dé 10. Junij. kl. 8°.

Leuven. — Universiteits-bibliotheek.

DUINKERKE

Ghemeyne T'samenkoutinghe van Ian Berthout Besluytende dry schoone ende profijtighe Dialoguen van Maeltyden ende verschyde Coopmanschappen, Boven dese, de maniere om alle soorten van Brieven, Obligatien en Quitancien te dichten, met eenen nootelijcken, ende van alle dinghen mellende Vocabulaer. Van nieuws oversien ende verbetert.

— Collocutions Familieres de Jean Berthout Contenants trois belles et profitables Dialogues des propos de Table et diverses Marchandises. Et apres la maniere de composer Lettres Missives, Conventions, Obligations et Quittances avec un Vocabulaire tres-necessaire et ample des mots plus communs et usitez. De nouveau reveu et corrigé. [Houtsnede : eene school.] *Tot Duynkercke, Ghedruckt by Jan Weins, woonende by de P. P. Jesuiten,* 1684. 4°.

Heverlee. — Verz. Prof. Dr. L. Scharpé.

De historie ende vrome daeden van Julius Cæsar ende de Romeynen, Hoe sy dese Nederlanden eerst beheert ende gewonnen hebben, en daer naemaels weder uyt-gedreven zijn. Waer in den Leser oock sal vinden d'eerste Fondatien van al d'outste Steden van dese Nederlanden, ende van wien sy bekeert zijn tot het Christen Gheloove, en daer by ghevoeght veel vremde dingen met Julius Cæsars Commentarien accorderende. *Tot Duynkercke, by Ant. Franc. van Ursel, Boeck-drucker neffens 't Goevernement, in S. Ursula,* 17.. 4°.

Antwerpen. — Museum Plantin-Moretus.

(*) Z. *Tijdschrift* jg. II, blz. 139 vlg. ; jg. IV, blz. 108 vlg. en 170 vlg.

KEULEN

Den boeck des levens den lydenden Christus Gheschreven van binnen ende van buyten : ofte Een Tractaet van het Ghedurich Kruys, vanden Heere Iesus, Besonderlijck van het Inwendich. In't Latijn voor-ghestelt door den seer Eerw. Pater Placidus a S. Theresia, Carmeliet Discalceaet van Duay, Diffiniteur vande Provintie van S. Joseph in Nederlandt. Over-ghestelt in de Nederduytsche Taele door F. A. A. M. N. C. *Tot Ceulen, Bij Guilliam Frissen.* M. DC. LXXIX. 8°.

Antwerpen. — Verz. V. Dela Montagne.

LUIK

Colloqvia et Dictionariolvm septem lingvarvm, Belgicæ, Anglicæ, Tevtonicæ, Latinæ, Italicæ, Hispanicæ, Gallicæ. Liber omnibus linguarum studiosis domi ac forū apprime necessarius.

— Colloques ou dialogues, auec vn Dictionnaire en sept languages, Flamen, Anglois, Alleman, Latin, Italien, Espaignol, & Francois, nouuellement reueus, corrigez, et augmentez de quatre Dialogues : tresprofitables & vtils, tant au faict de marchandise, qu'aux voiages & aultres traffiques.

— Colloquien oft tsamensprekingen, met eenen Vocabulaer in seuen spraken, Neerduytsch, Engelsch, Hoochduytsch, Latijn, Italiaens, Spaens, ende Fransois, van nieus verbetert ende vermeerdert van vier Colloquien, seer nut ende profitelik tot der coopmanschap, ende anderen handelinghen.

Leodii, Apud Henricum Hovium, Anno 1610. Cum priuilegio. Langw. 8°.

Z. de Theux de Monjardin, op 1589.

St. Lambrechts-Woluwe. — Verzam. L. Le Clercq.

NORWICH

(*) Belijdenisse ende | eenuoudige wtlegghinge des | waerachtighen gheloofs/ ende der algemeynen | articulen van de suyuere Christelicke religie/ gemaect | met ghemeyner eendrachticheyt van de Dienaers der | Kercken Jesu Christi/ die daer in Switzerlant zijn : | te weten te Zurich/ te Bernen/ te Schaphousen/ te | Sainct Gal/ te Chur der Rhetzen/ ende hare Bondt- | ghenoten/ te Meylhousen ende Biennen/ by den welc- | ken dat haer oock de Dienaers vande Kercke van | Geneuen gheuoecht hebben : int licht ghegheuen tot | dien eynde: op dat sy voor alle gheloouighe menschen | betuyghen moghen/ dat sy volherden in de eenicheyt | van de warachtighe ende oude Christelicke Kercke/ | eñ dat sy geen nieuwe noch valsche leeringen en stroey- | en/ eñ daerom oock gheen gemeynschap met eeni- | ge Secten oft Ketterijen en hebben. welcke | Belijdenisse sy nv op desen tijt wtghe- | uen/ op dat al de ghene die den Hee | re vreesen/ daer van oordee- | len moghen. | Item die Belijdenisse des gheloofs der Ghemeynten van | Francrijck/ die der alder Christelicksten Coninck ghetoont | was/ om te bewijsen dat sy oock van de selue meynin- | ghe ende eenicheyt met dese andere zijn. | Rom. 10. | Metter herten gelooftmen tot rechtueerdicheyt/ maer | metten mont belijdtmen totter salicheyt. | Anno 1568. | *Gheprint tot Nordwitz/ by Antonium de Solemne.* 8°.

Cambridge. Universiteits-bibliotheek. — Londen. British Museum. — Didlington Hall, Norfolk. Verz. van Lord Amherst of Hackney.)

REESS

Const-Boeck : nyelijck wten alchemistischen gront vergadert. Tracterende van alle grondtlijcken ghebruijckinghe der consten. Gecoligeert ende eensdeel getranslateert door Symonem Andree van Amsterdam. *Ghedruckt tot Reesz. bij mij Derick Wijlicx van Santen.* 1581. kl. 8°.

Catal. Spas, Antw 1889, nr 825.

— Een schoon tractaet van sommighe werckingen der alchemistische dinghen, om gout, silver te maken, ende oock van alle calcioneringhe der planeten ende andere materien waeteren ende olyen derselver te maeken. Ghecopuleert ende toezamen ghebracht dorch Symon Andriessen van Amsterdam. *Ghedruckt tot Reesz, bij mij Derick Wylicx van Santen,* 1581. kl. 8°.

(*) Een nieu constich boeck Geometrie | en de Astronomiæ, voor desen noyt in druck gheweest/ | Ende is in ses stucken afghedeylt. | Ten eersten is daerin begrepen een nieuwe quadrant/ daer door dach ende nacht/ by de | Sonne/ Mane/ ende andere Planeten/ odc (*sic*) door sommige Sterren/ die Ronden | ofte uren ende ander nuttinghe ghevonden werden. | Ten tweeden/ hoemen die hoochte der Toorns ende andere ghebouwen/ insgelijcx de ' wijde breede ende diepte door den spiegel ende Instrument meten sal. | Ten derden/ hoeme het water afsien ofte afweghen sal/ of men dat in een Casteel ofte | Stadt brenghen can/ ende hoemen die quallen der wateren soecken sal. | In 'tvierde syn 3. Instrumenten/ die mogen inde geheele Werelt by dach ende by nacht | gebruyct werden/ ende hebben seer veel eñ menigerley gebruycken. | Ten vijfden/ hoemen door die vingeren der handen die uren inder nacht sonder eenich Instrument kennen sal. | Ten lesten is daer in eenen nieuwen Maetstock/ desgelijcken men noemt den Jacobstock/ daer door oock die | hoochde/ breede/ wijde/ ende diepte/ op de nieuwe maniere gevonden wert. | By een vergadert vvt Apiani ende andere voornoemde Authoren, ende nu uyt de Latijnsche ende | Hoochduytsche by een vergadert door S. D. V. B. Liefhebber der vrye consten. | [Houtsnede.] [*In fine* :] *Gedruckt voor Abraham Wijlicx Boeckvercooper woonende tot Rees.* | Int Iaer ons Heeren, M. VI. VIII. |

F°. 111 gen. blz.

Veiling A. Coster, Brussel, April '07

S. OMAERS

Catechismus van het bisdom van Sint-Omaers, gedrukt Door het bevel van den Hoogweerdigsten Heer Josephus Alphonsus de Valbelle de Tourves. Ende herdrukt Door dat van den Hoogweerdigsten Heer Franciscus Josephus de Brunes de Montloüet, bisschop van Sint-Omaers. Om allen geleert te zyn in zyn Bisdom. *Tot Sint-Omaers, By Fertel, Boek-Drukker van den Bisschop.* M. DCC. LXXVII.

Kl. 8°. 117 blz.

Heverlee. — Verz. Prof. Dr L. Scharpé.

D. L. M.

ZESTIENDEEEUWSCHE REGISTERBANDEN

Aan de bestemming van het register tot schrijfboek heeft de registerband in de 16e eeuw zijn bijzonderen bouw te danken. De pen moest zonder moeite den binnenrand van het blad kunnen bereiken en niet gedwongen zijn, die te zoeken in de diepte van de rugvouw ; het boek moest gemakkelijk open en de beide bladen dan plat liggen. Een vlakke rug — het gebruik zou hem nog naar binnen rond zetten — was dus vereischt ; ondanks de groote afmetingen van het register mochten de houten berderen, die bij den boekband te pas kwamen, door een slappen omslag vervangen worden ; de lap leder, die daartoe diende, werd slechts eventjes aangestijfd met samengekleefd papier, later met week karton : een omslag van sterk perkament was ruim zoozeer gewenscht. Het veelvuldig hanteeren van meestal lang te gebruiken registers deed de noodzakelijkheid inzien, de voorste snede te beschutten met een klap, een louter verlengsel van den omslag aan de achterzijde, dat over de snede geplooid werd en nog een derde of bijna de helft van het voorste plat bedekte. Niet dunne reepjes leder of perkament, niet eindjes pees of koord maken, als bij het boek, de ribben uit : om den rug plat te houden worden de bladen bevestigd aan lederen riemen, een paar vingers breed, die langs buiten aangebracht en bij middel van gekruiste strookjes zwijnsleder of perkament, ook wel van gekleurde zijden nestels, in stevig verband met den omslag zijn. Om het boek te sluiten wordt de klap aan de voorzijde vastgeknoopt met lits en bindsel of met een of twee paar snoeren, ofwel met een riem vastgegespt ; dikwijls is de riem tevens een der ribben, zoodat hij als een gordel geheel rondom het register ligt.

Een manuscript, waarvan al de katernen beschreven waren vóor de binder het in handen kreeg, kon zonder eenig bezwaar, van welken aard het ook was, gebonden worden met berderen en sloten ; voor een register, namelijk een boek wit papier, dikwijls op voorhand gebonden, waarin gestadig werd bijgeschreven, was de slappe omslag met klap te verkiezen. Wel zijn er registers — cijns-, tol- en rentenboeken, gildeboeken, enz. uit de 14e, 15e en 16e eeuw, waarvan de tooi niet uit een boekband te onderscheiden is (1) ; maar over 't algemeen was er dan ook zeer

(1) Zulke banden zijn b. v. beschreven in *Inventaire archéologique de Gand* (I, n^{rs} 92, 93, 193) ; ik noem verder het mooie doodschuldenboekje van den Ouden Voetboog te Mechelen (zie *Bull. du Cercle archéol. de Malines*, t. XV ; p. 261) ; het keurboek « metten doppen » van Antwerpen (zie dit *Tijdschrift*, 1906, bl. 54) ; een rentenboek en een repertorium van keuren, beide herkomstig uit de St-Maartens-abdij te Doornik, en met den naamstempel van den binder J. Loquet voorzien (Staatsarchief te Bergen).

zelden wat in bij te schrijven.. Anderzijds vindt men, te Antwerpen b.v., stadsrekeningen in fraaie registerbanden die, waarschijnlijk nadat het handschrift voltooid was, opzettelijk er voor gemaakt zijn. Ook codices van geheel anderen aard werden gebonden in een slappen lederen portefeuille-omslag versierd met blinddruk : de handschriften-afdeeling in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel bewaart dergelijke banden vervaardigd in de kloosters van Gruenendale en Bethlehem ; de typische riemen op den rug ontbreken echter.

Omdat ze niet overeenkomen met bovenstaande beschrijving van den registerband kunnen we hier ook buiten beschouwing laten twee slappe schrijfboekbanden in het Mechelsch archief, namelijk den omslag van het *Sententieboek* der gilde van den ouden Kruisboog (1), beprent met eikels-stempels, en dien van *Oorspronck der Cameren van Rhetorycke Jesus metter balsem bloume* (2) waarop gepoogd werd de versiering in betrekking met den inhoud te brengen ; die versiering bestaat namelijk uit gothieke adelaars-paneelen gescheiden door Sint-Andrieskruisen en vuurstalen, de eerste kenteekenen van het keizerrijk, de laatste van het Bourgondisch vorstenhuis : keizer Maximiliaan bevestigde de statuten der kamer ingesteld door Philips den Schoone.

Registerbanden — daaronder verstaan we voortaan de omslagen bedoeld in den aanvang van dit opstel — kunnen op dezelfde wijze als gewone boekbanden versierd worden : met afdrukken van kleine stempels, in dichte rijen aaneengesloten ; met een netwerk van lijnen en een of meer stempeltjes in de mazen ; met grootere paneelstempels geplaatst in lijsten die met kleinere figuurtjes belegd worden; of eindelijk met zeer groote stempels, die geheel eene zijde van den omslag, of een ruim deel ervan, of geheel de klap bedekken. Want terwijl de achterzijde, waarop het register blijft liggen, gewoonlijk ofwel kariger ofwel volstrekt niet versierd werd — in tegenstelling met het boek, waarvan de beide deksels doorgaans even rijkelijk bewerkt werden — moest de klap, die men over de voorzijde neersloeg, wel een tooi krijgen.

Stempels die even groot zijn als het register zelf vindt men alleen in gebruik bij Brugsche binders; de andere wijzen van versiering treft men in Brabant aan. Misschien blijkt later, dat deze bevestiging niet zeer nauwkeurig is en dat ook in Vlaanderen de registerbinders een ruim gebruik hebben gemaakt van al het materiaal, waarmee zij smaakvolle boekbanden vervaardigden (3). Er zijn immers nog zeer weinige registerbanden bekend — ik bedoel natuurlijk zulke, die een merkwaardige, zelfstandige versiering hebben. Weale (4) beschrijft er een zeven-

(1) *Bulletin du Cercle archéologique de Malines*, t. xv. p. 250 (10).

(2) T. a p., p. 257 (17).

(3) Het register « trechte vanden winassise », in het stadsarchief te Sluis, zit b. v. in een omslag versierd met paneelstempels van boekbanden.

(4) W. H. James Weale. *Bookbindings and Rubbings of bindings in the National Art Library, South Kensington Museum.*

tal — zes Brugsche (1) en één van geringe beteekenis, die uit Antwerpen herkomstig is (2); in de *Introduction* van zijn *Catalogue* vermeldt hij er andere, die in Brugsche archieven berusten. De omslag eener rekening van de gilde der boekverkoopers, drukkers en schoolmeesters te Brugge, door Weale niet vermeld, wordt afgebeeld in een opstel van A.-C. De Schrevel (3). De *Inventaire archéologique de Gand* kent slechts drie registerbanden, alle drie Brugsch werk; in het archief te Mechelen zijn er twee fraaie, misschien in die stad, misschien te Antwerpen gemaakt; het stadsarchief te Antwerpen heeft er wel meer; in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel, afdeeling der handschriften, vindt men er één enkel. Uit nog niet doorzochte archieven zullen misschien types van registerbanden komen die ons volkomen onbekend bleven.

Waarschijnlijk werden prachtig gebonden registers het eerst te Brugge vervaardigd ten behoeve der talrijke handelaars, in het tijdvak van den bloei der stad; de oudste voortbrengselen van het ambacht der schrijfboekbinders, die ons overblijven, behooren tot de vijftiendeeuwsche kunst. De groote stempels, op deze omslagen geprent, waren volgens Weale (4) en P. Bergmans (5) in hout gesneden. Sommige hebben een sterk reliëf. Enkele geven naamcijfers van Jezus of van Maria omringd van ornamenten te zien; er zijn er die Bijbelsche personages (Sint-Jan den Dooper, Sint-Jacob den Meerdere, Sint-Pieter) en godsdienstige tooneelen (de mis van Sint Gregorius, de H. Drievuldigheid met Anna en Maria) voorstellen; van andere is het onderwerp een grilliger samenstelling van decoratieve elementen (6). De klap wordt versierd met de kleine stempels, die ook rondom den grooten stempel worden aangebracht, ofwel met één enkel lang en smal paneel voorzien met een opschrift.

Het is merkwaardig dat de teksten, die men op deze klap-stempels en op de grootere paneelen der voorzijde leest, niet in 't Latijn zijn, zooals bijna altoos het geval is op boekbanden doch, voor zooverre er bekend zijn, in het Vlaamsch of in het Fransch. De Fransche zijn aanmaningen tot den gebruiker van het register om stipt rekening te houden; de Vlaamsche zijn vrome aanroepingen. Het gebruik van Fransch op Brugsche schrijfboekbanden laat zich natuurlijk verklaren uit de aanwezigheid van Burgondische edelen en rijken in de stad der hertogen; wellicht uit het feit dat de voertaal van den handel aldaar meestal Fransch was.

Rond het wapenschild van Filips den Goede leest men: *tenes bon*

(1) T. a p., R. 326, 380, 423, 424, 425, 426.

(2) T. a p., R. 448.

(3) *Annales de la Société d'Emulation pour l'etude de l'histoire et des antiquités de la Flandre*, 1902, tegenover p. 302.

(4) T. a. p., II, R, 326.

(5) *Inventaire archéologique de Gand*, n° 206.

(6) Weale, t. a. p., R 425 en *Invent. archéol de Gand*, n° 206.

compte en cest liure (1) ; een klap-stempel beveelt : *tenez bon conpte d[e] p[ar] D[ieu]* (zie fig. 2) ; een ander, nog korter : *tenes bon compte* (zie fig. 4) ; een tekst die geheel de voorzijde van een register bedekt (zie fig. 5) belooft dat *qui bon conte tenra au jugement sauvé sera.* Vlaamsche opschriften vindt men op twee registers die straks beschreven worden.

Weale kent exemplaren van twee van de hier geroproduceerde banden, namelijk fig. 1-2 en 3. Van de stempels die den eerste versieren nam hij zijn wrijfsels n[rs] 423 en 424[*]. De voorzijde (306 × 202) stelt Sinte-Anna en de H. Maagd voor ; zij zitten tegenover elkander, op een langen troon belegd met kussens ; Sint-Anna reikt aan het Jezus-kind, dat op zijns moeders arm zit, een vrucht toe ; de achtergrond is met starren bezaaid ; de H. Duive daalt neder en omhoog verschijnt God de Vader met twee engelen in een stralenkrans ; op den vloer van tegels knielen, van weerszijden, een man en een vrouw met gevouwen handen ; de eerste is, meent Weale, de binder zelf, Paul van Verdebeke, wiens merk nevens hem staat, op de trede van den troon bij den rand van het paneel (op de reproductie is het in de schaduwstrook verborgen) ; boven elk dezer twee personages is een wimpel aangebracht ; op den eerste leest men **lof hooghe eñ werde drievuldicheit crachtich**, op den tweede **lof Anna maria eñ Ihũs halmachtich.** De randen van den omslag zijn beprent met kleine stempels : een zittenden leeuw, een lelie, het Burgondisch vuurstaal, een roos, een rozetje. Op de klap van den band (fig. 2) staat, in een lijst van loofwerk (320 × 98), op zes regels gescheiden door een lijn of een strookje ornament : TE | NEZ | BON | CON | PTE | DPD | Weale meldt niet dat in de eerste letter T het merk van Paul van Verdebeke is ingewerkt. De reproductiën fig. 1 en 2 zijn gemaakt naar een omslag die toehoort aan het Oudheidkundig Genootschap te Brugge en in Gruuthuse tentoongesteld is ; de band is van zijn inhoud beroofd.

In de inleiding van zijn catalogus zegt Weale (p. lvi) : « I am inclined to attribute to this binder (John De Tollenaere, 1508-1545) or to his successor, Anthony De Tollenaere, 1545-1572, the binding of a register in the Municipal Archives at Bruges, described under n° 426, as also of others in the same, and in the episcopal and other archives at Bruges, stamped with a panel (304 × 209 m) representing Saint John the Baptist preaching to an audience of five persons, or with another (246 × 174) representing Saint Peter standing beneath a flamboyant canopy, holding a key in his right hand and a tau-shaped cross reversed in his left, both panels in high relief. » Dezen Sint-Pieter-stempel — wij vullen Weale's beschrijving aan met de bemerking dat de grond van het paneel met bloempjes belegd is — vindt men ook op den omslag (zie fig. 3) van hs. n[r] 15341-42 in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel, welk codex bevat : 1° *Briefve instruction pour ceulx qui vœullent hanter la pratique tant en causes civiles que criminelles dont on use en la court de Flandre*, 2° *Briefve*

(1) *Inventaire archéologique de Gand*, n° 234.

instruction en matière criminelle pour iosnes gens veullant hanter la practique en la Chambre de Flandres et ailleurs ; bij het einde van dit laatste stuk is geschreven : *Finis 1564*. Waarschijnlijk is deze registerband dus van Antoon De Tollenaere ; het gebruikte paneel staat echter buiten dezes tijd en zal hem wel uit zijns voorgangers nalatenschap toebedeeld zijn ; wij weten trouwens dat paneelen van rond 1500 nog drie kwart eeuws later bij Brugsche registerbinders dienden : zoo kwam het wapenschild van Filips den Schoone op een register vervaardigd in 1575 (1).

Fig. 4, 5 en 6 stellen Brugsche registerbanden voor, die aan Weale onbekend bleven.

De eerste, insgelijks een omslag die zijn inhoud verloren heeft, behoort evenals fig. 1-2 aan het Oudheidkundig Genootschap te Brugge toe. De klap, die ten halve over de voorzijde ligt, is beprent met een langwerpig paneel (99×360) waarop de woorden **tenez bon compte** onder een franje staan ; de voorzijde zelf is versierd met een stout geteekend bloem-ornament, diep gesneden, zeer waarschijnlijk in een houten paneel (325×202) ; zorgvuldig en regelmatig zijn tusschen de rugriemen en op de omslagranden rozen en leliën geprent. Deze karaktervolle band getuigt, ondanks de verschillende bewerking der twee benuttigde paneelen, van een wel overwogen inzicht om een sober en sterk sprekend effect te bereiken.

Ruim zoo zuiver van stijl, hoewel verschillend van opvatting, zijn de folio-groote tekst-stempels die men aantreft op de omslagen van twee registers in het stadsarchief te Sluis (2). Het register (zie fig. 5) waarvan de titel luidt : *Dit naervolghende es de nieuwe beleghertheде vander fondatie ende ervelicke rente toebehoorende de kercke van Sinte Tanne ter Mude, nieu beleghert by my Antheunis Scoonmakere ghezworen landtmeter sLands vanden Vryen int jaer ons heeren duust vyfhonderd eenentzestich*, enz. is op de voorzijde beprent met een paneel (248×192) dat het vierregelig inschrift QVI · BON · CON | TE · TENRA | AV · IVGEMENT | SAVVE · SERA | bevat; de eerste regel is van den tweede, de derde van den vierde gescheiden door een streep, de twee middelste echter door twee loopende draken, die op elkander afkomen (die naar rechts is bijna gansch onder een nummerbriefje verborgen, maar het figuurtje komt in een wrijfsel duidelijk door) ; een franje is slechts aan drie zijden van het paneel langs binnen aangebracht ; achter den tweeden regel bemerkt men een krul. Zijn groot decoratief vermogen heeft deze stempel te danken aan de harmonische verdeeling van den tekst en aan den slanken lettervorm.

Het zedespreukig inschrift ware te toetsen aan andere epigraphen in denzelfden orakeltoon gesteld ; wellicht bleek dan zijn Burgondischen

(1) *Inventaire archéologique de Gand*, n° 234.

(2) Zij werden in de kamer van oudheden, palend aan het stadhuis, tentoongelegd door den vriendelijken conservator van dit kabinet, den heer Hennequin, oud-Burgemeester van Sluis, wien ik hier mijn besten dank betuig voor de bereidwilligheid waarmede hij gelegenheid gaf, wrijfsels en foto's van deze banden te nemen.

Fig. 1. — Band van Paul van Verdebeke.
Brugge, Oudheidkundig Genootschap.

Fig. 2. - Klap van den band
fig. 1.

Fig. 3 — Band van Antoon de
Tollenaere.
Brussel, Koninkl. Bibl., Hs nr 15341-42.

oorsprong ; zoo leest men, op legpenningen geslagen ter gelegenheid der inhuldiging van Karel den Stoute te Antwerpen in 1468 en der inhuldiging van Maria van Burgondië en Maximiliaan van Oostenrijk, in dezelfde stad, in 1478 : *Qui bien jettera le compte trovra* (1).

Fig. 6 stelt den band voor van een rekeningboek getiteld *Dit es den bouck vande Rekenynghe toebehoorende de ghilde van Sinte Jooris binnen der stede vander Sluus ghescreven 1505 ;* de rekening gaat tot 1540. De stempelsnijder, die het paneel (194×260) geprent op de voorzijde vervaardigde, oordeelde alle opsmukken bij middel van looverkens of figuurtjes overbodig ; het naamcijfer **ihs** plaatste hij in een stralenkrans en daarrond, op vier rechte lijnen, in gothieke minuskelen zoo groot mogelijk **sinte ier | narding | bid voer | ons got |** ; toen kon hij nog den grond bezaaien met negen zevenstralige sterren en trok één enkel krachtige lijn rond de rechthoekige samenstelling. Zóó als die kloek gebouwde versiering daar is mag ze een meesterstuk heeten. Ook de binder — onder wiens leiding ongetwijfeld deze registerstempel gesneden werd — was karig met bijwerk op den omslag : rozen en leliën werden in randen en rug geplaatst.

Het spijt mij dat de noodzakelijke verkleining der reproductiën een goed deel wegneemt van den indruk, die deze monumentale banden maken.

Wij kennen de vervaardigers niet van de twee schoone Sluissche registers ; maar dat deze te Brugge werden gekocht lijdt wel geen twijfel. Een oorbeeld van den band van het rentboek der kerk van Sint-Anna ter Muide is de klap van Paul van Verdebeke, fig. 2 ; een wrijfsel van Weale, nr 380, toont eenige overeenkomst met de rekening der St-Joorisgilde te Sluis ; Weale vond het naamcijfer van Jezus, echter in een krans van loof en bloemen op een ornamenteelen grond geplaatst, op een register van 1492 in het bisschoppelijk archief te Brugge en op een ander in O. L. Vrouwekerk te Lisseweghe.

Weale (*Introduction*, lvi) kent de Brugsche registermakers Antoon De Riemakere (1502-1512), Paul van Verdebeke (1521-1555), Jan De Tollenaere (1508-1545) en Antoon De Tollenaere (1545-1572). In de rekening der Sint-Jans- en Sint-Lucasgilde van 1547-48 (2) worden trouwens bij de librariers vermeld Pauwels van Vaerdebeke, 1521, en Antheunis Tollenare, 1545. Weale verwijst ook naar een kronijk van Zeger van Male, die getuigt hoe belangrijk het registermakersambacht te Brugge nog was in het begin der 16e eeuw.

In bedoelde kronijk (3) herinnert de schrijver aan de welvaart van Brugge vóor de beroerten en vertelt :

(1) Catalogue de monnaies et de médailles (veiling gehouden bij Frederik Muller, Amsterdam, 18-21 Maart 1907), nrs 697 en 699.

(2) A. C De Schrevel, *Statuts de la gilde des libraires, imprimeurs, maîtres et maîtresses d'écoles à Bruges* in *Annales de la Soc. d'Emulation*, 1902.

(3) *Lamentatie van Zegher van Male* in *Maatschapij der Vlaamsche Bibliophilen*, 3e reeks nr 3, 1859, bl. 52. De *Lamentatie* werd in 1592 geschreven ; van Male, vroeger raadsheer en schepen der stad, was toen achtentachtig jaar oud.

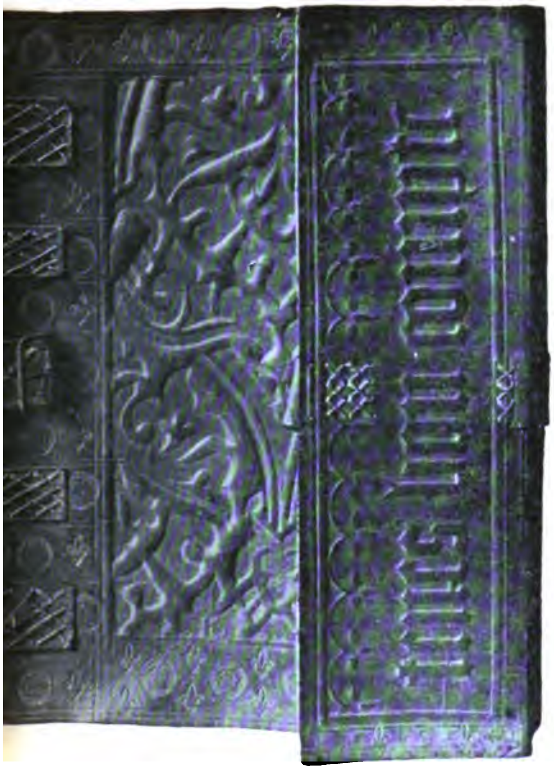

Fig. 4. — Brugsche band. — Brugge, Oudheidkundig Genootschap.

Fig. 5. — Rentboek der kerk van Sint-Anna ter Muide, 1561. — Sluis, Oudheidkamer.

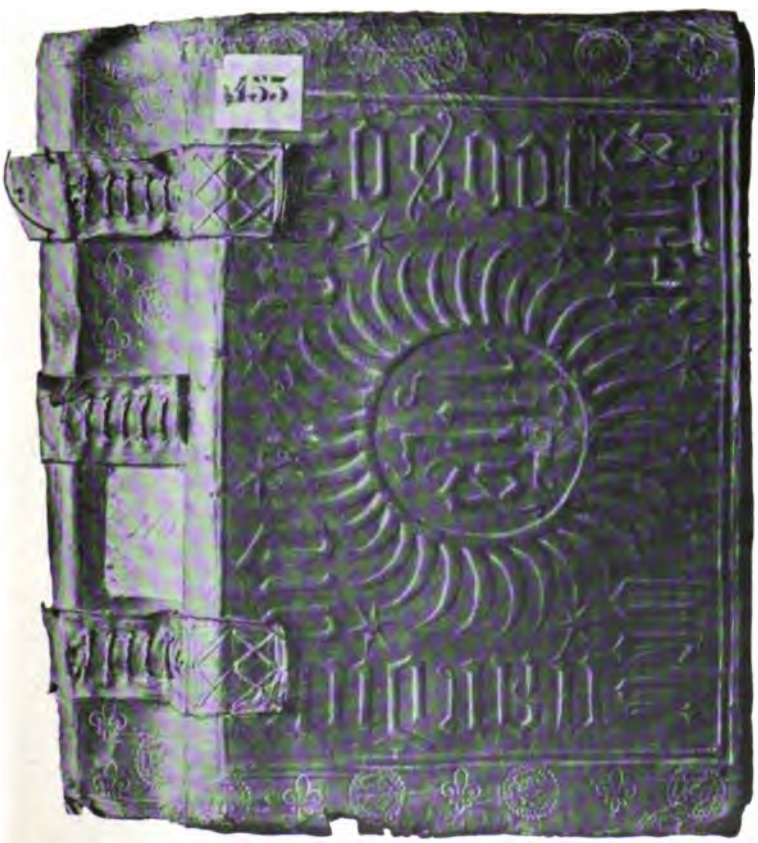

Fig. 6. — Rekening der Sint-Jorisgilde te Sluis, 1505.

« Voort soo hebbe ick noch ghesien datter niemant en was tot Antwerpen die de boecken, de casse noch manuel of rekenboecken voor de cooplieden conste maecken; maer de cooplieden Spagniaers ende Itallianen sonderlinghe hier tot Brugghe, ende deden die boeckbinders alhier die maecken, ende sonderlinghe tot eenen Jan de Tollenare, den grootheere van Antonius De Tollenare, die nu overleden es; maer sy hebben dat daer naer seere wel gheleerdt, als blijckt die van Antwerpen. »

« Die van Antwerpen » hadden in elk geval èn vroeg èn « seere » geleerd registers te maken en met pracht te binden ; en als de Mechelsche vischverkoopers het boek waarin zij, van 1486 tot 1543, hunne ambachtsrekening schreven niet te Antwerpen maar bij een stadgenoot kochten, dan kan men zelfs bevestigen dat het vervaardigen van registers met smaakvol versierde banden reeds in de 15^{e} eeuw ook te Mechelen bekend was. Het is waar dat voor deze banden niet zulk speciaal en prachtig gereedschap werd gebruikt als te Brugge ; de binder ging te werk alsof hij een gewoon boek te tooien had. Het bewuste register der Mechelsche vischverkoopers is met filets en kleine stempels, de klap met rijen van tegen elkander geplaatste figuurtjes beprent (1). Ook het rentboek van het Mechelsch Begijnhof, geschreven in 1540, is in denzelfden trant met veel moeite en zorg versierd bij middel van talrijke verschillige stempeltjes (2). Misschien is het Antwerpsch werk : bij het bedrukt papier waarmede de omslag aan de binnenzijde beplakt werd is een stuk van een Latijnschen almanak van Jaspar Laet van Borchloon; dergelijke almanakken kwamen te Antwerpen van de pers.

Van de bewaard gebleven Antwerpsche stadsrekeningen uit de 16^{e} eeuw zijn er zes merkwaardig gebonden in kalfsleder met blinddruk. De rekening van 1530-37 zit in een omslag met een netwerk van lijnen beprent. Die van 1531-32 en van 1536-37 zijn versierd met kleiner stempels — het Antwerpsch stadswapen en den dubbelen adelaar elk in een ruit, een zittenden leeuw in een rechthoek, een lelie met vier halve er rond in een vierkant, en een roos. Die van 1537-38 (zie fig. 7), 1541-42 en 1542-43 hebben omslagen beprent met paneelen welke Keizer Karel V voorstellen. Waarschijnlijk waren ook de rekeningen, die in deze reeks tot 1550 ontbreken, op ongeveer dezelfde wijze gebonden.

Over deze registers werd reeds een woord gezegd in *Boekbanden met blinddruk bewaard in het Museum Plantin-Moretus* (3), naar aanleiding van het keurig gesneden paneel, door Claus van Dormale gebruikt op den omslag der stadsrekening van 1542-43 en op talrijke boekbanden (4) :

« Op de omslagen der rekeningen van 1537-38 en 1541-42 vindt

(1) Zie *Bulletin du Cercle archéologique de Malines*, t. XV, p. 261 (21).
(2) T. a. p., p. 262 (22).
(3) Zie het *Tijdschrift*, 1906, bl. 59-60.
(4) Zie de reproductie t. a. p.

men een paneel met een portret van Karel V ; datgene van 1537-38 (100×66) is iets kleiner dan de repliek van 1541-42 (115×78) maar de teekening der beide stempels verschilt zeer weinig : de keizer is ten voeten uit afgebeeld ; hij wendt het hoofd links en houdt een gekruiste sfeer in de rechter- en een zwaard in de linkerhand ; boven hem staan de Herculeszuilen verbonden door een wimpel met de spreuk *plus oultre;* in den rechter benedenhoek houdt een leeuw een schild met den dubbelen arend op. Deze paneelen zijn omgeven door rijen afdrukken van ruitvormige stempels met het Antwerpsch stadswapen en den gekroonden dubbelen adelaar ; op de rekening van 1537-38 vindt men bovendien een roos en twee vierkante stempels : een zittenden leeuw en een lelie met vier halve leliën. Op de rekeningen van 1531-32 en van 1536-37 vindt men dezelfde kleinere stempels als die van 1537-38.

» Twee omstandigheden dragen er toe bij om deze registerbanden aan Willem Vorsterman toe te schrijven : 1° de overeenkomst van het paneel van 1541-42 met het eerste wrijfsel n[r] 431 in Weale's catalogus, genomen van een band die in 1537 door Vorsterman zou vervaardigd zijn (1) ; 2° de omslag der rekening van 1537-38 is gemaakt uit samengelijmde drukvellen die tot steun voor het kalfsleder dienen ; het vuur [van den brand van 1576] heeft de randen verzengd en de bladen beprent papier zijn van elkander los geraakt ; éen daarvan draagt het drukkersmerk (n[r] 2, van Havre) van Willem Vorsterman ; de vellen zijn gevouwen geweest doch het boek waartoe zij behoorden was nooit ingenaaid noch opengesneden. Geven deze omstandigheden geen volstrekte zekerheid wat den oorsprong van den omslag betreft — want het naamloos paneel kan ook door andere Antwerpsche binders gebruikt zijn en het beprent papier eenvoudig in Vorstersman's drukkerij gekocht — toch versterken zij het waarschijnlijke der toekenning.

» Vorsterman overleed den 23[h] Juli 1541 (2) ; hij kon nog de rekening van het vorig dienstjaar, gesloten op Sint-Martensmisse, inbinden ; die van 1542-43 moest aan een anderen vakman — aan Claus van Dormale — toevertrouwd worden. En deze had de handen vrij om het paneel van zijn voorzaat, zoo niet getrouw, dan toch in hoofdzaak over te nemen. Hij liet het snijden naar het laatste keizersbeeltenis, die pas eenige maanden oud was. De stempel van Claus van Dormale zou dus zijn ontstaan te danken hebben aan het feit dat deze officiëele binder werd. ».

De band van 1537-38 is voorzien van een opschrift geplaatst in een

(1) Heeft Weale den stempel waarvan hij een wrijfsel nam niet aan Vorsterman toegekend alleen omdat de dubbele adelaar (Vorstersman's merk) op een schild er in voorkomt? Dan kan hij wel mis zijn : bij het keizersportret past toch het keizerlijk wapen, zonder dat dit een bindersmerk hoeft te zijn. In dit geval zouden de beschouwingen, die hier uit een vroeger opstel geciteerd worden, minder grond hebben.

(2) *Graf- en Gedenkschriften. Antwerpen. S[t] Michielsabdij.*

koperen lijstje onder een hoornen plaat; het luidt : *Rentmr Lansloot van Ursel, Anno xvc xxxvij anno suo Tercio.*

Paneel-stempels worden zoomin voor register- als voor boekbanden gebruikt in de tweede helft der 16e eeuw : ternauwernood kan men vaststellen dat zulk materiaal nog bij uitzondering diende kort na 1550; rolornamenten, al vroeger gehanteerd, verdringen de groote en kleine stempels; van deze laatste komen slechts enkele nog op een band : een roos of een blad, die in de randen van het plat of, bij grootere formaten, in de ruiten waarin de spiegel verdeeld wordt, een plaatsje vinden. Op den omslag van een register der Colveniersgilde, 1585, in het stadsarchief te Antwerpen, ziet men nog een ruitvormigen stempel (30×40) die St.-Sebastiaan voorstelt; hij staat in de mazen van een netwerk van filets. Twee rolornamenten, die eenigzins de aandacht vestigen, dienen, op een omslag waarin het leenboek van Gierle, 1542, zat, om een lijst en daarin een kruis te teekenen, en nog een lijst op de klap; de eene rolstempel stelt een jacht voor : een hert vervolgd door twee honden; de andere bevat, tusschen zware Renaissance sieraden, een schildje met het monogram L G : de L staat dwars door het oppereind der G. Deze gemerkte rolstempel komt ook voor op den band van een uitgave van Steelsius, Antwerpen, 1551; de registermaker L. G. is dus waarschijnlijk een Antwerpenaar.

Terwijl paneelstempels en uit veel kleine stempels en filets zorgvuldig samengestelde bandversieringen bijna eensklaps verdwijnen van de boekdeksels en vervangen worden door een eenvoudigen tooi in Italiaanschen trant — een filet-lijstje en vijf bloempjes in goud : een in 't midden en een in elken hoek — zooals Plantin bij honderden bandjes liet maken, of door rijken gouddruk — een middenstuk en vier groote hoekstukken, alle met een weelde van Oostersche arabesken — zooals in Italië en Frankrijk 't gebruik was, worden hier al spoedig na 1550 de omslagen der op voorhand vervaardigde en te koop gestelde registers met diep gesneden Italiaansche strik-, loof- en bloemwerkstempels en rolornamenten blind beprent, en deze versiering blijft in de mode tot een eind in de 17e eeuw. Zij heeft een zeer behagelijk uitzicht hoewel het materiëel, dat er voor gebruikt wordt, weinig afwisselt. Het wordt echter behendig samengevoegd op verschillende wijzen, zoodat de bekomen effecten nog zeer verscheiden zijn. De oudere registerbinders naaiden de rugriemen dikwijls op den omslag vast zonder ontzag voor de reeds uitgevoerde versiering; de binders welke in de tweede helft der 16e eeuw schrijfboeken vervaardigen gaan met beter overleg te werk : daar de rugriemen tot ongeveer in de helft der breedte van den omslag reiken wordt deze overlangs in twee verdeeld; tusschen de riemen worden kleine stempels of rolornamenten geplaatst; de andere helft wordt in drie vierkanten verdeeld, alle drie op gelijke wijze beprent; is het register voorzien van een sluitriem, die geheel er rond ligt, dan wordt de versiering van achterzijde en klap ook daar naar geschikt.

Fig. 7. — Stadsrekening van Antwerpen, 1537-'38.

Fig. 8. — Register herkomstig uit Veere, c. 1580. Rijksmuseum te Amsterdam

Dergelijke registerbanden zijn niet zeldzaam. Gruel deelt een mooi specimen ervan mede (1). Bijgaande reproductie (fig. 8) (2) is genomen naar een werk herkomstig uit Veere, c. 1580, thans in het Rijksmuseum te Amsterdam. In elk archief zijn wel omslagen van dien aard te vinden; eenige met karakteristieke Italiaansche stempels worden sedert Plantin's tijd in zijn Huis bewaard. Wanneer de klap ontbrak werd de band soms genaaid in een kleed van grof linnen. De heer Velle, te Antwerpen, bezit er een die op zulke wijze sedert 1606 onbeschadigd bleef en uit zijn omhulsel splinternieuw te voorschijn kwam; de bindsels van groene zijde werden nooit toegeknoopt.

De registerbanden van het laatst besproken type werden ongetwijfeld in onze streken door Italianen en Franschen het eerst vervaardigd omstreeks 1550; de versiering, hier geheel nieuw en op korten tijd algemeen in zwang, laat het vermoeden; wij stellen bovendien vast dat eenige Fransche en Italiaansche boekbinders in de tweede helft der zestiende eeuw te Antwerpen gevestigd waren.

Het is genoeg bekend dat Christoffel Plantin in de eerste jaren van zijn verblijf in deze stad boekbanden en allerlei kunstig marokijnwerk vervaardigde en in 1552 registers bond voor het stadsbestuur; toen hij uitgever werd had hij nog jaren lang een boekbinderij of liet voor zich binders ten hunnen huize werken; hij bracht hier zooals wij hooger zegden, het eenvoudig en smaakvol Italiaansch bandje in voege. In 1558 werkte voor hem « Jan Petit, dict de Paris, relieur en Lombarde vest », die insgelijks handel in boeken dreef; in dat jaar ook had Plantin betrekkingen met Antonio di Martino Borini, « Italien, relieur de livres pour les comptoirs », dien we uit de stadsrekeningen kennen als « boeckvercoopere geboren van Florencien », en die in de jaren 1550-1563 een der gewone papierleveraars van het Antwerpsch stadsbestuur was (3).

« Anthonis Chardi, Janssone, geboren tot Florencien, boeckbinder », werd poorter van Antwerpen den 7^{n} Januari 1557 (4) en in datzelfde jaar als vrijmeester in de Sint-Lucasgilde aanvaard (Anthony Caerdy, boecbinder) (5). « Laureys Cecly, boecbindere », vrijmeester in 1560, is misschien de Laureys de Cecille, die in 1574 een leerjongen krijgt, in 1588 door deken Frans Francken « drucker van patronen » genoemd wordt en ons uit de aanteekeningen van de Burbure, in het Antwerpsch stadsarchief, bekend is als « Laurens de Sicille, boeckbinder » in 1594. Hier mogen insgelijks vermeld worden: Giovanni Borgiani, « marchant libraire à la Bourse en Anvers » of « libraire près la Bourse neufve », die bij Plantin een rekening heeft van 1566 tot in 1575 en hem in

(1) *Manuel historique et bibliographique de l'amateur de reliures*, II 13°.
(2) Uit het maandschrift *Op de Hoogte*, 1906, bl. 74.
(3) Zie het *Tijdschrift*, 1906, bl. 61, noot.
(4) *Vierschaerboecken*.
(5) *Liggeren der Antwerpsche Sint-Lucasgilde*, bl. 283.

1567 exemplaren van L. Guicciardini's pas verschen *Descrittione di tutti i paesi bassi* in commissie leverde (vermoedelijk bestonden er dus betrekkingen tusschen Borgiani en den befaamden Florentijn en waren beiden stadgenoten) ; « Johan Florentino boeckvercooper », (misschien Borgiani ?) die als vrijmeester in 1560, in de Sint-Lucasgilde komt, en de boekdrukker Antoni de Ballo, vrijmeester in 1591 ; zij hebben ongetwijfeld op ons boekwezen een invloed uitgeoefend.

Boekbinders die een Franschen naam droegen: Bartholome Pottier, ook « scriver », in 1532, en Hubert Serrurier, in 1576, bij de Burbure ; Jan de Caerdon (1557), Remie de Lamote (1) (1558-1588) en Jehan du Molyn (1559) in de *Liggeren* bekend, kunnen minder in aanmerking komen ; wij weten immers niet of zij wezenlijk van Franschen oorsprong waren en hun ambacht in Frankrijk geleerd hadden.

Antwerpsche boekbinders, als Claus van Dormale en de man met de naamletters L G vervaardigden ook registeromslagen ; in het opstel over de banden van het Museum Plantin-Moretus werden nog de volgende registerbinders, die voor het stadsbestuur werkten en uit de rekeningen en andere bescheiden bekend zijn, opgenoemd : Gheert de Clerck (1541-43), Cornelis van den Langhencruyce (1527-50), Gielis Brants (1542-59), Mees of Melschen van Immerseel (1539-60) en zijn leerling Hansken Moerlans (1558), en Franchoys van Flassen (1560).

Bovendien hielden zich, evenals de Florentijn Antonio di Martino Borini, voornamelijk bezig met het maken van registers : Steven Herculens, « scrijfboeckbinder » of « boeckbinder van schrijffboecken, aen de Borsse » (1574-89) en Gillam van de Vaen, tafelbockmaeker (1588), beiden leden van de Sint-Lucasgilde.

Mei 1907 PROSPER VERHEYDEN

(1) Jan De la Motte, een Parijzenaar, werkte bij den Brugschen boekbinder Joris Baert (1509-1515), volgens Weale, *Introduction*, lvi.

KRONIEK

NIEUWE UITGAVEN

Openbare leesmusea. — H. E. Greve, *Openbare leesmusea en volksbibliotheken*. Amsterdam, 1906.

« In den laatsten tijd is in ons land van vele zijden de aandacht gevestigd op de wenschelijkheid, dat, op voorbeeld van hetgeen in het buitenland is waar te nemen, ook ten onzent worden opgericht openbare volksbibliotheken met daaraan verbonden leeszalen. » Aldus schreef het hoofdbestuur van de « Maatschappij tot nut van 't algemeen » in de toelichting tot een der voorstellen voor de algemeene vergadering in het jaar 1902, welk voorstel beoogde het doen bewerken van een leiddraad voor het op- en inrichten, beheeren en onderhouden van openbare volksbibliotheken met leeszalen, overeenkomstig de toestanden en behoeften in Nederland. Het voorstel werd door de algemeene vergadering niet aangenomen, doch de leiddraad is niettemin onafhankelijk van de maatschappij verschenen. Wenschte het hoofdbestuur ingelicht te worden op welke wijze openbare volksbibliotheken moeten worden ingericht, welke boeken daarin behooren te worden opgenomen, hoe deze moeten worden gerangschikt, welke de beste en vlugste wijze is van uitdeeling, contrôle, enz., in welke gebouwen en lokalen zij dienen gehuisvest te worden, aan welke eischen van doelmatigheid deze moeten voldoen, welke de kosten zijn van op- en inrichting en jaarlijksch onderhoud, hoe de administratie dezer instellingen behoort geregeld te worden, de schrijver van het hierboven genoemde werk geeft op al deze vragen een uitvoerig antwoord, dat getuigt van grondige bestudeering van het onderwerp en nauwkeurige waarneming van wat in andere landen op dit gebied is tot stand gebracht. Niet alleen echter om de practische waarde, die het boek daardoor heeft, verdient het in dit tijdschrift een uitvoerige aankondiging, het geeft veel meer, en wil zelfs voornamelijk beschouwd worden als een eerste poging om vast te stellen welke plaats de openbare boekerij in onze hedendaagsche maatschappij behoort in te nemen, in verband met onderwijstoestanden en algemeen maatschappelijke verhoudingen en verschijnselen, welken invloed zij hierop kan uitoefenen, het doel en het nut van het toegankelijk maken van de ontzaggelijke hoeveelheid beschikbare goede leesstof voor het geheele volk, enz.

Allereerst iets over den naam door den schrijver gekozen voor de instellingen, die in zijn werk behandeld worden. In Engeland en Amerika public of free library genoemd, in Duitschland Bücher- und Lesehalle, ook wel alleen Bücherhalle of alleen Lesehalle, en, minder juist, Volksbibliothek, daar de inrichting en werkwijze geheel verschilt van de oude volksbibliotheek, was tot heden voor de in navolging dezer inrichtingen bij ons (Dordrecht, Groningen, Leeuwarden, den Haag) opgerichte boekerijen den naam gekozen van « Openbare boekerij en leeszaal » en heeft deze naam reeds eenigszins burgerrecht verkregen. De naam « Openbaar leesmuseum », duidt zeer goed het karakter der instelling aan ; het leesmuseum te Amsterdam biedt, doch slechts tegen een hooge contributie, ongeveer hetzelfde wat men in een Engelsche public library vindt, het openbare leesmuseum beoogt hetzelfde doch voor iedereen.

Al is de gekozen naam dus zeer juist en korter dan de tot heden gebruikte, valt het toch te betwijfelen of ze ingang zal vinden daar de bestaande Nederlandsche instellingen niet licht tot een naamveran-

dering zullen overgaan, en eenheid ook hierin wenschelijk is.

De eerste hoofdafdeeling van het werk behandelt de sociaal-pædagogische zijde van het vraagstuk der openbare leesmusea. Achtereenvolgens wordt nagegaan de verhouding tot andere bibliotheken, tot het onderwijs en de plaats van het O. L. in het maatschappelijk leven. Tot voor weinige jaren kenden wij alleen de wetenschappelijke bibliotheek en de volksbibliotheek, de laatste opgericht door vrienden van volksontwikkeling ten behoeve der minder ontwikkelde volksklasse. Voorloopig kunnen wij deze laatste, vooral op het platte land, zeker nog niet missen, al moet er veel meer dan tot nu toe, naar gestreefd worden ook aan hen geleidelijk hoogere eischen te stellen ; de leerplichtwet zal eerst over eenige jaren haren invloed doen gevoelen, ons herhalingsonderwijs is nog lang niet voldoende georganiseerd, zoodat de volksbibliotheek, zooals wij die kennen, nog geruimen tijd haar nuttige taak kan voortzetten. In de steden voldoet ze echter zeer zeker aan de eischen van een groot deel der financieel minder bedeelden niet meer en is ze bestemd vervangen te worden door het O. L. De schrijver deed dus een goed werk uitvoerig aan te toonen dat er een principieel verschil bestaat tusschen beide instellingen, dat het bij de oprichting der eerste nooit in de bedoeling lag der oprichters een gelegenheid te scheppen, die ook hun zelf van lectuur voorzag, dat de volksbiliotheek nimmer beschouwd is als een factor van eenige beteekenis voor het geestelijk leven der beter ontwikkelden en meer bemiddelden, terwijl het O. L. zich de bestemming oplegt aan *ieder* de hulpmiddelen te verschaffen, die hij ter ontspanning en zelfontwikkeling verlangt. Overbodig is het zeker niet het verschil tusschen beide instellingen nog eens goed te doen uitkomen, al is er ook bij ons in tijdschrift en courant meermalen op gewezen. Telkens weder wordt de openbare leeszaal en boekerij in één adem genoemd met de volksbibliotheek ; bij de opening der O. L. en B. in den Haag, uitte een der sprekers den wensch, dat de instelling even als de in hetzelfde gebouw gehuisveste arbeidsbeurs zou bijdragen tot verheffing van het volk, daarmede onwillekeurig aanwijzende het volk in engeren zin, de zoogenaamde arbeidende klasse. Bij de beschrijving der nieuwe nuts-(volks-) bibliotheek, mede in de residentie ried een der groote bladen, dat reeds van beter inzicht had doen blijken, aan, naast de twee bestaande volksbibliotheken (nutsbibliotheek en O. L.) ook op andere plaatsen der stad dergelijke inrichtingen te doen verrijzen

Ook bij andere gelegenheden bleek meermalen, dat op dit gebied nog verwarring heerscht. De overweging van wat schrijver op bl. 9-19 betoogt kan er zeker veel toe bijdragen dit misverstand uit den weg te ruimen, en verder doen zien dat, ligt het kardinale verschilpunt tusschen volksbibliotheek en O. L. in de bestemming, een gewichtig punt van onderscheid ook ligt in beider werkwijze. Daar het geheele tweede gedeelte van het werk aan die werkwijze gewijd is komen wij hierop later nog terug.

Ten aanzien van de verhouding van het O. L. tot de wetenschappelijke bibliotheek wijst schrijver op het diepgaande verschil tusschen het germaansch- romaansch en het angelsaksische bibliotheektype, die behoorende tot het eerste alleen ten dienste van wetenschappelijken arbeid en vorming, de andere binnen hare muren alle graden der wetenschappelijke literatuur doch tevens de onderhoudende en periodieke geschriften vereenigende, een verschil, dat hij meent het best weer te geven door de tegenstelling : centralisatie en verbrokkeling. Geheel juist lijkt mij dit niet ; op plaatsen wáár slechts ééne bibliotheek van eenige beteekenis kan bestaan, zal het O. L. ook voor wetenschappelijken arbeid kunnen dienen doch zoowel in Amerika als in Engeland bestaan in de groote steden naast de public libraries zuiver wetenschappelijke bibliotheken en is allerminst een streven merkbaar die tot een enkele bibliotheek te vereenigen, terwijl, om eenige voorbeelden te noemen, de koninklijke bibliotheek te 's Gravenhage en de Universiteitsbibliotheek te Amsterdam zeker niet alleen of zelfs niet voornamelijk dienen voor wetenschappelijken arbeid,] doch onder hare bezoekers zeer velen telt, wien het

uitsluitend te doen is om algemeene ontwikkeling. Het verschil tusschen groote bibliotheken als de zoo even genoemde en de public libraries ligt dan ook voor een groot deel niet in wat zij bevatten als wel in de wijze, waarop zij optreden tegenover het publiek. De eerstgenoemde weren niemand doch lokken ook niemand, iedereen is welkom doch er worden geen pogingen aangewend het bezoek te doen toenemen. Het O. L. stelt zich ten doel zijn boekenschat zoo productief mogelijk te maken; van de talrijke middelen, die daarvoor in aanmerking komen, vindt men in het tweede gedeelte van het werk een goed overzicht. Er onzen bibliothecarissen een verwijt van te maken dat zij die middelen niet toepassen, zooals wel eens geschied is, is dan ook onbillijk; door de geheele inrichting dier bibliotheken, de verschillende beperkende bepalingen die bestaan ten aanzien van legaten, die nu deel uitmaken van de boekerij en andere oorzaken zou men al spoedig voor onoverkomelijke moeielijkheden komen te staan.

Als echter ook hier te lande het O. L. burgerrecht heeft verkregen, als bijv. onze hoofdstad zijn public library heeft, dan is het zeker zaak de aanschaffing van alle werken, die een groot publiek kunnen interesseeren over te laten aan de nieuwe instelling, de universiteitsbibliotheek zal alsdan op haar eigen terrein meer kunnen bereiken dan onder het huidige regime, nu zij twee heeren moet dienen. Een groot gedeelte van dit hoofdstuk is verder gewijd aan de verhouding van het O. L. tot het onderwijs, in de eerste plaats tot het lager onderwijs, waarbij natuurlijk de schoolbibliotheken in verschillende landen worden besproken, verder de invloed van hervorming van het volksonderwijs vooral in Engeland op het bezoek der public libraries, en ten slotte de samenwerking van school met O. L. speciaal in Amerika. Een bespreking van de verschillende wijze waarop daar de kinderen reeds vroegtijdig gewend worden aan het gebruik eener bibliotheek, hoe hen zelfs onderwijs wordt gegeven in het zoeken in een encyclopedie of een groot handboek, het gebruik van een kaartcatalogus en andere technische inrichtingen eener boekerij, hoe men er zich op toelegt de kinderafdeelingen door versiering met platen, beeldhouwwerken, kaarten, bloemen zoo aantrekkelijk mogelijk te maken, hoe soms een afzonderlijk personeel aanwezig is om de talrijke vragen der kinderen te beantwoorden (in de Boston Public Library 4, in die te Buffalo 6), zou hier nu te veel plaatsruimte vergen, al vormt de bestudeering daarvan voor allen die belang stellen in de opvoeding der jeugd een zeer aantrekkelijk onderwerp, waarover reeds een rijke literatuur bestaat. Men moet daarbij echter wel in het oog houden, en dit doet schr. te weinig uitkomen, al spreekt hij ten aanzien van de samenwerking tusschen school en bibliotheek van een pædagogisch *vraagstuk*, dat voor ons onderwijs nog op een antwoord wacht dat die innige samenwerking, zooals wij die in Amerika kennen, samenhangt met het geheele opvoedingssysteem der Amerikanen.

Bij de in vergelijking met de Europeesche scholen, korte schooltijden, de lange vacanties, de groote zorg besteed aan de physieke opvoeding is er geen bezwaar tegen de kinderen reeds op jeugdigen leeftijd het geregeld bezoeken eener openbare leeszaal toe te staan en aan te moedigen; of echter geheele toepassing van het Amerikaansche opvoedingsstelsel voor Europa wenschelijk en mogelijk is, is een niet zoo gemakkelijk te beantwoorden vraag, waarop ik hier dan ook niet verder zal ingaan. Dat systeem verklaart echter voor een deel het reusachtig succes der Amerikaansche public libraries. « Der Amerikaner », zegt Hugo Münsterberg in zijn bekend boek « betrachtet es als ein Hauptziel der Volksschule, den Bürger auf das selbständige Lesen von Zeitung und Buch vorzubereiten; der Schüler soll daher so viel wie möglich sich an Bücherbenützung gewöhnen» en een ander kenner van de toestanden aan de overzijde van den oceaan voegt er aan toe « die Methodik des Unterrichts bedingt das Vorhandensein von gut ausgestatteten Bibliotheken. Von der Grammar-schule an zu der Colleges und Universitäten hinauf versucht man weniger zu belehren als anzuregen und Kind und Erwachsener auf

eine selbständige Weiterbildung so viel als nur möglich zu verweisen ». Wat daar een essentieel bestanddeel van het onderwijs uitmaakt behoeft echter bij een ander stelsel niet geheel verwaarloosd te worden en dit is bij ons doorgaans het geval. Met volkomen instemming haal ik hier aan wat de bekende natuuronderzoeker Wilhelm Bölsche in een zijner laatste werken zegt over het opvoeden tot lezen. « Een groote massa jongelieden » zegt hij « loopt tegenwoordig een volledige cursus aan het gymnasium of een hoogere burgerschool af en heeft toch in al die jaren nooit lust en geschiktheid verkregen om werkelijk boeken te lezen. Dikwijls heb ik voorbeeldige leerlingen in de schoolbeteekenis bijgewoond, die nooit lazen, nooit tot aan het lezen toegekomen zijn, en die ook later hun leven lang niet geweten hebben, waartoe een boek, behalve voor het vak, dat men kiest, eigenlijk dient ; beschaafde menschen zijn zij echter, in weerwil van alle opgehoopte beschavingstitels nooit geworden. In ons geheele ontwikkelingsleven laat zich, onafhankelijk van elke carriere, van alle examens, van alle titels, eene scherpe grens trekken tusschen de menschen, die in de hoogere beteekenis hebben leeren lezen, voor wie het boek een integreerend deel van hun bestaan is en hen die niet lezen. Opvoeding tot het boek is noodig. Vanzelf komt dat niet. Als een school ontwikkelden wil vormen, dan is hierin juist hare eerste taak gelegen. De school moet leiden tot lust in het lezen, zij moet daartoe de oogen langzaam openen, den weg er toe ontsluiten. Zij moet leeren met ernst te lezen. Zij moet kennis van het behandelde materiaal geven. In plaats van den leerling zich te gronde te laten vossen moet zij hem toonen, waar het groote, steeds gereed zijnde, geheugen der menschheid te vinden is, hoe men dit moet gebruiken, hoe men daarin naslaat, hoe men zijne hersenen, door herhaald lezen, ook langs dezen weg langzamerhand brengt tot een zeker eigen maken uit zichzelf, hoe echter de hoofdzaak is : het overzicht, de kennis, waar ten allen tijde weer iets te vinden is. » Op deze wijze kan de school dus grooten invloed hebben op het gebruik van openbare leesmusea.

Dit ten aanzien van het onderwijs in engeren zin. Voor velen eindigt dit echter reeds op jeugdigen leeftijd, en neemt hun algemeene kennis na dien tijd niet meer toe. In verband met verbeterde economische toestanden is er echter in de laatste decennia onder een gedeelte der zoogenaamde arbeidende klassen een streven merkbaar zich ook na de schooljaren zelfstandig verder te ontwikkelen en bij uitbreiding van den leerplicht ook tot het herhalingsonderwijs zal hun aantal zeker sterk toenemen. Met alle instellingen, die beoogen de zelfontwikkeling van het individu na de schooljaren, de lezingen over wetenschappelijke onderwerpen, de cursussen in onze volkshuizen, de voordrachten der vereenigingen voor « university extension » dienen de O. L. in zeer nauw contact gebracht te worden.

Eenige jaren geleden vestigde ik hierop reeds de aandacht (1). Samenwerking van de leiders van populair-wetenschappelijke cursussen met de beheerders van openbare leesmusea is van het grootste gewicht. Een populair-wetenschappelijke voordracht heeft hoogstens de beteekenis van een niet schadelijken ontspanningsavond als ze voor de hoorders niet is het zij een samenvatting in nieuwen boeienden vorm van hetgeen reeds eenigermate bekend is, hetzij de aanleiding tot verdere bestudeering van het onderwerp. Dit laatste zal voor verreweg de meeste hoorders noodig zijn wil de voordracht van blijvende beteekenis zijn voor hun ontwikkeling. Het openbaar leesmuseum is de aangewezen instelling voor hen,die wat dieper op het behandele onderwerp wenschen in te gaan, de beste bronnen ter beschikking te stellen, die daarvoor kunnen dienen.

Zeer juist concludeert dan ook Dr. Greve « dat het O. L. zich zelf tot het centrale punt dient te maken, vanwaar elk sociaalpedagogisch werk zijn uitgang nemen moet, waar dit op den voet gevolgd wordt en van de hulpmiddelen, die het noodig heeft voorzien ; dan wordt het een instelling van opvoedkundige beteekenis voor het geheele maatschappelijke leven en zal het bijdragen tot wat meer orde en afspraak tusschen de nu los van elkaar arbeidende instellingen. »

(1) *Sociaal Weekblad*, 1904. p. 448.

Deze afdeeling van schrijver's werk, de sociaal pedagogische zijde van het vraagstuk behandelende nog eens overziende, blijkt het dat verscheidene punten o. a. het al of niet wenschelijke van het beschikbaar stellen van eene ruime keuze van romans enz. in het O. L. en in verband daarmede het verdringen van den z.g n kolportage-roman door de betere collectieve der O. L., waarover zeer veel interessante bizonderheden worden medegedeeld hier onaangeroerd bleven, in een tweede stukje wil ik liever trachten een overzicht te geven van het tweede gedeelte, de technische zijde en van het derde deel, de financieele zijde van het vraagstuk der O. L. besprekende. Het bovenstaande zij genoeg om te doen zien dat de schrijver een verdienstelijk werk deed in een samenvattend overzicht vast te stellen welke plaats het O. L in het maatschappelijke leven in andere landen reeds inneemt en ook bij ons kan innemen.

A. J. VAN HUFFEL JR.

den Haag. Feb 07.

VEILINGEN

I.

9-13 April ll. had te Brussel, bij J. Fiévez, de veiling plaats van eene der weinige in België nog voorhanden zijnde privaatbibliotheken van beteekenis. De verzameling behoorde tot de nalatenschap van den heer Aug. Coster, een te Brussel gevestigd Amsterdammer, die 30 jaar lang, met opoffering van moeite, tijd en geld, het beste aankocht wat in België op de boekenmarkt verscheen.

Het was dan ook te voorzien dat de verspreiding van zooveel belangrijks in het wereldje van bibliofielen en boekhandelaars opzien baren en tot grage kooplust opwekken zou. Dat echter het oude boek, een ten onzent in de laatste jaren — glansjaren van fiets en auto — luttel gevraagd artikel, waarvan de hoogere stand en de middenstand al minder en minder gediend bleken, weêr eens de belangstelling zou ondervinden waarin het zich in zoo ruime mate verheugen mocht in de dagen van Serrure, Vergauwen, De Meyer, Della Faille, van Havre, e. a. is wis een verheugend feit. Maar dat die belangstelling, inzonderheid wat vroegere Nederlandsche drukken betreft, eene zoo buitengewone worden zou en daardoor de bestede prijzen eene te voren zelden verkregen hoogte zouden bereiken, was dan toch niet te voorzien. Wel is waar was het vooral de aanwezigheid van talrijke Duitsche, Fransche en Nederlandsche antiquaren die tot die hooge prijzen den stoot gaf; toch is ook voor Belgische zoo openbare als privaat-bibliotheken in ruime mate aangekocht en zijn nl. menige belangrijke produkten der vroege Antwerpsche persen voor onze gewesten behouden.

Aan Nederlandsche incunabelen was de verzameling Coster niet bijster rijk; maar het dient gezegd dat de exemplaren allen in voldoenden staat van bewaring verkeerden.

Hier volgen de prijzen welke voor de Nederlandsche wiegedrukken werden betaald :

452. Tsomer en winterstuck van de Passionael. *Delft, H. Eckert van Homberck*. 1499, f°. (Campbell, 1767). 340 fr.

400. Boeck van Jhesus Leven. *Zwoll, Peter van Breda*, 1495, 4° (Campbell, 1184), 130 fr.

488. Epistelen ende Evangelien metten sermonen van den gheheele jaere. *Utrecht, Jan Veldener*, 1479, 4° (Campbell, 1479) 280 fr.

691. Somme le Roy of des Conincs Somme. *Delf*, 1478, 4°. 150 fr.

1022. Sermones van Sinte-Bernardus. *Zwolle, Peter Os van Breda*, 1495, f° (Campbell, 276). 540 fr.

1028. Dat boeck van Jhesus leven. *Antwerpen, Claes Leeu*, 1488, kl. f° (Campbell, 1183). 1650 fr.

Van de zestiendeeuwsche drukken zijn te citeeren :

192. Les Psaumes de David mis en rime françoise *Anvers, Plantin*, 1564, 12°. 60 fr.

222. Tpalays der gheleerder ingienen of der constiger gheeste inhoudende hondert morale figuren nu eerst in nederduytsche rhetorijcke gestelt (door Frans Fraet).

Antw., Wed. Jacob van Liesveldt. 1556, kl. 8° (incompleet). 17 fr.

300. J. B. Houwaert. Declaratie van die triumphante Incompst van de Prince van Oraignien binnen die Princelijke stadt van Brussele int jaer 1578, den 18° Septembris. *Antw., Plantin*, 1579, 4°. (Prachtexemplaar, met op den titel de handteekens van C. Huygens (*Constanter*) en Justinus de Nassau. 85 fr.

401. Guicciardin. Description de tous les Pays-Bas. *Anvers, Plantin*, 1582, f°. 38 fr.

407. Cronijcken van den lande van Brabant. *Antw., Jan van Doesborch*, 1530, f° (zonder de genealogische tabellen). 160 fr.

422. Les œuvres poétiques du Sr Jan van der Noot. Sur l'heureuse et magnifique entrée du très haut prince Erneste, archeduc d'Austrice. *Anvers, Arnout s' Coninx* 1594, kl. f°. 160 fr.

423. De Poetische werken van Mijnheer van der Noot. *Antw., Arnoud s' Coninex*, 1593, kl. f° 75 fr.

424. Les Œuvres poëtiques du Sieur Jan van der Noot. *Antw., Daniel Vervliet*, 1590, kl. f°. 75 fr.

425. Jan van der Noot. Cort Begryp der XII boeken Olympiados. *Antw.*, Giles van den Rade, 1579, kl. f°. 40 fr.

763. Dit es dleve ons liefs heeren Ihesu Christi. *Antw. Henrick Eckert*, 1503, kl. f°. 360 fr.

1035. Tregement der Ghesontheyt. *Gheprint in de princelycke Stadt van Brussel*, (Thomas van der Noot) 1514, kl. f°. 300 fr.

1235. Sambuci Emblemata in Nederlantsche tale ghetrouwelyck overgheset. *Antw., Plantin*, 1566, 12°. 60 fr.

Onder de Nederlandsche uitgaven der 17^e eeuw, die betrekkelijk hooge prijzen bereikten, zijn ook facetiën :

124. Du Parc. t' Kluchtige leven van vrolijke Fransje. *Amst.*, 1652, 12°, 2 dln. 28 fr.

171. De boosaaardige en bedriegelijke Huisvrou, *Amst., ten Hoorn*, 1682, 12°, 22 fr. 50.

198. P. Croon. Grabbelingh oft vermakelijcke Raetsels op Keucken en Disch in de griel gheworpen. *Brugge, Clouwet*, 1666, langw. 12°. 30 fr.

156 Kluchtighe Calliope uytbeldende den Aert, Eyghenschappen ende Manieren der arme bedelaeren., *Antw., J. Van Ghelen*, 1651, 12°. (met houtsneden van C. Jeger). 18 fr.

Enkele andere zeventiendeeuwsche drukken die goede prijzen golden, zijn werken van literarischen aard :

203. Van Bourgoigne. Ghebreken der Tonghe ende middelen om die te verbeteren. *Antw*, 1631, langw. 12°. 38 fr.

326. Van Nieuwelandt. Poema van den Mensch. *Antw.* 1621. 4°. 16 fr.

684. G. A. Brederode. Boertigh, amoreus en aandachtigh groot Lied-boeck. *Amst.*, 1622, langw. 4°. 260 fr.

590. Is. de Vos. De zes kluchten. *Amst.*, 1642-1661, 4°. 80 fr.

637. J. Cats. Alle de Wercken. *Amst.*, 1700, 2 dln f° (fraai exemplaar in rood marocco-banden). fr. 180.

De globale opbrengst der veiling, waarin ruim 1600 nummers onder den hamer kwamen, beliep ongeveer 48000 fr.

II.

Op 24^n April ll. kwamen te Parijs, onder de leiding van den boekhandelaar Henri Leclerc, 145 Plantijnsche uitgaven in openbare veiling. De catalogus dezer « petite collection de livres imprimés par Christophe Plantin et ses successeurs » vermeldt den vroegeren eigenaar niet, maar dat de verzameling in haar geheel werd aangelegd door iemand die met voorliefde drukken van den grooten Antwerpschen prenter vergaarde, blijkt uit de omstandigheid, dat vele dezer boeken in moderne banden versierd met een Plantijnsch merk zaten. Meest al de exemplaren waren trouwens in voortreffelijken staat, en zeer vele nog voorzien van hun oorspronkelijken band, 't zij in wit zwijnsleder met blinddruk (ongetwijfeld zulke, die weleer tot den grooten voorraad Plantijnsche drukken verspreid in Duitschland behoorden), 't zij in kalfsleder met filets en enkele gouden stempeltjes, zooals ze uit *Den Gulden Passer* kwamen ; andere rijkelijk herbonden.

Toch bracht de veiling slechts 1828 fr. op.

Flores de L. Anneo Seneca, 1555, werd toegewezen voor 18 fr. ; een andere druk uit het eerste jaar van Plantin's bedrijf, *Les observations de plusieurs singularitez et choses mémorables trouvées en Grèce, Asie, Judée, Egypte, Arabie et autres pays étrangers*, van P. Belon, voor 56 frank *Les éphémérides perpétuelles de l'air*, van A. Mizould, insgelijks met het jaartal 1555, ging 99 fr.; slechts een uitgave van het volgende jaar is in de *Annales plantiniennes* bekend. Voor een *Historiale description de l'Ethiopie*, van F. Alvarez, 1558, met adres en merk van J. Bellère op den titel, welke bijzonderheid in de *Annales* niet vermeld is, werd 55 fr. geboden.

Hier volgen nog enkele prijzen : Abr. Ortelius, *Théâtre de l'Univers*, 1587, 150 fr.; *Amadis de Gaule, le premier (second et troisième livre)*, 1561, zonder het adres van Jan van Waesberghe, 80 fr ; *Q. Horatii Flacci venusini poetæ lyrici poemata*, 1576, 61 fr ; *Manuel d'oraison et prières dévotes*, van Ludolphe Carth., met de talrijke mooie houtsneden van Petrus van der Borcht en Antoon Van Leest, 50 fr. ; *Ducum Brabantiæ chro-*

nica Hadriani Barlandi, 1600, met portretten van de hertogen in kopersnede, 62 fr. en een Fransche uitgave van 1612, 52 fr.

Veertien van deze 145 uitgaven waren niet vermeld in de *Annales* of boden belangrijke afwijkingen met de aldaar beschreven drukken. Hem, die in het Museum Plantin-Moretus het in zeer ruime mate bijgewerkte exemplaar der *Annales* te gebruiken had, zullen deze leemten in het werk van Ruelens en De Backer niet verbazen.

III

In eene bij C. Vyt, te Gent, 23-24 April gehouden veiling kwam een alleszins merkwaardig handschrift voor, als volgt beschreven in den Catalogus (nr 109):

Lieber authenticus sacratissimæ utrinsq sexus Christi fidelium Confraternitatis Septem Dolorum Beatæ Mariæ Nuncupatæ.

Handschrift van 299 bll., 105 perkament en 194 papier, enkele onbeschreven bll. 4°, oud lederen band.

Het zeer belangrijk handschrift is het Boek van de oude broederschap van O. L. V. der Zeven Weeën, gesticht door Philips den Schoone en opgericht in St. Gooriks-kerk te Brussel door de leden van de rederijkkamers *de Lelien* en *de Violetten* genaamd het Maria Cransken.

Het werd begonnen einde der 15e eeuw en voortgezet tot de afschaffing der broederschappen (1785).

Het kan in drie deelen onderscheiden worden :

1° Het Cartularium bevattende de privilegiën en dezer bevestiging door de Vorsten der Nederlanden en de door de geestelijke overheid verleende aflaten (1492-1660). Dit deel heeft 38 bll. op perkament : de bescheiden betreffende de twee rederijkkamers, de broederschap en dezer kapel. Eene van de stukken is geteekend en gewaarmerkt door Aubertus le Mire.

2° Het Wapenboek (95 bll.), bevattende groote met kleuren, goud en zilver verluchte wapenschilden op perkament. Het meerendeel der bll. vertoonen een of twee wapenschilden. Op 54 bll. vindt men wapens, gemaald in de eerste helft der 16e eeuw, van voorname personen wier namen in het cartularium voorkomen of die bij de broederschap waren ingeschreven (keizers, koningen, aartshertogen, prinsen, cardinalen, aartsbisschoppen, bisschoppen, edellieden van de hofhouding van Keizer Karel, enz.). Die wapenschilden, evenals de titelbladzijde van het Boek, die het blasoen van de Lelienkamer met haar devies *Liefde groeit* vertoont, schijnen van eene zelfde hand te zijn. Een wapenschild van 1622 is dat van J van den Dale, factor der Violetten : in de omlijsting vindt men zijn kenspreuken en zijn schuilnaam Joannes Ellau.

Onder de andere 41 wapenschilden, op verschillende tijdstippen vervaardigd, zijn die van den rampzaligen graaf Lamoral d'Egmont, van zijne gemalin en zijne elf kinderen (op 3 blz.) van den dichter J.-B. Houwaert en zijn beide zonen (op 1 blz.); van Mich. Malenius, abt van Ninove; van twee abten van Diegem; van meerdere aartshertoginnen van Oostenrijk; van leden van den Belgischen adel, enz.

Vele wapenschilden zijn voorzien van het eigenhandig handteeken der bezitters; dat is het geval voor Henri de Berghes (1500) en Jacques de Croy (1506 en 1513), bisschoppen van Kamerijk; Ysabeau, koningin van Denemarken (zuster van Karel V) 1515; Don Diego de Guevara, 1520; verschillende waardigheidsbekleeders van 's keizers hofhouding; Sabyne, hertoginne van Beieren, en haren oudsten zoon; de aartshertogen Albrecht en Isabella; Bentivoglia, pauselijk nuntius, 1615; Ottavio Visconti en zijn gemalin Deidamia Somaglia; Phil. d'Arenberg, 1613, en zijne gemalin Anna de Meleun; Matthias Hovius en J. Boonen, aartsbisschoppen van Mechelen; de aartshertoginnen van Oostenrijk Maria-Elisabeth, 1732, en Maria-Anna, 1744; prins Karel van Lorreinen, 1749, enz. Aan de wapens van leden van het geslacht de Croy zijn zeven bll. gewijd.

3° De lijst der leden van de broederschap, te beginnen met 1498 : ongeveer 2000 namen, waaronder die van talrijke edellieden, enkele lijsten van kloosterlingen uit kloosters van Brussel en elders; namen van rederijkers, enz. Gedeeltelijk zijn die namen vergezeld van qualificatieven als *orgulist, facteur, sanghers van den Coninck*, enz.; velen zijn gevolgd van de namen van ouders, echtgenooten en kinderen. In dit gedeelte komen talrijke handteekens voor. Bij tien namen van edellieden is op den kant aangeteekend *Hooge pks* (Philips de Schoone) *heeft dit gescr.* a° 1501. Nog bevat het handschrift eene kleine miniatuur op doek voorstellende den H. Bernardus, 6 figuren waarvan een op perkament geschilderd heiligenbeeldje, en eene oude houtsnede : de H. Elisabeth.

Op een blad is geschreven een stukje in Vlaamsche verzen onderteekend J. Ellav, pseudoniem van den factor J. van den Dale. Op hetzelfde blad een Engelsche naam : A. Sussex, 1666.

Het belangrijk stuk werd aangekocht voor het stedelijk Archief te Brussel, ten prijze van 2800 frank.

JAARGANG V NUMMER 4 JULI-AUGUST

TIJDSCHRIFT VOOR BOEK- & BIBLIOTHEEKWEZEN

LABORE ET CONSTANTIA

ONDER REDACTIE VAN

EMM. DE BOM, J. W ENSCHEDÉ, P C. MOLHUYSEN,
V. A. DELA MONTAGNE EN
Pr. VERHEYDEN, SECRETARIS DER REDACTIE

J.-E. BUSCHMANN, ANTWERPEN
MARTINUS NIJHOFF, 'S-GRAVENHAGE

15 AUGUSTUS 1907

HET

TIJDSCHRIFT VOOR BOEK- EN BIBLIOTHEEKWEZEN

verschijnt om de twee maanden en maakt jaarlijks een boekdeel uit van minstens 288 bladzijden, in groot 8° formaat, met platen in en buiten den tekst. (Omslagteekening van R. W. P. DE VRIES J[r]).

INSCHRIJVINGSPRIJS :

ZUID-NEDERLAND.	Per jaar	fr. **15.—**
NOORD-NEDERLAND.	»	fl. **7.50**
DUITSCHLAND	»	M. **12.50**
ENGELAND.	»	Sh. **12.6**

Alle bijdragen en mededeelingen betreffende de Redactie, werken ter bespreking, ruilbladen, enz., gelieve men te zenden aan het adres van PROSPER VERHEYDEN, secretaris der Redactie, **Verdussenstraat, 30**, ANTWERPEN.

JAARGANG V, NUMMER 4 JULI-AUGUSTUS 1907

INHOUD

GESCHIEDENIS DER ATHENÆUM-BIBLIOTHEEK TE DEVENTER

Op de bovenverdieping van het Deventersche Raadhuis bevinden zich de zalen, waarin de stedelijke Boekerij, doorgaans de Athenæum-Bibliotheek genaamd, is gevestigd.

Zij ontleent dien naam aan de Doorluchtige School of het Athenæum, oudtijds meestal het Gymnasium geheeten, tot stichting waarvan jonker Balthasar Boedeker, in 1540 te Deventer geboren en aldaar den 11ⁿ Februari 1617 gestorven, en zijne moeder juffer Anna van Twickelo, weduwe van Burgemeester Marten Boedeker, bij testament van den 27ⁿ Maart 1584, hun gansch vermogen, behoudens enkele legaten, aan de stad Deventer vermaakten. Maar zij was reeds van ouder datum dan deze stichting zelve. Toen de stad, nog vóór dat jonker Balthasar's weduwe, Johanna ten Grootenhues, den 25ⁿ October 1630 op een-en-tachtigjarigen leeftijd kinderloos kwam te overlijden, de volle beschikking over bovengenoemde erflating verkreeg, en in het daartoe ingerichte Lamme-van-Diesen-klooster in de Pontsteeg, de Doorluchtige School den 16ⁿ Februari 1630 met een tweetal redevoeringen van de eerste hoogleeraren Henricus Gutberleth en David Scanderus werd ingewijd, was Deventer reeds sinds eenige tientallen van jaren in het bezit eener stedelijke boekerij. En mocht deze al niet kunnen voldoen aan de behoeften eener Doorluchtige School, die gelegenheid zou bieden om daaraan de Godgeleerdheid, Rechten, en Letteren en ten deele ook de Medicijnen te beoefenen, zij verdiende niettemin als een veelzins belangrijke boekverzameling te worden aangemerkt, die de nieuwe stichting voor hooger onderwijs zeer te stade kwam.

Men moet feitelijk tot het jaar 1560 teruggaan, om den eersten grondslag dezer boekerij door Deventers Magistraat te zien leggen. Hij kocht toch in dat jaar van de erfgenamen van den overleden pastoor Phoconius diens nagelaten boeken voor een som van 102 ½ goudgulden = 205 ponden, aan (1). Het waren, blijkens de lijst die ons daarvan nog in het Deventer stadsarchief bewaard is gebleven, 46 boekwerken. Daartoe behoorden de geschriften van de kerkvaders Basilius, Clemens Alexandrinus, Theophylactus, Chrysostomus, Cyprianus, Epiphanius, Gregorius Nazianzenus, Johannes Damascenus, Eusebius, Ambrosius, Augustinus en Hieronymus ; verder werken van Tauler, Dionysius den Karthuyser, Thomas van Aquino, de Ecclesiastes van Erasmus, verschil-

(1) Zie Deventer Cameraersreken. v. 1560.

lende Biblia Græca et Latina, de Biblia Germanica Dietenbergii, een Grieksch en een Hebreeuwsch Lexicon, de Libri Sententiarum en, om geen meerdere te noemen, Flavius Josephus, Platina de Vitis Pontificum, den Keulsche kronijk en Sleidanus De quator imperiis (1).

De Magistraat had met dezen aankoop vermoedelijk de bedoeling, om aan de Deventer geestelijkheid de middelen te verschaffen tot beoefening der wetenschap, die haar in die dagen van gisting op godsdienstig gebied zoo noodig was ter bestrijding der ook te Deventer krachtig te voorschijn tredende kettersche meeningen. Hij liet toch, blijkens de Cameraarsrekening van Johan van Dottichem, in datzelfde jaar 1560 door Michel Kistemaecker, « in der Wedeme, d. i. de pastorie, een kast maecken voir dese Stadtsboecken ». Zij bleven daar echter slechts eenige jaren en werden veiligheidshalve den 13[n] December 1569 op last en in tegenwoordigheid van Peter Doys en Herman van Mouwijck, Schepenen, en Winolt van Mouwijck, vertegenwoordiger van de Meenthe, alle drie kerkmeesters van de Lebuinuskerk, naar het Fraterhuis overgebracht, « vermits », — zooals een kantteekening op bovengenoemde boekenlijst vermeldt, — « die Wedeme met eenen soldaet belecht geworden ende dat die boken tott behoiff der Wedeme am best verwaert solden syn ». Van dezen « Inventaris aller der tot der Pastorien binnen Deventer gehoerigen Boeckeren » werd aan pastoor M[r] Johan Oostendorp op 2 Augustus 1570 een door Secretaris Lunijnck geschreven en onderteekende copie overgeleverd, zooals op den Catalogus librorum staat aangeteekend.

Veilig alzoo in Heer Florens-huis opgenomen en broederlijk geplaatst naast de boekerij der Fraters, stonden van nu aan deze stadsboeken mede onder het toezicht van den toenmaligen overste Antonius Bengevoirt en deelden sedert ook in de lotgevallen dezer stichting.

Hoewel nu in den aankoop van de boeken van pastoor Phoconius feitelijk de oorsprong van Deventers stedelijke boekerij is gelegen, ontving deze eerst een aanmerkelijke beteekenis, nadat de strijd onzer vaderen tegen de Spaansche monarchie ook te Deventer ten gunste van de eersten beslecht was.

Op den 11[n] Januari 1597 toch, deputeerden Schepenen en Raad der stad Deventer uit haar midden de heeren Derk Scharff, Raad, en Otto Roeck en Adolf Donckel, Schepenen, om nevens de dienaren des Woords alle boeken uit kerken en kloosters op een bekwame plaats bij elkander te brengen en alzoo mettertijd een « herlicke liberie » te bekomen, waartoe jaarlijks naar gelegenheid eenige penningen gedestineerd zouden worden (2).

Het was niet voor de eerste maal dat daarop de aandacht van Schepenen en Raad gevestigd was geworden. Reeds zestien jaar vroeger

(1) Zie Catal. libror. Wedeme Daventriae in het Devent. Archief.

(2) Zie Resolutieboek 11 Jan. 1597 en Revius, Dav. illustr. p. 544.

was daarop gewezen in het « Discours ende bericht op die administratie der geestelicken ofte kerckengueder der stadt Deventer vann die Olderlingen unnd Diaconen der kerckengemeinten dairselffst, Eyn Erbar Raedt tho bedencken voirgestelt », waarin de hand van den bekenden Deventer predikant uit die dagen, Carolus Gallus, niet valt te miskennen (1), en dat werd « ingebracht unnd avergegeven den 27^n Aprilis 1581, Coss. Hoenraedt und Scharff, D. », terwijl « a senatu ad visitandum et referendum sinnen deputiert Huirninck, Brunsfelt, Swaefken undd Dorre, D. » (2). Daarin leest men het volgende advies van den kerkeraad: « Hierenbavenn weere idt oick een heerlick unnd nutte werck, datt vann dese gueder een Bibliotheca toegerichtett unnd mit allerleye boecken versienn worde, daermit die Predicanten, Schoolmeisters unnd Studenten, die niett alle tydt dess vermoegens synn voele boecken tho koepenn, aen oir studirent niet verhindert, sonder voele meer gefurdertt wordenn » (3). De kerkeraad oordeelde dat « daertho niett onbequeem synn solde des Raedes Capelle, offt datt hoege Choor, wanneer datt afgeschaten worde, offt oick die olde plaetze int Capittelhuis, welcke plaetzenn, als midden in der stadt, daer tho beter dann anderenn dienen soldenn, unnd sollen hier tho im anfang genomen wordenn die boecken uth den Broerenn, als oick die boeckenn uth die Librie int Rijcke Fraterhuis, soewall dieselve die daer ter plaetzenn sinnenn, als oick die van denn Pater ijmantz uthgelenett offte by tydenn dess Bisschops voir denn brandt uthgefluchtett sinnenn, wie men van den pater verstaen hefft, sulcks gedaenn tho synn » (4).

Ongetwijfeld is het aan de tijdsomstandigheden te wijten geweest, dat de Raad eerst zestien jaar na de indiening dezer Memorie de zaak der Liberie ter hand heeft genomen. Reeds op zichzelf was de regeling van de bestemming der kerkelijke goederen, waarvan de oprichting eener bibliotheek slechts een ondergeschikte plaats in de kerkeraadsmemorie innam, eene te ingrijpende en omvangrijke zaak, dan dat zij in korten tijd kon worden afgedaan; maar bovendien kon daarvan geen sprake zijn gedurende het viertal jaren, dat Deventer door Stanley's verraad op 29 Januari 1587 opnieuw in Spaansche handen was gekomen; en ook de nieuwe Magistraat, ingesteld nadat Prins Maurits den 30^n Mei 1591 de stad weder aan de Spanjaarden had ontnomen, zag zich in den eersten tijd te zeer met zaken van gewichtiger aard overladen, om zijn aandacht aan de oprichting eener liberie te kunnen wijden.

De zaak bleef dus rusten tot het jaar 1597, maar om nu ook spoedig haar beslag te krijgen. De bovengenoemde Gecommitteerden brachten reeds den 18^n Januari voor Schepenen en Raad een rapport uit, waarin

(1) Zie Molhuysen, in Nijhoff's Bijdr. VI: 148.
(2) Deventer Archief n° 716, afgedrukt in de Overijss. Bijdr. III: 169 v.v..
(3) Overijss. Bijdr. III: 209.
(4) Overijss. Bijdr. III: 269, 270.

zij mededeelden, dat zij « up gisteren mit den dienaeren godlickes wordes indt Ricke Fraterhues syn gewesen, aldaer up die Liberie die boecken hebben gevisitiert, alwaer noch voel herlicke stucke ende boecken befonden syn ; Ende dat mede die kercke in tselve Fraterhues besichtiget geworden, ende dat daerin up behaegh van Schepen ende Raedt een seer bequame plaetze tot eyn liberie toe maecken ende up toe richten weere ». Aanstonds werd hun advies door den Magistraat geapprobeerd en « den heeren Gedeputeerden vorder gelastet, tbeforderen dat den Rentmeester van de geestlicke goederen Derrick Heynck in den selven kercken bancken, gestoelten, pulmten (1) ende anders tot de Liberie noedigh ende gehoerende sall laeten tymmeren ende maecken » (2). Diens rekening over 1598 wijst dan ook aan dat, overeenkomstig het genomen besluit, het kerkje van het Rijke Fraterhuis, gelegen in de Pontsteeg ter plaatse waar zich thans de Hoogere Burgerschool bevindt, in het begin van dat jaar ook tot een bibliotheek ingericht is geworden (3). Van uit de Pontsteeg bereikte men haar door een poortje, dat toegang gaf tot een « uthwege » of gang, die op een tuin of wandelplaats uitliep en waaraan het kerkje grensde (4).

Daarmede was de plaats in gereedheid gebracht, waar meer dan twee eeuwen lang bewaard zou worden, wat de Egyptische Koningen in hun opschrift boven de beroemde bibliotheek te Alexandrië, met den wijdschen naam van « Medicina animæ » bestempelden.

Zij, die met het onderzoek van de Liberie van het Rijke Fraterhuis belast waren geweest, hadden inderdaad niet te veel gezegd, toen zij van « voel herlicke stucken ende boecken » gewag maakten. Reeds sinds twee eeuwen toch had in deze stichting van Florens Radewijnsz. de overtuiging burgerrecht verkregen, dat, naar het woord van Thomas à Kempis, « een klooster zonder boeken gelijk is aan een keuken zonder vaatwerk, een tafel zonder spijzen, een hof zonder bloemen, een put zonder water, een toren zonder wachters, een beurs zonder geld » (5). Daar had van ouds de boekenschat van Geert de Groote berust, waarvoor hij te Parijs, zooals Rudolf Dier de Muden getuigt, zooveel goudstukken had besteed, als een wijnkroes bevatten kon (6) ; een schat, door hem voor gemeenschappelijk gebruik der Broederschap bestemd en onder mede-toezicht gesteld van Florens Radewijnsz. en Johan van der Gronde, den bestuurder van het Meester-Geertshuis, daarbij bepalende, dat bij overlijden van een hunner de beide overigen een plaatsvervanger zouden aanstellen, waartoe dan ook na de Groote's dood, Johannes

(1) Pulpitum, lessenaar.
(2) Resolutieboek, 18 Jan. 1597.
(3) Rekeningboek over 1598.
(4) Zie Resolutieboek 19 Nov. en 12 Dec. 1619.
(5) Zie zijn Doctrinale juvenum in de Opera Omnia, ed. Sommalius a° 1607, p. 523 en a° 1625, p. 704.
(6) Dumbar, Anal. I, p. 4.

Brinckerinck werd gekozen, en dat voorts in het uitleenen der boeken behoedzaam maar onbekrompen te werk zou worden gegaan (1). Daaraan had later ook Johan van der Gronde zijn eigen boeken van niet geringe waarde, en Florens Radewijnsz. zijn kleineren boekenschat toegevoegd tot gemeenschappelijk gebruik der Fraters (2). En vermoedelijk was ook het Heer Florenshuis opgenomen onder die devote stichtingen, waaraan Johannes Cele, de beroemde rector der Zwolsche school, dat deel zijner boeken naliet, waaraan hij geen plaats had gegeven in de door hem aan de Michaëlskerk te Zwolle opgerichte boekerij (3). Ook door Godfried Toorn de Muersa, die veertig jaar lang een voortreffelijk overste van het Fraterhuis was en daarbij zelf lector bij de leeroefeningen, — hij stierf in 1450 — werd de boekerij vergroot en van nieuwe leermidden voorzien (4), terwijl ook zijn opvolger Egbert ter Beek, die tot 1483 aan het hoofd der Fraters stond, niet in gebreke was gebleven om den boekenschat te vermeerderen (5). En dat het aan zorg daarvoor ook in later dagen niet heeft ontbroken, blijkt uit een exemplaar van de werken van Virgilius en Horatius, in 1490 te Venetië verschenen, waarin staat aangeteekend dat het voor de boekerij in 1498 werd aangekocht voor 4 ½ gulden, van Lubbert van Lochem, die in 1527 als overste van de zusters te Venray stierf (6).

Van den aanvang af van het bestaan van het Heer Florenshuis, was de zorg voor den boekenschat toevertrouwd geweest aan Gerard Zerbolt van Zutphen, een man die tot aan zijn dood in 1398 als armarius of custos librorum grooten ijver betoonde voor het verzamelen en doen afschrijven van boeken, en ook aan buiten het Fraterhuis wonende klerken op onbekrompen wijze de heilige schriften ter leen gaf, opdat zij tehuis betere lectuur zouden hebben dan onbeduidende fabeltjes (7). In later dagen was die zorg opgedragen aan den Procurator Johannes Hutten († 1475), die den eenvoud, ten aanzien van het afschrijven, inbinden en versieren der boeken aan de fraters voorgeschreven, streng handhaafde en er daarom, zooals wij omtrent hem vernemen, op bedacht was de boeken wel sterk en deugdelijk te doen inbinden, maar niet toe liet dat van elders ingekomen personen, die een nieuwe en sierlijker wijze van binden en illumineeren hadden uitgedacht, de broeders daarin onderwezen (8).

---

(1) Dumbar, Anal. I, p. 9 en Delprat, Broedersch. van G. Groote, blz. 34.
(2) Dumbar, Anal. I, p. 11.
(3) Busch, Chronic. Windes. ed. Grube, I, c. 71, p. 221.
(4) Delprat. a. w. blz. 66
(5) Id.
(6) Zie Cat. d. Dev Bibl. Dl. II, bl. 66.
(7) Thomas à Kempis in Vita Ger. Zutph. in de Opera Omnia, ed. Sommalius 1607, p. 839.
(8) Dumbar, Anal. I, p. 190.

Ook aan onderscheidene personen, die de wetenschap welgezind waren, had de boekerij in den loop der jaren menige schenking te danken gehad. Johannes Marquard, die van 1447 tot 1483 herhaaldelijk onder Deventers Schepenen genoemd wordt, Willem Van Lochem, Reynier Oosterhuis en Bernard de Medicynmeester, die ons overigens onbekend zijn gebleven, verrijkten het Fraterhuis met onderscheidene handschriften (1). Aan een onbekenden gever had het in 1503 de « Sermones de tempore et de sanctis per totum annum Jacobi de Voragine, Daventriæ apud Rich. Paffroet, 1483, II vol. in fol. » (2), te danken, benevens de « Sermones Jacobi de Voragine super Evangelia post quadragesimam » in handschrift, waarop de oorspronkelijke eigenaar in 1470 aanteekende, dat hij de eerste zeven quaternen of 28 bladen, — het geheel telt 84 folia, — voor een goudgulden had gekocht (3). Volgens uiterste wilsbeschikking waren, zooals een bijschrift vermeldt, nog twee andere boekwerken (4) vermaakt door Lambertus Middendorp, die aan dit geschenk het verlangen verbond, dat de broeders zouden bidden voor het heil zijner ziel.

Zoo waren er meer. Jacobus Faber, de om zijne bedrevenheid in de Grieksche en Latijnsche talen hooggeschatte leeraar der 2e klasse aan de Latijnsche school te Deventer, aldaar in 1472 geboren en voor 1539 gestorven (5), van wien de boekerij het kostelijk exemplaar van het « Quincuplex Psalterium, Gallicum, Romanum, Hebraicum, Vetus, Conciliatum », in 1509 bij Henricus Stephani te Parijs verschenen, ontving, dat zijn naamgenoot en vriend Jacobus Faber Stapulensis hem ten geschenke had gezonden (6), en die haar voorts nog met andere boekwerken verrijkte (7). Johannes van Alen, kapelaan der Mariakerk en daarna vicaris te Deventer, die in 1542 de « Sermones Sancti Vincentii de Valentia, Argentinæ 1503 », aan de fraters ten geschenke gaf. Arnold Holtenius, overste van het Heer Florenshuis, van wien zij het tweede deel der Opera J. L. Vives, Basileæ 1555 » ontvingen. Gerard Brunonis, kanunnik te Deventer, aan wien de boekerij de « Historiarum decades tres Blondi Flavii, Venet. 1483 » met de « Abbreviatio Pii II supra decades Blondi » te danken had, terwijl Rudolphus van Edam, eertijds bursaal te Deventer, uit dankbaarheid de Frater-bibliotheek verrijkte met « Dionysius de

(1) Namelijk n° 93, 107, 76, 77, 106, 109 en 108 van den Catal. v. Hss. der Dev Bibl.

(2) Nl. n° 175 van Ledeboers Notic. bibliogr. d. livres avant 1525 conservés dans la Bibliothèque publique de Deventer.

(3) Nl. n° 67 v. d. Catal. v. Hss. d. Dev. Bibl.

(4) Nl. de Sermones quadragesimales Thomasini de Ferraria, (Colon. per Z. Koelhof de Lubick, 1474 in f°) en Gabriel Biel, Sermones de tempore, (Tubingæ 1500, 4°).

(5) Zie Revius, a. w p. 140, 142 en n° 216 in Ledeboer's Notices Bibliogr.

(6) Zie n. 310 in Ledeboer's Notic. Bibliogr.

(7) Nl. Georgius Valla, de Arithmetica etc. Venet. 1501; Martyrologium s. Viola Sanctorum, Hagenou 1508; Joh. de Sacro Busco, de sphera mundi, Parisiis 1498; Jamblichus, de mysteriis Egyptiorum, etc. Venet. 1497.

Burgo, Declaratio in Valerium Maximum, Argentor. 1471 ». Nog in 1565 werd daarin, hetzij door schenking, hetzij door aankoop verkregen, opgenomen « M. Bredenbachii, Commentarius in LXIX Psalmos priores et in Evang. Matthæi, Colon. 1560 ».

Het zou door een reconstructie van deze Frater-bibliotheek, uit hetgeen daarvan nog in de tegenwoordige stedelijke boekerij aanwezig is en ook elders, om slechts de Koninklijke Bibliotheek te Brussel te noemen, gevonden wordt, kunnen blijken, welk een niet onaanzienlijke boekenschat daarin vereenigd is geweest, toen zij in 1570 onder het toezicht stond van Antonius Bengevoirt, den toenmaligen overste van het Heer Florenshuis. Toch kwam deze niet ongeschonden terecht in de Stads-Liberie, die volgens het Magistraats-besluit van 11 Januari 1597 werd opgericht. Een tweetal berichten geven ons daaromtrent volle zekerheid.

Het was ongetwijfeld krachtens lastgeving van Aegidius de Monte, die den 30[n] November 1570 zijn intrede als tweede bisschop van Deventer gedaan had, dat Schepenen en Raad den 18[en] November en den 6[n] December 1571 een publicatie lieten afkondigen, waarbij den ingezetenen van Deventer werd aangezegd, alle verdachte boeken, die uit kracht van den uitgevaardigden Index aan de kerkelijke censuur onderworpen waren, bij den pastoor in den Wedemhof te brengen, ten einde dienovereenkomstig gecorrigeerd en van alle kettersche bestanddeelen te worden gezuiverd (1). Daardoor werden ook de boeken van het Fraterhuis, die daarvoor in de termen vielen, door de kerkelijke censuur onderhanden genomen; en geen boekwerk keerde meer gehavend uit de handen van pastoor Philippus Boestius (2) terug, dan het nog in de Deventer Bibliotheek aanwezige exemplaar van de « Opera Des. Erasmi » te Bazel in 1540 bij Frobenius uitgegeven, dat blijkens het op het schutblad aangeteekende : « Liber domus domini Florentii in Daventria », aan het Fraterhuis behoorde. Duchtig hield de censuur hier huis. Meer dan 200 bladzijden, de Colloquia behelzende, sneed zij geheel uit. Uit de overige deelen werden grootere of kleinere brokstukken verwijderd, heele of halve bladzijden met papier overplakt of regels met inkt doorgehaald en alzoo onleesbaar gemaakt; en achter elk, op die wijze gezuiverd deel, werd het navolgende aangeteekend : « Primus (secundus, tertius etc.) hic tomus Operum Desiderii Erasmi expurgatus est juxta Indicem authoritate Catholicæ Majestatis Regiæ editum, ut tuto retineri et legi possit. Philippus Boestius, pastor Daventriensis, ex commissione Reverendi Domini Episcopi Daventriensis. »

Maar grooter ramp nog trof de boekerij van het Heer Florenshuis enkele jaren later, nog bij tijden des bisschops, en dus vóór den 26[n] Mei 1577, toen Ægidius de Monte te Zwolle kwam te overlijden. Volgens de

(1) Moonen, Chron. v. Deventer, bl. 115.
(2) Zie over hem Oudh. v. Deventer, I, 177 v.v. en Revius, Dav. illustr. p. 503.

boven reeds geciteerde kerkeraadsmemorie van 1581, brak er in het Fraterhuis een brand uit, waaromtrent ons overigens verder niets bekend is. Maar bij deze gelegenheid zijn er, naar het getuigenis van den Pater, een aantal boeken « uthgefluchtet », die echter in genoemd jaar 1581 nog niet in het Fraterhuis teruggekeerd waren, zooals blijkt uit het verlangen van den kerkeraad om ze, evenals de door den Pater uitgeleende boeken, in de op te richten Liberie een plaats te geven (1). Welke die uitgeleende en « uthgefluchte » boeken mogen geweest zijn, laat zich niet zeggen, maar het valt zeer te betwijfelen of zij daar ooit in teruggekeerd zijn. Wel bevinden zich in de tegenwoordige Stedelijke Boekerij nog verscheidene folio-banden, die duidelijk de sporen van brandschade vertoonen. Had men deze niet tijdig in veiligheid kunnen brengen toen de brand uitbrak? Of behoorden zij tot de teruggebrachte? Wij weten het niet. Er wordt nergens, ook maar met een enkel woord, van het terugbrengen van het vermiste melding gemaakt. De Magistraat had, zoowel in de jaren vóór Stanley's verraad in 1587, als tijdens de terugkeer der stad onder het Spaansche bestuur en nadat zij in 1591 weer in handen der Staten gekomen was, ongetwijfeld voor dringender belangen te zorgen dan voor die eener bibliotheek, en ging eerst, zooals reeds boven gezegd is, in het begin van 1597 tot het nemen van maatregelen daartoe over. Hoeveel er inmiddels van den rijken boekenvoorraad van het Fraterhuis verloren is gegaan, laat zich bezwaarlijk zeggen. Maar vermoedelijk is het verlies niet gering geweest. Na de oprichting der Liberie in 1597 is er van eenige latere spoliatie nergens een spoor te ontdekken ; en daar er onder de nu nog in de Athenæum-Bibliotheek aanwezige handschriften weinige worden aangetroffen, die uit het Fraterhuis afkomstig zijn, en die enkele, die van vóór het jaar 1400 dagteekenen, in lateren tijd van elders zijn ingekomen, vraagt men zich af, waar de boekenschat gebleven mag zijn, eens door Geert de Groote, Johannes van der Gronde en Florens Radewynsz. met zooveel zorg bijeenvergaard en aan het Fraterhuis geschonken. Zijn zij de prooi der vlammen geworden, of wel « uthgefluchtet » en gered, maar nochtans spoorloos verdwenen? Wij moeten het antwoord schuldig blijven, maar het eene of het andere is in hooge mate waarschijnlijk, tenzij daarover nog een ander doodvonnis is geveld. En onmogelijk is dit niet.

Na de inrichting van de kerk van het Fraterhuis tot Liberie in 1598 toch, vinden wij opgeteekend dat « Schepenen ende Raedt op den 14^{n} Maert 1611 hebben goedgevonden, datt het gelt gecomen van vercoepinge der olde boecken int Rycke Fraterhuis, geemployeert sal worden tot coepinge van andere goede nieuwe autheuren ende boecken. » (2) Er werd dus opruiming gehouden. En aangezien onze Calvinistische vaderen vrij spoedig gereed waren met hunne qualificatie van « Paepsche

(1) Overijss. Bijdr III : 269, 270.
(2) Resolutieboek 14 Maart 1611.

boexkens », ten aanzien van al wat uit een kloosterbibliotheek te voorschijn kwam, is ook allicht door dien betreurenswaardigen verkoop een en ander tot. onherstelbare schade der wetenschap verloren gegaan. Wat hiervan echter ook wezen moge, het staat vast dat veel van wat eenmaal een sieraad uitmaakte van de Liberie van het Fraterhuis, niet in de stedelijke Bibliotheek is overgegaan.

Gelukkig evenwel, hebben wij niet in den blinde rond te tasten, om te weten te komen welke handschriften en boekwerken uit de Liberie van het Fraterhuis in het tot Stadsbibliotheek ingerichte kerkje een plaats hebben gevonden. Zij zeggen het ons zelf, dank zij de zorg der achtereenvolgende librarii van het Heer Florenshuis, die geregeld op het schutblad de woorden plaatsten : « Iste liber pertinet ad librariam domus Domini Florentii in Daventria », of een soortgelijk eigendomsmerk.

En nu vinden wij dat merk vooreerst op 10 banden (1), die omstreeks 20 verschillende handschriften bevatten. Maar veilig mag men aannemen, dat van de 44 andere banden met manuscripten der tegenwoordige Bibliotheek, wier herkomst niet op het schutblad voorkomt, nog verscheidene tot de Liberie van het Fraterhuis hebben behoord. Soort en inhoud dier geschriften wijzen daarop, terwijl het eigendomsmerk bij een latere vernieuwing van den band verloren gegaan zal zijn.

Dat zelfde merk komt ook voor op ruim 130, meerendeels foliobanden met oude drukwerken, en het is niet al te gewaagd de Fraterbibliotheek mede als de voormalige bezitster te beschouwen van nog 20 à 25 boekdeelen, op grond van een volkomen gelijkvormigheid van hunnen band met dien der 130 genoemden, al moge ook het eigendomsmerk ontbreken of verdwenen zijn.

Naast deze ontvingen, indien al niet dadelijk bij de inrichting van de kerk van het Fraterhuis tot stedelijke Liberie in 1598, dan toch in de eerstvolgende jaren, nog verscheidene boeken, uit andere kloosters of geestelijke gestichten, een plaats. In 1629 toch werd er nog een onderzoek ingesteld naar zulke uit kloosters afkomstige boeken. « Schepenen en Raed toch authoriseerden den 6n Juni van dat jaer Dr Marienborch en Licentiaat Donckell als Scholarchen, om sich tho vervougen ten huijse van Zal. heer Bruyns und die Bybliotheek aldaer tho besichtigen, und so daer eenige boicke bevonden worden die van Cloosteren gecomen sinnen, die selve te lichten en in deser Stadt liberie tho bestellen. » (2) Wat dit onderzoek heeft opgeleverd laat zich nog vrij juist aanwijzen, want door deze en reeds vroeger genomen maatregelen is de boekenschat vooral met een aantal handschriften vermeerderd, die nog

(1) Nl. n° 32, 75, 76, 77, 93, 94, 106, 107, 108 en 109 van den Catal. der Hss. der Dev. Bibl.

(2) Resolutieboek 6 Juni 1629. De Zal. Heer Bruyns was Gerard Brunus of Brunesius, kannunik van de Lebuinus-kerk te Deventer. Zie Oudh. v. Deventer I, bl. 331 v.

heden ten dage hun herkomst door op het schutblad voorkomende eigendomsmerken aanduiden. Aan het St. Ursulen- of Kerstekens-Brandes-huis in de Bagijnenstraat te Deventer hoorden daarvan 15 banden (1) toe, waarin zich 26 handschriften en 6 drukwerken bevonden. Het Buyskenshuis in de Papenstraat aldaar leverde 2 handschriften (2), alsmede 2 gedrukte werken in-folio op. Uit het klooster Diepenveen waren ruim 60 manuscripten afkomstig, in 14 banden (3) bijeengevoegd, benevens 2 gedrukte boeken. Het eigendom van « Mr Kerstkens huisvrouw Catharina (4), wonende op die Wispoort » (Vischpoort) te Deventer, van « Suster Elisabeth van Calcar » (5), « Suster Merrigen Goeden » (6) en « Suster Barnerda Olthus » (7) waren eertijds 5 handschriften geweest. Ook uit de kloosters van Windesheim (8), den Agnietenberg (9), Albergen (10), Wiblingen (11) in de diocese van Constanz, en uit het Begijnhof in Alidenhuis te Haarlem (12) werd een zevental handschriften opgenomen, die misschien in der tijd waren uitgeleend en door de troebele tijden niet ter plaatse waar zij behoorden waren teruggekeerd. En verder vonden nog 6 gedrukte werken, afkomstig uit de kloosters Thabor bij Sneek, Munnikhuizen bij Arnhem, Diepenveen, Windesheim en Frenswegen, een plaats in de Stadsboekerij, evenals enkele andere, die aan het Nieuwe of Arme Fraterhuis te Deventer toebehoord hadden.

Voegt men nu hierbij de 46 werken, in 1560 uit de nalatenschap van pastoor Phoconius aangekocht en nog voor het meerendeel in de tegenwoordige bibliotheek aanwezig, dan komt men tot de slotsom dat, na den betreurenswaardigen verkoop der oude boeken in 1611, de Stedelijke Boekerij minstens 70 à 80 banden met handschriften en ruim 200 deelen met gedrukte boeken geteld moet hebben, waarbij in lateren tijd van elders nog andere manuscripten, o. a. een belangrijke Codex Propertii, gekomen zijn.

De staat waarin zij verkeerden, liet echter veel te wenschen over. De reeds vermelde brand had menigen band duchtig beschadigd en ook het werk zelf geschonden, zoodat het kwalijk geschikt was geworden voor het gebruik. Een zoo goed mogelijk herstel was daarom hoog noodig.

Gelukkig had de Magistraat den 4^n^ Mei 1618 een zeer verstandig en

---

(1) Nl. n° 7, 9, 25, 28, 34, 36, (38), 39, 41, 44, 45, 52, 53, 58 en 59 van den Catal. van Hss der Dev Bibl.

(2) Nl. n° 26 en 37 Cat. d. Hss.

(3) N° 5, 23, 35, 49, 50, (51), 55, 57, 60, 61, (71), 72, 73, 95 Cat. d. Hss.

(4) N° 30 Cat. d. Hss.

(5) N° 24 en 29 Cat. d. Hss.

(6) N° 18 Cat. d. Hss.

(7) N° 13 Cat. d. Hss.

(8) N° 6, 69, 73 Cat. d. Hss.

(9) N° 79 Cat. d. Hss.

(10) N° 22 Cat. d. Hss.

(11) N° 3 Cat. d. Hss.

(12) N° 64 Cat. d. Hss.

heilzaam besluit genomen, waardoor het toezicht en de zorg voor de Bibliotheek opgedragen werd aan een man, die voor die taak uitnemend geschikt bleek te zijn. Daarbij toch werd de predikant Jacobus Revesen of Revius (1), die vier jaren vroeger het predikambt bij de Hervormde Gemeente te Deventer had aanvaard, benoemd « om opsicht op die Bibliotecq in den Fraterhuyze alhier te hebben. En opdat dieselve mettertyd geaugmenteert worde », zoo luidde dat besluit verder, « sal Syn E. van de voornaemste en dienlichste autheuren specificatie mogen overgeven » (2). Aan geen betere handen kon de zorg voor den boekenschat

Codex Propertii, einde 12de of begin 13de eeuw, 1ste Elegie van het 2de boek.

zijn toevertrouwd. De nog jeugdige Revius was een man van historischen zin, vol liefde voor de wetenschap en met groote werkkracht toegerust; bovendien een man, onbekrompen genoeg om, in weerwil van zijn streng rechtzinnige gevoelens, de geestesvruchten der middeleeuwsche geleerdheid en der katholieke vroomheid van de 14e en 15e eeuw te kunnen waardeeren. Indien hij reeds in 1611, tijdens den verkoop der oude boeken, met het toezicht op de Bibliotheek belast had kunnen worden, er zou grooter waarborg zijn geweest, dat daardoor niets van wezenlijke waarde verloren gegaan ware.

Nu zag hij zich vóór alles geroepen om te herstellen en daardoor nog te behouden, wat daarvoor vatbaar was, en spoedig toog hij daar-

(1) Zie over hem E. J. W. Posthumus Meyjes, Jacobus Revius, zijn leven en werken, Amsterd. 1895.

(2) Resolutieboek, 4 Mei 1618.

toe aan het werk. Reeds den 3ⁿ April 1622 werd een ordonnantie afgegeven ter betaling van 69 Carolusgld. en 6 st. aan Sebastiaan Warm-

IACOBVS REVIVS SS. THEOL. D. ET COLLEG. THEOL. ILL. ORDD. HOLL. ET WESTFRIS. PRÆFECTVS

Quem coeli illustrat sapientia, sanctaque Virtus,
Et niveus purae simplicitatis amor.
Et morum nitor, et regina Modestia morum.
Cui sibi par genius doctaque cura dedit.
Nunc Graio ac Latio, nunc Belgâ ludere versu,
Ille meus tali Revivs ore fuit.

Daniel Heinsius

(Naar de schilderij van Frans Hals, door Suyderhoeff).

bouts « voor geleverde en gerepareerde boecken in de Librarije », waarbij evenwel te verstaan werd gegeven « nae desen geen boecken te

leveren ofte te repareeren voor ende eer hij dat eenen van de heeren Capitulaeren te kennen sal hebben gegeven, opdat hij daer rapport in den Raedt van doen mach » (1). Was de binder of mogelijk Revius zelf daarin wellicht wat eigenmachtig te werk gegaan, Schepenen en Raad hadden geen reden tot verdere bemerkingen, toen zij den 25[n] April 1629 M[r] Henrick Vrieswijck, als rentmeester van het Capittel, last gaven om aan denzelfden Bastiaan Warmbouts een som van 134 Car. gld. 8 st. te betalen, « voor allerhande by hem in die Library voor ende nae sedert 1624 gelevert en gemaect » (2). Met welk een nauwgezetheid Revius zijn taak volvoerde, blijkt uit niets sterker dan uit hetgeen hij eigenhandig aanteekende in het tweede deel van de reeds boven genoemde uitgave van de Opera Erasmi, door de kerkelijke censuur zoo duchtig onder handen genomen. Hij schreef toch aan het einde daarvan de woorden : « Quae in hoc tomo nefarie erant mutilata, ex alio exemplari integritati suae restitui ; Jacobus Revius, pastor Daventriensis ».

Tot het herstellen der geschondene banden beperkte hij echter zijne werkzaamheid niet. Was het allicht niet buiten zijne aansporing om, dat de Magistraat, zooals reeds vermeld is, in 1629 ten huize van den overleden kanunnik Gerard Bruijns een onderzoek liet instellen naar boeken uit kloosters afkomstig, in datzelfde jaar « resolveerden Schepenen en Raedt dat jaerlyx en alle jaer tot kopinge van boecken in de Libery sullen geëmployeert worden hondert goldguldens ende niet meer, de helft voor theologische en d'ander voor juridische boecken ende dat tot revocatie » (3), terwijl uit dien zelfden tijd de aanschaffing dagteekent van het pas verschenen Lexicon graecum Scapulae en het Dictionarium Calepini septem linguarum (4). Met het oog op de voorgenomen stichting eener Doorluchtige school toch, had de benoeming reeds plaats gehad van Martinus Schickhardus tot Professor Juris, van Henricus Gutberleth, den rector der Latijnsche school, tot Professor Philosophiæ, en van David Scanderus tot Professor Philosophiæ et Theologiæ (5), en eischte de boekenvoorraad bestendig aanvulling.

Revius heeft daarvoor trouw zorg gedragen, al was de som, waarover hij te beschikken had, niet groot. De Resolutieboeken vermelden vrij geregeld de posten, door hem voor den aankoop van boeken en het verrichten van bindwerk besteed (6). Den 14[n] Januari 1632 werd hem bovendien opgedragen om « in de Bibliotheek te Amsterdam te verschrijven een globum coelestim et terrestrim secundæ vel tertiæ magnitudinis ex omnium optima recognitione, simulac Metii et Isaâci Pontani librum de utroque globo ex editione latina in 4° » ; en voor deze « twee gecoffte

(1) Resolutieboek, 3 April 1622.
(2) Resolutieboek, 25 April 1629.
(3) Resolutieboek, 22 Oct. 1629.
(4) Resolutieboek. 21 Dec. 1629.
(5) Zie Acta des Schoolraets, 20 Juli 1629, Deventer Archief n° 49 en 98.
(6) Zie Acta des Schoolraets, 30 Juni en 19 Nov. 1629.

globen ende de vorseide boexkens neffens andere materialen », werd den 7ⁿ Maart 1632 last gegeven hem 84 gld. 17 st. uit te keeren (1), terwijl aan Sebastiaan Warmbouts nog een som van 64 gld. 13 st. werd voldaan, « voor boecken bij hem sedert 20 Jan. 1632 tot 17 Maart 1633 ten behoeff van de Bibliothecq alhier gebonden, daerinne gereeckent die kettene ende ringen daer tho gecomen » (2). Toen de Magistraat den 6ⁿ Mei 1635 opnieuw 119 gld. 18 st. had te betalen voor het « inbinden en repareeren van verscheidene boicken totten Liberie gehoirende, tsedert den 18ⁿ Juli 1633 tot den 5ⁿ Aprilis 1635 », en Revius nog een som van 122 gld. 13 st. te vorderen had voor gekochte boeken tot 1633, terwijl ook Mr Jan Hermz, slotenmaker, 43 Carol. gld. te goed had voor « geleverde sloten, sleutels en ijserwerck in de Bibliotheque », werden deze uitgaven den Raad blijkbaar rijkelijk kras. Wel werden beide laatstgenoemde posten den 1ⁿ December en den 22ⁿ October 1635 voldaan (3), maar « Schepenen en Raedt vonden, om redenen HaerEd. daer tho moverende, den 6ⁿ Mei 1635 goet, dat voor dit jaer tot behoeff van de liberie alhier generhande boicken sullen werden gecofft, und dat men voortaen precise sal verblyven by die hondert goldgulden, daer tho jaerlycx tot wederseggens in gevolge der resolutie van den 22 Octobris 1629 geaccordeert; sullende die coste van den bant daer uit mede moeten vervallen » (4). Al te letterlijk paste de Magistraat dezen maatregel echter in de eerstvolgende jaren niet toe, want behalve de bedragen voor gekochte boeken in 1636, 1637 en 1639 (5), werd in 1636 nog aan de erfgenamen van Zal. Sebastiaen Warmbouts 70 gld. 19 st. betaald, en in 1638 40 gld. 18 st. aan Nathanael Cost, boekverkooper, voor geleverd bindwerk (6).

De benoeming van Engelbertus Teschenmacher, een bekwaam geneesheer uit Elberfeld, tot buitengewoon hoogleeraar in de Medicijnen aan het Deventersche Athenæum, die in 1638 zijn inaugureele oratie « de dignitate et utilitate anatomiæ » hield, had ten gevolge dat de groote armoede der Bibliotheek aan medische werken aan het licht kwam. Daarom besloot de Magistraat, ten einde in dit gebrek te voorzien, dat « voor dat jaar anders geen boecken souden werden gecofft dan Authores Medici, volgens die memorie, daervan door D. Engelbert Teschenmackerum, ejusdem facultatis professorem extraordinarium, den heeren Scholarchen ter hande geleit ende door Haer Ed. in Senatu geviseert » (7). De verlangde geneeskundige werken werden door den boekhandelaar

(1) Daarin komen de volgende posten voor : 27 Jan. 1630 : 142 gl. 12 st.; 3 Jan. en 19 Dec. 1631 : 140 gld. 10 st. en 164 gld. 3 st. ; 15 Dec. 1633 : 147 gld. 10 st.; 7 Nov. 1634 : 164 gld. 16 st.

(2) Resolutieboek, 14 Jan. en 7 Maart 1632.

(3) Resolutieboek, 26 April 1633.

(4) Resolutieboek, 6 Mei 1635.

(5) Nl. 138 gld. 10 st., 142 gld. 17 st., en 142 gld. 2 st., Resolutieboek 22 Nov. 1636 8 Sept. 1637, 21 Mei 1640. Over 1638 komt geen post voor.

(6) Resolutieboek, 24 Juli 1636 en 5 April 1638.

(7) Resolutieboek, 15 Oct. 1640.

Nathanael Cost geleverd en met 138 gld. 10 st. betaald (1). Had Gualtherus Sylvanus, die tot 1619 rector was der Latijnsche school te Deventer, reeds in zijn dagen gesproken van « een bibliotheque, hebbende veel schoone boeken, die nog dagelicx in getal toenemen » (2), aan al de zorgen door Revius aan de uitbreiding der boekerij besteed, was het alzoo te danken, dat die getuigenis nog in meerdere mate waarheid werd.

Groot was daarom het verlies, dat de Bibliotheek leed, toen de hoogst bekwame en volijverige man nog vóor het einde van 1641 Deventer verliet, om de eervolle, maar moeilijke post van Regent van het Staten-College aan de hoogeschool te Leiden te gaan aanvaarden. Zij heeft diens uitnemende zorgen op gevoelige wijze moeten missen. Wel gingen Schepenen en Raad na zijn vertrek voort met de jaarlijks toegekende 100 goudgulden ten bate van de Bibliotheek uit te keeren, nu eens uit de Capittelgoederen (3), dan weer uit andere fondsen (4), gelijk uit een Rekeningboek der Rentmeesters over verschillende goederen, dat tot 1650 loopt, blijkt (5), maar of het toezicht op de Boekerij wel aan de meest geschikte handen werd toevertrouwd, mag betwijfeld worden. Uit de zooeven vermelde posten van 25 Maart 1645, 24 Januari 1646 en 26 Juli 1648 vernemen wij toch, dat deze door rentmeesters Joost Hagedoorn en Lubbert Nylandt werden uitbetaald aan den burgemeester, Dr Johan van Schriek, « als bibliothecaris ». Blijkbaar is deze post dus na het vertrek van Revius aan een der Burgervaders opgedragen, en waarschijnlijk is dat zoo gebleven (6), totdat in 1711 de Rector Magnificus daarmede belast werd (7). Voor een gewenschten toestand is deze regeling stellig niet gunstig geweest. De handelingen van den Schoolraad deelen op 30 Oct. 1671 mede, « dat goed gevonden is naerdere ordre te beramen over het openen van de Stadsbibliotheek », en wettigen daarmede de onderstelling dat zij een tijdlang voor het gebruik gesloten is geweest. Den 19n Juni 1672 berichten zij, dat de Pedel den Rector Magnificus heeft gewaarschuwd « dat eenighe Roomsche geestelycke, in de Bibliotheick synde, geseydt hadden, veel boeken in deselve te syn, dy daer uyt dienden gesmeten te worden », en dat de Magistraat, daarvan op de hoogte gesteld, verklaard had daarop toe te zullen zien. En den 21n Januari 1681 zeggen diezelfde handelingen, dat den pedel Boecholt toen « gelastet werd niet meer als tweemaal des weeks, namelijk des Woensdages ende Saturdages des nademiddages van een tot vyer uyren de Bibliotheecq

(1) Rekeningboek van het Capittel, 9 April 1641.

(2) Zie zijne Beschrijving van Deventer, bl. 21.

(3) Nl. in 1643, 1645, 1648 en 1650, respectievelijk 112 gld. 14 st., 99 gld. 18 st., 87 gld. 22 st. en 201 gld. 12 st.

(4) Nl. in 1646, 98 gld. 6 st.

(5) Aanwezig op het Gemeentearchief.

(6) In de Cameraersrek. over 1661 komt nog een post van 58 gld. voor aan Joannes Cost, voor geleverde boeken in de Bibliotheek.

(7) Resolutieboek, 24 Maart 1711.

te openen tot gebruijck van een ieder, ende dat hij een boeck sal moeten toeleggen, waerin diegeene, soo een boeck daaruyt soude willen lenen ende mede na huys nemen, syn eygen naam ende de naam van 't boek gehouden sal syn aan te teekenen, waarvoor de pedel alsdan te allen tyden redevabel sal syn ». Het toezicht van de Burgemeesters-Bibliothecarissen had dus weinig te beteekenen. Men liet het over aan een ondergeschikt man, als de pedel van het Athenæum, die met een schrale 28 goudguldens 's jaars werd bezoldigd (1), en wel het noodige gezag zal hebben gemist, om de hem verleende macht tegenover de studeerende jongelingschap te doen gelden. De toestand der Boekerij was dan ook eenige jaren later nog even treurig. Volgens het Concordaatboek toch, werd den 13[n] October 1699 (2) de wensch uitgesproken, « dat de Stadsbibliotheek beter moge worden gereguleerd ende in acht genomen, ende die daaruit geleende boeken nagevorst ende gereclameerd mogen worden. Schepenen en Raad », wordt er aan toegevoegd, « zullen dit inbrengen ende met den allereersten sonder eenige foute werkstellig maken ». Haast maakten de heeren daarmee echter niet, want andermaal leest men in hetzelfde Concordaatboek op 11 Sept. 1703 : « wordt gerecommandeerd an Schepenen ende Raad het redres van de bibliotheecq », waarbij vervolgens staat aangeteekend : « Fiat ende het sal alsoo geschieden. »

Ditmaal was de aanmaning niet te vergeefs. Den 1[n] Nov. 1703 besloot de Raad om den Catalogus der boeken door de Curatores Scholarum te doen doorzien en te renoveeren, de boeken wederom aan een ketting te leggen en den pedel aan te zeggen, dat hij aan niemand een boek zal uitleenen en de vermiste boeken zal opzoeken. Tevens werden genoemde Curatoren gemachtigd om tot verbetering van de Bibliotheek jaarlijks voor 100 Caroligulden eenige goede boeken aan te koopen, welk bedrag door het Capittel betaald zou worden (3).

De post voor het aanschaffen van boeken, bij resolutie van 22 October 1629 op 100 goudgulden of 140 Caroligulden bepaald, maar vermoedelijk reeds sinds lang ingetrokken, omdat na 1661 in geen der Rekening- en Memorieboeken eenige uitgaven voor de Boekerij worden vermeld, werd alzoo hersteld, maar tot een verminderd bedrag. Professor Elias van Steenberck, die in 1703 tot lid van de Vroedschap was verkozen (4), droeg diensvolgens in zijn hoedanigheid van burgemeester, aan den boekhandelaar Daniel Schutte de leverantie der boeken op, ter voldoening waarvan den 12[n] Febr. 1705 een ordonnantie van 106 Caroligld. werd afgegeven op den Rentmeester van het Capittel, Rudolf Jordens (5);

(1) Capittelrekening over diverse jaren op het Stadsarchief aanwezig.

(2) Dumbar, Tegenw. Staat v. Overijssel, III, bl. 219, noemt ten onrechte 10 October.

(3) Resolutieboek, 1 Nov. 1703.

(4) Acta van den Schoolraad, 23 Febr. 1703, n° 98 van het Deventer Archief.

(5) Resolutieboek, 12 Febr. 1705.

terwijl in datzelfde jaar aan genoemden boekhandelaar nog 100 gld. 10 st. werd betaald voor het opmaken van boeken (1). Maar Burgemeester van Steenberck deed nog meer. Aan den Catalogus, van wiens bestaan wij het eerst in de resolutie van 1 Nov. 1703 gewag gemaakt vinden, maar die noodig herziening behoefde, wijdde hij zijn zorgen, en vertoonde, ingevolge eener resolutie commissoriaal, den 7n Juli 1705 een Catalogus, die van de boeken der stadsbibliotheek was opgemaakt, waarop Schepenen en Raad bepaalden dat daarvan één afschrift op het Raadhuis en één op de Bibliotheek zouden worden bewaard, terwijl de toegang tot de boekerij tweemaal 's weeks, Woensdag en Zaterdag van 2 tot 4 uur, ten overstaan van den Pedel, zoowel aan de studenten als aan anderen zou worden verleend (2). De Magistraat meende bovendien iets tot opsiering van de nu weer voor het publiek opgestelde Liberie te moeten doen. Hij droeg aan den schilder Christiaan Kelder het ophalen en herstellen van eenige, aldaar aanwezige schilderijen en tafereelen op, waarvoor de man den 8n Dec. 1705 een som van 51 gld. 11 st. en 8 p. ontving (3), en kocht den 7n Juli 1706 op een auctie nog « elf pourtraiten van Oudvaders » ten dienste van de Bibliotheek aan, die met 25 Car. gld. aan den vendumeester Hoornaert werden betaald (4). Het waren de beeltenissen van Luther, Melanchton, Zwinglius, Oecolampadius, Bullinger, Husz, Agricola, Erasmus, Copernicus, Paracelsus en Conrad Pelicanus.

Daar zag ze de bekende Mainzer Burgemeester Z. C. von Uffenbach (5), toen hij op zijn reis door ons land ook Deventer bezocht en Donderdag den 8n Mei 1710 de Bibliotheek, onder leiding van den pedel, was binnengetreden. In twee reien boven elkander, 47 zoo groote als kleine schilderstukken in getal, hingen zij rondom aan den wand. Veel kunstwaarde hadden zij, naar von Uffenbach's oordeel, niet, al waren de kleinere over het geheel beter dan de grootere. Hij vond daar — en het is de eenige beschrijving, die wij van de Bibliotheek in het Fraterhuis kennen, — in het kleine kerkje van het « Broeren-klooster » dat, zooals de pedel hem zeide, tot de Florentijner-orde behoorde (6), 600 à 800 boeken, meest folianten, die op lage boekenplanken met lessenaars stonden en met kettingen waren bevestigd. Geheel duidelijk

(1) Rekeningboek van het Capittel over 1705.

(2) Resolutieboek, 7 Juli 1705.

(3) Resolutieboek, 8 Dec. 1705.

(4) Resolutieboek, 8 Dec. 1706. Bij eene inspectie der Bibliotheek in 1790 bleken deze portretten noodig herstelling te behoeven, welke aan Stadelaar voor omstreeks 48 gld. werd opgedragen. Zij werden daarna niet meer in de Bibliotheek, maar in de Groote gehoorzaal van het Athenæum opgehangen. Zie de Acta van den Schoolraad (Dev. Arch. n° 98) voor 7 Mei 1790, 7 Jan., 3 Juni en 7 Oct. 1791.

(5) Merkwürdige Reisen durch Niedersachsen, Holland und Engelland von Hernn Z. C. von Uffenbach. 3 Th. Frankfurt und Leipzig, 1753, 8°, Th III. S. 377-383.

(6) Uffenbach heeft den pedel vermoedelijk verkeerd begrepen, toen deze van het Heer Florenshuis sprak.

is deze beschrijving niet, maar het schijnt dat de boekenplanken zich vlak boven de lectrijnen bevonden, en de boeken dus gemakkelijk gebruikt konden worden, zonder dat zij gedurig over de stang of de kettingen schuurden, tot schade voor den band (1). Daarenboven stonden in een muurkast 80 à 90 codices. Maar het viel den Mainzer burgemeester niet gemakkelijk na te gaan, welke daaronder de meest belangrijke waren. Evenmin als bij de boeken toch, stonden bij deze handschriften de titels op den rug, en in den Catalogus librorum, die er nevens lag, waren de werken niet genummerd. Maar door vlijtig zoeken vond von Uffenbach toch nog menigen codex, waarvan hij het alleszins de moeite waard achtte een en ander in zijn verhaal aan te teekenen, zij het dan ook, dat dit niet altijd even juist was (2). Zoo deelde hij ook mede dat de Magistraat jaarlijks honderd rijksdaalders tot vermeerdering van den boekenvoorraad bestemde, een weelde, waarin de Bibliotheek zich echter nooit heeft mogen verheugen.

Gedurende het eerste vierdedeel der 18e eeuw bleef men min of meer de hand aan de boekerij houden, zooals uit verschillende posten blijken kan. (3) In 1708 kocht men op last der Curatoren de werken van Coccejus aan voor 92 gld. (4). Maar in 1712 en 1713 bepaalde men zich tot den aankoop van boeken op nu en dan voorkomende aucties (5) of bekwam men door secretaris Dumbar voor 26 gld. 10 st. manuscripten en boeken van wijlen den Deventer predikant Caspar Sibelius. (6) Professor Joannes Bouwersius gewaagde er dan ook in zijn feestrede ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van het Deventersche Athenæum, op 14n Maart 1730 uitgesproken, nog van « dat de Magistraat, opdat er niets zou ontbreken van hetgeen leeraars en leerlingen voor alles noodig was, voor de uitbreiding der Bibliotheek een jaarlijksche som had vastgesteld ». (7) Indien de feestredenaar in deze, trouwens toch reeds vrij schrale lofrede, de waarheid niet min of meer aan de hoffelijkheid opofferde, dan is deze hooggeprezene zorg toch spoedig ingesluimerd. Want er gaan nu jaren voorbij, waarin wij omtrent kosten aan de boekerij besteed, niets in de resolutie-boeken of elders vinden aange-

(1) Men zie over de plaatsing der boeken in oude bibliotheken : Dr K. O. Meinsma, Middeleeuwsche Bibliotheken, Amsterd. 1902, bl. 101 v.v.

(2) Zoo verwarde hij o a. de Cento Virgilianus Probæ met de Bibliotheca sive Aurora Petri de Riga. Alle de door hem nageslagen werken zijn nog ter bibliotheek aanwezig, behalve : Vergerii Liber de studiis adolescentiæ et Leonardi Aretini Prologi in-4°.

(3) Resolutieboek 18 Aug. 1706 aan Daniel Schutte 108 gld. 11 st,; 1710 en 1711, posten van 104 gld aan boeken, 34 gld. aan bindwerk, 22 gulden aan Harmen Mentink voor koperwerk, 27 Juni.

(4) Resolutieboek, 22 Mei 1708 en Rekening van het Capittel over 1708.

(5) Resolutieboek, 22 Nov. 1712 en 6 Nov. 1713 aan den vendumeester Hoornaert respectievelijk 19 gld. en 74 gld. 13 st.

(6) Resolutieboek, 2 Nov. 1717.

(7) J. Bouwersii Oratio, p. 22.

teekend. Er wordt alleen na lang stilzwijgen gewag gemaakt van de vernieuwing van de koperen goot, de glazen en de deur der Stadsbibliotheek in 1753, op voorstel van de Curatores Scholarum, en van het herstel van het torentje, dat dreigde neder te storten, voor een som van 150 gld. in 1758. (1) Inmiddels hadden Schepenen en Raad reeds den 24n Maart 1711 goedgevonden dat voortaan de Professor, die Rector Magnificus was, tevens Bibliothecaris zou zijn en daarvoor jaarlijks 25 Car. gld. zou profiteeren. (2). Maar al verving deze nu ook den Burgemeester-Bibliothecaris, die na Revius' vertrek als zoodanig was opgetreden, de gedurige wisseling van titularissen kon toch niet bevorderlijk zijn aan een goeden gang van zaken, zelfs al liet men de zorg voor de Bibliotheek niet aan den pedel over, zooals vrij wel het geval geweest schijnt te zijn. Er blijkt dan ook, na het door Prof. Bouwersius vermelde, van die zorg jaren lang niets. Zelfs de Catalogus, in 1703 door toedoen van Burgemeester Elias van Steenberch tot stand gekomen, schijnt in 1759 spoorloos verdwenen. In dat jaar toch werden bij Raadsbesluit van den 6n Juli, de Curatores Scholarum gemachtigd om met den Rector Magnificus als bibliothecaris, te beramen « op wat maniere best mogelijk een Catalogus der boeken in de Stadsbibliotheek zynde, zal kunnen gemaakt worden » (3), en Professor Jacobus de Rhoer nam dat werk nu aanstonds ter hand. Op den 17n Februari 1762 konden Curatoren daarvan drie exemplaren aan den Magistraat overhandigen, en deze bepaalde nu dat daarvan één op de Secretarie, één bij den tijdelijken Rector Magnificus en één op de bibliotheek zouden berusten (4). Bijzonder uitvoerig zal hij wel niet geweest zijn, want men betaalde voor het afschrijven dezer drie exemplaren aan den Custos slechts 2 ducaten ; maar in elk geval bracht Prof. de Rhoer daarin een gewenschte verbetering aan. Deze was toch « secundum ordinem scientiarum » ingericht, zooals vermeld staat op de keerzijde van het titelblad van den in 1821 gedrukten Catalogus van de boeken, die uit de bibliotheek der opgeheven Hoogeschool te Harderwijk naar Deventer werden overgebracht. Daar echter geen der drie exemplaren bewaard is gebleven, kunnen wij omtrent diens verdere inrichting en wetenschappelijke waarde niets naders mededeelen.

Met een nieuwen Catalogus evenwel waren de belangen der Bibliotheek nog geenszins voldoende gediend; de Gezworen Gemeente vond daarom goed zich die aan te trekken en verzocht den Magistraat den 10n December 1761 « dat hij tot aankoop van boeken jaarlijks, volgens de resolutie van den jare 1703, geliefde te accordeeren een somma van honderd gulden, mitsgaders te bezorgen dat van alle boeken, welke

(1) Resolutieboek, 2 Juli en 10 Aug. 1753 en 23 Oct. en 7 Nov. 1758.
(2) Resolutieboek, 24 Maart 1711.
(3) Resolutieboek, 6 Juli 1759.
(4) Resolutieboek, 17 Febr. 1762.

binnen deze stad in 't vervolg gedrukt worden, een exemplaar in de Bibliotheek gegeven worde, alsmede van die, welke ingezetenen van deze stad op andere plaatsen laten drukken. » (1) « Schepenen en Raad », zoo staat hierbij kortweg aangeteekend, « zullen hunne deliberatiën hierover vervolgen ». Maar dat zij het gedaan hebben en met welk gevolg, blijkt uit niets. Van veel beteekenis zullen hunne bemoeiingen echter wel niet geweest zijn. In 1792 toch schreef Dumbar J[r] ten aanzien van de boekerij : « in later tijd blijkt dezelve slordig bewaard te zijn, dewijl de regeering vervolgens bedagt was om hierin verbetering te maken en de uitgeleende boeken te doen navorschen en terug brengen. Hedendaags is zij van weinig gebruik, dewijl het jaargeld reeds voor lang opgehouden heeft en er dus van de nieuwe werken niets is te vinden, schoon zij nog wel stukken van ouder dagen bevat, die de aandagt der geleerden kunnen trekken » (2). Slechts een enkele maal zond men haar een boekwerk ten geschenke, zooals in 1789 den Catalogus van de beroemde bibliotheek van Crevenna (3), wat men uitdrukkelijk besloot vooraan in het boek te vermelden. Zulk een zeldzaamheid was het blijkbaar, dat men van buiten af van de bibliotheek notitie nam. Geen wonder trouwens, waar de zorg van hen, aan wie de belangen der boekerij in de eerste plaats toevertrouwd waren, gedurende de geheele 18[e] eeuw, behoudens enkele opflikkeringen, zoozeer alles te wenschen overliet. Dat de onrustige Patriottische en Fransche tijden, waarin de hoofden en harten zoo geheel van andere dingen vervuld waren, wel allerminst voor die belangen gunstig konden zijn, behoeft wel niet te worden gezegd.

Toch waren die tijden nog niet voorbijgegaan, toen reeds een eerste stap gedaan werd om de Bibliotheek op te heffen uit den vervallen toestand, waarin zij aan het einde der 18[e] eeuw verkeerde. Toen koning Lodewijk den 4[n] Maart 1809 een bezoek aan Deventer bracht en ook de Hoogleeraren van het Athenæum ter audientie waren verschenen, vroeg hij hen naar het al of niet bestaan eener aan het Athenæum verbonden bibliotheek. De Koning, door den Rector Magnificus, Jan Otto Sluiter, op de hoogte gebracht van den slechten toestand der Bibliotheek, « als zijnde reeds sedert eene eeuw de jaarlijksche toelage door de stad ingehouden », noodigde de Hoogleeraren uit een lijst op te maken van die boeken, waaraan ieder voor zijn studievak de meeste behoefte had, onder belofte deze werken alsdan aan de Bibliotheek te zullen toezenden. Aan die koninklijke belofte is aanstonds voldaan. Reeds den 28[n] April ontving de Rector Magnificus in drie kisten de toegezegde boeken ten geschenke (4), zoodat de Bibliotheek, al vond ik ook nergens aange-

(1) Concordaatboek, 10 Dec. 1761.

(2) Tegenw. Staat v. Overijssel, III, 1ste St. bl. 219.

(3) Resolutieboek, 28 Oct. 1789.

(4) Zie de Acta van den Schoolraad op 1809 (Deventer Arch. 98) en C. Fransen van Eck en P. Bosscha, Het tweede eeuwfeest van het Athenæum te Deventer den 16[n] Febr. 1830 plechtig gevierd, bl. 67-68.

teekend welke werken daartoe behoorden, aan de welwillendheid des Konings geen geringe aanwinst te danken had.

Maar na Neerlands herstel en verheffing onder Koning Willem I, viel haar een ongelijk veel grooter uitbreiding ten deel. De ophanden zijnde opheffing van de Hoogeschool te Harderwijk gaf de Curatoren van het Deventer Athenæum aanleiding om zich bij missive van den 7n April 1818 tot den Minister van publiek onderwijs, A. R. Falck, te wenden, met het verzoek bij Z. M. hun voorspraak te willen zijn tot het verkrijgen van de Bibliotheek dier Hoogeschool voor hun Athenæum, « daar de bekrompen staat van dezer stads-geldmiddelen sedert onheugelijke jaren heeft verhinderd om ter verrijking der Bibliotheek van haar Athenæum eenige uitgaven te doen ». En reeds enkele weken later ontvingen zij het bericht dat het Z. M. behaagd had een deel van de Harderwijksche bibliotheek voor het Deventer Athenæum af te staan, benevens de verzameling van natuurkundige instrumenten van den Admiraal van Kinsbergen, die deze als een geschenk aangemerkt wilde hebben. De overbrenging der boeken ondervond echter nog vrij wat vertraging ; maar den 19n October 1819 konden de Hoogleeraren J. Nieuwenhuys en J. Verburg, daartoe naar Harderwijk gecommitteerd, van de overname der Boekerij rapport doen.

Onder toezicht van laatstgenoemde, hoogleeraar in de Oostersche talen en godgeleerdheid, die reeds bij Raadsbesluit van 24 Febr. 1816 tot Bibliothecaris was benoemd, werden nu de boeken in 1820 overgebracht naar het zoogenaamde « Want » boven de Raadskamer, daartoe vooraf behoorlijk ingericht. Daar werden vervolgens een jaar later, ook de instrumenten geplaatst en eindelijk, volgens machtiging van den Raad d. d. 16 Juli 1822, ook de boeken der Stads-liberij, die zich nog in het kleine kerkje van het Heer Florenshuis in de Pontsteeg bevonden en aldaar door de slechtheid van het lokaal veel te lijden hadden. In 1840 werden ook de nog te Harderwijk achtergeblevene werken, meerendeels tot de natuur-historische wetenschappen behoorende, naar Deventer overgebracht. De hoogleeraren van het Athenæum vonden daarin aanleiding, om aan den Raad de overbrenging der geheele boekerij van het « Want » boven de Raadskamer, waar zij des winters aan schade door lekkage bloot stonden, naar het nieuwe Athenæumgebouw te verzoeken, en dit verzoek eenige jaren achtereen te herhalen, maar zonder gewenscht gevolg.

Toen evenwel de ruimte gaandeweg te klein was geworden, om het intusschen steeds toegenomen aantal boeken en geschriften te plaatsen, besloot de Raad den 4n Juni 1863 ook het aangrenzende zoogenaamde « Magazijn » voor bibliotheek in te richten. Van dat jaar dagteekent alzoo de Groote Zaal, vlak boven de ruime vestibule, vroeger het « plein » genaamd, gelegen, welke een oppervlakte heeft van 15 bij 11 m. en 7 m. hoog is, en inderdaad een voortreffelijke en uitnemend ingerichte zaal genoemd mag worden, zooals uit de bijzonder goed geslaagde afbeel-

ding kan blijken. Behalve deze en de reeds vroeger vermelde zaal boven de Raadskamer, die met inbegrip van nog een kleiner vertrek, 12 m. lang, 6 m. breed en 4.25 m. hoog is, is nog een ander vertrek van 10.5 m. lang, 9.5 m. breed en 2.5 m. hoog tot tijdschriftenkamer ingericht en heeft de Bibliothecaris een zeer ruime werkkamer tot zijne beschikking, waar ook de bibliotheek van Koloniale litteratuur, een legaat van wijlen Mr A. J. Duymaer van Twist, Oud-Gouverneur-Generaal van Nederlandsch Oost-Indië, een plaats heeft gevonden.

Dat alzoo de geheele bovenverdieping van het Deventer Raadhuis gaandeweg voor de Boekerij ingericht is geworden, was het gevolg van de zeer te waardeeren zorg, die het gemeentebestuur in den loop der 19e eeuw voor haren bloei en uitbreiding heeft gedragen. Wat de vorige eeuw had verzuimd, trachtte men al aanstonds, na de overbrenging der boeken uit Harderwijk, eenigszins goed te maken. Op voorstel van den Heer Besier, bestemde de Raad in 1820 een jaarlijksche som voor het compleethouden der vervolgwerken en den aankoop van nieuwe boeken; stelde een reglement vast op het gebruik, dat van de bibliotheek gemaakt mocht worden, en benoemde een custos tot hulp van den Bibliothecaris. Zij ontving in 1830 voor Prof. J. Verburg, een uitmuntenden plaatsvervanger als bibliothecaris in den predikant P. C. Molhuysen, die in 1860 werd vervangen door Dr A. C. Engelbrecht tot 1863, en na wien achtereenvolgens Dr W. B. J. van Eijk tot 1879, Dr A. J. Vitringa slechts gedurende enkele maanden, Dr A. van Doorninck tot 1889, J. J. Cosquino de Bussy tot 1892, en sedert dat jaar steller dezes met het Bibliothecariaat waren belast. Van nu aan zag de boekerij zich ook geregeld verrijkt door geschenken van rijkswege en van geleerde genootschappen. Maar de verwaarloozing in vroeger dagen was te groot geweest om haar in korte jaren te verhelpen, en Prof. Jonckbloet kon zich dan ook nog in 1852 met recht beklagen over het schier algeheele gemis aan werken van Nederlandsche Letterkunde. De 16e, 17e en 18e eeuw ontbraken geheel. In zijne missive, waarin hij Curatoren van het Athenæum verzoekt een som van f 100.— tot aankoop daarvan beschikbaar te stellen, noemde hij het bijna ongeloofelijk, dat men te vergeefs een Vondel, Cats of Hooft op de Bibliotheek zocht, en toch was het zoo. Maar gelukkig werd het met ieder jaar beter. Schenkingen op allerlei gebied van wetenschap vielen haar achtereenvolgens te beurt van de H.H. M. van Doorninck, Joz. Backer, Dr L. H. Halbertsma, Prof. Metzlar, P. C. Molhuysen, J. Cost Jordens, H. van Logchem, H. J. W. van Marle, en, om geen meerdere te noemen, van de reeds vermelde verzameling van werken op koloniaal gebied uit de boekerij van wijlen A. J. Duymaer Van Twist. Bovendien verhoogde het gemeentebestuur meer dan eens de jaarlijksche geldelijke toelage tot aankoop van boeken en verdere onkosten, ten einde de boekerij zooveel mogelijk dienstbaar te doen zijn aan het algemeen belang. Op die wijze wies de boekenvoorraad gestadig aanmerkelijk aan. Daartoe behooren nu omstreeks 500 handschriften,

De Groote Zaal der Athenæum-Bibliotheek.

waarvan er bijna 300 van vóór het jaar 1600 dagteekenen, en ruim 40 Oostersche zijn. Belangrijk is inzonderheid de verzameling van meer dan 480 incunabelen, vóór 1525 gedrukt, waarvan een honderdtal bezorgd werd door de Deventer persen van Richard en Albert Paffraet, Jacobus van Breda, Theodorus de Borne en Wesseler Zuseler en o. a. de oudste Deventer druk van 1477 behoort. Aan uiterst zeldzame werken ontbreekt het bovendien niet. Een zoogenaamd blokboek, de *volledige* « Grammatica Donati » bevattende, en een « Reynardus Vulpes, carmine latino (Ultraj. N. Ketelaer et Ger. de Leempt c. 1473) » moeten tot de Unica gerekend worden. Ook van David Joris bezit de bibliotheek in handschrift of in druk traktaten, die in de bibliographie van diens werken door Dr A. van der Linde niet genoemd worden. En van beteekenis is zeker het eenig nog bestaande copieboek van Erasmus' correspondentie, 366 brieven van en aan hem bevattende, deels in het origineel, deels in afschrift, door Erasmus' secretarissen op zijn last gemaakt. Als laatste aanwinst moge nog een exemplaar van het Breviarium Grimani worden genoemd. Een rijke schat voor bronnenstudie biedt de bibliotheek den vrienden der wetenschap alzoo aan.

Eerst in de 19^{e} eeuw zijn stappen gedaan, om door de samenstelling en uitgave van een wetenschappelijk bewerkten, systematischen Catalogus, de raadpleging van den boekenvoorraad te vergemakkelijken. In 1832 deed daartoe de Bibliothecaris Molhuysen een eerste deel het licht zien, waarin ook de handschriften en wiegedrukken werden beschreven en tevens de beschrijving werd opgenomen, door den Harderwijkschen hoogleeraar Everhard Scheidius omstreeks 1785 gemaakt van de Arabische en Maleische handschriften, destijds eigendom van de Harderwijker Hoogeschool. De aangroeiende boekenvoorraad maakte in 1864 de uitgave van een tweede, in 1872 van een derde, en in 1880 van het eerste stuk van een vierde deel noodig. Zij bevatten ieder de intusschen verkregen aanwinsten, maar maakten daardoor geen geheel uit, wat voor de raadpleging niet zonder bezwaar was. Uit dien hoofde ontwierp de Heer de Bussy tijdens zijn bibliothecariaat, de plannen voor een geheel nieuwen Catalogus en nam daartoe de noodige voorbereidende maatregelen, die den tegenwoordigen bibliothecaris in staat stelden om in 1897 een 1^{e} deel uit te geven, bevattende de in de Boekerij aanwezige werken van Algemeenen aard, over Opvoeding en Onderwijs, Wijsbegeerte, Land- en Volkenkunde en Geschiedenis, en in 1900 een 2^{e} deel, waarin de werken over Taal- en Letterkunde, Schoone Kunsten, Godsdienstgeschiedenis en Godgeleerdheid, systematisch en van een alphabetisch register voorzien, werden beschreven. Diezelfde arbeid is sedert onderhanden genomen met betrekking tot de werken over rechtsgeleerdheid, geneeskunde, wis- en natuurkunde en natuurhistorische vakken. Een voortreffelijke beschrijving der wiegedrukken verscheen reeds in 1867 in de Notices bibliographiques des livres imprimés avant 1525 par A. M. Ledeboer, en een nieuwe Catalogus der Handschriften,

Explicit Apocalipsis · liber tricesi
musquintus et vltimus reducto
rij moralis figurarum biblie · sup
vtrumqz testamentum · a venera
bili domino Petro bertorij pore
sancti eligij parisiensis ordinis sā
cti benedicti : de pictauie partib9
oriundo · auinione factus · dauē
trie diligenti correctione emenda
tus pūctuatus et tabulatus atqz
impressus Anno icarnatōis dnī
Millesimo quadrigentesimo sep
tuagesimo septimo per Richardū
paffroet de Colonia · ciuem dauē
triēsez · pro ornatu munitione et
edificatione vniuersalis ecclīe · et
sponsi eiusdem honore · dnī nri
ihesu xpī qui est benedictus in se
cula · A M E N

Oudste Deventer druk van 1477
door Richard Paffraet.

door steller dezes bewerkt, zag in 1891 het licht, terwijl de Arabische en Maleische handschriften, nauwkeuriger dan door Prof. Everhard Scheidius had kunnen geschieden, gecatalogiseerd zijn geworden door de bekwame hand van Dr M. J. de Goeje, in zijne beschrijving van de Codices Orientales bibliothecarum Groninganæ, Daventriensis, Leovardensis, Societatis Remonstrantium Amstelodamensis etc.

De boeken zijn in ruim 100 vakken of afdeelingen, die met een volgnummer zijn aangeduid, geplaatst, terwijl de planken met een volgletter zijn gemerkt en ieder boek bovendien het nummer draagt, waarop het in volgorde op de schappen voorkomt, bijv. 22 A 7, 46 E 25, 63 B 12 enz. De handschriften en ook meerendeels de incunabelen worden in gesloten kasten bewaard. Ten slotte zij nog vermeld, dat de werken van een zelfde wetenschap zooveel mogelijk bij elkander zijn geplaatst, een indeeling waaraan de vorige Bibliothecaris, de Heer I. J. de Bussy, een veelomvangrijken en nauwgezetten arbeid ten koste heeft gelegd.

Moge de 20ᵉ eeuw aan de Geschiedenis dezer Boekerij nog menige bladzijde kunnen toevoegen, die van haar bloei en haar zegenrijk bestaan zal kunnen getuigen.

Deventer, Juni 1907. J. C. VAN SLEE.

VAN THULDEN'S « POMPA INTROITVS »

Wanneer, na het overlijden van Albert en Isabella, de zuidelijke Nederlanden weder onder het Spaansche kroondomein waren gekomen, benoemde de Spaansche koning Philips IV tot gouverneur dier gewesten zijn broeder Ferdinandus van Oostenrijk, kardinaal van Toledo, die het jaar te voren zich als veldheer onderscheiden had in den slag van Nördlingen. In het voorjaar van 1635 deed de nieuwe Landvoogd zijn intrede te Antwerpen en het Magistraat, al waren de tijden alles behalve gunstig, besloot die inhuldiging met buitengewonen luister te vieren. Niemand minder dan Petrus-Paulus Rubens werd aangesteld om de stadsversiering te regelen en te leiden, die dan ook ten koste van duizenden en duizenden tot stand kwam.

Bij J. F. van den Branden, *Geschiedenis der Antwerpsche Schilderschool*, blz. 560 v.v., vindt men de uitvoerige beschrijving van wat aan eerebogen, praalwagens, enz. werd bijeengebracht om aan de plechtige inhuldiging allen denkbaren luister bij te zetten. En om de herinnering aan al die dra vergane pracht te bestendigen, besloot het Magistraat tot het uitgeven eener beschrijving met platen van de intrede van den Prins-Kardinaal.

« Den 25^n^ Mei 1635, » lezen wij bij van den Branden (1), « werd de uitgaaf van dit prachtwerk aangenomen door den schilder-plaatsnijder Theodoor van Thulden. De tekst der beschrijving werd geraamd op dertig bladen druks, en er moesten veertig platen bij gevoegd worden. Van Thulden mocht, op zijne kosten, van het boek hoogstens acht- en minstens zeshonderd exemplaren laten drukken. De Stad zou hem eene schadeloosstelling geven van 2000 gulden, voor welke hij haar tweehonderd exemplaren zou bezorgen tegen Kerstmis aanstaande. Echter moest de griffier Kasper Gevaerts, voor 3000 gulden, den Latijnschen, met Grieksch doorspekten tekst nog leveren, en hij trok het daarmede tot 24 December 1637. Vervolgens werd zijn handschrift aan de censuur van het Hof en van de Stad onderworpen, en eerst op 21 Maart 1639 kon van Thulden, voor 3356 gulden 8 stuivers, het drukwerk bestellen aan Jan van Meurs. De buitengewone uitgebreidheid van den tekst, die bij het zetten honderd bladen beliep, vereischte dat ook het getal der

(1) L. c., blz. 569. — Het contract tusschen het Antwerpsch Magistraat en Th. van Thulden is afgedrukt in *Antwerpsch Archievenblad*, VII, blz. 39. Er is in bepaald dat het werk zou gedrukt worden door Balthazar Moretus. Om welke rede later van Meurs er mede gelast werd, blijft in het duister.

platen tot negen en veertig werd vermeerderd, en ten slotte zou Van Thulden in plaats van 2000 tot 4500 gulden schadeloosstelling genieten. De honderd in-folio-tekstbladen waren reeds vóór 22 April 1641 afgedrukt, maar dan moest er nog een inleiding en opdracht aan het werk worden gevoegd, en eerst op 8 Juni van dit jaar, werd Gevaerts naar het hof gezonden, om dit nieuw bewijsstuk zijner geleerdheid te gaan voorlezen (1). Aan dit getrokken en gezwollen opstel werden gewis groote wijzigingen bevolen, want het duurde tot 26 Januari 1643, eer de *Pompa Triumphalis Introitvs Austriaci Hispaniarvm Infantis, & in vrbem Antverpiam* naar het Hof werd gedragen. Het geschenk was een prachtexemplaar, gedrukt op perkament; de koperplaten waren gekleurd door Antoon van Deynen en Peter Schut. Dit boek was niet enkel het kostbaarste, maar tevens het schoonste, dat ooit door onze stedelijke regeering werd uitgegeven. »

Zoo ontstond dus het bekende boek, dat inderdaad en om zijn keurigen druk en om zijn weelderige prentkonst tot de merkwaardigste persprodukten uit de zeventiende eeuw mag gerekend worden :

Pompa | introitvs | honori | serenissimi principis | Ferdinandi | Avstriaci | Hispaniarvm Infantis | S. R. E. Card. | Belgarvm et Bvrgvndionvm | Gvbernatoris, etc | a | S. P. Q. Antverp. | decreta et adornata; | Cùm mox a nobilisimâ ad Nôrlingam | partâ Victoriâ, Antverpiam Auspi- | catissimo Aduentu suo bearet, | XV. Kal. Maii, ann. CIↃ· IↃC. XXXV. | Arcus, Pegmata, Iconesqz à Pet. Pavlo Rubenis, Equite, inuentas & delineatas | Inscriptionibus & Elogiis ornabat, | Libroqz Commentario illustrabat | Casperivs Gevartivs I.C. | & Archigrammatæus Antuerpianus. | Accessit Lavrea Calloana, eodem Auctore descripta. | Antverpiæ | Venevnt exemplaria apvd Theod. a Tvlden, | Qui Iconum Tabulas ex Archetypis Rubenianis delineauit et scalpsit. | Cum priuilegio. | [*In fine* :] Antverpiæ | Excvdebat Ioannes Mevrsivs | typographvs ivratvs, | anno salvatis CIↃ· IↃC. XLI.

Een gelukkig toeval liet ons dezer dagen de hand leggen op een paar bescheiden, die op de wordingsgeschiedenis der *Pompa introitvs* nog eenig meer licht werpen.

De traagheid waarmede het werk vooruitging, schijnt nl. vooral nadeelig geweest te zijn voor den drukker, Jan van Meurs, die al de voorschotten had moeten doen; die, op bevel der Heeren van het Magistraat, duur « venetsch » en « lyons » papier had moeten laten komen, dat hij « contant betaelt » (had) « in goet permissi ghelt », en die, na drie lange jaren, nog amper eene enkele afkorting van 500 gulden van de Stad had mogen ontvangen. Waarschijnlijk de nieuwe vertraging

(1) En op 9 December 1641 nog geeft een besluit van het Magistraat aanleiding tot nieuwe vertraging. In de *Pompa introitvs* beval men nl. ook op te nemen eene kopersnede naar den triumfwagen door Rubens ineengezet ter viering van de door den Prins-Kardinaal te Calloo behaalde overwinning op de troepen van Fredrik Hendrik van Nassau.

voorziende die Inleiding en Opdracht gingen veroorzaken, — al het overige was reeds gedrukt en met het jaartal 1641 voorzien (1),— besloot hij, in April :642, zijn lastgever Theodoor van Thulden in rechte aan te spreken om betaling te bekomen. Maar vooraleer tot dien uitersten stap over te gaan, verzocht hij om de bemiddeling van het Stadsbestuur ten einde de zaak in der minne geschikt te krijgen. In het Antwerpsch *Rekwestboek* van 1642, f° 64, r° en v°, is zijn verzoekschrift opgeteekend :

7 aprilis 1642.

Aende Heeren Borgemeester ende Schepenen der stadt Antwerpen

· Verthoont met alle eerbiedinghe Jan van Meurs, boeckdrucker, gewesene Aelmoesenier deser stadt, hoe dat Theodorus van Thulden constschilder ter saecke van contracte tusschen partyen voor notaris ende getuygen aengegaen opden XXIste dach der maent van meerte van den jaere XVIc negenendertich aengaende het drucken van den boeck geintituleert Pompa triumphalis Introitus Ferdinandi Antverpia hem verthoonder schuldigh is de somme van dry duysent, dry hondert sessen vyftigh guldenen & acht stuyvers, sonder den behoorlycken intrest,gecort alleenlyck vyfhondert guldenen daerop betaelt: waer van hy metter minne nyet en can becommen betaelinge, noch ooc voldoeninghe van andere pretensien spruytende uyten voorschreven contracte. Om weshalve nyet te vallen in ordinaris lanckduerich proces. Bidt hy verthoonder dat Uwe Ed. gelieve te committeren eenen of meer commissarissen, voor dewelcke hy den voornoemden van Thulden zal mogen dachvaerden ende aenspreken over 'tghene voorschreven is, authoriserende de selve commissarissen om tusschen partyen te gheven alle vonnissen totten definitiven valeur, dwelck doende, enz.

Daarop werd de volgende apostille gegeven :

Myne heeren Borgermeester en Schepenen hebben gecommitteert Mr Jacob van buren, omme te doen ende te besoigneren naer inhoudt van desen Actum 9 aprilis 1642. A. van Cuelen.

Bij het verzoekschrift behoort de volgende

Rekeninghe voor Theodore van Thulden.

Theodore van Thulden is schuldich aan Joan van Meurs als volcht voor drucken van 98 bladeren van Pompa triumphalis introitus Ferdinandi Antwerpie tot thien gul. elck blat

voor 600 exemplaren als p. contract	980/ /
vant' venets papier op gheleyt 200 exemplaren mackt 41 rimen 5 boecken tpt 24 gul. 19 boeck p. riem want is een boeck casse oock als p. contract	990/ /
vant' lyons papier op gheleyt 408 exemplaren ende een boeck voor proeven ende defecten is 17 boeck elck blat, mackt 87 riemen 13 boeck tpt 14 gul. p. riem gherekent p. contract als voor	1227/—/ 2
15 July 1637 in 2 reysen ghelevert 5 boeck wal cassé	2/—/10

(1) Er schijnen ook exemplaren met het jaartal 1642 te bestaan.

11 Jannuary 1639 1 Raccoins philosophia 4/—/16
8 Feb 1641 aen Anthoin vrancx plaetdrucker door ordre van ditto Tulden ghelevert 4 rimen venets wal papier ende 4 rimen lyons vant' selve 152/—/—

Samen... G. 3356/—/ 8

staat te noteren dat dese voorschreven papieren ghekocht ende ontboden hebbe door ordre van myne heeren vande stadt ende contant betaelt in goet permissi ghelt te weten de venetsche pappieren op 3 september 1636 ende lyonsche pappieren op 12 may 1637.

Waer van den intrest pretendere te ghenieten, want het mijne schult niet en is dat desen boeck soo lange jaren onder handen blyft, altyt bereyt ghewest synde daer inne voorts te gaen naer behooren ende ten minste alle dagen een blat te drucken van 600 folia, soo dat in dier vuegen in vier maenden soude voldruckt gheweest hebben, dit langhe treneren is mij niet alleen schade gheweest van myn verschoten·ghelt soo lange te derven, maer oock ghecauseert groote turbatie ende onghelegentheyt in myne druckerye want somwylen in dry maenden oft meer heeft blyven stil liggen daer naer weder een blat ghedruct daer naer weder moeten wachten ende elcke reyse myne gasten ander werck moeten besorgen tegen stile ende manieren van drucken, my deshalven ghedragende aen persoonen hun des verstande.

7 Marty 1641 ontfangen op rekeninge vyff hondert guldens p. ordre van mynheer den tresorier Jacques de letter door bartholomeus verschueren.

Daar er verder van de betwisting geen gewag meer gemaakt wordt, zal vermoedelijk een overeenkomst verkregen zijn en de drukker voldoening hebben bekomen. Het in het request bedoelde « contract » tusschen van Thulden en van Meurs is bewaard in de Notarisboeken van H. Duys, 1637-1640; het heeft den volgenden inhoud :

Op heden den Eenentwintichsten dagh der maandt van meerte int jaer ons heeren sesthienhondert ende negenendertich Compareerde voor my Herman Duys openbaer notaris t'Antwerpen residerende by den Raede van Brabant geadmitteert ende in presentie van de getuygen naergenoempt Sr Jan van Meurs ter eenre en Sr Theodore Thuldens ter anderen syden Ende bekende ten beyden syden tsamen overcommen ende veraccordeert te syn aengaende het drucken van den boeck geintituleert *Pompa triumphalis introitus Ferdinandi Antverpia* Inder naervolgender manieren Te weten Dat den voorschreven Sr van Meurs sal hebben voor het setten ende het drucken der letteren ofte inscriptie vanden voorschreven boeck voor yeder bladt Thien guldens eens ende selen van yeder bladt worden gedruckt Seshondert exemplaren Teweten tweehondert daeraff op Veneets pampier gelyck den voorschreven Sr van Meurs aende heere vande Stadt getoont heeft Ende vierhondert daeraff op Lions pampier gelyck mede aende voorschreven heere gethoont is geweest Ende sal de voorschreven van Thulden aenden voorschreven van Meurs betaelen voor elcken riem veneetsch pampier daertoe gebruyckt de somme van vierentwintich guldens eens ende voor de lionsche pampieren die tot den voorschreven boeck oock met d'inscriptie bedruckt zullen worden de somme van vierthien guldens eens elcken riem Ende

sal den voorschreven Sr van Thulden aenden voornoemde van Meurs de voorschreven oncosten van het drucken ende setten der letteren ende pampier betaelen d'een helft in gelde ende d'ander helft int leenen soo vande plaeten als medaillen om byden voorschreven van Meurs tot synen cost daermede te doen drucken door den plaetdrucker des voorschreven van Thulden soo vele boecken tot negen gulden elcken boeck als de voorschreven andere helft der voornoemde oncosten sal worden te bedraegen ende sal de voorschreven Sr van Meurs de pampieren ende drucken met het setten der letteren tot zyn exemplaren betaelen oft goet doen pro rata gelyck hy die aen van Thulden sal aenrekenen oft bevonden selen worden te bedraegen Ende aengaende de groote Gaelderye bestaende in tweelff plaeten selen voor Sr van Meurs daer van gedruckt worden de sesse alleene inde welcke verthoont staen de keysers ende thermen Ende tot het volbrengen ende onderhoudt elck in synen regard van tgene voorschreven is hebben partyen voornoemd verbonden hunne personen ende goeden present ende toecommende Sonder argelist Aldus gedaen ende gepasseert t'Antwerepen voorschreven ten daege maende ende jaer als boven ter presentie van Phlips Duys ende Leonart Janssen getuygen ende is de minute deser by de voorschreven comparanten onderteeckent

Joan van Meurs T. van Thulden

Toirconden 't gewoonlyck hantteecken myns notarius hieronder gestelt

H. Duys

Volledigheidshalve zij hier bijgevoegd dat van de intrede van den Prins-Kardinaal ook nog de herinnering bewaard bleef in eene volksuitgave waarvan de exemplaren zeer schaarsch voorkomen, nl. :

Corte wtlegginghen | van alle de Triumph-wercken ghemaeckt | ende ghestelt | Ter eeren den Doorluchtichsten | Prince Cardinael | Ferdinandvs | Infante van Hisp. | Op sijn blijde incomste | Binnen de Stadt van | Antwerpen | Den 17. April 1635. | Overgeset door H. M. Hub. Neeffs Priester. | t'Hantwerpen, by Lauwereys van Diest | Op S. Jans Brugh inde dry witte Haesewinden. | 4°. 40 ongen. bll.

Dat spoedig gevolgd werd door :

Corte wtlegginghen | Ofte | By-voeghsel vanden gheheelen Triumph-wegh | ghemaeckt ende ghestelt | Ter eeren des Doorluchtichsten | Prince Cardinael | Ferdinandvs | Infante van Hispanien. Op sijn blijde incomste binnen de Stadt | van Antwerpen den 17. April 1635. Mitsgaders van alle het gene schrijvens weerdich | ghepasseert is, ter wijlen den Prince Cardinael | t'Antwerpen heeft gheweest. | t'Antwerpen, by Lauwereys van Diest, op S. Jans Brugh, inde dry witte Haesewinden. | 4°. 8 ongen. bll.

Antwerpen JOS. VELLE

VLAAMSCHE DRUKKERSWOORDEN IN 1567.

Na het verschijnen van mijn opstel over de constructie der drukpersen in de zestiende eeuw, in den vorigen jaargang van dit Tijdschrift, vestigde de Secretaris van onze redactie, de heer Prosper Verheyden, mijn aandacht op een boekje, dat, in 1567 bij Christoffel Plantin verschenen, nog een en ander behelst, dat ter zake dient.

Dat boekje is een in-16° uitgaafje met den volgenden titel :

La || première, et || la seconde partie || des dialogves francois, || povr les ievnes enfans. || Het eerste ende tvveede || deel van de Françoifche t'famensprekinghen, ouer- || ghefet in de nederduytfche fpraecke.|| (*Drukkersmerk*) || A Anvers. || De l'imprimerie de Christophle Plantin. || M. D. LXVII. || Avec privilege. ||

en geeft een aantal gefingeerde samenspraken in het Fransch, met een daarnaast gevoegden Dietschen tekst, om kinderen vertrouwd te maken met deze talen. Onder die samenspraken is er eene, die bijzonderlijk de aandacht trekt, nl. de laatste, welke handelt over de drukkerij. Die samenspraak is het, welke het onderwerp van dit opstel vormt en hier overgedrukt wordt naar het exemplaar in het Museum Plantin-Moretus te Antwerpen (1)

. . . .

P. 234. G. Il me semble que maintenant vous m'avez donné assez de moyens, pour estre satisfait touchãt l'écriture. C'est à vous à qui ie me veux adresser, E. puis que vous offrez à me faire tant de bien, que de vouloir discourir cest art tant admirable de l'imprimerie.

E Ie ne me veux pas arrester à parler de son excellence, sçachant que vous l'entendez aussi bien que ie pourrois faire : mais quant est de l'ordre que nous y maintenons, ie le feray volontiers.

G. Ie vous interrogueray donc de mesme suitte que i'ay fait H. & vous me respondrez comme ie sçay bien que pouuez faire.

E. Ie le veux ainsi

G. Qui sont donques les principalles pieces de vostre art?

. . . .

P. 235. G. My dunct dat ick hier mede wel te vreden ende gherust mach wesen, wat ghy my gheseit hebt aengaende t' ghescrifte. Nu wil ick tot v comen, E. midts dat ghy my uwen dienst biedt, om my de vriendtscap te doen, als dat ghy slechtelick ouerloopende de wonderbaerlicke conste van boecken te prenten, verclaren wilt.

E. Ick en wil niet langhe staen dralen oft tateren van haer excellentie, wetende dat ghyt also wel verstaet als ick emmer mach, maer gheern sal ick v verhalen, hoe't by ons te wercke gaet.

G. Ick sal v dan vraghen naer d'een en d'ander, ghelyck ick H. ghedaen hebbe. ende ghy sult my daer op antworden, ghelyck ick wel weet dat ghy doen sult.

E. Also wil ickt hebben.

G. Vvelck syn de principael stucken van uwe conste?

(1) De lange *s*, in het origineel gebruikt, werd hier vervangen door de ronde; in den rand vindt men de pagineering van het boekje.

E. Ce sont les lettres, la forme ou l'assemblage d'icelles, & la presse.

P. 236. G. N'y a-il autre chose ?

E. Ie laisse ce que nous avons de commun auec l'écriuain, comme le papier & l'encre, encore que nostre encre soit semblable à la sienne.

G. Quelle difference y a-il ?

E. La difference est, que la nostre est faite de tormentine, huile, & fumée : aussi est-il necessaire qu'elle le soit.

G. Passons donques outre, & commençons par les lettres, puis que vous les auez mises les premieres en reng. comment se font-elles ?

E. Premierement on fait le poinçon, qui est vne longue piece d'acier, au bout de laquelle on graue tel charactere que lon veut.

G. Qu'aduient-il de cela ?

E. Quand il est fait, on le frappe dans le cuiure, & en fait-on la matrice, qui n'est autre chose que l'impression du charactere frappé, non plus ne moins que quand on marque vn cachet dedans de la cire.

G. Que sert le charactere ainsi frappé dedans du cuiure ?

E. Il sert pource qu'en ceste matrice on iette la matiere, dont lon veut faire les lettres, comme le plomb ou l'étain dans vn moule.

G. I'enten ce q voulez dire : toutefois il me semble qu'il est biẽ difficile d'en faire des lettres si dextremẽt proportiõnées, q toutes se ramassẽt au iuste.

P. 238. E. Cela se fait au moyen du moule, lequel est fait de plusieurs pieces rapportées en vn, par lesquelles toutes lettres sont faites semblables, estant, comme on dict, d'vne mesme fonte.

G. Le moule donc reçoit la matrice tantost d'vn A & tantost d'vn B : & ainsi & l'A & le B, sont proportionnez également.

E. Vous dictes bien.

G. Est- il fait de plusieurs pieces, comme vous dictes?

E. Ouy. aussi est-il necessaire : car autrement la lettre ne pourroit auoir les choses qui luy sont necessaires. Premierement il est monté sur vn fust, cõtre lequel y a vn archet leuant : puis y a vne

E. De letteren oft t'scrift, t'setten oft de vorme, ende de persse.

G. Isser niet anders ? P. 237.

E. Ick en segge niet van t'gene dat wy hebben gelyck een schryuer, namelick van t'pampier ende inct, al en is onsen inct niet te ghelycken by synen inct.

G. Vvat onderscheit isser ?

E. T'verscil is, dat den onsen gemaect is van termẽtin, olie, ende roock. oock moet hy also syn.

G. Laet ons dan nu voortvaren, ende beginnen van de letteren, naedemael ghyse voer al genoemt hebt. hoe oft van wat fatsoen synse ?

E. Eerstelick maectmen t' poensoen,dat is een lanck stucxken staels, daermen op t' puntken inne snydt ofte steecct sulcken letter alsmen wilt.

G. Vvat doetmen daer met ?

E. Volmaect synde, soo slaetmense int coper, ende maect daer van de matrice, dwelck niet anders en is, dan den druck vande gheslagen letter, noch min noch meer dan alsmen eenich marc oft signet in wasse druct.

G. Vvaer toe dient de letter alsoo in coper geslagen ?

E Sy dient om op sulcke matrice de stoffe te ghieten, daermen de letteren van maecken wilt, als loot oft tin in een instrument.

G. Ick hebbe t' verstandt wech. Maer my dunct dattet quaet om doen is, de letteren so wel geproportioneert te maecken, datse alle ghelyck euen iuyste comen te syne.

E. D'instrument kan dat maecken, P. 239. dwelck van veel stucken in een ghevuecht oft gerapporteert wordt, als dat der vuegen alle de letteren gelyck werden, die van eenre afguete syn, alsoomen segt.

G. Men doet dan alsnu in d'instrument de matrice van een A, ende alsdan van een B : als dat de A ende de B, beide van eenre proportie syn.

E. Ghy spreect recht.

G. Ist van veel stucken ghemaect, ghelyck ghy segt ?

E. Iaet. dat moet oock wesen : want anderssins en soude de letter niet hebben watse hebben moet. Eerstelick ist ingheleit in hout, daer in het boogsken vast houdt : voorts isser t'plat yser, de lange

platine, les longues pieces, & le filet qui tient aux lōgues pieces. Il y a les blancs, les cheuilles, les gets, les registres, les potences, & les heurtoirs, lesquels sont necessaires à la perfection du moule.

G Voila donques comment se font les fontes dedans les moules. ausquels sont attachées les matrices. Mais dont vient que vous auez tant de sortes de lettres ?

E. Cela vient par les diuersitez des labeurs, q̄ lon a à faire, ou en grosse ou en menue lettre. mesmes selon iceux, les lettres ont receu diuers noms.

G. Entendez-vous que pour vne accoutumance que lon a eu de faire vn liure d'vne sorte de lettre, que de là la lettre ait esté nommée?

P. 240.

E Ie l'enten ainsi : comme de l'impression de messels, on a nommé les vnes lettres de messel, canō, & petit canō de messel, glose de messel : lettre de Cicero, lettre de S. Augustin, à cause que lō a fait coustume d'imprimer tels autheurs auec ces lettres.

G. Les autres dou ont-elles pris leur nom?

E. Les vnes l'ont pris de nations qui en vsent vulgairement : de telles ainsi nous en nōmons quelques vnes Romaines, & gros Romain ou texte, Romain commun, petit Romain, auec les Italiques, lettre Françoise, & lettre Grecque.

G. Les autres ont-elles esté nōmées pour quelques autres raisons ?

E Ouy bien : car les vnes pour leur grande beauté sont nommées lettres mignonnes, nōpareilles, et parangōnées. Les autres ont pris leur nō d'ailleurs, comme le gros & petit canon, la lettre de texte, lettres tournées de deux poincts, le gros traict, le grād & petit bourgeois, lettre batarde, lettre de somme ou moderne, & lettre de parchemin.

G. Toutes ces lettres se font-elles les vnes comme les autres ?

E. Ouy : & ainsi mesmes fait-on les nottes de musique. Et faut notter encore dauātage, que chasque sorte de lettres, a ses capitalles, ou versalles, ses abreuiatures, ses ligatures, ses nombres ou chiffres,

stucken, ende den draet die ligt op een van de lange stucken, item d'witte, de vyskēs, de gueten, de registers, de clouwieren ende naghelen. Sulcx moet nootsaekelick een instrument hebben, soudt goet ende oprecht syn.

G. Alsoo worden dan de letteren ghegoten in d'instrument daer de matricen vast aengemaect syn. Maer hoe commet dat ghy soo veel soorten van letteren hebt?

E. Dat comt om dattet werck niet altyt al euen eens en is, dwelck men te doen heeft oft met een groot oft met een clein scrift : want nae d'werc crygt de scrift dese oft d'ander naemen.

G. Meindy, achteruolghende de ghewoonte alsmen eenich boeck van eenre soorte van letteren gedruct heeft, dat daer naer de scrift genaemt wordt

E. Dat is de meininghe : ghelyck nae de gedructe missalen, noemtmen d'een letter t'groot oft clein canon van t'missael, de glose van t'missael : d'ander de letter van Cicero : sint Augustin, ouermidts men sulcke autoren ghemeinlick met dese scriften print.

P. 241.

G. D'ander, waer nae heeten die?

E. Eenighe heeten nae de natien die sulcke scrift daghelicx vseren ende ghebruycken. Daerom segghen wy, de Romein, groot Romein oft text, ghemein Romain, clein Romain : item d'Italiaensche, Françoissche ende Griecxsche scrift.

G. Vverden nu d'ander naer yet anders ghenaemt ?

E. Iaese : want d'eene wordt ghenaemt de fraeye schrift, om haer uytnemende schoonheidt : d'ander de nompareille, wiens gelycke men niet en vindt : de derde worden naer wat anders ghenaemt, ghelyck de groote ende cleine canon, den text, letteren van twee reghelen oft liminaturen, de groue scrift, de groote ende cleine bouriose, de bastaerde letter, t'breuier letter, de moderne oft nieuwe scrift, de gescreuen letter.

G. Vvorden alle de letteren d'een ghelyck d'ander gemaect?

E. Iaese. Insgelycx maectmen oock de noten vande musycke. Voorts suldy mercken dat elck scrift heeft syn capitalen, syn versalen, syn breuiaturen, syn ligaturen, syn getal oft cyfer, syn tytelen, accenten,

ses titres, ses accens, ses espaces, ses quadrats, ses diuisions, ses distinctions.

P. 242.

G. Mais dicte-moy, si tout ce qui se tire sous la presse, est enpraint en matiere de fonte ?

E. Non : car lon taille quelquefois en bois des lettres grises, & des lettres fleuries, des fleurons, des chapiteaux, des vignettes. Et la pluspart aussi des portraits & figures qui se mettent dans les liures : si ce ne sont quelques vnes, que l'on fait grauer en cuiure.

G. Vous m'auez amplement satisfait touchant ce poinct. parlez s'il vous plaist de la forme.

E. Quand il est question d'imprimer quelque liure, on le baille au compositeur, qui est celuy qui assemble les lettres disposees chacune à part dedãs la casse, en laquelle y a autant de cassetins, que de diuersité de lettres.

G. Ie l'enten ainsi.

E. Puis il attache la coppie sur laquelle il veut besogner, à vn visorion, qui est vn bois de long, qui soutient ladite coppie, & de peur qu'elle ne se replie, il y met le mordant, qui est vn autre bois fendu passant au trauers. Cela fait, il prend son compositoir, qui est un autre bois, sur lequel il compasse ses lignes : & à mesure qu'il les fait, il les met dedans vne galere, où il parfait les pages.

G. Imprimez-vous donc les pages les vnes apres les autres ?

P. 244.

E. Non pas : mais lors qu'il en a compose ou deux, ou quatre, ou six, ou huict, selon le volume du liure que l'on veut faire imprimer, il les impose toutes en son chassis.

G. Qu'est-ce que ce chassis ?

E. C'est vn carré fait de six barreaux de fer, dont les quatre font les quatre costez, & les deux autres sont au trauers par le milieu, tellement qu'il y demeure quatre petis quarrez, ausquels on impose les pages.

G. Tous les chassis sont-ils ainsi faits ?

E. Non : car quelquefois il n'y a qu'vne piece trauersante, et q̄lquefois il n'y en a point : ce qui est necessaire pour les diuersitez des volumes des liures.

spatien, quadraten, diuisien, ende distinctien.

P. 243.

G. Maer segt my : wat onder de presse comt ende ghetrocken wordt, staet dat al op de ghegoten materie ?

E. Neent : want daer worden altemets letteren vol wercs ende foliasien in houdt ghesneden : item bloemen, capitael mercken, wyngaert rancxkens. Insghelycx schier alle de portracturen ende figuren diemen in de boecken set, behaluen die in coper ghesteken worden.

G. Ghy hebt my redelick ghepaeyt aengaende dit stuck. Segt nu, belieuet v, wat van de forme.

E. Alsmen eenich boeck drucken wilt, soo gheeftmen dē Setter de copye, die voegt de letteren by een, waeraf elck besonder ende by haer soorte ligt in de casse, die soo veel cleine caskens heeft, alsser soorten van letteren syn.

G. Nu verstae ickt.

E. Hy steect de copye daer hy uyt setten wilt, in t'visorie, dwelck is een lanckachtich hout, daer sy vast inne blyft : ende vreesende datse mocht om slaen, oft uyt waeyen, soo sluyt hyse met een tenakel, dat is een ander ghespleten hout, stekende lãcx ouer dweers, ende beide de copye ende t'visorie vast houdende. Terstont neemt hy synen sethaeck, dat is oock een hout daer hy de reghelen mede past ende ghelyck maect, alle van eenre mate, ende setse allencxkens neder in de galeye, daer de pagie eerst voleyndt wordt.

G. Print ghy dan de pagien d'een voer d'ander naer ?

P. 245.

E. Neen wy. maer alsser twee, viere, sesse, achte, oft meer, naer t'formaet van t'boeck datmē drucken wilt, geset syn, alsdan setmen so veel alsser syn in den raem.

G. Wat is dat voor eenen raem ?

E. Het syn ses viercante ysers in een ghesoudeert, waer af de viere de vier hoecken maecken, ende d'ander twee syn t'cruys datter inde middelt comt, als datter vier gelycke viercante cleine spatien blyuen, daermen de pagien in set.

G. Syn alle ramen also gemaect ?

E. Neense : want altemets en isser maer een dweers yser in de middelt, altemets en isser geen : dwelck syn moet naer t'formaet van t'boeck, dat niet eens en is.

G. Ces pages imposees, que fait-il?

E. Il les iustifie & les asseure auec des garnitures de bois, dont les vnes sont nommées tétieres, bois de biseau, reglettes, & bois de cottations, ainsi nommées à raison qu'ils seruent aux cottations que lon met en marge.

G. Cela ainsi fait, comment les asseure-il dedans le chassis? car il n'est pas possible qu'il n'y ait vne infinité de pieces.

E. Il est vray : toutefois il les asseure tellement auec les coings, qu'il n'y a celle qui ne soit étrainte de tous costez, nõ plus ne moins que les douues d'vn muy par les cerceaux.

G. Cela ce fait comme ie pense, à raison qu'il n'y a lettre qui ne soit proportionnément iustifiée l'vne à l'autre.

P. 246.

E. Vous dictes bien.

G. Et puis apres?

E. La forme parfaite par ce moyen, est baillée aux deux imprimeurs, qui sont à la presse.

G. Il vous faut donc expliquer la presse.

E. La presse est premierement affermie entre deux iumelles, assises debout sur deux pattes, elles sont assemblées par deux sommiers, et asseurées par haut auec les estançons, les cheuilles, & les clefs qui tiennent & ferment tout le sommet.

G. Est-il donc métier de si grande force?

E. Vous orez. Entre les iumelles la vis est située et enchassee en vne bouette : le piuot de ceste vis entre dedãs l'écrou, soustenu par des crãpons : et puis est appuyée sur vn cheuallet couché dessus la platine. Ceste platine est vne grãde et large piece de fer, laquelle couure tout ce qui est necessaire d'imprimer, & est attachée par le moyen de ses anneaux.

G. Ce n'est pas assez. quel moyen y a-il de faire tourner ceste viz?

E. Il y a le barreau : lequel estant tiré par le mãche, fait abaisser la vis, & estant repoussé sur son cheualet, il la fait rehausser.

G. Quand il est donc question de tra-

G. Als nu die pagien alsoo ingheset syn, wat doet hy dan?

E. Hy maectse gelyck van eenre lengde, ende sluytse vast toe met garnituerhouters, waer van d'eene heeten hootscenen, d'ander formaet houters, regeletten, cottatie houters, passende op de annotatien die in de margien geset worden.

G. Dit also gedaen synde, hoe sluyt hyse in dẽ raem datse vast blyuen houdende? want t'en is niet moghelick oft daer en moeten veel stucken syn.

E. T'is waer, nochtans slaet hyse soo vaste toe met coyen, datse alle gelyck van alle canten euen nauwe gheperst worden, al euen eens gelyck de duygen van een cuypken met reepen.

G. Dat gesciet, gelyck ick meine, om dat alle de letteren van eẽder groote ende proportie synde, wel gelyck geiusteert syn.

E. Daer hebdyt.

P. 247.

G. Nu voorts.

E. Als de forme dan alsoo toegeslaghen ende ghereet is, soo geeftmense dẽ twee druckers die aen de persse staen.

G. Ghy moet my wat bescheeds seggen van de persse.

E. Ten eersten is de persse vast ghemaect tusschen twee stylen, rechts ouer eynde gheset op twee voeten, ghebonden met twee hoofden, oft van bouen vast ghemaect met spien, sluetelen, vysen, oft scroeuen, die t'gheheel stuck wercs bouen binden ende sluyten.

G. Moetter dan soo groote stercte syn?

E. Ghy sullet hooren. Tusschẽ de stylen loopt de spille, hebbende haer hose daerse inne vast gemaect is. T'hooft van de spille comt in de mater, onderset met crammen, ende voorts rustende op de note die gheraect tot op den degel. Desen deghel is een groot ende breet stuck ysers, bedeckende al t'ghene watter te drucken oft te printen is, ende wordt aan de rincxkens (die daer aen syn) vast gemaect oft ghebonden.

G. T'en is niet genoech. waer mede doetmẽ de spille ouer ende weder gaen?

E. Daer is den yseren boom, welcken metten hechte naer hem ghetrocken synde, maect dat de spille nederwaerts gaet, eñ van hẽ ghestooten synde op de clincke, soo gaet de spille weder opwaerts.

G. Alsmen dan wercken wilt, so trect

uailler, l'imprimeur tire le barreau, pour faire porter la platine dessus la forme : & lors qu'il veut retirer sa feuille, il le repousse.

E. Il est ainsi : mais il faut entendre que la forme est posée sur un marbre ou vne pierre enchassee en vn coffre, aux quatre coins duquel y a quatre cornieres, qui arestent le chassis. Ce coffre est sur vne table cramponnée par dessous, & va & vient au long du berceau, par le moyẽ d'vne cremilliere qu'il a au dessous, dedans laquelle le rouët est enclaué.

P. 248.

de drucker den boom, om den degel op de forme te doen draghen, ende als hy t' blad wech nemen wilt, soo stoot hy den boom van hem.

E. Het is alsoo : maer ghy sult weten dat de vorme nedergeleit wordt op eenen marmelẽ oft anderen steen, die gesloten ende wel vast ligt in eenen back, hebbẽde in t'viercante vier register hoecken, oft winckelhaecxsche canten, om den raem daer in te sluyten. Den back ligt op de kerre, van onder met crammẽ vast gemaect : ende scuyft daer in op de cakelen ouer en weder, midts den hael ende de ronse, die daer onder aen syn.

P. 249.

G. Ce rouët donques estant tourné, fait approcher tout le coffre dessous la platine, & les fait retirer quand il en est métier.

G. Naer datmen dan de ronse draeyt, so scuyft den gheheelen back voerwaerts onder den degel, oft scuyft weder achterwaerts alst van noode is.

E. Vous dictes fort bien. le berceau ne bouge, et est soustenu d'un costé par la presse mesmes, & par l'autre d'vn bois debout, nõmé le pied. Sur la partie de derriere du coffre, il y a le grand timpan, attaché auec des couplets de fer, dedans lequel le petit timpan entre, pour tenir leurs blanchets entre deux.

E. Ghy segt seer wel. De kerre en verruert haer niet, ende is aen d'een syde vast gemaect aen de persse, ende van d'ander syde onderset met een houdt dat ouer eynde staet, ende heet de voet. Achter opden back is t' groot timpaen, met yseren lekens vast gemaect : daer in comt nu t'clein timpaẽ, om huer wullẽ doeckẽ daer tuschẽ te sluytẽ.

G. De quoy seruent ces blanchets ?

G. Vvaertoe syn de wullen doecken ?

E. Les blanchets se mettent entre la platine & la forme, de peur que la platine ne l'écache par sa grande dureté.

E. De doecken worden daerom tusschen dẽ deghel ende de vorme geleit, op dat den harden deghel de vorme niet en quetse, oft te pletteren en douwe.

G. Mais le papier, ne sera-il iamais mis ?

G. Maer t'pampier salder dat niet op comen ?

E. I'y suis. Le papier est mis par dessus le timpã : & à celle fin que lon puisse bien rencontrer quand ce vient à la retiration, on le poincte sur deux petites poinctes, attachées au grand timpan, au moyẽ de leurs vis & écrous. La retiration se fait lors que lõ retourne le papier pour l'imprimer d'autre costé.

E. Iaet. t'pampier wordt op den timpaen gheleit, ende (om goed register te houden, oft wel te riscontrerẽ den wederdruck mettẽ schoõdruck) in de punturen geslagen, die met vyskens oft scroefkens aen den grooten timpaen vasthoudẽ. De wederdruck heet, alsmen t'pampier omme keert, om op d'ander syde te drucken.

G. Le papier estant ainsi étendu, est-il subitement imprimé ?

G. Als t'pampier alsoo uytgespreit is, wordet dan terstont geprint ?

P. 250.

E. Non pas encore : car il faut le recouurir d'vne frisquette, qui se ferme par son dauiet.

E. Neent, noch niet. want het moet ghedect syn met t'frisket, dwelck met een weruelken toe gheslaghen wordt.

P. 251.

G. Qu'est-ce que ceste frisquette ?

G. Vvat is dat frisket ?

E. C'est vn parchemin qui recouure tous les endroicts de la forme, qui n'est métier d'estre imprimez : comme les entre-deux des pages, les marges, & tous les blancs.

E. T'is een opgespannen parckement, daermẽ mede dect wat men niet en wilt gheprint hebben aen de vorme, namelick de spatien die tusschen de pagien comen,

G. C'est donques fait, à ce que ie voy.

E. Non pas encores : car il faut auoir trempé le papier dès le iour de deuant, a celle fin qu'il soit moyte également.

G. Pourquoy cela ?

E. Autrement l'encre qui est fort gluante, ne se pourroit pas attacher contre iceluy. estant trempé, on le met entre deux aix, pour se rassoir, & pour mieux prendre son eau. Ce temps pendant on accoutre les pompettes.

G. Qu'est-ce que les pompettes ?

E. C'est ce dont on met l'encre dessus la forme. Elles sont faites premierement d'vn bois, puis d'vne laine bien cardée, que lon met dedans : & que lō recouure auec les cuirs clouëz tout à l'entour du bois. Cela fait, on en prend l'encre, laquelle s'attache cōtre le cuir : puis on en bat la forme, qui en retient autant qu'il est necessaire pour imprimer.

G. Est-il possible que la lettre prenne cela sans autre moyen ?

E. Il est possible : & pour ceste cause

P. 252.

a-il esté necessaire que l'encre fust épesse & gluante, de peur qu'elle ne coulast estant sur la lettre.

G. Qu'est-il de faire apres?

E. Lors on abat le timpan, la frisquette estāt fermée : & prenant le rouët par la poignée, on fait entrer le coffre à moitié dessous la platine, puis on tire le barreau vne fois, & derechef on repousse l'autre moitié du coffre, puis on retire encor le barreau.

G. Pourquoy ne fait-on entrer le coffre du premier coup ?

E. Pour autant que la platine ne pourroit pas couurir toute la forme.

G. Mais s'il aduient qu'il y ait quelque faute en la composition des lettres, qu'est-il de faire ?

E. Apres que lon en a veu l'épreuve, on la recorrige, & lors on deferme la forme avec le heurtoir & le marteau : puis le compositeur tire auec sa poincte les lettres ou superabondantes ou changées, & y en met d'autres en leur place : s'il y a quelque chose de vague, il les remplit avec des quadrats ou des espaces, ou des

de margien, ende watter nequam oft wit blyft.

G. Ick sie wel, t'is hier mede al.

E. T'en is noch niet : want het pampier moet van sdaechs te voeren ghenet syn, op dattet van passe ende euen vocht sy.

G. Waerom dat ?

E. Anderssins en soudet den inct, die seer clēachtich is, niet aennemen. Synde dan ghenet soo wordet ghelegt tusschen twee berders, om alsoo neder te sincken, ende om so veel te beter d'water in te drincken. Daer en tusschen maectmen de ballen.

G. Wat zyn dat voer ballen?

E. Daermen den inct mede opdraegt op de vorme. Het syn seker houten met stelen, daermen wel gekaerde wolle op neemt, welck met wit balleer ouertoghen wordt, ende rondsom met balnaghelen ghenaghelt. Sulcx ghedaen synde, soo neemtmen inct, die aen de balleeren cleeft : daernaer wordt de vorme daermede opghedragen, so vele alst van noode is.

G. Ist moghelick dat de letter sulcx aenneemt sonder meer daer toe te doen ?

E. T'is also. Ende daarom heeft den inct moetē dick ende clemachtich wesen,

P. 253.

van vreese dat hy van de letteren druypen soude, waer hy dunne.

G. Vvat isser noch te doen?

E. Dan slaetmen den timpaen neder, so saen als t'frisket toe is, ende grypende de ronse mette handthaue, soo scuyftmen met een de helft vanden back onder den deghel, ende trect den eersten treck metten boom, daer op, met dat de reste vanden back onder gescuyft wordt, soo trectmen den tweeden treck metten boom.

G. Vvaerom en scuyftmen den back niet geheel onder metten eersten ?

E. Midts dat den deghel de gantsche vorme niet bedecken en kan.

G. Maer ofter eenighe fauten gheset waren in de compositie, hoe leeftmen daer mede ?

E. Nae dat de prouue ghelesen is, so wordtse ghecorrigeert. De vorme wordt opghedaen oft ontsloten metten sluythoute ende den hamer : daernae cōt de setter ende trect metter elsen uyt de letteren die daer in te veel oft misset syn, ende steecter ander in de plaetse. Isser wat ydel, so vult oft stopt hy dat met quadraten,

lettres rōpues. bref il luy est aise d'adiouter ou diminuer ce que bon luy semble.

G. Voila vne chose merueilleuse.

E. Cependant que cela se fait, l'vn des imprimeurs adiuste sa frisquette, & l'autre broye son encre avec le brayō. & la remue avec la palette, pour la rendre plus facile & plus aisee à prendre auec les pompettes.

P. 254. G. Il y a merueilleusement de façons, à ce que ie voy.

E. Aussi n'y a-il que la premiere fueille qui coute tant : car on en peut tirer depuis que lon est en train deux ou trois mille, ou autant qu'on veut.

G. Et quand tout est imprimé, que fait-on de ceste forme ?

E. Lors que lon est prest d'acheuer besongne, on fait chauffer la lexiue en un chaudron, puis ayant fait, on porte la forme dans vn grand bacquet, là où elle est frottée & nettoyée auec la lexiue, par le moyē d'vne broisse, qui fait oster toute l'encre qui pourroit estre demourée encontre. Cela fait, on la rebaille au compositeur, pour distribuer les lettres chacunes en leurs cassetins, dont il les les a tirées.

G. Ie n'eusse iamais pense qu'il y eust eu tant d'affaires : & suis bien aise, que vous m'auez donné à entendre ce discours : toutefois il faut que ie voye l'experience, s'il vous plait : aussi bien ay-ie quelque chose à faire imprimer.

E. Ce sera quand vous voudrez : aussi vous cognoistrez beaucoup de choses que par aduenture i'ay oubliées. Mais il se fait tard, entrons en la ville.

FIN.

spatien, oft ghebroken letteren. Somma, hy kan daer lichtelick wat af oft toe doen, dat hem belieft.

G. Dat is wat wonders.

E. Daer en tusschen scict ende past een van de druckers syn frisket, ende dē anderen wryuet synen inct metten wryuer, ende ruerten omme metten inctspaen, om dat hy soo veel te ghesmydigher ende lichtelicker aen de bal leeren vatten mach.

G. Het heeft veel wercks aen, soo my dūct. P. 255.

E. T'is d'eerste blat, dat meest ghelt, want alsmer in is, soo can men twee oft dry dusent bladeren ghetrecken, oft so veel als men wil.

G. Maer alst nu al ghedruct is, wat doetmen met de selffste vorme ?

E. Als de druckers schier ghedaen oft af hebben, soo doetmen de looghe warm maecken : ende alsse ghedaen hebben, soo legtmen de vorme inden waschback, daer ouer wordt de heete looghe ghegoten, ende alsoo daer inne metten borstel wel ghewreuen, ende ouer al ghereinicht, als dat den inct t'alle canten af ghewaschen ende ghespuelt wordt. Alsdan geeftmen den Setter syn vorme weder, om de letteren wederomme elck in haer casken te distribueren, daer hyse te voeren uytgheraept heeft.

G. Ick en hadde nemmermeer gemeint gehadt, dattet soo veel moeyten aen hadde. Ick ben blyde, dat ghy my sulcx hebt te kennen ghegeuen al deuiserende. Maer ick moetet eens selue sien, belieuet u, hoe dat in syn werck gaet : midts dat ick oock wat hebbe om te laten drucken.

E. Als ghy wilt. Oock suldyer veel dinghen sien, die ick meschien vergheten hebbe. Maer t'is laet, gaewy naer de stadt toe.

FINIS.

Over de *Dialogves* kan ik weinig nieuws geven. Ik bepaal mij te excerpeeren wat door den heer Rooses in den tweeden druk (1897) van zijn *Christophe Plantin* bericht wordt (p. 104) : « Dans la même classe, nous pouvons encore signaler un petit livre devenu fort rare, et remarquable surtout par la part que Plantin prit à sa rédaction. C'est *La première, et la seconde partie des Dialogves francois, povr les ieunes enfans*, par Jacques Grevin, paru en 1567. L'ouvrage commence par trois épîtres en vers

français écrites par Plantin. La première est adressée aux bourgmestres et échevins de la ville d'Anvers, la seconde aux maîtres d'école et la troisième « aux jeunes enfants de bon naturel. » La première partie contient six dialogues sur des thèmes usuels, la seconde partie en contient dix sur des matières plus importantes. Dans le dernier, traitant de l'imprimerie, l'auteur, qui est très probablement Plantin lui-même, nous fait connaître le nom et l'emploi des outils de la typographie et nous apprend aussi comment cet art était pratiqué aux XVIe siècle. Ce furent Corneille de Bomberghe et Pierre Kerkhovius qui traduisirent le texte français en flamand. »

Tot het vermoeden, dat Plantin zelf deze drukkerij-passages geschreven heeft, is de heer Rooses gebracht door het feit, dat Plantin het boekje met berijmde opdrachten van zijn hand voorzag. Documenteel kan zulks niet aangetoond worden. De administratieve bescheiden leeren dienaangaande niets. Ik laat ze hieronder volgen naar het afschrift, dat de heer Verheyden mij verschafte, omdat daar bovendien uit blijkt, dat de uitbetaling van het honorarium aan den auteur geschiedde door Pierre Porret, den apotheker te Parijs, Plantin's ouden vriend sedert zijn kinderjaren en bij voortduring als het ware zijn zaakgelastigde in Frankrijk's hoofdstad, en omdat die archivalia leeren, dat de oplaag van dit uiterst zeldzame boekje 1500 exemplaren bedroeg.

Register III, f. 32. 30 juing 1565.

Les colloques du langage francois débiteur à casse. J'ay receu p. compte de mon frère M[e] Pierre Porret qu'il a payé à M[e] Jaques Grevin à bon compte sur les Colloques qu'il faict du langage francois 5 fl.

Zelfde register, f. 46. 4 mars 1566.

Colloques de langage franc. débiteur à casse. J'ay payé à Mc Martin pour avoir copié la traduction de M. Corn. de Bomberghe en flameng desd. Colloques.

(Zelfde aanteekening in reg. XXXVII, f. 5.)

Register IV, f. 95.

Colloques du langaige francois. Le dernier de juin 1565. Pour aultant de payé à M[e] Jaques Grevin à bon compte des colloques quil faict L. - s. 16 d. 8.

1566. 23 Novembre.

Pour B. C. D. E. F.	fl. 6 s. 10	
Apprestage [*of:* affustage]	fl. 1 s. 1	fl. 7 s. 11
1567. 19 janvier. Pour G. H. I. K. L. M. N. O. P. Q. (1)		14 —
Pour le reste de la version à Kerckovius.		3 10
Somma		25 1

Il a esté imprimé à 1500 et contient 16 feilles qui font 48 rames et 2 rames

(1) In het boekje komen inderdaad de 16 signaturen van A tot Q voor. Wat is echter « apprestage » of « affustage », want het woord is onduidelijk geschreven? Is dat het opmaken?

imperfections font 50 rames papier à la couronne de 20 patt. la rame faict en argent fl. 50 —
14 16 (1)
89 17

Par quoy revient un [peu] plus de ung patt. et 1/7 la pièce.
Register XXXI, f. 91.
Petrus Kerckovius. Le 20 dec. 1566.
Pour la version du reste des Dialogues francois fl. 3 s. 10

Deze posten zeggen duidelijk wie de auteur der *Dialogves* is. Jacques Grevin, geb. te Clermont in 1539, woonde te Parijs en was daar medicus. Eenige zijner geschriften over zijn vak verschenen te Antwerpen in 1568 en 1569. Bovendien beoefende hij de dichtkunst en nam hij deel aan de letterkundige twistvragen van zijn tijd. Als artist schijnt hij slechts vrij middelmatig geweest te zijn; in de ontwikkeling der verstechniek had hij echter zijn verdiensten.

In het midden latende of de onderhavige drukkerij-passages gesteld zijn door Grevin of door Plantin, verdienen zij in ieder geval een critischen herdruk, om de bijgevoegde gelijktijdige vertaling. Die vertaling behelst de mij oudst bekende Dietsche vakwoordenlijst der typographische technieken. Haar waarde is echter als zoodanig wel eenigszins twijfelachtig. Plantin zelf was het Nederlandsch niet voldoende machtig, anders zoude hij niet aan anderen de vertaling van het boekske, en in het bijzonder van dit drukkers-onderwerp, hebben opgedragen. Waren Van Bomberghe en Kerkhovius genoegzaam bedreven in de practijk der boekdrukkerij ? Was zulks niet het geval, dan moest voor de vertaling der vakwoorden gebruik gemaakt worden van uitdrukkingen, die de vertolkers elders vonden, en uit den aard der zaak zullen daarvoor in de eerste plaats in aanmerking gekomen zijn de werkplaatsen van Plantin.

Vlaamsche drukkerijen sluiten zich thans in hunne vaktaal nauwer aan bij Frankrijk dan bij Noord-Nederland ; b. v. onze *autotypie* is in Antwerpen een *simili-gravure*. Ook is de typographische maat een andere. Vrij algemeen is benoorden den Moerdijk de augustijn de eenheid ; Belgische zetterijen zijn gewoonlijk ingericht volgens het mediaanstelsel. Die verschillen geven aanleiding tot moeilijkheden in het verkeer. Bestond dat taalverschil 350 jaar geleden eveneens ? Vermoedelijk in grootere mate, althans ten opzichte van de officina plantiniana Antverpiensis. Plantin was een Franschman, die, geboren in de buurt van Tours, het drukkersvak leerde te Caen, later in Parijs woonde als boekbinder en in 1549 zich te Antwerpen vestigde, waar hij zijn eerste boek *La institutione di una fanciulla nata nobilmente* drukte in 1555 (2). Van de drukkers, die in dat jaar 1555 in Antwerpen hun vak beoefenden, behooren Symon Cock, Maria Ancxt (de weduwe van Jacob van Liesvelt) en haar zoon Hans van Liesvelt, Frans Fraet, Jan van Ghelen (II), Hans

(1) Men vindt niet waarom die fl. 14 s. 16 in de rekening gebracht zijn.

(2) Ruelens et De Backer, *Annales plantiniennes*, Brux. 1865, p. 5.

de Laet, Jan van der Loo, Jan Mollijns en Martinus Nuyts voorzeker tot de meest bekende typografen, maar, voor zoover ik heb kunnen nagaan, was hun materiaal hoofdzakelijk nog in den trant, zooals die zich rond 1525 à 1530 in Vlaanderen ontwikkeld had, d. w. z. voor de behoeften in het begin van het derde kwartaal der zestiende eeuw onvoldoende. Die Vlaamsche drukkerijen werkten zooals vorige generaties gedaan hadden in een destijds verouderenden stijl, en in dien sleurgang nieuw leven te brengen kan, dunkt me, een overweging geweest zijn, die den Franschman Plantin er toe bracht zich in Antwerpen als drukker te vestigen, denkende zoo doende voor eigen materieel gewin te kunnen zorgen. Die pogingen faalden in het eerst; nadat hij in ongewenschte aanraking gekomen was met de katholieke boekencensuur, werd in 1562 zijn inventaris gerechterlijk verkocht (1). Maar toen dat onweer bezworen was, wist hij zich kapitaal te verschaffen, wat hem in staat stelde aan de inventaris zijner werkplaatsen uitbreiding te geven (1563).

Die uitbreiding viel in dezelfde lijn als de eenmaal getrokkene: het Fransche materiaal bleef de voorkeur behouden boven het Vlaamsche. Het bewijs daarvan moet geleverd worden uit de drukken van Plantin. Een uitgebreide voorraad drukken van Plantin moet de onderzoeker tot zijn beschikking hebben, wat bij mij niet het geval is; geduldige en vlijtige typenvergelijking en typenidentificatie moet gedaan worden met dat werkapparaat. Ook een andere weg kan gevolgd worden : het archiefonderzoek. Dit nu heb ik gedaan, maar indirect. De talrijke studies van den heer Rooses heb ik geëxcerpeerd op Plantin's letteraankoopen. Nu is het mij onbekend of de aanwezige archivalia geen gapingen hebben en of de voorhanden gegevens volledig gepubliceerd zijn. Veronderstellende echter, dat in de drukken zelf wel typen vertoond worden, waarvan het bestaan uit de bescheiden niet blijkt en dat dus de volgende staten onvolledig zijn, bewijzen zij niettemin de Fransche richting van deze Antwerpsche drukkerij.

Uit die studies van den heer Rooses blijkt, dat Plantin tusschen 1563 en 1567 voor zijn zetterij de volgende romeinen en cursieven aankocht, die hij betrok van achterstaande lettergieterijen (2) :

Groote canon	romein,	Laurens van Everbroeck.
Ascendonica	romein,	François Guyot.
»	cursief,	Van Everbroeck.
Paragon	romein en cursief,	Guyot.
Tekst	romein en cursief,	»
Augustijn	romein en cursief,	»
Mediaan	romein en cursief,	»
Garmond	romein,	»

(1) *Tijdschrift*, jrg. II p. 7.

(2) De leverantie, die Gerard van Emden deed in 1565, moest verwaarloosd worden omdat niet bericht is waarin deze bestond. (Max Rooses, *Christophe Plantin*, p 234.)

Garmond	cursief,	Van Everbroeck.
Bourgeois [galjard]	romein,	Guyot.
Brevier	romein en cursief,	»
»	cursief,	Johan Guaillard (1).
Nonparel	romein en cursief,	Van Everbroeck.

Guyot, die in de letterleverancies verreweg het leeuwenaandeel had, was in 1539 uit Parijs naar Antwerpen gekomen en hoewel ik niet weet of hij al dan niet stempelsnijder was, en zoo neen, van wien hij zijn matrijzen betrok, kan niettemin bij conjectuur aanvaard worden, dat zijn letters een Fransch karakter hadden. De zetterij-voorraad van Plantin had dus rond 1565 goeddeels datzelfde karakter.

Beter nog blijkt zijn typografische-Fransche smaak uit hetgeen hij op zijn gieterij had en uit de wijze, waarop hij die uitbreidde. In 1563 was hij reeds eigenaar van eenige stellen matrijzen en toen hij in datzelfde jaar een gieterij inrichtte, vermeerderde hij die ook door aankoop van stempels. Ik heb getracht ook daarvan een inventaris te maken, waarbij echter de min gelukkige bewoordingen, waarin mijn gegevens gevonden moesten worden, mij zeer belemmerden. Archiefonderzoek in het Museum Plantin zou moeten gedaan worden om de juistheid van het volgende lijstje te bevestigen.

Evenals bij de zetterij-inventaris stellen wij 1567 als grens. Er waren in dat jaar op de lettergieterij aanwezig de volgende soorten boekletter geleverd of gesneden door achterstaande graveurs :

Groote canon	romein (en cursief?)	afslag	Claude Garamond.
Canon	romein (en cursief?)	»	Granjon.
Paragon	romein	»	Garamond.
»	cursief	»	Granjon.
»	grieksch	stempel	»
Tekst	romein	afslag	Garamond.
»	romein	»	Granjon.
»	cursief	»	Haultin.
»	cursief	»	Guyot.
Augustijn	romein (en cursief?)	»	Garamond.
»	romein	»	Haultin.
Mediaan	romein	stempel	Granjon.

(1) Uit de mededeelingen van den heer Rooses blijkt niet of deze leverantie gietsel of matrijzen betrof. Zij is daarom, wellicht ten onrechte, tot uitbreiding der zetterij gerekend. Waar deze gieter woonde, is mij onbekend Is er relatie met Willem Gailliaert (Gheyliaert), den gelijktijdigen gereformeerden drukker, die te Emden geplaatst wordt? De orthografie *Johan* wijst naar Duitschland, de eigennaam Gaillard daarentegen naar Frankrijk. Als drukkersnaam was in de zestiende eeuw in Frankrijk bekend : Jean Guellart te Parijs van 1551-1554 en Guillaume Gaillard (Guillard) aldaar van 1555-1567 (Ph. Renouard *Imprimeurs parisiens*, p. 167) en Germain Gaillard (G. Galharde de nação francez) te Lissabon in 1533. (H. Stein in *Le Bibliographe moderne*, 4e année, 1900, p. 52.)

Mediaan	civilité (?)	afslag	?
»	civilité (?)	» (ongej.)	Granjon.
Philosophie [dessendiaan]	romein	»	?
»	cursief	stempel	Granjon.
Garmond	romein	afslag	S. de Colines.
»	cursief	stempel	Granjon.
Kleine garmond	romein en cursief	afslag	?
Brevier	romein	»	Garamond.
»	cursief	»	Granjon
»	grieksch	» (ongej.)	Haultin.
Nonparel	romein en cursief	»	»

Bovendien waren er de volgende schriften, waarvan het corpus niet is opgegeven :

Cursieven	afslag waaronder ongejusteerde	Granjon.
Grieksch	»	»
Grieksch twee soorten (stellen?)	afslag	Haultin.
Hebreeuwsch twee soorten	»	Guillaume le Bé.
»	afslag (ongej.)	Pral.
Hebreeuwsch	stempel	Granjon.
Civilité	»	»
Bastard gothiek (1)	afslag	?
Muziek	stempel	Granjon.

Eindelijk waren nog aanwezig :

Bloemen	stempel	Granjon.
Cijfers	»	»
Kapitalen	»	»

en acht stel stempels, die niet nader omschreven zijn. (2)

Korte biografische aanteekeningen omtrent deze stempelgraveurs vinden hier een plaats.

Claude Garamond, te Parijs, overleed in behoeftige omstandigheden (3) in 1561 (4); zijn stempels en matrijzen gingen, voor zooveer zij

(1) Aldus benoem ik de « duitsche letters genaamd Keulsche letters » (*Tijdschrift* t. a. p. blz. 10, reg. 5, v. o.), die ik wil identificeeren met de letter van *De Landtwinninghe ende hoeve* 1582, facsim. in Max Rooses' *Christophe Plantin* pl 16. Daar de zestiendeeeuwsche Fransche *lettre bastarde* gezegd wordt in 1490 ontworpen te zijn door een Duitscher genaamd Heilman (Johnson, *Typographia or the printers' instructor*, Lond. (1824), Vol. II, p. 468), is daartoe aanleiding.

(2) Max Rooses, *l. c.* p. 99

(3) Antoine Vitré omstreeks 1655, bij Aug Bernard, *Histoire de l'imprimerie royale du Louvre*, Paris, 1867, p. 12

(4) « Inventaire après le décès de Claude Garamond, en date du 18 novembre 1561 ». (Uittreksel.) (Ern. Coyecque, *Inventaire de la collection Anisson*, n° 22117[15].)

niet eigendom waren van de Regeering, over aan Guillaume le Bé, die volgt. In het grafschrift op Geofroy Tory, overleden in 1533, wordt gezegd dat deze zijn leermeester is geweest (1), waaruit ten onrechte gelezen wordt dat Tory eveneens stempelsnijder was. Zijn onderwijs betrof slechts de constructie van de boekletter. Met nieuw gietsel uit zijn romein- en cursief-matrijzen (1540) werd gedrukt in 1900 : Paul Verlaine *Parallèlement* (Paris, Imprimerie nationale, in-4°) en Arthur Christian *Origines de l'Imprimerie en France* (Paris, Imprimerie nationale, in-4°) en in 1905 de *Préface* van Jules Claretie voor Arthur Christian *Débuts de l'imprimerie en France*. Faulmann noemt hem, echter zonder documenteel bewijs, onder de personen, die de constructie van den handgietvorm verbeterd hebben (2).

Robert Granjon vestigde zich in 1557 te Lyon, komende uit Parijs (3), was tien jaar later te Antwerpen om Plantin te voorzien van nieuwe voorraden en bevond zich van 1578 tot 1588 te Rome om op verzoek van Paus Gregorius XIII een gieterij in te richten op het Vatikaan; deze gieterij werkte later ten behoeve van de drukkerij De propaganda fide.

Haultin is vooralsnog niet te identificeeren, omdat in 1563 twee stempelgraveurs van dien naam, beiden met den voornaam Pierre, leefden. Ik gis dat Plantin in betrekking stond met den vader, overleden in 1580, gehuwd met Marie Vadé. In hetzelfde jaar 1568, dat zijn vrouw overleed en hij van Parijs naar La Rochelle verhuisde, begint Jean Vadé een gieterij in Parijs. Daar tegenover echter staat, dat Pierre Haultin, de zoon, van 1560 tot 1568 woonde te Lyon, de plaats waar Robert Granjon gevestigd was. Haultin, de vader, heeft zich vooral vermaard gemaakt door het snijden van een muziekschrift in 1525 (4), waarvan het eerste gietsel gebruikt werd door Pierre Attaignant te Parijs in 1527 (?). Hoewel niet onmogelijk, lijken deze jaartallen, die ik, voor zoover niet anders gezegd, overneem uit Renouard, vrij onwaarschijnlijk, in het bijzonder, daar deze Pierre Haultin uit 1525 — dit jaartal schijnt vast te staan — overlijdt in 1580. Er zijn meer vraagpunten. In 1549 geeft Pierre Haultin, in gemeenschap met de Weduwe van Arnold Birckman, een Grieksch Nieuw Testament uit. Renouard (5) laat deze weduwe Birckman blijkbaar wonen in Parijs, Van Havre en Olthoff daarentegen in Antwerpen, terwijl Delalain dit drukkersgeslacht

(1) Garamundum calcographum principum edocuerit. (Naar La Caille bij Aug. Bernard *Geofroy Tory*, 2e éd., Paris, 1865, p 68) — cf. *l. c.*, p. 52, 194.

(2) K. Faulmann, *Illustrirte Geschichte der Buchdruckerkunst*, Wien, 1882, S. 615.

(3) Renouard, *l. c.*, p. 161.

(4) Fournier le jeune, *Traité historique et critique sur l'origine et les progrès des caractères de fonte pour l'impression de la musique*, Berne, 1765, p. 5. — Emm. Rosseels zegt in *Het huis van Christoffel Plantijn*, Antw., z. j., p. 148, dat deze Haultin te Parijs woonde.

(5) *l. c.*, p. 31.

tusschen 1529 en 1563 plaatst te Keulen (1), wat niet weersproken wordt door hetgeen door den heer Rooses bericht wordt (2). Niet onmogelijk lijkt het mij, dat deze drukkersfamilie te Keulen gevestigd was en te Antwerpen een filiaal had.

Schijnbaar was er in 1589 nog een derde Haultin in Antwerpen. In een prijs-catalogus van Lemaillier (3) wordt aangeboden :

> Institutiones christianæ, seu parvus catechismus catholicorum præcipua christianæ pietatis capita complectens. *Antverpiæ excudebat Christophorus Hautinus 1589.* in-12°.

Er is hier echter een drukfout in het spel; niet Christophorus Hautinus, maar Christophorus Plantinus is de drukker, zooals duidelijk blijkt uit de *Annales plantiniennes* van Ruelens en De Backer (4).

François Guyot. Zie over hem hiervoor blz. 187.

Simon de Colines huwde in 1520 de weduwe van Henri Étienne, en leidde dan gedurende eenige jaren deze vermaarde boekenzaak. Overleden in 1546 (5), was hij reeds vóór dat tijdstip uit de zaak der Étienne's getreden, waar hij tevens werkzaam was als stempelgraveur voor de aan die drukkerij verbonden gieterij. Dat hij dat ambacht zelf verstond, bewijst een epigram (6) ter eere van Sebastian Gryphe (Gryphius), den drukker te Lyon van 1528 tot 1556 werkzaam :

> Inter tot norunt libros qui cudere, tres sunt
> Insignes; languet cœtera turba fame.
> Castigat Stephanus, sculpit Colinæus : utriumque
> Gryphius edocta mente manuque facit.

Het is te veronderstellen, dat de stempels van de Colines in de zaak der Étienne's gebleven zijn en Plantin van hen een afslag bekomen heeft.

Guillaume le Bé, die een groot deel der stempels en matrijzen van zijn leermeester (7) Garamond in eigendom verkreeg, werkte voor de westersche schriften in dezelfde richting : verwerping der gothische en bastaard-gothische letters, ten voordeele van de italiaansche romein en cursief. Geboren te Troyes in 1525 ging hij in 1545 naar Venetië, waar hij veel hebreeuwsch graveerde en naar Rome, en vestigde zich in 1551 te Parijs als lettergieter, waar hij in 1598 overleed in den ouderdom van drie-en-zeventig jaren. Zijn zoon, eveneens Guillaume geheeten, zette het bedrijf voort. Van den vader was het, dat Plantin hebreeuwsche afslagen kocht ten behoeve van de polyglotten bijbel.

(1) P. Delalain, *Inventaire des marques d'imprimeurs et de libraires de la collection du Cercle de la librairie*, 2e éd., Paris, 1892, p. 152.
(2) Max Rooses, *Christophe Plantin*, p. 45, 320 en 359.
(3) Nr 140, Jan. 1905, nr 279.
(4) p. 316.
(5) Renouard, *l.c.*, p 65. Elders vond ik 1547.
(6) Bij Ambr. Firmin Didot, *Essai sur la typographie*, Paris 1851, kol. 752.
(7) Firmin Didot *l.c.* kol. 753.

Pral is mij onbekend ; hij wordt vermeld als graveur van een hebreeuwsch door den heer Rooses in dit *Tijdschrift* 2e jrg p. 11 ; in de registers van de Burbure (Stedelijk archief te Antwerpen) staat aangeteekend, dat in een acte van 1553 wordt genoemd : Herman Prael, lettersnijder, Janszone, te Antwerpen, geb. te Keulen. (1).

Met uitzondering van de bastard-gothiek en de hebreeuwsch van Pral was het gieterij-materiaal dus geheel uit Frankrijk gekomen. Juist die soorten, waaraan wij thans een germaansch karakter toekennen, waren door een Keulenaar geleverd. Het had voor Plantin slechts een betrekkelijken zin.

Niet bedreven in de techniek der lettergieterij moest hij steeds gietsel laten maken bij anderen en zoo zeer vreemd stond hij tegenover het werktuigelijke van dat bedrijf, dat hij bij aankoop van stempels tegelijker tijd matrijzen daarvan liet komen, blijkbaar niet in staat zijnde, zelf afslagen te vervaardigen. Jacques Sabon, die van 1565 tot 1567 in de afdeeling gieterij werkzaam was, maakte dan ook in hoofdzaak bijwerk (2) : hij was witgieter en zandgieter (clicheerder) (3). Als typograaf echter wist Plantin niet slechts de waarde, maar ook de beteekenis van dat materiaal. Hij wist, dat zijn gieterijvoorraad niet Vlaamsch was, en daar de richting, zooals die door hem werd voorgestaan, wat de toekomst zou leeren, de overheerschende in Noord-Nederland zou worden, is het van belang in bijzonderheden ingelicht te zijn over Plantin's materiaal. Een facsimile-uitgaaf van de *Index sive specimen caractervm Christophori Plantini* is, als werkapparaat voor de Nederlandsche bibliografie sedert circa 1570 tot circa 1750, een allergewenscht hulpmiddel.

Ook in drukpapieren gaf Plantin den voorkeur aan Fransche soorten (4) en dat hij in de drukpers eveneens de Fransche constructie volgde, leert de tekst der *Dialogves*. Kortom de Plantinsche drukkerij was tusschen rond 1560 en rond 1570 geen Vlaamsch-Antwerpsche, maar een Fransche drukkerij.

Voeg daarbij het feit, dat hij zelf zijn administratie voerde in het Fransch, en het zou gerechtvaardigd zijn de vraag te stellen of het

(1) Mededeeling van den heer Verheyden.

(2) Deze Jacques Sabon had, naar ik veronderstel, het lettergieten geleerd bij Granjon te Lyon ; ik wil dit afleiden uit het feit, dat Plantin afslagen van deze gieterij in zijn bezit had, en dat vijf-en-twintig jaar vroeger in die plaats een Sulpice Sabon (de vader van Jacques ?) als drukker werkzaam was. Van dezen Sabon ken ik :

> Du mouvement des mvscles. Livre deux. Autheur Galien. Nouuellement traduict de latin en Francoys par Monsieur Maistre Iehan Canappe, docteur en médecine. *A Lyon, chez Sulpice Sabon : pour Antoine Constantin* (1541), pet. in-8°.
>
> (*Prijscat. n° 47 Dorbon ainé*, Parijs, nov. 1906, n. 6666).

Waarschijnlijk is Jacques Sabon dezelfde als Jacques Sabon, de schoonzoon van Christian Egenolff, boekdrukker te Frankfurt am Main, die het corpus van 48 punten, dat zijn naam draagt, in practijk bracht.

(3) *Tijdschrift* t. a. p. blz. 9.

(4) Zie de namen der leveranciers bij Max Rooses, p. 233.

Vlaamsch eigenlijk wel de omgangstaal in zijn werkplaatsen was. Toch is twijfel dienaangaande vrijwel buitengesloten. De heer Verheyden lichtte mij daaromtrent afdoend in. « In eene lijst van zijn personeel (reg. XXIII f. 26) *Noms des compagnons lesquelz se sont retrouves besognants en l'imprimerie de C. Plantin estans en nombre de j^exlix personnes,* door Plantin zelf geschreven (achter aanteekeningen uit de jaren 1564-66) vindt men, onder de 149 werklieden, ruim honderd (110) onbetwistbaar Vlaamsche namen en eenige Duitsche en Fransche. Bovendien » — en dit is beslissend — « zijn al de werkhuis-reglementen (zeker twee, misschien drie en meer uit Plantin's tijd) alleen in het Vlaamsch opgesteld. In 1581 verbiedt Plantin aan zijn werkvolk, druksels uit den huize mêe te dragen ; deze *Begherte ende bevel des meesters tot die ghesellen synder druckereyen* is een in het Vlaamsch geschreven stuk, onder het opschrift staat zijn handteeken en al de werklieden teekenden onder den tekst en op de keerzijde. »

Dat in de jaren waar het hier om gaat dus inderdaad Vlaamsche vakwoorden gemeenzaam waren bij de typo's van Plantin, is duidelijk.

(Slot volgt) J. W. ENSCHEDÉ

JAARGANG V NUMMER 5 SEPTEMBER-OCTOBER 1907

TIJDSCHRIFT VOOR BOEK- & BIBLIOTHEEKWEZEN

LABORE ET CONSTANTIA

ONDER REDACTIE VAN

EMM. DE BOM, J. W. ENSCHEDÉ, P. C. MOLHUYSEN,
V. A. DELA MONTAGNE EN
Pr. VERHEYDEN, SECRETARIS DER REDACTIE

J.-E. BUSCHMANN, ANTWERPEN
MARTINUS NIJHOFF, 'S-GRAVENHAGE

15 OCTOBER 1907

HET

TIJDSCHRIFT VOOR BOEK- EN BIBLIOTHEEKWEZEN

verschijnt om de twee maanden en maakt jaarlijks een boekdeel uit van minstens 288 bladzijden, in groot 8° formaat, met platen in en buiten den tekst. (Omslagteekening van R. W. P. DE VRIES J[r]).

INSCHRIJVINGSPRIJS :

ZUID-NEDERLAND.	Per jaar	fr. **15.—**
NOORD-NEDERLAND.	»	fl. **7.50**
DUITSCHLAND	»	M. **12.50**
ENGELAND.	»	Sh. **12.6**

Alle bijdragen en mededeelingen betreffende de Redactie, werken ter bespreking, ruilbladen, enz., gelieve men te zenden aan het adres van PROSPER VERHEYDEN, secretaris der Redactie, Verdussenstraat, 30, ANTWERPEN.

JAARGANG V, NUMMER 5 SEPTEMBER-OCTOBER 1907

INHOUD

VLAAMSCHE DRUKKERSWOORDEN IN 1567

(Slot)

Als de vraag gesteld wordt, wie deze drukkerij-passages vertaald heeft, Kerckhovius of Van Bomberghe, is een antwoord feitelijk niet te geven. Cornelis van Bomberghe, één der personen in 1563 met Plantin als geldschieter in vennootschap getreden, was de kleinzoon van den Antwerpenaar Daniel van Bomberghe, die te Venetië een Hebreeuwsche drukkerij had gehad en daar in 1550 in den ouderdom van 33 jaar was overleden (1). Diens Hebreeuwsche typen had de kleinzoon in de vennootschap gebracht (2). Bij hem zou dus eerder dan bij den ander eenige bekendheid met het vak verondersteld kunnen worden. Er tegen pleit, op gezag der hiervoor medegedeelde rekening-posten van Plantin, dat niet hij, maar Kerckhovius het laatste deel van de *Dialogves* vertaald heeft. Pieter Kerckhovius, die misschien corrector bij Silvius was (3), vertaalde meer voor Plantin ; één en ander meen ik niet van dusdanige inwendige beteekenis, dat daarop gesteund kan worden om tot een beantwoording der gestelde vraag te geraken.

Zooveel schijnt echter wel zeker, dat dit Dietsch veelal een Vlaamsch, misschien wel een Antwerpsch idioom vertoont, al kan ik dit, daar ik geen etymoloog ben, niet bewijzen. Die Vlaamsche drukkerstermen mogen daarom niet voor algemeen Nederlandsche gehouden worden, tenzij het tegendeel blijkt. Voor zekere woorden, die taalkundig problematisch zijn, schijnt dat tegenbewijs inderdaad geleverd te kunnen worden ; dat tegenbewijs is echter slechts schijnbaar. Ziehier waarom.

De kennis van onze Noord-Nederlandsche drukkerstermen in de eerste helft der zeventiende eeuw steunt in hoofdzaak op Scriverius' *Lavre-crans voor Lavrens Coster van Haerlem, eerste vinder vande boeck-druckery*, in 1628 te Haarlem bij Adriaen Rooman verschenen. Wanneer Scriverius de techniek van zijn tijd wil beschrijven (4), beroept hij zich op den tekst van de *Dialogves*, die hij bijkans letterlijk afschrijft. Ten bewijze citeer ik hiernaast elkander de mededeelingen over den stempel en de matrijs.

---

(1) Waldow, *Handlexicon* S. 105.

(2) Max Rooses *l. c.* p. 96. — Het is daar niet gezegd of deze ingebrachte Hebreeuwsch was in stempel, in matrijs of in gietsel.

(3) Paquot, *Mémoires pour servir à l'histoire littéraire des dix-sept provinces des Pays-Bas*. Louvain 1768, fol. tom. II, p. 309.

(4) blz. 115.

DIALOGVES (blz. 237)

Eerstelick maectmen t'poensoen, dat is een lanck stucxken staels, daermen op t' puntken inne snydt ofte steecct sulcken letter als men wilt. Volmaect synde, soo slaetmense int coper, ende maect daer van de matrice, dwelck niet anders en is, dan den druck vande gheslagen letter, noch min noch meer dan alsmen eenich marc oft signet in wasse druct.

LAVRE-CRANS (blz. 115).

Eerstelick steeckt ofte snijdtmen sulcken letter alsmē wilt op het puntken van een priem oft lanc stucxkē staels. En dat hietmen 't Poensoen. Dit afgeslagen sijnde eñ ghedruckt in 't coper, op de wijse alsmen eenigh Merck oft Signet in wasse prent, oft' op tin en silver slaet, maeckt de Matrice.

Daermede is voldoende aangetoond de afhankelijkheid van Scriverius' bewoordingen van die der *Dialogves* en dus tevens gezegd, dat en waarom aan de *Lavre-crans* alleen, hoewel een Hollandschen druk, geen bewijskracht kan toegekend worden voor Hollandsche tegenover Vlaamsche woorden. Daarom is mijn meening, verleden jaar gedrukt (1) op gezag van dit boek, dat in 1628 in Haarlem *lettersnijder* d. i. *stempelgraveur*, als een Hollandsch woord bekend was, aan het wankelen gebracht.

Wat de teksten der *Dialogves* ons leeren, moge het volgende toelichten. Achtereenvolgens worden genoemd de verschillende werktuigen en technieken eener drukkerij in wijden zin. Die afdeelingen worden echter niet behandeld in die volgorde als logisch verwacht zou kunnen worden, nl. stempelsnijden en lettergieten ; de letters, haar systematiseering naar corpsen en naar beeldvormen, en de ornementen ; de zetterij (met het distribueeren) ; de correctie ; de drukinkt ; het papiernatten en de drukkerij. Gemakshalve is in de volgende toelichting de volgorde van de *Dialogves* behouden.

Drukinkt (blz. 236/7). — Dezelfde samenstelling, die omstreeks 1480 gebruikt werd in het klooster San Jacopo di Ripoli te Florence (2) en die Zonca veertig jaar later in Italië voorschrijft (1607) (3) — « negro fumo, raggia, & oglio di lino » — is ook hier vermeld.

Stempelsnijden en lettergieten (bl. 236/7-238/9). — Uit het niet noemen van antimonium, volgt niet, dat dit metaal destijds geen deel uitmaakte van de letterspecie, aangezien uit Plantin's aankoopen in October 1563 het tegendeel blijkt (4).

De beschrijving van den handgietvorm (klemhaak) (5) is zeker zeer

(1) *Tijdschrift*, 4e jrg. p. 176.

(2) Aug. Bernard, *De l'origine et des débuts de l'imprimerie en Europe*, tom. II, Paris 1853, p. 252, die zulks ontleent aan een op archiefonderzoek gebaseerde studie over deze drukkerij van Vincenzio Fineschi. Diens *Notizie storiche sopra la stamperia de Ripoli*, Florence 1781, ken ik slechts uit bibliografische opgaven.

(3) *Tijdschrift*, 4e jrg., blz. 272.

(4) *Tijdschrift*, 2e jrg. blz. 9.

(5) De handgietvorm heet ook wel kortweg *instrument;* de authentieke Nederlandsche term is *klemhaak*. Dit woord komt als zoodanig voor in *Nederlandsche tafereelen van kunsten, ambachten en bedrijven voor kinderen*, 2e stukje, Zalt-Bommel, Joh. Noman. 1828, p. 61, en in het artikel *Het lettergieten* in het *Nederlandsch Magazijn*, 1837, p. 251, dat, als ik wel zie, geschreven is door mijn vader Mr. Joh. Enschedé (overl. 1878).

opmerkelijk. De benamingen der onderdeelen in den Franschen tekst genoemd, zijn dezelfde als die, welke Fournier in 1764 opgeeft bij de verklaring van den toenmaligen Franschen — in tegenstelling met de Duitschen en Hollandschen — handvorm (1). Daaruit blijkt, dat deze klemhaak van Plantin dezelfde was, in hoofdzaak althans, als die, welke door de in gebruikneming van de gietmachine, ongeveer een halve eeuw geleden, goeddeels buiten gebruik is gesteld op onze beide Nederlandsche lettergieterijen. De vertaling dezer vakwoorden is vrijwel letterlijk, wat aanleiding geeft te twijfelen aan de juistheid er van, te meer omdat de Nederlandsche vakwoorden, o. a. *klemhaak*, tot voor een halve eeuw andere waren. Argwaan koesterende heb ik mij zekerheid trachten te verschaffen bij den heer A. H. J. Steenbrugge, thans werkzaam bij de administratie van de lettergieterij « Amsterdam », voorheen N. Tetterode, te Amsterdam, die vroeger met den handvorm gewerkt heeft op de gieterij van De Passe en Menne. Het materiaal van deze gieterij, welke in 1856 overging aan den heer Tetterode (2), was afkomstig van Elix, te Amsterdam, die zich dat omstreeks 1839 deels aangeschaft had in Frankrijk, vermoedelijk van zekeren lettergieter Cronier (3). Terwijl de handvormen bij Enschedé te Haarlem zijn volgens Duitsch systeem (4), was de handvorm mij vertoond door vriendelijke hulpvaardigheid van één der directeuren der lettergieterij « Amsterdam », den heer F. L. Edema van der Tuuk, volgens Fransche constructie, vrij volledig overeenkomende met de afbeelding bij Fournier (5). Gemeen overleg heeft geleid tot de volgende identificatie der woorden in de *Dialogves*. — In deze en de verder volgende tabellen behoud ik de spelling der *Dialogves*; de afkortingen echter heb ik opgelost en de *u* en de *v* stel ik volgens gemeen gebruik.

Dialogves		Uitlegging
fust	hout	hout
archet levant	boogsken	veer
platine	plat yser	onderplaat
longues pieces	lange stucken	bodemstukken
filet	draet	kerf

(1) Fournier le jeune, *Manuel typographique*, Paris 1762, tome I[er], p. 303, het woord *couplet* van den Duitschen en Hollandschen vorm verklarende, schrijft : « il tient lieu de potence », welk laatste woord hij behandelt bij den Franschen vorm (*l. c.*, tome Ier, p. 301); in den Franschen tekst der *Dialogves* wordt het woord *potence* en niet *couplet* gebruikt.

(2) De aankoop werd geadverteerd in het *Nieuwsblad voor den Boekhandel* van 1 Jan. 1857, p. 3.

(3) *De lettergieterij van Joh. Enschedé en Zonen, Gedenkschrift*, Haarlem, (1893), p. 111.

(4) « Het groot getal van Giet-Vormen, daar de Letteren in gegooten worden, door Fleischman gemaakt, verdient ook bijzondere aanmerking. In deeze Lettergieterij bevinden 'er zich een getal van over de honderd stuks. » Joh. Enschedé (overl. 1780) in het voor-bericht voor de *Proef van letteren, welke gegooten worden in de Nieuwe Haerlemsche lettergietery van J. Enschedé*, 1768, blad C. 1, verso.

(5) *Manuel typographique*, tome 1er, *planches* VI, VII.

blancs	witte	kernen
chevilles	vyskens	schroeven, pennen
gets	gueten	gootstukken
registres	registers	registers, bakje
potences	clouwieren	wanden (in het onderstuk, *achterwand)*
heurtoirs	naghelen	stoel (1)

Toch moet niet gemeend worden dat de Vlaamsche vertaling der *Dialogves* in deze noodwendig onjuist is. Zulks behoeft niet, omdat het bestaan van eenige dezer Vlaamsche woorden ook elders blijkt, met name van de woorden *boog* en *vyskens*. Het bewijs daartoe ligt in de onderstaande rekeningposten in Plantin's archief, die ik dank aan de vriendelijkheid van den heer Verheyden en die ik afdruk, omdat daarin nog iets gezegd wordt, dat van belang kan zijn voor de constructieve geschiedenis van den klemhaak.

Uit rekeningen van Plantin's werkman-lettergieter, 1569, register Lettergieters, f. 45 :

Ick heb gemaeckt aent instrument pergon [paragon] een vysen, 3 st.

Zelfde register f. 69 :

Noch heb ick gemaect een galge met eenen sael met een registerstuck om de noten te gieten hier voore...
Noch heb ick gemaect eenen boge aent instrument pergon, 2 st.

Zelfde register f. 71 :

Nu heb ic u gemaect een registerstuck en sadels en onderlecxsels.

Uit lettergietersrekeningen van 1570, f. 83 :

Noch heb ick gemaect een registerstuck om te gieten g. van dessendoni, hier voore 6 st. Noch heb ick gemaect een half hout en den boge daer aen geset, hier voor 2 st.

Uit een rekening van Hendrik van den Keere, 1570, zelfde register fol. 101 :

Pour la justification des 22 matrices, la reparation du mousle, le nouveau bois, selles et haulsures, tout ensemble fl. 6.

Uit een rekening van 1571, f. 89 :

Noch gejuster 33 matterijsen op het insterment van den simpel sanck, het stuck 4 stuyvers, hier toe een saeltien gemaect met 2 housuren ende daerop gegoten 30 ℔.

Uit een rekening van 1580, f. 77 :

Parangon instrument, 2 nieuw registers, eenen nieuwen boghe ende 2 onderlegsels.

In tabelvorm gebracht zijn de gieterij-vakwoorden in deze posten :

(1) Een klemhaak heeft slechts één stoel, in tegenstelling met de bodemstukken, kernen, gootstukken en registers, die voorkomen aan het onder- èn aan het bovenstuk. Dat de *Dialogves* dus spreekt van *heurtoirs* en *naghelen* in den meervoudsvorm is foutief.

REKENINGEN	DIALOGVES	VAN DEN KEERE
galge	clouwier, potence	
sael, saedel	naghel, heurtoir	selles
registerstuck	register, registre	
boge	boogsken, archet levant	
instrument	instrument, moule	mousle
onderlecxsels, onderlegsel	plat yser, platine (1)	
half hout	hout, fust	bois
vysen	vyskens, chevilles	
housuren		haulsures

Waar ik de aandacht op wensch te vestigen, is op het woord *housuren* (*haulsures*), dat in de *Dialogves* niet voorkomt. Er is aanleiding dit woord te identificeeren met de *hausse* in den Franschen klemhaak bij Fournier (2). De Vlaamsche haak van Van den Keere was dus hierin anders dan de Fransche, in de *Dialogves* beschreven. Mag daaruit aanleiding genomen in dit deel een typisch Vlaamsche inventie te zien ?

Het blijkt dus, dat Plantin den zeventiende-, achttiende- en negentiende-eeuwschen geelkoperen klemhaak reeds kende in 1567. Dat jaartal is de aandacht waard. Op de welbekende houtsnede van Amman, herhaaldelijk in facsimile vertoond als een werkplaats van een zestiende-eeuwschen lettergieter, wordt gezien een gietvorm. Fournier, in 1764 den klemhaak beschrijvende, maakt, zooals gezegd is, onderscheid tusschen de *moule* in het algemeen, daarmede de Fransche bedoelende, en de *moule d'usage en Allemagne, en Hollande,* etc. (3). Beiden zijn niettemin in beginsel gelijk, afwijkend van die van Amman, welke van veel primitiever inrichting is, blijkens de aan die afbeelding door Heinrich Wallau gegeven uitlegging (4). Uit de benamingen der onderdeelen volgt, dat de klemhaak van Plantin niet wezenlijk verschilde van de Fransche van tweehonderd jaar later, en er is, op gezag van Faulmann, reden aan te nemen, dat hij deze constructie heeft gekregen in het midden der zestiende eeuw door Claude Garamond, den stempelsnijder te Parijs. Duitschland moet dus in de zestiende eeuw in de lettergieterij achtergestaan hebben bij Frankrijk ; immers de houtsnede van Amman is van 1568, het jaar volgende op dat der *Dialogves*.

Nog zij de aandacht gevestigd op één passage : « il sert pource qu'en ceste matrice on iette la matiere, dont lon veut faire les lettres comme le plomb ou l'étain dans un moule ». De « *matiere* », de specie

(1) Van de juistheid dat *onderlegsel* het fransche *platine* is, ben ik niet zeker; het negentiende-eeuwsche *onderplaat* gaf hier den doorslag.

(2) *l. c.* tome 1er, p. 192, 301.

(3) Fournier le jeune, *l.c.* tome Ier, *planches* V-VII ; cf. *l.c.* p. 197 : « Ce que je viens de dire regarde le moule qui est en usage en France pour la fonte des Caractères. Celui dont on se sert en Hollande, en Flandre & ailleurs, diffère en plusieurs parties. »

(4) *Gutenberg-Gesellschaft*, Vierter Jahres-bericht, Mainz, 1905, S. 16.

wordt dus « jetté dans un moule » d. i. volgens de vertaling, gegoten in een instrument. Hier is dus het documenteele bewijs geleverd, dat in 1567 « jetter dans un moule » lettergieten is. Zulks is van belang omdat de uitdrukking « getter en molle » in Januari 1445 (1) gebruikt wordt door Jean le Robert, abt te Kamerijk, in verband met een *Doctrinaal* en als zoodanig een zeer gewichtige plaats is geworden in het vraagstuk van de uitvinding der boekdrukkunst. De eerste, die in latere jaren dit gegeven in debat bracht was Bernard in 1853. Hij verklaarde die woorden als boekdruk (2) en werd daarin gevolgd door Paeile in 1859 (3), Castellani in 1888 (4) en Gilliodts-Van Severen in 1897 (5) die er in lazen beweegbare letters ; Van der Linde legde in 1870 ze uit, dat deze doctrinaal gedrukt was van een houten vorm (6), van welk gevoelen eveneens bleken te zijn Wyss (7) in 1888 en Faulmann (8) in 1891 ; Van Meurs wilde in 1870, dat ze zouden beteekenen, dat het boek gebonden, niet gebrocheerd was (9) ; De Vinne meende in 1876, dat deze doctrinaal geschreven was in een gothischen, niet in een bastard-gothischen lettervorm (10) ; dat de schrijver inderdaad beweegbare

---

(1) Ik volg hier de gewone lezing, maar vraag mij toch af of niet 1446 gesubstitueerd moet worden, wat Hessels deed, niet wetende welke jaarstijl gevolgd werd in de abdij van Saint-Aubert.

(2) « Il n'y a donc pas de doute que les mots *jeté en moule*, *lettres moulées*, etc... ne désignent l'impression typographique. » (Aug. Bernard, *De l'origine et des débuts de l'imprimerie en Europe*, Paris, 1853, tom. Ier, p. 100.)

(3) « *Caractères mobiles* ; car l'expression de Jean Le Robert « *jette en molle* » a bien cette signification ». (Ch. Paeile, *Essai historique et critique sur l'invention de l'imprimerie*, Paris, etc., 1859, p. 171.)

(4) « Ora, siccome le parole « gette en molle, » (jeté en moule) non si possono applicare alla silographia o alle tabelle fisse, ma devono significare stampe a caratteri gettati nella forma (molle, moule), ossia fusi. » (C. Castellani, *Da chi e dove la stampa fu inventata ?* Firenze 1888, p. 38/9.)

(5) « Personne ne peut contester.... que l'on vendait à Bruges, en 1445, des Donats *ettés en molle*, c'est-à-dire imprimés avec caractères mobiles. » (L. Gilliodts-van Severen, *L'œuvre de Jean Brito*, Bruges, 1897, p. 397).

(6) « Deze Doctrinalen waren van een (houten) form afgedrukt, jeté en moule. » A. van der Linde, *De Haarlemsche Costerlegende wetenschappelijk onderzocht*, 2e omg. uitgaaf 's Gravenh. 1870, p. 11.)

(7) « Es ist klar, dass der Ausdruck, von Büchern gebraucht, nichts enthält, was das Wesen der Typographie, die Beweglichkeit der Buchstaben, berührt, dass nichts im Wege steht, ihn auf Tafeldruck zu beziehen. » (Dr. A. Wyss, in *Centralblatt für Bibliothekswesen*, 1888, S. 262/3.)

(8) « Das Wort mosle = moule, molle scheint... dem Holztafeldruck zu gelten. » (K. Faulmann, *Die Erfindung der Buchdruckerkunst*, Wien, 1891, S. 71.)

(9) « Op die wijze zouden.... hoogst eenvoudig beteekenen dat zij in een vorm waren vereenigd, dat is : te zamen tot een geheel gemaakt of ingebonden. » (P. van Meurs, *De Keulsche kroniek en de Costerlegende*, Haarl., 1870, p. 16.)

(10) « The doctrinal which was put in form may have been written in *lettres de forme*. The phrase *gette en molle* could have been fairly applied to these precise letters, in contradistinction to the more careless shapes of the *lettres de somme*. » (Theo L. de Vinne, *The invention of printing*, New-York, 1876, p. 313.)

metalen typen bedoelde, hield Hessels in 1888 staande tegen Fruin (1), die het waarschijnlijker bleef achten dat tafeldruk de bedoeling was (2); de *Dialogves* leeren overtuigend, dat in 1567 met die uitdrukking het lettergieten verstaan werd en dat dus, als het begrip zich in de 120 jaar na de opteekening van den abt niet gewijzigd heeft, de woorden « doctrinal gette en molle » elliptisch zijn voor « doctrinal imprimé avec des caractères (types), gettés en molle ».

Behalve de onderdeelen van den klemhaak gebruikt de auteur van dezen gieterij-passus nog :

	Dialogves	Uitlegging
poinçon	poensoen	stempel
graver	snyden, steecken	snijden, graveeren
frapper	slaen	afslaan
matrice	matrice	matrys
ietter	ghieten	gieten
matiere	stoffe	specie
moule	instrument	klemhaak
fonte	afguete	gietsel

Letters (blz. 240/1-242/3). — Wat de *Dialogves* omtrent de letters vertelt, is onsystematisch opgenoemd ; de twee onderscheidene begrippen der corpsen en der beeldvormen worden door elkaar gemengd. De vertaling geeft eenige aanwijzing een systematiseering te beproeven.

Corpsen. Ik geef hieronder de opeenvolging der corpsen, daarachter de vertaling in het boekske en daar ik er zelden mij mede vereenigen kan, de uitlegging in de derde kolom. Ik meen mij daartoe gerechtigd, omdat de terminologie der vertaling gemeenlijk een andere is als die, welke gebruikt wordt in het reeds meermalen geciteerde artikel van den heer Max Rooses in den tweeden jaargang van dit *Tijdschrift* en omdat de vertaler in zijn vertolking der gieterij-woorden, zooals bleek, onvoldoende onderlegd was ; of ik in deze identificatie immer juist ben, blijve in het midden, omdat de hier te interpreteeren tekst bijzonder moeielijk is, en de teksten der *Dialogves* geen verklaringen behelzen. Bovendien komen er vakwoorden voor, waarvan de beteekenis mij niet duidelijk is. Een voorbeeld daarvan. In 1529 noemt Geofroy Tory

(1) « Na deze uitvoerige... uiteenzetting zal de heer Fruin mij wel veroorlooven nog steeds te blijven volhouden dat de Abt van Kamerijk in 1446 en 1451 van Doctrinalen spreekt, die met beweegbare metalen typen gedrukt waren. » (J. H. Hessels, *Haarlem de geboorteplaats der boekdrukkunst niet Mainz*, Haarl., 1888, p. 81.)

(2) « De aard der uitdrukking maakt die bewering [nl. jeter en moule = tafeldruk] ook waarschijnlijk. » (R. Fruin in *De Gids*, Jan. 1888, p. 44.)

onder de beeldvormen o. a. *Canon* en *Lettre Bourgeoise* (1), die ik hier liever, overeenkomstig het hedendaagsch gebruik reken tot de corpsen, ook omdat Plantin zelf die woorden als zoodanig kent. Het bewijs voor *canon* ligt in hetgeen de heer Rooses schrijft in dit *Tijdschrift* (2 jrg. p. 10 en 11) en voor *bourgeois* in de volgende rekening posten betreffende gegoten letters in Plantin's *Grand livre des affaires commanceant en octobre 1563*, waarvan ik de kennis dank aan de vriendelijkheid van den heer Dela Montagne:

25 juin (1564) Bourgeoise lectre flamande
8 decemb. La nonpareille d'Amy flamande, d'un marchand d'Emde f 84-9.
L'italique sur la bourgeoise.
18 mars (1565) La cursive bourgeoise nouvelle, 120653 à 8 patt. l. mille.

Andere woorden als *gros traict* en *lettres parangonnées* reken ik eveneens tot de corpsen.

Het *glose de messel* is mij niet duidelijk geworden. Wat beteekent het simpele woord *glose*? *Glos* is een *verklarende aanteekening*, wat hier geen zin heeft. Evenmin kan er aanleiding genomen worden tot een uitlegging te geraken, indien uitgegaan wordt van de denkbeelden, welke geleid hebben tot de benaming *glosas* voor de fiorituren in de spaansche orgelmuziek der zestiende eeuw (2). Een andere weg moet dus gevolgd worden, om althans tot eenig resultaat te geraken. De plaats, waar het *glose de messel* tusschen andere lettersoorten genoemd wordt, is het eenige, hoewel onvaste gegeven, om tot een verklaring te geraken. Onmiddellijk achter elkander noemt de tekst: 1 *lettres de messel*, 2 *canon de messel*, 3 *petit canon de messel*, 4 *glose de messel*, 5 *lettre de Cicero*, 6 *lettre de S. Augustin*. Hiervan zijn de nummers 2, 3 en 6 corpsen, bij Plantin op zijn zetterij en gieterij bekend; de nummers 1 en 5 zijn eveneens corpsen, die onder die benamingen echter eerst later door mij aangetroffen zijn; de dubieuse *glose de messel* is bijgevolg dus ook een corps geweest. Maar welk? Er is aanwijzing genoeg in verband met bovenstaande opeenvolging dit corps te houden voor kleiner dan *petit canon*, grooter dan *S. Augustin* en de vaststelling der grootte te zoeken in de gedrukte missalen. In dezen stand van zaken heb ik mij om advies gewend tot fr. Bon. Kruitwagen O. F. M. te Woerden en verkreeg een paar perkament-fragmentjes uit circa 1480, met gothische letter beschreven, met de opheldering, dat deze letters de gewone grootte der *geschreven* canon-letters zijn. En inderdaad, de grootte dier letters

(1) « En Impression y a maintes diuerses manieres de Lettres. Cõme Lettre de Forme, quon dict Canon. Lettre Bastarde de la quelle on a tousiours par cy deuant Imprime liures en Francois. Il y a Lettre Ronde, Lettre Bourgeoise, Lettre de Sõme. Lettre Romaine, Lettre Grecque, Lettre Hebraique, & Lettre Aldine ». ([Geofroy Tory] *Champ flevry*, Paris, (1529), fol. 72 verso).

(2) C. F. Abdy Williams, *The story of the organ*, Lond. 1903, p. 82.

zonder stokken, dat zijn b.v. de *a*, de *m*, de *n*, en de *o*, bleek gelijk te zijn aan de letter van de Canon in het *Missale ad sacrosancte Romane ecclesie vsum*, in 1532 gedrukt te Parijs door Didier Maheu (1). Daarmede was dus een punt van uitgang gevonden. De niet uithangende en uitstekende letters der perkament-fragmenten komen in grootte ook weer overeen met de letters, die de oude Johannes Enschedé — in de familie Enschedé heet hij Jan I — in de letterproef zijner gieterij (1768) noemt « parysse Canon ». Nu is daarmede wel is waar niet bewezen, dat de canonletter in den Parijschen druk van 1532 aldus genoemd zou mogen worden, in de eerste plaats, omdat de term *parijssche kanon* vóor 1757 mij niet bekend is (2) en vervolgens, omdat het « parryssche kanon » van Enschedé betrekking heeft op het corps niet op de afdrukgrootte der letters op het papier. Ik meen mij dus niet onbetwistbaar gerechtigd het *canon de messel* gelijk te stellen met ons *parijssche canon*, maar acht het raadzamer vast te houden aan den Vlaamschen tekst, die dit corps *groot canon* noemt, wat dan hetzelfde moet zijn als onze *groote kanon*. Nr 3 van het lijstje *petit canon de missel* is dus òf onze *kanon* òf onze *kleine kanon*. Het was verlokkelijk tot *kanon* te besluiten, omdat dan de *glose de messel* gereedelijk gelijk gesteld zou mogen worden met onze *kleine kanon* en dit lettercorps, dat, hoe dan ook, samenhangt met het kerkelijk *Missale* door het woord (*kleine*) *kanon* daarmede in verbinding gebracht was. Toch heb ik zulks niet gedaan : de Vlaamsche tekst vertaalt *petit canon* met *clein canon* en wat onder die benaming vertoond wordt in het *Tijdschrift* (3) komt inderdaad meer overeen met ons *kleine kanon*.

Daarmede was dus beslist dat *glose de messel* een lager rangcijfer moet hebben dan *kleine kanon*. De vermenging door den autheur van corpsen en beeldvormen deed mij *gros romain* — hetzelfde wat hij op een andere plaats *texte* noemt — en *lettres parangonnées*, plaatsen boven *S. Augustin*. *Gros romain* (*texte*) gaf geen moeielijkheid. Er bleven dus over de beide corpsen tusschen de *kleine kanon* en de *tekst*, waarover verdeeld moest worden de *glose* en de *lettres paragonnées*. Die beide overschietende corpsen zijn de *paragon* en de *groot-paragon*. Wonderwel sluit dit met een zestiende-eeuwsch Antwerpsch gegeven. In 1540 drukte Henricus Petri

---

(1) Exemplaar in de Universiteits-Bibliotheek van Amsterdam (275 A 4). Het adres luidt : « Impressum..... per Desideriū Maheu Anno dñi millesimo quingentesimo. xxxij ¶ Venale habetur in vico sancti iacbi sub signo Lilij aurei », dat is het adres van Iehan Petit, wiens merk en randbordure op de titelbladzijde gedrukt is. Renouard (*l. c.*, p. 253) kent deze uitgaaf met het adres van Denys Janot.

(2) Het woord *parysch* als een corpus-grootte ken ik vóor 1770 slechts uit de onvoltooide *Beschryving der lettergietery* van Ploos van Amstel, in 1768 verschenen : « zeer grōote Letters, gelijk de Missaal, Parijsche en andere Kapitaalen » (blz. 28), uit de ongedateerde, ongeveer gelijktijdige *Proef van letteren* der Gebr. Ploos van Amstel te Amsterdam (*parysche kapitalen*) en de *Epreuve de caracteres* van Isaak en Johannes Enschedé, uit 1757 (*paryse kapitalen*).

(3) 2e jrg., blz. 8.

Middelburgensis (Hendrik Peeters van Middelborgh) aldaar een Utrechtsch missaal (*Missale ad verum cathedralis ecclesie traiectensis ritum* (1). De letter van de canon is ook hier in grootte gelijk aan die der perkament-fragmentjes ; twee andere lettergrootten worden er bovendien in benut. Hiervan gemeten de hoogte der letters zonder stokken, hetzelfde procédé dat ik volgde bij het *Missale* van 1532, gaf twee maten overeenkomende met de hoogte der letters zonder stokken op het proefblad der gieterij-verkooping van de Weduwe van Daniel Elsevier (1681) (2) en in de letterproef van Enschedé (1768), genoemd *ascendonica* (d. i. de hedendaagsche *groot-paragon*) en *paragon*.

De juistheid van mijn conjectuur werd zoodoende langs anderen weg bevestigd, dat *glose de messel* en *lettres parangonnées* inderdaad uitgelegd moeten worden als *groot-paragon* en *paragon*.

Dit op twee verschillende wijzen verkregen resultaat pleit voor de waarschijnlijkheid dat *glose* hier als een corps en niet als een beeldvorm moet worden opgevat. Elders — en ik moet daar op wijzen — is *glose* wel degelijk een beeldvorm. In de *Mémoires de la Société de Paris et de l'Ile de France* (3) publiceerde Henri Omont hebreeuwsche letterproeven van den reeds genoemden stempelgraveur Guillaume le Bé, die vooral hun waarde ontleenen aan manuscript-aanteekeningen door Le Bé zelf op die proefbladen geschreven. Le Bé heeft, zooals daaruit blijkt, verschillende *gloses* gesneden, nl. een *glose*, een *petite glose*, een *glose moyenne* en een *grose glose*. De bij de studie van Omont gevoegde facsimile's beelden onderscheidene dier gloses af: zij zijn van verschillend corps, maar zonder uitzondering wat thans rabbinisch genoemd wordt. Inderdaad gebruikt Le Bé het woord dan ook niet in den zin van een corps. In één der aanteekeningen bij die hebreeuwsche schriften schrijft hij : (4)

> En l'an 1591, après le siege de la ville de Paris, durant les grandz troubles, je me suis amusé à portraire ces deux lettres grosses, l'une d'un texte et l'autre d'une glose qui est une lettre courante dont les Hebreux se servent en l'escripture de leurs comptes et affaires ordinaires. Ladite *coursive*, ou courante, est un peu fardée suyvant celle de laquelle on imprime leurs commentaires ou gloses en leurs livres, suyvant celle des Orientaux Levantins ou Espagnolz antiques, mais celle qu'ilz escrivent à la main n'est pas si fardée et arrondie, mais sent plus sa chicanerie, coppie et courante.

Zeven jaar later schrijft zijn zoon, Guillaume le Bé, onder dagteekening van « A Paris, ce 12 décembre 1598 » aan Jan Moretus te Antwerpen : (5)

---

(1) Nijhoff. *Bibliographie*, livr. 8, nr 1219. — Ik heb gebruikt het exemplaar der Universiteits-Bibliotheek van Amsterdam (*Tent. 1883, nr 58*).

(2) Facsimile in Alph. Willems, *Les Elzevier*, Bruxelles, 1886, teg. p. LXXX.

(3) Tome XIV (1887) p. 257 ; tome XV (1888) p. 273.

(4) *Mémoires*, etc., tome XV (1888) p. 281.

(5) Naar het origineel in het Museum Plantin-Moretus in *Mémoires*, etc., tome XIV (1887) p. 259.

J'ai aussi plusieurs beaux poinçons de lettres hébraïques, tant textes que gloses, pour imprimer les commentaires des rabins, comme est la grand Bible, imprimée à Venize.

In de terminologie van Le Bé had *glose* dus betrekking op den druk van Joodsche theologie ; in de woordenlijst der *Dialogves* daarentegen is het woord verbonden aan een katholiek liturgisch boek. Moest daarom ook hier getracht worden het woord te verklaren als een beeldvorm, wat het daar ongetwijfeld is ? Ik meende daartoe niet noodwendig behoeven over te gaan in aanmerking genomen de onbetrouwbaarheid der *Dialogves* in de afdeelingen stempelgravure en lettergieterij.

Ten slotte over mijn interpretatie van het woord nog dit. Ik ben mij bewust met mijn werkwijze en gedachtegang naar moderne zienswijzen verkeerd gedaan te hebben. De corpsnamen *nonparel*, *collonel*, *brevier*, enz., hebben thans betrekking op het letterstaafje, niet op de letterbeeldgrootte, en, zoo zij vroeger al betrekking hadden op de letterbeeldgrootte, dan kan zulks slechts van kracht geweest zijn op den afstand van de bovenkant van b. v. een *d* tot de onderkant van b. v. een *p*. In mijn beschouwing echter over de *glose* elimineerde ik de stokken. Hiermede nader ik een uiterst moeielijk punt : de technische geschiedenis der lettercorpsen, waarop ik thans niet nader meen te moeten ingaan. Slechts dit wil ik opmerken, dat voor een niet-typografisch aangelegd boeken- of courantenlezer de lettergrootte voor het oog bepaald wordt door de letters zonder stokken. Daarom achtte ik mij gerechtigd deze opvatting van kracht te doen zijn voor de verklaring van een zestiende-eeuwschen vakterm, te meer omdat bij de gothische letter, die mij als werkapparaat ten dienste stond, de stokken zoo bijzonder kort zijn. Maar ook meende ik dat te mogen doen om een uitspraak, die ik geheel onafhankelijk van deze historische beschouwing verleden jaar deed over een moderne boekletter. In de typografische toelichting op het *Bilderdijk-gedenkboek*, dat gezet is uit de Cheltenham schreef ik (1) : « deze letter is kenmerkend door haar lange opgaande stokken, waardoor het oog van de augustijn meer nadert tot dat, hetwelk gemeenlijk de dessendiaan-romeinen vertoonen ». Niet het corps, maar het letteroog geeft op papier de beeldgrootte, waarmede dus, historisch gezien, gezegd is, dat de letterbenamingen in de eerste plaats de letteroogen benoemden.

Blijft over het *gros traict* (*grove scrift*), wat voor zoover ik weet in de vakterminologie onbekend is. Het was in analogie met de *lettres mignonnes* dat ik deze benaming van toepassing acht op een corps, niet op een beeldvorm : Eng. *minion*, Fr. *mignon* en It. *mignone*, is hetzelfde als Hgd. *Colonel* en Ndl. *collonel*. Het *gros* duidt implicite aan dat deze lettersoort onder de grootere soorten een plaats moet vinden en daarvan zijn

---

(1) blz. 455.

er, van hedendaagsch standpunt uitgaande, door de interpretatie aan de *glose* gegeven, slechts twee over : *kanon* en *sabon*. Ik weet geen keus te doen, omdat er geen enkele aanwijzing is die tot een oplossing kan leiden ; de inwendige beteekenis van den term is vaag ; de plaats waar hij ingevoegd is in den tekst, is dit eveneens. De uitlegging is dus er één op goed geluk, echter met dit voorbehoud, dat haar plaats ongetwijfeld is onder de corpsen van meer dan 20 Didot-punten.

Ik heb gemeend eenigzins uitvoerig te moeten schrijven welke moeielijkheden de teksten hier geven, langs welken weg ik getracht heb klaarheid daarin te brengen en tot welk resultaat dit geleid heeft. Er is onduidelijkheid, zelfs zeer groote onduidelijkheid in dit deel van den Franschen èn van den Vlaamschen tekst. Die onduidelijkheid kan slechts aldus verklaard worden, dat de steller ervan zelf niet goed begreep wat hij opschreef. Toch werd deze plaats nog veel later gebruikt. Ik kan op dit oogenblik niet bepalen of de *Dialogves* al dan niet rechtstreeksch hun gezag hebben doen gelden, maar wanneer twee honderd jaar later in de onzakelijke en slechte beschrijving der letters in het *Woordenboek* van Buys o. a. gelezen wordt : « (*Non pareil*) de Onvergelyke, (*Petit*) de kleine, en (*Mignon*) de Beminnelyke, schynen haaren Oorsprong zo wel als haare benaamingen uit *Frankryk* te hebben », (1) dan is het vrij wel duidelijk, dat het oncritische dezer plantinsche uitgaaf een invloed heeft geoefend bij het redigeeren dezer passage die aan de encyclopædische waarde van dit woordenboek zeker niet ten goede is gekomen.

De systematiseering der termen onder corpsen en beeldvormen, die ik hier geef, is dus veelal een uitvloeisel van subjectieve inzichten, die ik verkregen heb krachtens een vijf-en-twintig jarige aanraking met de practijk en met de geschiedenis van de Noord-Nederlandsche boekdrukkerij. Niettemin ben ik niet overtuigd, dat mijn interpretatie der grootere corpsen de juiste is en meen ik hier eerlijkheidshalve te moeten neerschrijven, dat deze voorshands niet als een definitieve aanvaard mag worden.

Dialogves		Uitlegging
lettres tournées de deux [poincts	letteren van twee reghelen, [liminaturen	dubbele kapitalen
lettres de messel		missaal
gros traict	grove scrift	parijssche kanon
canon de messel	groot canon van 't missael	groote kanon
petit canon de messel	clein canon van 't missael	kleine kanon
glose de messel	glose van 't missael	groot paragon
lettres parangonnées		paragon
gros romain, texte	groot romein, text	tekst
lettre de S. Augustin	sint Augustin	groot augustijn
lettre de Cicero	letter van Cicero	augustijn, cicero

(1) E. Buys, *Nieuw en volkomen woordenboek van konsten en weetenschappen*, Dl. VI, Amst., 1774, p. 568.

romain commun	ghemein romain	mediaan
petit romain	clein romain	dessendiaan
grand bourgeois	groote bouriose	garmond
petit bourgeois	cleine bouriose	galjard
	brevier letter	brevier
lettres mignonnes	fraeye schrift	collonel
nonpareille	nompareille	nonparel

Een gietsel — op gezag der polis van Hendrik van den Keere uit 1573 (1) kan gemeend worden, dat deze afzonderlijk berekend werd zoowel voor romein als voor cursief — bestond uit :

Dialogves		Uitlegging
capitalles }	capitalen	bovenkast
versalles }	versalen	klein kapitaal
abreviatures	breviaturen	} (nederlandsche woorden
ligatures	ligaturen	} ken ik niet)
nombres, chiffres	getal, cyfer	cijfers
titres	tytelen	titelkapitalen
accens	accenten	accentletters
diverse witjes		
espaces	spatien	spatie (2)
quadrats	quadraten	
en de leesteekens (3)		
divisions	divisien	?
distinctions	distinctien	?

Op te merken valt, dat de onderkast niet genoemd wordt.

Beeldvormen. Hiervan kennen de *Dialogves* :

Dialogves		Uitlegging
romaines	romein	romein
italiques	italiaensche scrift	cursief
lettre françoise	françoissche scrift	civilité
lettre grecque	griecxsche scrift	grieksch
lettre batarde	bastaerde letter	bastard gothiek (4)
lettre de somme, moderne	moderne oft nieuwe scrift	Schöffer- en Durandus-type
lettre de parchemin	gescreven letter	Hamon-type (?)
nottes de musique	noten van de musycke	muziek
lettres grises	letteren vol wercs	} initiaaltjes
lettres fleuries	letteren vol foliasien	}
fleurons	bloemen	sluitstukken
chapiteaux	capitael mercken	koplijsten
vignettes	wyngaert rancxkens	bloemen

(1) *Tijdschrift*, 2e jrg., teg. p. 21.

(2) Waarschijnlijk niet het pasje.

(3) Hoewel de onder dit hoofd gebrachte woorden rechtstreeks volgen op de witjes, heb ik ze niettemin daartoe niet kunnen rekenen, omdat het aantal witjes in de zestiende eeuw uiterst gering was en verder op, bij de behandeling der correctie, slechts deze soorten, en geen andere, genoemd worden ; welke leesteekens echter bedoeld worden, weet ik niet.

(4) Vgl. noot één hiervoor op blz. 188.

Enkele mijner verklaringen vereischen toelichting. De vertaling *vignettes* in *wyngaert ranckxkens* is te letterlijk om juist te zijn ; het Vlaamsche woord komt alleen voor in den van de *Dialogves* afhankelijken tekst van Scriverius. Ik heb er voor gesubstitueerd *bloemen*, dat zijn die kleine ornementen gegoten op vierkanten en quadraten, waaruit allerlei ornementwerk kan worden saamgesteld (1). Inderdaad worden in de letterproeven der Fransche gieterijen van Claude Lamesle, te Parijs (1742), Claude Mozet, te Nantes (1754), Fournier le Jeune, te Parijs (1764) en Delacologne, te Lyon (1773) onze *bloemen* aldus genoemd, waar tegenover echter staat dat in een niet gedateerde letterproef (1766 ?) van Gebr. Ploos van Amstel, te Amsterdam, *bloemen* vertaald wordt met *fleurons*. Ik meende echter, waar het geldt de interpretatie van een Franschen tekst meer gezag te moeten toekennen aan vier Fransche, dan aan één Amsterdamsch gegeven, en zulks te eerder, omdat de *Dictionnaire universel* van Furetière — ik gebruik de editie in 1727 in Den Haag verschenen — in deze zeer peremptoir is : « Petite estampe qui a plus de largeur que de hauteur, où l'on ne gravoit autrefois pour l'ordinaire que des pampres & des raisins, & où l'on grave présentement toutes sortes d'autres figures. Il y a des *vignettes* qu'on appelle *vignettes* de fonte, & d'autres qu'on appelle *vignettes* gravées. »

Indien dus *vignettes* ons *bloemen* is, moet die naam verworpen worden voor *fleurons*. Ook hieromtrent laat de *Dictionnaire* van Furetière geen twijfel over : « Les Imprimeurs appellent particulierement *fleurons*, ces petits ornemens qu'ils mettent à la fin des Chapitres, lorsqu'il reste du vuide dans la page ». *Fleurons* zijn dus *culs-de-lampe*, *sluitstukken*. (2)

Letteren vol wercs ende foliasien kent alleen nog de *Lavre-crans* en kunnen dus niet aanvaard worden.

Vervolgens moet ik toelichten de interpretatie gegeven aan *lettre françoise* en aan *lettre de parchemin*. De eerste term gaf tot geen moeielijkheden aanleiding. Den 26 december 1557 verkreeg Robert Granjon, de stempelsnijder, die reeds meermalen hiervoor genoemd is, een koninklijk privilegie, dat ik belangrijk genoeg acht hier mede te deelen naar een oorspronkelijken druk. Het komt voor in één zijner allereerste civilitédrukken, waarvan ik een exemplaar zeer onlangs in mijn bezit kreeg en waarvan de titel is — de woorden uit civilité gezet zijn hier gecursiveerd — :

PHILIPPI GALTHERI || *poëtæ* (3) || ALEXANDREIDOS || *Libri decem*, || *Nunc primùm in Gallia Gallicisque* || *characteribus editi*. || (ornementje || drukkersmerk met : EX AEQVITATE, ET | PRVDENTIA, HONOS.) *Lugdunj*, || *E-xcudebat Robertus Granjon typis proprijs*. || *Mil. V^c. Lviij*. || *Ex authoritate Regia*. 84 folio's. kl. 4°.

---

(1) Vgl. Faulmann, *a. a. O.* S. 187.

(2) Vgl. Desorme et Basile, *Dictionnaire des arts graphiques*, Paris, 1905, tom Ier, p. 68 : « On appelle quelque fois les fleurons culs-de-lampe ».

(3) De schrijfwijze *poëtae* is niet diplomatisch, de klank *ae* in het origineel weergegeven zijnde door een e met een cedille. In den hier achtervolgenden tekst is hetzelfde geschied en bij abrevaties kenbaar gemaakt door cursiveering.

Dat privilegie, evenals de hierachter volgende opdracht gezet uit civilité, luidt (fol. ij recto) :

Extraict du priuilege
du Roy.

Il ha pleu au Roy, nostre Sire, de donner priuilege et permission à Robert Granjon d'imprimer ce pnt liure, (intitule Philippi Galtherj Alexandreidos) de sa lettre francoise d'art de main : *et* pour remuneration de son inuention, veult iceluy Seigneur, que nul autre (quel qu'il soit) en ce Royaume : n'ayt à tailler poinssons, ne contrefaire lad lettre francoise d'art de main : ne d'icelle vendre ne distribuer aucune impression : fors [*sic*] celle qui sera imprimée par led Granjon, sur certaines et grandes peines contenues aux lettres de priuilege dud Granjon. Et ce pour le temps et terme de dix ans consequutifz, à compter du jour et date des presentes : quant à l'imitation desd caracteres d'art de main, et quant a l'impression dud liure, du jour et date qu'il sera acheué d'imprimer. Et outre ce, led s^r^, tant pour ceste oeuure, que pour autres contenues et mentionnées en sesd^tes^ lettres, veult et entend que par l'extraict et inscription quj sera faicte d'iceluy en chacun liure : les deffences et inibitions mentionnées aud priuilege, soyent tenues pour suffisamment signifiées à tous imprimeurs et autres qu'il appartiendra : comme plus à plain est contenu aux lettres patentes dud s^r^, Données à Saint Germain en Laye, le xxvj^e^ jour de decembre l'an de grace mil cinq cens cinquante sept,

Ainsi signées :
par le Roy,
Maistre Jehan Nicot, maistre des
Requestes de l'hostel, present.
Fizes.

Die nieuwe letter werd in deze uitgaaf bij het publiek ingeleid met de volgende woorden door iemand, die zich Constantinus noemt en die gissenderwijs gehouden kan worden voor een drukker-uitgever te Lyon, een zoon van Antoine Constantin hiervoor genoemd. (fol. iij recto).

R. Constantinus Lectorj

Equidem fore non dubito, quin quantùm horum characterum nouitas, atqz insolentia lectorem in admirationem conuerterit, tantùm oblectet vtilitas, atqz elegantia : quorum non solum typos ingeniosè expressit Robertus Granjon, sed etiam vt alter Dibutades Sicyonius protypa, et ectipa fecit et excudit. Primùm quod ad characterum venustatem et facilitatem in legendo, horum certè forma non minus commendabilis c*ae*teris, magis autem nostris vsitata, qu*ae* scribentis manum quam proximè reddit : vt scripturam ementiatur impressio, et quod manufactum, an typis excussum sit, postea possit dubitarj. Vsus autem erit non minimus tum nostris hominibus, tum exteris, quem literatoribus exponendum relinquo : sine quorum opera, etiam vel ἄλογος τριβὺ vtilitatem satis aperiet, efficietqz vt hoc scriptur*ae* genus non nouum sit, sed omnibus maximè familiare : quod iam etiam totius Europ*ae* gentis pr*ae*cipuè, manus atterit. Nisi quis fortasse sua contemnens, peregrina suspiciat. Ob hoc ipsum meritò, vt apud Romanos antiquitus, peregrinitatis accusandus atqz castigandus, vel vt loquitur

Vlpianus, per poenam deportationis ad peregrinitatem redigendus. Malus enim ciuis est, quem barbara magis instituta capiunt, quàm patria : et cuj plus placet aliena respublica, quàm suà. Vale.

Deze *lettre françoise d'art de main* is geen andere dan de *civilité*, als hoedanig zij later bekend werd. Er was dus geen bezwaar de termen uit de *Dialogves* aldus uit te leggen, te minder daar Plantin, die blijkens zijn *Index Characterum* van 1567 (1) gietsel uit deze civilité-matrijzen bezat, haar elders noemt *faceon d'escriture taille de Granjon.*

De uitdrukkingen *lettre de parchemin* en *gescreuen letter* duiden kennelijk echter ook op de civilité, maar er moet daarmede toch iets anders bedoeld zijn. Ik heb deze woorden verklaard als Hamon-type. In zijn grootboek boekt Plantin den 15 mei 1564 ontvangen te hebben van den gieter Laurens van Everbroeck een « faceon d'escriture invention de Hamon » (2), dat is een terminologie analoog aan die, waarmede hij de civilité van Granjon aanduidt, maar daarvan weer onderscheiden, waar hij in het éene geval den graveur, in het andere geval den ontwerper noemt. De ontwerper Hamon te identificeeren is niet moeielijk. In 1569 werd te Parijs wegens valschheid in geschrifte ter dood gebracht een Pierre Hamon, die de auteur was van :

> Alphabet de plusieurs sortes de Lettres, par Pierre Hamon Blaesien, escrivain dn Roy et secrétaire de sa chambre 1566. Avec privilege. (A la fin :) *Ils se vendent chez Robert Estienne, Imprimeur du Roy, rue Sainct Jean de Beauvais devant les Escholes de Decrel à Paris*, 1567, in-4 obl., de 38 ff. (3)

en van wien uit hetzelfde jaar geciteerd wordt :

> Alphabet de l'invention et utilité des lettres et caractères en diverses écritures, *Paris, Lucas Breyer*, 1567, in-4°. (4)

Onbekend met deze letterboeken kan ik niet zeggen of hier ontwerpen van civilités in voorkomen. Het vermoeden ligt echter voor de hand ; verondersteld mag bovendien in dit Hamon-type een der beide andere civilité's te zien, welke op de *Index Characterum* van 1567 vertoond worden. De naam *civilité* is een collectief-naam ; wat wij thans er onder verstaan werd nog in het eind der zestiende eeuw onder andere namen gespecifieerd. In het *Theatrum artis scribendi* van Judocus Hondius (1594) (5)

---

(1) Laatste voorbeeld op het facsimile, eerste blad, bij Rooses, *Christophe Plantin*, tusschen p. 232 en p. 233.

(2) « 15 may 1564. Faceon d'escriture invention de Hamon entre l'augustin et la mediane en nombre 43302 à Laurent van Evrebroeck. » (Mededeeling van den heer Dela Montagne). Zie ook Max Rooses in *Tijdschrift*, 2e jrg., blz. 11.

(3) Veiling Paul et Guillemin, Parijs, Mei, 1905, n° 79.

(4) Aangehaald door J. Lamoureux in de *Nouvelle biographie* van Hoefer (tom. XXIII, Paris, 1858, kol. 271/2).

(5) Dit quarto-oblong schrijfvoorbeeldenboek heeft adres noch jaar van uitgaaf. Eén der koper-prenten vertoont het jaartal 1591, reden waarom dit hier als datum aangenomen is.

komen er verscheidene voor, maar zij heeten daar — de achtergevoegde namen zijn die der ontwerpers-schrijfmeesters — *L[ettre] Courrante flamande* (Salomon Henrix), *Le Flamande* (Salomon Henrix), *La vraye Flamande* (J. Hondius), *Francoyse N[ouvelle]* (J. de Beau-chesne Parys :) en *Lettre Françoyse* (Jean de Beau-chesne). Ik meende daarom niet te mogen aarzelen, de *lettre de parchemin* uit te leggen, zooals ik deed ; mijn vraagteeken geldt dan ook niet zoozeer het wezen van de zaak als wel de benaming.

Er is echter nog iets, dat hier in aanmerking komt, om de Hamon-type niet gelijkwaardig te mogen stellen met de civilité van Granjon. Blijkens aanteeking in Plantin's grootboek van 1563 was de Granjon letter een mediaan (1), de Hamon-type daarentegen was grooter (2). Die documenteele rekeningposten zijn wel is waar vooralsnog niet voldoende om de type op de *Index* te kunnen aanwijzen, omdat, zooals hiervoor ontwikkeld is, er twijfel bestaat aan de eigenlijke beteekenis der corpsnamen, zooveel echter blijkt uit een en ander, dat de Hamon-type gerangschikt moet worden onder de civilité's.

In de *Dialogves* is onvertaald gebleven *lettres parangonnées*. Hierin het corps paragon te herkennen is misschien niet al te gewaagd, daar Plantin dit corps had zoowel in zijn gieterij als op zijn zetterij.

Zetterij (blz. 242/3-244/5). — Hieromtrent is weinig op te merken. Uit de beschrijving blijkt dat de copie op de kast wordt vastgestoken door een visorium met tenakel. Op Belgische, Duitsche en Fransche zetterijen wordt dit gereedschap nog gebruikt, op Nederlandsche bijna niet meer.

Eigenaardig is het wat gezegd wordt over het formaatmaken. Er blijkt uit, dat het op lengte brengen der stukken zetsel (pagina's), geschiedde in het raam, niet vooraf ; dat de ramen een vast dubbel kruis hadden ; dat marginale kantteekeningen buiten het eigenlijke zetsel om behandeld werden, en dat de vorm met kooien opgesloten (« toegeslaghen ») werd. Dit laatste verdient de aandacht. Schroeframen zijn ouder dan kooiramen (3) ; de Italiaansche drukkerij-gezichten, die mijn persopstel illustreeren, kennen slechts schroeframen (4) ; het curieuse Duitsche vakhandboekje over formaatmaken uit 1679 (5) beeldt geen kooiramen af ; hier in Antwerpen daarentegen zijn ze reeds in 1567 bij uitsluiting in gebruik. Daarin ligt wel aanleiding, overwegende dat

---

(1) « 1563 octobre } Median faceon d'escriture pesant 162 ℔, la livre à 7 1/2 patt. » (Mededeeling van den heer Dela Montagne).

(2) Zie hiervoor blz. 208, noot 2.

(3) Waldow, *Handlexicon*, S. 684.

(4) *Tijdschrift*, 4e jrg., blz. 214 en 215.

(5) Joh. Lud. Vietor. — *Neu-aufgesetztes Formal-Büchlein... übersehen... von Jac. Redinger.* Franckfurt am Mayn, Joh. Georg. Drullmann, 1679. kl. 8°, S. 1-62.

Plantin zijn materiaal uit Frankrijk betrok, de uitdenking van het kooiraam toe te schrijven aan een Franschman in het midden der zestiende eeuw ; bovendien pleit daarvoor de gelijkheid der woorden Hgd : *Keile* ; Eng : *quoins* ; Fr : *coins* ; Ndl: *kooien*. — In de negentiende eeuw zijn de kooien weer vervangen door getande rollen, eigenaardig in dit historisch verband, door een Franschman, door Marinoni.

De zin : « sur lequel [le compositoir] il compasse ses lignes » is onjuist vertaald als « daer hy de reghelen mede [met synen sethaeck] past ende ghelyck maect ». Nauwkeuriger zou geweest zijn » : « daar hij de regels in zet. »

Uit het niet noemen van het woord *zetlijn* of een daarmede gelijkstaanden term, kan volgen dat bij het zetten de letters der regels immer plat op elkaar kwamen te liggen. Het gebruik van dit instrument ken ik niet vóor 1770, toen het gebruik er van verklaard werd in Buys' *Nieuw en volkomen woordenboek*, Amst. 1770, dl. II, p. 196 ; het woord zetlijn kan ik eerst aanwijzen in 1819, in *De nieuwe corrector*, Rotterdam, J. Hendriksen, p. 72.

De zetterij-vakwoorden zijn :

Dialogves		Uitlegging
coppie	copye	copie
casse	casse	kast
cassetins	cleine caskens	
visorion	visorie	visorium
mordant	tenakel	tenakel, nijper
compositoir	sethaeck	zethaak
galere	galeye	galei
chassis	raem	raam
piece traversante	dweers yser	kruis
iustifier	gelyck van eenre lengde maecken	opmaken
garnitures de bois	garnituerhouters	formaathout
tétieres	hootscenen	hoofdhouten
bois de biseau	formaet houters	binnenhouten
reglettes	regelletten	regletten
bois de cottations	cottatie houters	(is niet meer in gebruik)
coings	coyen	kooien

Drukkerij (blz. 246/7-254/5). — De drukpers en haar onderdeelen komt overeen met de beschrijving, die ik daarvan gaf (1) ; enkele verbeteringen zijn niettemin te boeken. Nadrukkelijk wordt gezegd, dat de degel van ijzer is, wat Zonca in zijn ontwerp onmogelijk acht (2). Deze duidelijke mededeeling is wel eenigszins bevreemdend in een druk van Plantin uit dit jaar 1567, omdat hij zelf destijds reeds koperen degels

(1) *Tijdschrift*, 4e jrg., p. 197-199.

(2) « Di ferro nō sarebbe buona » (t. a. p. 271).

had. De heer Dela Montagne bewees mij zulks met de volgende post uit Plantin's grootboek :

Register XXXVI.

1563. Sensuivent les parties de tout ce qui jay debourse pour lachapt des ustensiles de l'imprimerie......

la presse n° 1.

Mattieu le serrurier a receu de compte faict le 18 du septembre 1563 pour lentiere ferrure de la presse n° 1 la somme de 30 fl.

Michel de la Motte menuisier a receu de compte faict led. jour pour le bois de lad. presse n° 1 fl. 14.—

Pour la pierre de lad. presse 3.—

Pour la platine de cuivre pesante 41 ℔ 1/2 a 4 1/2 patt. la livre 9 : 4 1/2

Pour le manche du barreau et de la ronse de lad. presse 0 : 5.

Ook de tweede pers had een koperen degel blijkens een post, die 4 December 1563 in uitgaaf geboekt werd.

Deze documenteele gegevens wijzigen aanzienlijk de voorstelling, welke ik gaf aangaande de verbetering door Blaeu aan de persconstructie gedaan (1). Op gezag van Moxon (1683) veronderstelde ik, dat Blaeu den koperen degel had uitgedacht. Lang te voren, reeds in 1563 blijkt het nu, dat Plantijn dit constructiedeel van dit materiaal kende en in gebruik had.

Een andere plaats die commentaar behoeft, is hetgeen de teksten leeren over de *boite*, hier gespeld *bouette*, wat ik bij het publiceeren van het eerste gedeelte van mijn persopstel noodgedwongen *bus* (2) noemde en later verbeterde in *kraag* (3).

De *Dialogves* noemt dit constructie-deel *hose*. Daar, zooals aangetoond werd, de vertaler mag geacht worden niet immer op de hoogte geweest te zijn der Vlaamsche uitdrukkingen, is behoedzaamheid steeds raadzaam ; hier is dit in dubbele mate noodzakelijk, omdat geraadpleegde lexicografieën geen licht gaven, — genoemd zij o. a. de *Thesavrus thevtonicæ lingvæ*, door Plantin in 1573 gedrukt — en *hose* daarentegen wel een naam van dit deel is, maar in het engelsch (4). Moet daarom *hose* in *Dialogves* gehouden worden voor een anglicism ? Indien inderdaad Kerckhovius de vertaler geweest is en deze dezelfde is als Pieter Paul van den Kerckhove, die corrector bij Silvius zou zijn geweest, is zulks vrij wel zeker, omdat deze geruimen tijd in Engeland vertoefd heeft (5). Ik schreef, dat de pers van Conrad Bade naar Engeland ging (6), steunende

(1) *Tijdschrift*, t. a. p. 275/6.

(2) *Tijdschrift*, t. a. p. 197.

(3) t. a. p. 277.

(4) T. C. Hansard, *Typographia : an historical sketch of the origin and progress of the art of printing*, London, 1825, p. 558.

(5) Paquot *l. c.*

(6) *Tijdschrift*, 4e jrg., p. 207, 265.

op identieke karbeweging. De onduidelijkheid der merken in aanmerking nemende, zou, zoo men wil, de *hose* in het merk van Scoloker (London, 1548) (1) meer naderen tot het latere type dan de *boite* van Conrad Bade (2). Zou daarom besloten mogen worden dat *hose* niet het Vlaamsche woord was? Mij onbekende gegevens zullen tot een beslissing kunnen leiden ; voorshands blijf ik *kraag* het goede woord achten.

Niet juist komt het mij voor als de Vlaamsche tekst zegt : « de kerre en verruert haer niet » ; het is een contradictio in terminis, daaruit ontstaan, dat de vertaler verwarde de begrippen *table* en *berceau*.

Omtrent de karbeweging geeft de tekst een belangrijke opheldering. Op blz. 207 van mijn persopstel liet ik onbeslist hoe of bij de Fransche pers van de groep Conrad Bade en van Anthony Scoloker de beweging overgebracht werd van het rondsel op de kar ; een directe wijze van aangrijping door een tandrad of iets van dien aard meende ik niet te mogen aanvaarden, omdat immer in de beschikbare afbeeldingen ontbreken openingen in de roosterplank. De tekst leert, dat het geschiedde door middel van een tandreep (cremaillière). Die plaats — ce coffre.... va & vient au long du berceau, par le moyen d'une cremilliere qu'il y a au dessous, dedans laquelle le rouet est enclavé — is overigens foutief vertaald. Terwijl zij zegt dat de rons (*rouet*) grijpt (*enclave*) in een *tandreep*, geeft de Vlaamsche vertaling de mededeeling, dat de kar schuift over *cakelen*, wat in dit verband niet anders kunnen zijn dan de *slakken*.

De drukkerij-vakwoorden zijn meerendeels in onbruik, daar zij betrekking hebben op de houten persen. Zij zijn :

Dialogves		Uitlegging
iumelles	stylen	stijlen, staanders
pattes	voeten	voeten
sommiers	hoofden	hoofd, kalf
vis	spille	schroef
bouette	hose	kraag
pivot	hoofd	?
écrou	mater	moer
chevallet	note	pan
platine	deghel	degel
barreau	yseren boom	boom
forme	vorme	vorm
marbre	marmelen steen	fundament plaat
cornieres	register hoecken	registers
coffre	back	bak } kar
table	kerre	plank } kar
berceau	kerre	rooster

(1) t. a. p. 213, n° VIII.

(2) t. a. p. 212, n° VI.

cremilliere		tandreep
	cakelen	slakken
	hael	spil (of slinger ?)
rouët	ronse	rons
pied	voet	juk
grand timpan	groot timpaen	tympaan
petit timpan	clein timpaen	bom
blanchets	wullen doecken	drukdoek
petites poinctes	punturen	puncturen
retiration	wederdruck	weerdruk
frisquette	frisket	verschet
pompettes	ballen	ballen
laine cardée	gekaerde wolle	kaardwol
brayon	wryver	wrijver
palette	inctspaen	spatel
tirer	trecken	trekken

Papiernatten (blz. 250/1). — Deze afdeeling kan voorbij gegaan worden. Slechts één vakwoord komt in den tekst voor, nl. :

Dialogves		Uitlegging
tremper	netten	natten

Correctie (blz. 252/3). — Geen andere werkwijs als de hedendaagsche wordt beschreven. Als witmateriaal kent de tekst slechts twee soorten, dezelfde die reeds genoemd waren onder de letters ; bovendien wordt voor het opvullen van groote stukken gebroken letters voorgeschreven. Deze geven de eenigszins beruchte blinddrukken, die zoo veelvuldig in de wiegedrukken gezien worden. Dat deze methode nog gevolgd werd in het derde kwartaal der zestiende eeuw op een drukkerij, ingericht naar modern Fransche inzichten, bewijst deze plaats, wat niet voor Plantin pleit.

Aan vakwoorden komen voor :

Dialogves		Uitlegging
epreuve	prouve	proef
recorriger	corrigeeren	corrigeeren
defermer la forme	de vorm opdoen of ontsluyten	loskooien
heurtoir	sluythoute	sluythout
poincte	elsen	els
lettres rompues	ghebroken letteren	gebroken letter

Distribueeren (blz. 254/5). — De mededeelingen over het vormenwasschen en het afleggen geven geen aanleiding tot commentaar. De vakwoorden zijn :

Dialogves		Uitlegging
lexive	looghe	loog
bacquet	waschback	waschbak
distribuer	distribueren	distribueeren

Hetgeen als logisch gevolg uit deze woordenlijsten geconcludeerd moet worden, is niet zonder gewicht. De afdeelingen zetterij, drukkerij, papiernatten, correctie en distribueeren, behoefden geen interpretatie, alleen in zoover enkele woorden door het voortgaan van den tijd van beteekenis veranderd zijn ; in de afdeelingen stempelsnijden, lettergieten en letters is bijkans elk woord foutief. Dit diametrale verschil in waarde kan niet toevallig zijn. Het kan slechts aldus verklaard worden, dat de auteur van het lettergieten niet, van het boekdrukken wel op de hoogte was. Indien aangenomen wordt, dat Plantin zelf de auteur was, dan volgt hier dus onmiddellijk uit, dat hij in 1567 goed bekend was met de techniek der boekdrukkerij, niet met die der lettergieterij en wordt dus langs dezen weg bevestigd, wat hiervoor ontwikkeld is, steunende op het feit, dat hij uit eigen matrijzen elders liet gieten.

Deze appreciatie van Plantin's vakkennis in de eerste twintig jaar zijner vestiging te Antwerpen, doet op haar beurt een verklaring vinden van iets, wat in zijn levensloop wel bevreemdend gevonden wordt. Hij vestigde zich te Antwerpen in 1549 ; hoe komt het, dat zijn eerste druk dateert van zes jaar later (1555) ? De reden daarvan is, geloof ik, deze. Hij kwam met Fransch typografische inzichten in een Vlaamsche stad, vond daar geen werkvolk, dat met het hun vreemde materiaal kon omgaan, in het bijzonder wat de lettergieters-instrumenten betrof en hij zelf was in dat bedrijf technisch allerminst voldoende onderlegd om het hen te leeren. Documenteele bewijzen voor deze opvatting bestaan, voor zoover mij bekend, niet, maar het moet onnoemelijk veel moeite gekost hebben dat eerste boek tot stand te brengen zoodanig, dat het aspect er van afweek van het gebruikelijke Vlaamsche en zou zijn in Plantin's eigen Franschen geest. Die moeite ging gepaard met geldelijke offers. De financieele basis van zijn bedrijf werd onvast en bij den eersten krachtigen tegenslag (1562) was kapitaal-inbreng van anderen noodig om de drukkerij staande te houden. Behalve veel andere oorzaken werkte daarom tot het ongeval van 1562 ook mede zijn onbedrevenheid in het lettergietersbedrijf. Tot zijn oneer strekt zulks niet. Lettergieterij en boekdrukkerij eischen ieder voor zich eigen kennis en eigen bekwaamheden, die gaandeweg geleid hebben tot den huidigen toestand, waarin beide bedrijven volkomen geplitst zijn in onafhankelijke industrieën, tot elkander staande in de verhouding van producent en consument. Slechts bij enkele typografische inrichtingen als Joh. Enschedé en Zonen, te Haarlem, en Breitkopf & Härtel, te Leipzig, die nog in de achttiende eeuw begonnen, of bij Rijksdrukkerijen als die te Berlijn en te Parijs is, ter wille der bijzondere eischen die geldswaardige papieren stellen, die vroegere toestand gehandhaafd gebleven, dat gieterij en drukkerij in één hand zijn.

Die gaandeweg in alle cultuurlanden tot stand gekomen splitsing had zich reeds in de zeventiende eeuw vertoond. In het begin der zeventiende eeuw werd aan een Franschen lettergieter bij vonnis verboden

het bedrijf van drukker uit te oefenen (1) en hier in Amsterdam waren in het midden dier eeuw vrijwillig Christoffel van Dijck en Dirk en Bartholomeus Voskens lettergieters, geen boekdrukkers. Zulk een splitsing zou niet urgent zijn geworden, indien wijziging in economische verhoudingen en vervolmaking in de technieken van beide afdeelingen niet den doorslag gegeven hadden. Wat dus na Plantin's tijd op groote schaal geschiedde als noodzakelijk gevolg der evolutie, moet ook hij noodwendig ondervonden hebben, zoodra hij op bezwaren stuitte. Die bezwaren waren, het is reeds gezegd, zijn Fransche smaak en zijn onkunde der lettergieterij, waarin hij, als toekomstig boekbinder en boekdrukker, in zijn leerjaren bij Robert Macé te Caen geen onderricht gehad had (2).

Plantin was een man van inzicht, zich bewust van zijn kunnen. Dat hij van letters en hun aanmaak geen kennis had, moet hij zich bewust geweest zijn. Pleit het niet voor zijn energie, dat hij doorzette met vasthoudendheid, zooals hij meende dat goed was uit speculatieve doeleinden ? Aan energie trouwens ontbrak het hem niet ; de *Polyglotten-bijbel* bewijst het.

De typografische mededeelingen der *Dialogves* zijn deels geloofwaardig, deels onbetrouwbaar, in ieder geval merkwaardig als de oudst bekende Dietsche vakwoordenlijst der drukkerij-bedrijven. Daarbij stellen zij in het licht, waarin Plantin in vakkennis een te kort had, welk te kort hem, misschien niet desbewust, maar des al niettemin gemaakt heeft door een van zijn wil onafhankelijke gebeurtenis, nl. de val van Antwerpen in 1585, tot den drukker, welke voor geruimen tijd richting gegeven heeft aan de Noord-Nederlandsche drukkunst.

Amsterdam J. W. ENSCHEDÉ

---

(1) Sentence du prévôt de Paris défendant à Jacques de Sanlecque, fondeur de lettres d'imprimerie, de se qualifier et de faire métier de libraire et imprimeur, 15 juillet 1609. — Expéd. du 20 juillet, 1620 ; 5 fr., parch. (Coyecque, *Inventaire de la collection Anisson*, n° 22117, 6-7).

De jaartallen zijn door mij juist overgenomen.

(2) Ik vond nl. geen aanwijzing, dat Robert Macé te Caen ook gieter was.

EEN ALMANAKKEN-TRUST IN DE 17e EEUW

Het drukken en verkoopen van almanakken en de meest daarbij behoorende prognosticatiën moet in de 16e en de 17e eeuw een winstgevend onderdeel van het uitgeversbedrijf zijn geweest. Herhaaldelijk vinden wij door de drukkers van die producten pogingen aangewend om in het vak de concurrentie zoo veel mogelijk te weren en door onderlinge verstandhouding een soort individueel of collectief monopolie te verwerven, waardoor het dan den anderen confraters moeielijk moest vallen zich met hen te meten.

Reeds den 20n Januari 1558 (1), zien wij dat Christoffel Plantin een accoord aangaat met de drukkers Jan de Laet en Amaat Tavernier, als vertegenwoordigers van de Gentsche drukkers, Hendrik van den Keere en Cornelius Manilius, accoord waarbij hij zich verbindt aan deze laatsten te leveren 100 Vlaamsche en 100 Fransche almanakken; maar wederkeerig moesten de Gentenaars zich verplichten om voortaan dergelijke almanakken niet meer op de pers te leggen. En dat overeenkomsten van dien aard zijn debiet voordeelig waren, blijkt uit Plantin's aanteekening, houdende dat hij in de maand Januari van dat jaar niet minder dan 3000 almanakken verkocht had « tant en françoys qu'en flamand ».

Ook in de volgende eeuw waren dergelijke trusts in voege.

In het Antwerpsch archief berust een contract of een ontwerp van contract (2) onder Guil. Lesteens, Hieron. Verdussen, Godgaf Verhulst, Jacob Mesens en Maria de Man, weduwe van Jan Cnobbaert, en waarbij deze, die te Antwerpen wel de voornaamste almanakken-drukkers zullen geweest zijn (3) op allerlei wijze zich beijveren hun monopolie te vrijwaren en zich, ter uitsluiting van de andere vakbroeders, de voordeelen ervan te verzekeren. En niet alleen de vakbroeders zijn bedoeld, ook zij die de stof voor almanakken en prognosticatiën bewerken, de vroede astrologanten, med. doctors, mathematicussen, landmeters, enz., die jaar aan jaar, met onverdroten ijver, de wereld-chronologie bijhouden, den gang der hemelteekenen bestudeeren, de verspringende heiligdagen hunne ware plaats aanwijzen, de watergetijden berekenen, den besten tijd aangeven voor aderlaten, purgeeren en ook wel... haarknippen, en die, na met den eigenlijken almanak te zijn klaar gekomen, hunne beste vermogens

(1) MAX ROOSES. *Christophe Plantin*, p. 40.

(2) Ons welwillend medegedeeld door den heer Jos. Velle.

(3) Zie ZECH, *Les Almanachs belges*, p. 79 v. v. — Onder de aldaar opgegeven almanakken voor de jaren 1636-1652, vinden we slechts een enkelen druk van een printer die niet bij de contractanten behoort, nl. Martinus Binnaert, met een almanak voor 1649

inspannen om al de oorlogen, vorstenmoorden, pestziekten en andere akeligheden voor de twaalf volgende maanden te voorspellen, ook zij worden door het contract « gemassregelt » en hun salaris geniepig bekort.

Nog een bewijs voor de belangrijkheid van den handel in almanakken kan gevonden worden in de hooge geldboeten die voor contractbreuken zijn gesteld : 100 gulden voor iedere der achtereenvolgende overtredingen van de talrijke verplichtingen en verbodsbepalingen ; 1000 gulden voor hem die zou pogen alleen octrooi voor het drukken van almanakken te bekomen, — wat geen blijk is van overdreven vertrouwen in malkanders eerlijkheid, — het zijn, den tijd in aanmerking genomen, hooge verbeurten die te denken geven dat drukken en verkoopen van almanakken den contractanten geene windeieren legden.

Hiermede commentaars genoeg ; de lezer zal wel zelf de conclusie trekken uit het stuk.

Antwerpen V. A. DELA MONTAGNE

✠

Sijn tsamen geaccordeert de boeckvercoopers die hun genieren met Almanacken inde naevolgende maniere

1° Dat d'een den anderen sal gehouden wesen te gerieuen sulcken quantiteijt van Almanacken midts aduiserende drij weken te voren den dach van Ste Lucas eer iemant aen buijten boeckvercoopers soude mogen verseijnden

2° Aengaende den prijs datmen de selue onder malcanderen boeckvercoopers van Antwerpen eenen haluen stuijuer opden boeck te weten Almanack met de Prognosticatie minder sullen betaelt worden contant als eenige andere boeckvercoopers van buijten cremers en andere die met drucken van d'Almanacken niet en geneiren

3° Nopende het vuijt vercoopen aende boeckvercoopers ende cremers salmen onderhouden eenen prijs te weten d'ongebonden den boeck tot ses stuijuers, de gebonden Almanacken het hondert dobbel tot vijff guldens thien stuijuers ende d'enckele drij guldens het hondert sonder daertegens te doen direcktelijck oft indirecktelijck

De boeren Almanacken het hondert ses en dertich stuijuers

De platte Almanacken acht stuijuers den boeck

4° Dat ieder sal gehouden te achtervolgen punctuelijck de voorschreuen articulen ende vande gene die noch tsamen gecontracteert sullen wordden en bij faulte dijen sal den contraventeur gehouden wesen van elcke reijse soo dickwils als den seluen sal bevonden sijn contrarie gedaen te hebben in eenighe maniere tegens eenige van dese articulen sal verbeuren voor elcke reijse hondert guldens tot behoeff eñ prouffijt van d'andere contractanten

Dat voortaen geen vande contractanten vermogen sal aen eenige Autheurs voor het maecken vande Almanacken jaerlijcx meer te geuen als vier pondt Vlems ten waere sij tsamenderhandt anders accordeerden vuijtsluijtende de contracten die voor desen gemaeckt sijn

In kennisse der waerheijt ende tot onderhoudt van tselue hebben de contractanten dit gewillichlijk onderteeckent eñ obligaverunt se et sua et oft iemandt tselue nyet en achtervolghde belouen tsamenderhandt hun daer tegens te stellen tsij in nadrucken oft anders soo sij te houe souden comen ageren ende gelijckelijck de costen vuijt te staen sonder eenich arch oft list. Aldus gedaen desen xxiij^en October : 1642. Was onderteeckent Guiliam Lesteens, Hieronijmus Verdussen, Godtgaff Verhulst, Jacob Mesens, Maria de Man weduwe Jan Knobbart

Ende gelijck ieder vande contractanten selffs sijn druckende de Cronijcken die achter d'Almanacken gevoeght wordden sullen eenvormich de selue vercoopen tegens vijff guldens ende een halue den riem oock en sullen de selue contractanten in geender manieren ondercruijpen noch aenveerden te drucken eenige copijen die te voren bij eenige hun in particulier gedruckt sijn, noch mede contrefeijten de figuren van frontispiecien namentlijck als tselue van te vooren diergelijcke nijet gedruckt is geweest, ende dat tselue tot achterdeel soude sijn der seluer van eenige contractanten

Soo iemandt d'een van d'anderen soude mogen gebonden Almanacken affvoorderen sullen de selue moeten betaelen contant gelijck die van andere gecocht worden de dobbel vijff guldens thien stuijuers het hondert d'enkele drij guldens

Sijn tsaemen te vreden dat dit contract door Willem Fabri sal gestelt worden ende een ieder daer van een copije sal geleuert worden.

Oft iemandt van dese contractanten naer sluijten deses hem resolueerde geen almanacken te drucken, sol euenwel blijuen genieten ende belast blijuen met schaede ende prouffijt van desen contracte

Alsoo primo articulo geseijt is datmen voor d'eerste quantiteijt drij weken te vooren St Lucas dach moet aduiseeren aen malcanderen euenwel de compainons ondertusschentijts sullen malcanderen moeten gerieuen voor alle andere boeckvercoopers oft cremers, ende beuonden wierden andere buijten de compagnie gerieft te hebben voor eenige vande compagnie sullen inde selue amende vallen als voren

Ende off ieuers eenige differentie quame te vallen oft oock bij dit contract te adderen offt te verminderen sal tselue geschieden deur pluratiteijt van voijsen van de selue contractanten In kennisse der waerheijt hebben dit gewillichlijk onderteeckent verbindende tot onderhoudt van desen se et sua vt supra actum xxiij October 1642. Was onderteeckent Guiliam Lesteens, Hieronijmus Verdussen, Godtgaff Verhulst, Jacob Mesens

Soo wanneer eenige comparitie valt ende de contractanta belouen te compareren op seeckere vre ende nijet comparerende op den tijt sullen voor amende betaelen voor elcke halue vre twelff stuijvers ende nijet comparerende een pattacon

Oft iemandt vande compagnons wilde resilieren van dit contract ende dese articulen nijet wilde achter volgen sal nijet alleen gehouden sijn de vervallen breucken maer d'andere compaignons sullen gehouden sijn met sulcken delinquant in geender manieren meer te handelen met eenige Almanacken te drucken oft te vercoopen ende sullen evenwel tsaemen gehouden sijn te achtervolgen dit contract met den anderen

Nota Het vierde articule sal dienen voor conclusie en achter volgen

Soo iemandt solliciteert door hem oft door een ander om alleen den Almanack te drucken sal hem voor oneerlijck gecondemneert houden inde breucke van duijsent guldens ende die gehouden syn te betaelen aen de mede contractanten sonder iet tegens te seggen

Ende oft bij den houe oft andersints geordonneert wierde een seker getal van meesters alleenelijck te drucken sal tselve geschieden tot prouffijt van dese contractanten midts tsaemen de lasten draegende van de copije etc.ᵃ ende sullen tsaemen genieten schade ende baete. Was onderteeckent Guiliam Lesteens, Hieronijmus Verdussen, Godtgaff Verhulst, Jacob Mesens, Maria de Man, weduwe Jan Cnobbaert.

Accordeert met dorigineel

In drye distincte contracten oft bescheeden onderteeckent als bouen. Is dese copye beuonden taccordeeren.

Quod attestor
Mart : Cuylen not. admˢ.

HOLLANDSCHE PRIJSBOEKEN UIT DE 17e EN DE 18e EEUW (1)

Een belangwekkend slag van bandstempels, die wel als bandex-libris kunnen beschouwd worden en die ik in de overigens reeds zoo rijke ex-librisliteratuur nog niet vermeld vond, komt voor op twee in de Koninklijke Bibliotheek te Stockholm bewaarde boeken, welke als prijs gegeven werden, het eene op het Gymnasium te Alkmaar in 1697, het andere op het Openbaar Gymnasium te Amsterdam in 1740; ze zijn in perkament gebonden, en op elk plat staat het bedoeld ex-libris benevens randornamenten in gouddruk.

Het Alkmaarsche prijsboek is een exemplaar van NICOLAUS CRAGIUS, *De republica lacedaemoniorum libri IV*, met nog enkele andere, kleinere Latijnsche opstellen van denzelfden schrijver; het is gedrukt in-8° te Leiden, in 1670. Vóór het titelblad is een getuigschrift, een diploma ingeplakt (waarvan hierbij een reproductie gaat), bestemd voor den « edelen en veelbelovenden jongeling » Theodorus Christoffers, toen hij in het najaar van 1697 overging van quarta naar tertia (volgens de toenmalige benaming der klassen). Het diploma is versierd met het

---

(1) Het is ons een groot genoegen de medewerking te mogen genieten van Dr ISAK COLLIJN, bibliothecaris aan de universiteitsbibliotheek te Upsala, de beroemde *Carolina Rediviva*. Van huis uit romanist, heeft Dr COLLIJN in zeer korten tijd een der eerste plaatsen verworven niet alleen onder de kenners der Zweedsche drukkunst, maar onder alle incunabulisten van het vasteland. Zijn *Bokhistoriska Uppsatser*, verschenen in de *Allmänna Svenska Boktryckareföreningens Meddelanden*, 1905 vlgg.; zijn *Blad ur vår äldsta Svenska Boktryckerihistoria*, verschenen in de *Nordisk Boktryckarekonst*, 1905 vlgg.; zijn *Svenska boksamlingar under Medeltiden*, verschenen in *Svenska Litteratursällskapets Tidskrift Samlaren*, 1902 vlgg.; benevens een aantal andere dergelijke onderzoekingen; maar vooral zijn catalogus der incunabelen te Västerås (1904), zijn *Ettbladstryck från femtonde Århundradet*, vergezeld van een album met volmaakte reproducties, en ten slotte zijn kort geleden verschenen *Katalog der Inkunabeln der Kgl. Universitäts-Bibliothek zu Uppsala*, waarop wij weldra opzettelijk hopen terug te komen, — al deze geschriften leggen een schitterend getuigenis af van even grondige kennis als uitgebreide belezenheid en niets verwaarloozende nauwkeurigheid. Met H. O. LANGE (Kopenhagen), K. HAEBLER (Dresden) en E. VOULLIEME (Berlijn), heeft Dr ISAK COLLIJN in 1906 de *Gesellschaft für Typenkunde des XV. Jahrhunderts* opgericht, een vereeniging die reeds van hare werkzaamheid blijken liet en die, als ze haar programma kan ten uitvoer brengen, de kennis der wiegendrukken voor eens en altijd op vasten grondslag zal vestigen. Door bijdragen af te staan aan ons tijdschrift, voegt Dr ISAK COLLIJN een nieuwe schakel aan de gouden keten, die de Noorsche- met de Nederlanden verbindt.

Namens de Redactie,
W. D. V.

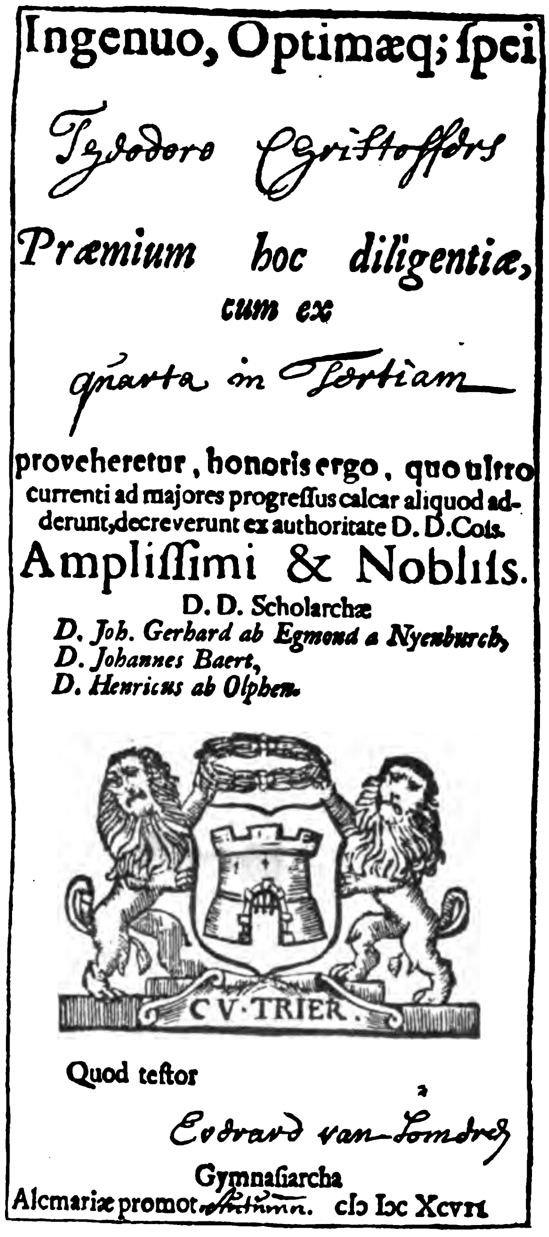

Bandex-libris van een Alkmaarsch prijsboek, 1697

Bandex-libris van een Amsterdamsch prijsboek, 1740

stadswapen van Alkmaar : een toren op een schild, geplaatst tusschen twee leeuwen die een lauwerkrans er boven houden ; op het voetstuk van het wapen leest men den naam C V. TRIER, dat is, volgens eene vriendelijke mededeeling van Prof. W. de Vreese, te Gent, die van Cornelis van Trier, stadsdrukker te Alkmaar, die in 1664 eene *Kronijck ende Historie van den Huyse van Egmont* uitgaf. Onder het wapen staat de handteekening van den rector of gymnasiarch der school Everard van Someren. Het bandex-libris bestaat insgelijks uit het stadswapen van Alkmaar, met dit verschil echter dat de lauwerkrans hier over het schild hangt aan een lint met opschrift: PRÆMIUM DILIGENTIÆ.

Ingenuo, Optimæq; ſpei
Teodoro Christoffers
Præmium hoc diligentiæ,
cum ex
quarta in Tertiam
proveheretur, honoris ergo, quo ultro currenti ad majores progreſſus calcar aliquod adderunt, decreverunt ex authoritate D. D. Cols.
Ampliſſimi & Nobilis.
D. D. Scholarchæ
D. Joh. Gerhard ab Egmond a Nyenburch,
D. Johannes Baert,
D. Henricus ab Olphen.

Quod teſtor
Evrard van Someren
Gymnaſiarcha
Alcmariæ promot. Autumn. cIↄ Iↄc XCVII

Het Amsterdamsche prijsboek is een exemplaar van HENRICUS KIPPINGIUS, *Antiquitates Romanae,* Leiden 1713, in-8°. Ook hier is vóór het titelblad een getuigschrift mede ingebonden; het vermeldt den naam van JOHANNES CAROLUS VAN KETEL en werd dezen door ISAACUS VERBURG, *Gymnasii publici Amstelaedamensis Rector,* bij de voorjaarspromotie « a. d. XVII Kal. Maji. » 1740 verleend, toen de leerling de vijfde klas verliet. Het diploma is voorzien van het stadswapen van Amsterdam : drie kruisen op een rechtstaanden balk in een gekroond schild, het wapen van Oranje ; ook hier wordt het schild door twee leeuwen vastgehouden. Op den band vindt men bij wijze van ex-libris hetzelfde wapen in een ovaal, gekroond schild, omgeven met loofwerk en allegorische figuren ; in de randversiering komt het midden-

stuk herhaaldelijk voor en zoowel de vier hoeken van den band als de vijf rugvakken zijn met wapenstempels versierd.

Later heb ik in de bibliotheek der universiteit te Upsala twee boeken aangetroffen, op welker perkamenten banden de boven beschre-

INGENUO OPTIMAEQUE SPEI

ADOLESCENTULO,

Joh. Carolo van Ketel.

Hoc industriae praemium,

In Classe QUINTA,

Publice dederunt

Ampliss. Dd. Coss. & Scholarchae

AMSTELAEDAMENSES.

QUOD TESTOR Isaacus Verburg,
Gymnasii publici Amstelaedamensis Rector,
Promotione verna,
a.d. XVII. *Kal. Maji.* cIↄ Iↄ ccxL.

ven stempels insgelijks voorkomen. Het eene is een uitgave in-4° van Propertius' Elegiën met commentaren van Petrus Burmannus, gedrukt te Utrecht in 1780. Of het als een prijsboek moet beschouwd worden is niet zeker, want men vindt er geen diploma in, doch de banden zijn versierd met den in fig. 2 gereproduceerden Amsterdamschen stempel en afgeboord met een ornament waarin twee wapens staan; de kleinere wapenstempels komen ook voor op de hoeken en in de rugvakken. Het

andere boek is een prijsboek van denzelfden aard als het reeds beschreven Alkmaarsche, fig. 1 ; het werd ook aan denzelfden leerling, Theodoor Christoffers, verleend, ditmaal echter toen hij in het voorjaar van 1699 van tertia naar secunda mocht overgaan ; men vindt in dit boek een dergelijk diploma als in zijn eerste prijsboek, het stuk is door denzelfden rector van Someren onderteekend. Het boek is een ongemeen schoone uitgave van Terentius, in 1686 gedrukt bij Abraham Wolfgang en Jacob Hackius, drukkers te Amsterdam en te Leiden.

Upsala ISAK COLLIJN

KRONIEK

MEDEDEELINGEN OVER BIBLIOTHEKEN

Amsterdam. — *Universiteitsbibliotheek.* — Uit het verslag van den heer C. P. Burger Jr., Bibliothecaris der Universiteit van Amsterdam, omtrent den staat van de Bibliotheek over het jaar 1906 :

« Gedurende het afgeloopen jaar bleef de dienst aan de Bibliotheek, zooals die in 1905 geregeld is, doorgaan. Het publiek wende gaandeweg aan de nieuwe inrichting, al gaf het nu en dan eenige ontevredenheid, dat men zich niet meer alles mocht veroorloven wat vroeger wel toegelaten werd. Daartegenover staat waardeering bij velen voor de werkelijk verkregen meerdere orde, de vlugger bediening en den minderen last, nu men niet meer verplicht is zelf de titels in de cataloguslaatjes op te zoeken en de plaatsnummers te noteeren als men iets wil aanvragen. Zij, die wel zelven in den catatogus wenschen te zoeken, kunnen zich een laatje doen aangeven. Toch betreuren sommigen den vroegeren toestand, toen men vrij om de cataloguskast kon loopen en zoeken en zijne aanteekeningen maken zonder iemand van het personeel lastig te vallen. Ook in de vergaderingen van de bibliotheekcommissie werd met eenigen aandrang gevraagd, of dit toch voor hen die zich werkelijk met ernstige studie bezighouden, niet weer zou kunnen worden ingevoerd. Daar het niet gaat, dit bij uitzondering aan enkelen toe te staan, en vrije toelating al de lasten van vroeger zou terugbrengen, zal hier alleen door een anderen maatregel aan tegemoet te komen zijn — er zal voor het publiek een nieuwe catalogus moeten worden opgesteld.

» Het bezoek was weer eenigszins drukker dan het vorige jaar, de uitleening iets minder. Een en ander blijkt uit het, als gewoonlijk, hierbij gevoegde staatje. Ook van het aantal ingeschreven werken volgt een overzicht. De toevloed is steeds groot; van de beschikbare gelden wordt zooveel mogelijk geprofiteerd ; om aan te schaffen, wat gewenscht wordt, reiken ze op verre na niet toe. Door ruil wordt geregeld veel verkregen, en ook door schenking.

» Als schenker van boeken van bijzonderen aard moet als altijd de heer Baron G. Rosenthal vermeld worden, die jaar op jaar zorg draagt, dat de Bibliotheca Rosenthaliana met kostbare werken op haar speciale gebied verrijkt wordt.

» Voorts moet een schenking vermeld worden, zooals we die niet ieder jaar krijgen, namelijk van een viertal zeldzame reisbeschrijvingen van omstreeks 1600. Een werkwaardige leemte in de oude Amsterdamsche bibliotheek was het nagenoeg ontbreken van de reiswerken uit den tijd van de groote ontwikkeling der zeevaart, die toch èn voor de geschiedenis van den Amsterdamschen handel èn voor die van de wetenschap in onze stad van het grootste belang zijn. Het schijnt wel, dat men deze boeken, die niet door geleerden geschreven en niet in de eerste plaats in het Latijn gedrukt werden, niet als wetenschappelijke werken beschouwde. Nu denken we daar anders over, en naast de reizigers zelf, die de beschrijvingen van hun tochten te boek stelden, wekt ook de ondernemende uitgever Cornelis Claeszoon, die ze in het licht gaf, onze belangstelling. Gelukkig zijn er sinds 1878 door aankoop geregeld een aantal van deze werken, die steeds meer gezocht worden en duurder betaald moeten worden, aangekocht, zoodat onze bibliotheek nu op dit gebied misschien al tot de best voorziene behoort. In 1906 kregen we van den heer P. Langenhuizen, die reeds herhaaldelijk kostbare geschenken aan de

Bibliotheek gaf, de vier oudste Fransche reis-uitgaven van CORNELIS CLAESZOON ten geschenke. Het zijn :

» 1° Vraye description de trois voyages de mer tres admirables, etc. Par GIRARD LE VER. Imprimé à Amstelredam par Cornille Nicolas, sur l'eaue, au livre à écrire. Anno M D.XCVIII. — Van deze oudste Fransche uitgaaf van GERRIT DE VEER's beschrijving van de oudste noordpoolreizen en de overwintering op Nova Zembla kon de heer MOES enkele jaren geleden, na een rondschrijven aan een groot aantal bibliotheken, in het werk « De Amsterdamsche boekdrukkers en uitgevers in de 16e eeuw », slechts twee exemplaren vermelden, één in het Britsche Museum en één in de Openbare Bibliotheek te New-York.

» 2° Premier livre de l'histoire de la navigation aux Indes Orientales par les Hollandais, et des choses à eux advenues, etc Par G. M. A. W. L[ODEWIJCKSZ.] Impr. à Amst. par Cornille Nicolas, sur l'eaue, au livre à écrire. Anno 1598. — Van deze oudste Fransche beschrijving van HOUTMANS reis vermeldt de heer MOES slechts één exemplaar, in de New-York Public Library.

» 3° Le second livre, journal ou comptoir, contenant le vray discours et narration historique du voiage faict par les huict navires d'Amsterdam, au mois de Mars 1598, soubs la conduitte de l'Amiral Jacques Corneille Necq, et du Vice-Admiral Wibrant de Warwicq. Impr. à Amst. chez Corneille Nicolas, sur leaüe au Diare. Pour Bonaventure Dacivelle libraire à Calais, l'An 1601. — Van deze uitgaaf kon TIELE nog in 1884 geen exemplaar raadplegen, FREDERIK MULLER bezat er geen, en geene Nederlandsche bibliotheek had er een. Voor de geschiedenis van den Amsterdamschen boekhandel is de samenwerking van CORNELIS CLAESZ met een uitgever te Calais merkwaardig.

» 4° Description du penible voyage faict entour de l'Univers ou globe terrestre, par Sr. Olivier du Nort d'Utrecht. Impr. à Amst. chez Cornille Claesz. sur l'Eau au Livre a Escrire, l'An 1602. — Ook voor de beschrijving van deze uitgaaf moest TIELE zich in 1867 met de vermelding in een ander bibliografisch werk behelpen; het eenige exemplaar, dat hij wist aan te wijzen, was in de Bibliothèque Impériale te Parijs.

» Alle vier de boeken zijn uitmuntend bewaard, oogenschijnlijk hebben ze eenmaal een enkelen bundel gevormd, ze zijn in groot folio-formaat, en de platen van de Hollandsche uitgave zijn in den tekst gedrukt, trouwens niet geheel zonder afwijkingen. Voor onze verzameling zijn ze eene zeer welkome aanwinst.

» Het catalogiseeren van de boeken zoowel als van de handschriften ging geregeld voort.

» Onze groote systematische catalogus schoot een heel eind op. De heer MONTIJN heeft de eenige groote afdeeling, die nog niet onder handen geweest was, die der staats- en rechtswetenschappen, nieuw geschikt en van een alphabetischen klapper voorzien. Met dit belangrijke werk is de systematische catalogus nu in hoofdzaak klaargekomen, al blijft er aan sommige kleinere afdeelingen nog heel wat te doen, terwijl natuurlijk de geregelde aangroei telkens nieuwe herzieningen noodig maakt. »

**

Haarlem. — *Stadsbibliotheek.* — Uit het verslag van den toestand der Stadsbibliotheek te Haarlem over het jaar 1906, onderteekend door den heer J. D. Rutgers van der Loeff, Bibliothecaris :

« Op het voetspoor van het vorig jaarverslag kan op denzelfden grond het aantal bezoekers en het getal uitgeleende werken over 1906 de vermeldingen openen. Het bedroeg 6974 en 6194. Een gemiddeld dagbezoek derhalve van goed 20 personen en een bijna even groot aantal van uitgeleende boeken.

» Voor een deel was het toenemen van bezoek tot October gelegen in den grooter wordenden toeloop van jongens en meisjes, die zich om strijd de lezing verzekerden van het handjevol boeken, voor kinderen meer of min geschikt, dat de Stadsbibliotheek als bij toeval bezit. Om dezen stroom van leesgraag jong volk in beter en ruimer bedding te leiden, richtte de bibliothecaris in September een gedrukt schrijven aan ouders en voogden van die kinderen :

» « Onder de jonge bezoekers van de Stadsbibliotheek in het Prinsenhof behooren ook een of meer Uwer kinderen (pupillen).

» » Ik hoop dat zij, eenmaal den weg kennende naar deze openbare instelling, van de schatten voor kennis en beschaving zullen blijven gebruik maken vooral als zij, ouder geworden, behoefte gevoelen naar iets degelijkers nog dan ontspanningslectuur. Zeer begrijpelijk en zelfs wenschelijk hebben zij thans voornamelijk zin in boeiende jongens- en meisjesboeken.

» » Nu is, gelijk U allicht reeds bemerkt zult hebben, de Stadsbibliotheek aan deze soort van boeken niet rijk, en voorloopig kan in deze armoede niet veel verandering gebracht worden.

» » Tot onzen levendigen spijt hebben wij daardoor al menig meisje of jongen zonder boek of met een, waarvan wij wel vooruit vreesden dat het niet « mooi » zou gevonden worden, moeten laten heengaan.

» » Om hieraan een eind te maken en de kinderen in het vervolg volop van jongens- en meisjesboeken te laten genieten, heb ik de Commissie van de Nutsbibliotheek bereid gevonden om voortaan eens in de week overdag uitleening te laten houden van kinderlectuur, die in de bibliotheek aan de Zijlstraat n° 48 ruimschoots aanwezig is.

» » Het is op deze gelegenheid dat ik thans voor Uwe kinderen de aandacht vestig. »

» Zoo verloor in beider partijen belang de Stads-bibliotheek een cliënteele, waarop zij in den tegenwoordigen toestand niet is ingericht. Het is van meet aan een wetenschappelijke boekerij, een min of meer « geleerde » instelling geweest, die blijkens de in den loop der eeuwen verschenen catalogi schatten herbergde voor « Musarum socios », die naar het oud vermaan van de « Bibliotheca Harlemiana ad intrantem » met de « pia pectora » de eenige gewenschte gasten waren in vroeger tijden. Toen in 1715 tot het drukken « op nieuws » van den catalogus besloten werd (de vorige dateerde van 1672) werd tevens vastgesteld dat men « eenige sleutels van de bibliotheek sal uijtdeelen, dogh bij provisie soo spaersaem als mogelik is », « aan de geene, die in de Godtgeleertheit, rechten en geneeskunde etc. een promotie hebben ; dat men van de predikanten sal beginnen, de Luijterse en Remonstrantsche daer onder begrepen sijnde ; en voorts aen de doctoren in Rechten of medicijne een sleutel geven op der selver versoek ». Het verwondert ons ook niet dat Franciscus Snellinx, die als dichter en schilder mitsgaders als lid van de « Wijngaardranken » tot de geestelijke upper ten binnen Haarlem behoorde, zich genoopt voelde expresselijk zijn waardeering te uiten in een « Dankdicht » aan Mr IJsbrandt Olykan, opziener van de Latijnsche scholen en Bibliotheek tot Haarlem :

« Ik zal uw weldaad niet in Lethe's stroom versmoren,
Maar eeuwig dankbaar zijn, voor dat gij Heer aan mij
De sleutelen vereert, van Haarlem's Boekerij,
Waar binnen dat het zien te stâ komt, niet het hooren. »

» Hoe zijn met de tijden de toestanden veranderd ! Wel komt het zien nog altijd te stâ in het oude Prinsenhof (1), maar van sleutels aan bevoorrechten is geen sprake meer ; het is er (sinds 1899 dagelijks) open hof van 10 tot 4 uur, voor ieder die de moeite nemen wil de oude steenen kloostertrap op te klimmen en een beroep te doen op de hulp der verzorgers van de Boekerij, die sinds van Kessel (2) den catalogus ter perse legde 70-maal in boekental aanwies.

» Voor leven en groei der Stadsbibliotheek was in het jaar 1906 belangrijk het door een vijftal Haarlemmers aangevatte en geformuleerde plan tot stichting van een Openbare Leeszaal en Bibliotheek. Om verschillende redenen kon de bibliothecaris voor dit plan, waarbij de stadsboekerij begin en kern zou vormen, warm voelen. De aard en het bestek van dit verslag laten slechts toe hiervan te noemen de zekerheid dat de schatten die het Prinsenhof omsluit, in het nieuwe huis veiliger, straks als de plaatsnood nog meer gestegen is, beter verzorgd zouden zijn ; èn de overtuiging dat, wel verre van de « musarum socios » en de « pia pectora » te weren, het groote geestelijk Allemans-

(1) De Stads-Bibliotheek zal daar het volgend jaar juist 200 jaar (met eenige onderbreking) gevestigd zijn.

(2) De Bibliotheek bestond in 1716 uit nog geen 800 boeken en nog geen 30 handschriften.

huis door zijn ruimere beurs en zijn afzonderlijk gehouden studiezaal op breeder wijze de wetenschap en de populaire wetenschap zoude kunnen dienen.

» Van de in het vorig jaarverslag als vermist opgegeven boeken kwamen enkele weder terecht, o. a. het zeldzame psalmenbundeltje van LUCAS DE HEERE, Gent 1565. De zoekgeblevene zullen, naarmate zij zich te koop of te krijg voordoen, opnieuw ter bibliotheek moeten worden ingelijfd. De lijst der vermiste krijgt naar toezegging thans haar supplement in dezelfde 3 onderverdeelingen. *(Volgt die lijst).*

» In het journaal werden 2526 nummers bijgeschreven. Van deze aanwinsten, die de Bibliotheek verrijkten, moet met name genoemd de verzameling van ruim 1600 pamfletten, loopende van 1595 tot 1804, bijeengebracht door wijlen den heer W. D. BOSCH (overleden 1 Maart 1904) en door diens vader den heer J. C. BOSCH, te Wijk-aan-Zee, aan de Haarlemsche boekerij toegedacht als goede herinnering aan het gebruik dat zijn zoon indertijd van de Stadsbibliotheek heeft kunnen maken. De collectie vormt met de vlugschriften, die de Bibliotheek reeds bezat in de kleine doch waardevolle verzameling-Noblet o. a. een geheel, dat een beschrijving in een afzonderlijken catalogus van pamfletten wel waard zal blijken. »

⁂

Oxford. — De Bodleian heeft het 5e en 6e deel uitgegeven van den beknopten catalogus der westersche handschriften in haar bezit. Het 5e deel gaat van nr 24.331 tot 31.000, en bevat al de verzamelingen die in den loop der 19e eeuw aangeschaft werden, en de handschriften die tusschen 1695 en 1890 in het bezit der boekerij kwamen. Het 6e deel (31.001 tot 33.548) bevat al de handschriften die van 1890 tot 1904 inkwamen.

⁂

Berlijn.— In de Universiteitsbibliotheek is een inlichtingskantoor geopend van 12 tot 2 uren. Men leert er het gebruik der catalogussen, het bibliographische materiaal dat zij bezit. en hoe men de niet-aanwezige boeken zich elders verschaffen kan.

⁂

Londen. British Museum. — Volgens het jaarverslag van het British Museum heeft deze instelling in 1906 246 wiegedrukken, grootendeels van duitschen en italiaanschen oorsprong, verworven ; buitendien 158 werken, in den bibliografen tot dusver onbekende drukken, uit de bibliotheken van Lord Strathcone en Walter Rotschild. Het B. M. bezit thans 9088 incunabelen (zonder de doubletten). De geheele aanwas bedroeg, in 1906, 28.498 deelen, 64 977 afleveringen van boeken en tijdschriften, 1793 kaarten, en 7483 muziekwerken. De handschriftenverzameling werd o. a. verrijkt met 2 grieksche papyri uit Herculanum, een geschenk van den koning, 50 papyri uit Egypte, 2 exemplaren van Chaucer's Canterbury tales in manuscript, en een bundel engelsche balladen, die ca. 1400 zijn opgeschreven. De afdeeling orientalia werd aangevuld met eene merkwaardige collectie uit Tibet, in handschrift en gedrukt.

NIEUWE UITGAVEN

Dr. H. E. Greve. — *Openbare leesmusea en volksbibliotheken.* — Amst. 1906 (vervolg van bl. 142).

Het gedeelte van Dr. Greve's werk, dat gewijd is aan de technische zijde van het vraagstuk beslaat 130 bl. Schr. zegt bescheidenlijk dat het boven zijn krachten zou gaan de talrijke vragen, die de praktijk stelt aan een doeltreffend beheer van O. L. grondig te behandelen ; niettemin geeft hij een vrij wel volledig overzicht van de verschillende onderdeelen der

bibliotheekstechniek, voor zooverre die vooral van belang zijn voor bibliotheken, die hun boekenschat zoo productief mogelijk willen maken. Hij is er in geslaagd de toekomstige bestuurders van nederlandsche openbare leesmusea een beknopte handleiding te geven voor het beheer der aan hun zorgen toevertrouwde boekerij, terwijl het hun door een uitvoerige literatuur-opgave gemakkelijk gemaakt wordt enkele speciale vraagstukken nader te bestudeeren. Ook aan de leden van commissies, die de stichting van een O. L. voorbereiden zij de lezing van dit hoofdstuk aanbevolen; zij zullen er uit kunnen zien, wat voor de inrichting en het beheer van een goede boekerij noodzakelijk vereischt wordt en wellicht de uitvoering van hun plannen nog wat uitstellen, als zij inzien dat zij aan eenige minimumeischen nog niet kunnen voldoen. Slechts enkele punten wil ik nader bespreken en wel in de eerste plaats:

De inrichting van den katalogus.

« Een goed ingerichte katalogus, volgens een begrijpelijk systeem samengesteld, » zegt schr., « is een der gewichtigste factoren voor den regelmatigen gang van zaken in O. L. » Deze woorden gaarne tot de mijne makende, kan ik niet met hem instemmen waar hij het een belangrijk punt van overweging noemt of de katalogus moet gedrukt worden òf in kaartvorm voor den bezoeker toegankelijk moet worden gesteld. Dit alternatief bestaat niet: een kaart-catalogus, alfabetisch naar de schrijversnamen, is voor elke boekerij noodzakelijk, er blijft dus alléén de vraag of daarnáást een gedrukte katalogus verkrijgbaar moet gesteld worden; de bezwaren tegen den gedrukten katalogus kan ik niet deelen; ik acht integendeel een katalogus in boekvorm een integreerende factor voor het welslagen van het O. L. « Ohne gedruckten katalog », zegt terecht Dr. Hallier, de voorzitter van het bestuur van de Hamburger Bücherhalle, « würde die Bücherhalle nur ein Bergwerk sein, dessen reiche gewaltige Schätze infolge der fehlenden Födereinrichtungen ungehoben in der Tiefe bleiben müssen. Die Bücherhallen wollen, wo sie an die breiten Volksmassen herantreten, das Volk anleiten im Hause zu lesen und müssen daher ihren Lesern durch die Gelegenheit des Druckkataloges die Möchlichkeit geben, das gewünschte Buch selbst auszusuchen. Nur durch gedruckte und billig zu erwerbende kataloge wird der reiche Bücherschatz der Bücherhallen allen Kreisen zuganglich gemacht und jedem ermöglicht in die Schätze einzudringen. »

Bovendien kan de gedrukte catalogus uitstekende diensten bewijzen als propagandamiddel; door gratis beschikbaarstelling aan vereenigingen, die hun leden willen opwekken van O. L. gebruik te maken, kan daarvoor in ruimen kring belangstelling worden gewekt. Ook financieele bezwaren mogen geen reden zijn niet tot het drukken van den catalogus over te gaan; het is dan beter matig aan te koopen en ieder in de gelegenheid te stellen te overzien wat aanwezig is. Is de bibliotheek zeer groot, wat bij een nederlandsch O. L. voorloopig nog wel niet het geval zal zijn, dan kan de catalogus in afdeelingen worden uitgegeven, evenals bij de Koninklijke Bibliotheek te 's Gravenhage, waar echter die gedrukte catalogi al zeer weinig bijdragen tot het bekend maken van de daar aanwezige schatten, daar ze niet voor het publiek verkrijgbaar zijn; ik ontving dezer dagen het achtste deel van den catalogus der Carnegie library te Pittsburgh, een boekdeel van ± 700 bl., dat iedereen kan bekomen voor f 1.25, het uitstekende « Bücherverzeichnis der (Heimann'schen) oeffentlichen Bibliothek und Lesehalle » telt 768 bl. en kost slechts 90 cents. Wanneer de Kon. Bibl. tot een herdruk harer catalogi overgaat ware het te wenschen dat ook zij iedereen in de gelegenheid stelt daarvan gebruik te maken.

Welk systeem moet nu gekozen worden voor den gedrukten catalogus; twee stelsels komen in aanmerking: 1° de z. g. n. dictionary-catalogue of Kreuzkatalog, waarbij ieder boek in den katalogus is opgenomen *a*) onder den naam van den schrijver, *b*) onder het eerste woord van den titel, *c*) onder het trefwoord (een gelukkige vertaling van schr. voor Stichwort) d. i. het woord dat den inhoud van een groep boeken karakteri-

seert ; 2° de systematische katalogus. Schr. acht de « dictionary-catalogue », door hem genoemd naam- en zaakkatalogus, de voor O. L. aangewezene ; m. i. is een systematische verre te verkiezen. In Amerika schijnt de eerste vrij algemeen gebruikt te worden, niettemin schijnt men ze ook daar niet altijd voldoende te vinden, daar de door de American Library Association samengestelde modelkatalogus uit twee deelen bestaat, waarvan het eerste is ingericht volgens het dictionary-systeem, het tweede dezelfde boeken nog eens in systematische volgorde opneemt ; ook de hierboven genoemde catalogus van de Carnegie-library te Pitssburgh is systematisch. Voordeelen heeft de dictionary-catalogue ongetwijfeld ; — er behoeft slechts in één alfabet gezocht te worden om het werk van een bepaalden schrijver, de werken over een speciaal onderwerp direct te vinden, als men ten minste het daarvoor noodige trefwoord direkt te pas kan brengen, wat lang niet altijd het geval is. Het groote bezwaar er tegen, door schr. wel genoemd, doch niet overwegend geacht, is dat boeken over verwante onderwerpen over vele bladzijden van den katalogus verspreid worden, en eerst door talrijke verwijzingen weer bij elkaar gebracht kunnen worden. Voor mij ligt de « Hauptkatalog der Ottendorferschen freien Volksbibliothek in Zwittau », de eenige duitsche bibliotheek, die voor zooverre mij bekend is, het dictionary-systeem toepast. De boeken over landbouw moeten gezocht worden onder « Ackerbau, Culturpflanzen, Düngung, Futterbau, Mäuseplage und Weinbau ». Wie iets wil hebben over den physischen toestand der aarde, zoekt onder « Erde » wordt daar verwezen naar « Geologie », daar weder verwezen naar « Paläontologie » en « Petrographie », terwijl verwijzingen naar « Vulkanismus, Edelsteine, Alpen, Gesteinslehre, Silber, Versteinerungen, Erdbebenkunde, Vesuv, Erdöl », woorden die op de beginletters alle in den katalogus voorkomen, ontbreken. Voorstanders van den dictionary-catalogue zullen mij tegenwerpen dat die genoemde katalogus dus geen goed voorbeeld is van het stelsel, doch niettemin moeten toegeven dat bij nauwkeuriger bewerking het aantal verwijzingen nog veel talrijker en de katalogus, waarin elk boek toch reeds minstens tweemaal voorkomt, nog veel omvangrijker zou worden, terwijl de oneindige versnippering der verschillende wetenschappen het overzichtelijke van den katalogus zeer schaadt. Om nog een enkel voorbeeld te noemen zou in een franschen catalogus alles wat op arbeid betrekking heeft moeten gezocht worden op : Législation du travail, Heures de travail, Accidents de travail, Contrat de travail, Hygiène des ateliers, Associations ouvrières, etc. Een dictionary-card-catalogue in handen van den bibliothecaris kan hem zeker belangrijke diensten bewijzen, voor den gedrukten katalogus is systematiseering aan te bevelen. Al naar den omvang der boekerij kan ze verdeeld worden in een kleiner of grooter aantal afdeelingen.

Zeer aanbevelenswaardig lijkt mij Cutter's Expansive classification, die voor kleine bibliotheken een verdeeling aanneemt in 8 of 10 rubrieken, welk aantal bij uitbreiding der boekerij geleidelijk toeneemt ; de zevende classificatie is de uitgebreidste. Door een vernuftige aanwending van verschillende letters kan, bij uitbreiding, de signatuur, die verband houdt met de systematische rubriekindeeling, gemakkelijk aangevuld worden. Het stelsel is niet alleen voor bestuurders van O. L. doch ook voor andere bibliothecarissen de bestudeering overwaard. Noodzakelijke aanvullingen voor een systematischen katalogus zijn 1° vooraf een overzicht der rubrieken en aan het slot, 2° een zaakregister, 3° een register bevattende de namen van de schrijvers van alle werken in den katalogus voorkomende en de titels der anonyme werken ; aan te raden is deze beide registers op verschillend gekleurd papier te laten drukken. Voortreffelijke voorbeelden zijn de Bücherverzeichnisse van de « Städtische Volksbibliothek zu Charlottenburg » en van de « Oeffentliche Bibliothek und Lesehalle Berlin » gesticht en geheel onderhouden door H. Heimann, den vroegeren eigenaar van de bekende uitgeverszaak J. Guttentag. Voor een kleine bibliotheek poogde ik hetzelfde te bereiken voor de boekerij van « Ons Huis » te

Amsterdam. Zulk een katalogus kan voldoende antwoord geven op de meeste vragen, waarop volgens schr. een katalogus antwoord moet kunnen geven en wel:

1) Is een gegeven boek van een gegeven schrijver in het bezit der boekerij? Het antwoord zal te vinden zijn in het naamregister, dat verwijst naar de bladzijde van den katalogus waar de volledige titel van het werk genoteerd is.
2) Bezit de boekerij een werk met een gegeven titel? daarop geeft de systematische katalogus geen antwoord, de dictionary-catalogue wel; daar die vraag betrekkelijk zelden zal voorkomen is het m. i. de moeite en de kosten niet waard alle werken ook naar de titels gerangschikt te laten drukken; in eventueele gevallen zal dus de bibliothecaris deze vraag moeten beantwoorden.
3) Wat bezit de boekerij aangaande een persoon, een voorval, een onderwerp? Antwoord op de tweede en derde vraag in het zaakregister, op de eerste in de § Levensbeschrijving, waar alle biographieën alfabetisch gerangschikt staan naar de personen, wier levensbeschrijving aanwezig is.
4) Wat bezit de boekerij in een gegeven tak van weten, van kunst, van litteratuur? Het antwoord op deze vraag is van het grootste belang en wordt door den systematischen katalogus direkt, door den dictionary-catalogue eerst na lang zoeken (zie boven) gegeven.

Een tweede hulpmiddel bij het beheer van O. L., dat ik nog even wil bespreken omdat het in de engelsche public libraries een belangrijke rol vervult en dus allicht bij ons navolging zou kunnen vinden is:

De indicator.

« Menigmaal », zegt schr., « zal blijken, dat de bezoeker op zijn aanvraagbriefje een werk heeft aangevraagd, dat na een vergeefsche gang naar het magazijn uitgeleend blijkt te zijn. Om nu het vergeefsche heen en weer loopen en zoeken te voorkomen heeft men, doch bijna uitsluitend in Engelsche public libraries, een instrument bedacht, waarop ieder vóór de aanvrage zich van de al of niet aanwezigheid van een boek kan vergewissen. » Zulk een instrument noemt men indicator; een pas verschenen rapport, gepubliceerd door de « Aberdeen Public Library » geeft een volledig overzicht van de toepassing ervan in Engeland; in ongeveer 370 van de 500 engelsche public libraries wordt ze nu gebruikt. Dr. Greve geeft een nauwkeurige beschrijving van de verschillende soorten, die van deze instrumenten bestaan, voor hen die er meer van willen weten geeft het zooeven genoemde rapport nadere inlichtingen. Oppervlakkig beschouwd is het voor het personeel zeer gemakkelijk als het het publiek niet behoeft in te lichten of een boek op een gegeven oogenblik aanwezig is, doch in de praktijk blijkt dat voor de bediening van den indicator een vrij talrijk personeel noodig is. In de centrale afdeeling van de Bücherhalle te Hamburg, zonder indikator waren voor 18000 lezers noodig 3 assistenten, 3 hulpkrachten, 1 volontair, alle vrouwen en jongens, in de wijk-bibliotheek aldaar met indicator voor 10.000 lezers de directeur, 4 assistenten, 1 hulpkracht, 1 volontair, eveneens alle vrouwen, en 4 ondergeschikte beambten; aan personeel spaart deze indicator dus niet: bovendien is de bediening van den indicator zeer inspannend. Dr. A. Schild die de inrichting van nabij heeft leeren kennen zegt ervan: « Für den gebildeten Beambte ist, auch wenn ihm unnötige Wege erspart bleiben,der Dienst überaus anstrengend und aufreibend, gegen den es eine geistreiche Tätigkeit sein muss, saure Heringe oder Schnupftucher zu verkaufen. » Het hoofdbezwaar tegen den indicator, behalve de groote kosten, is dat de uitleendienst geheel mechanisch plaats heeft, er absoluut geen voeling is tusschen beambte en leener, en de bibliothecaris de behoeften en wenschen der lezers in het geheel niet leert kennen en aldus het opvoedend karakter van het O. L. geheel verloren gaat, waarover juist in Engeland, het land der indicators, in de laatste jaren veel geklaagd wordt. In overeenstemming met Dr. Greve meen ik dus dat de indicator beslist niet is aan te bevelen.

Beter dan de indicator kan de

Free-acces (Open- boekerij)

tot de begeerde vergemakkelijking der uitleening bijdragen; voor de bezoekers wordt daardoor de boekenkeuze zeker

veel gemakkelijker gemaakt en is dikwijls een betere keuze gewaarborgd. Schr. geeft een duidelijk overzicht van het voor en tegen der open boekerij, zijne conclusie dat « in plaatsen en landen, waar de instelling van O. L. een geheel nieuw element in de opvoeding der massa is, op uiterst voorzichtige wijze een proef zou genomen kunnen worden met de open boekerij en wel het eerst in hulpbibliotheken van geringen omvang », maak ik geheel tot de mijne. Het na schr.'s werk verschenen bovengenoemd rapport der « Aberdeen Public Library » dat het stelsel en zijne toepassing in Amerika en Engeland uitvoerig bespreekt, komt ongeveer tot dezelfde slotsom.

Hiermede meen ik de bespreking van Dr. Greve's boek te kunnen eindigen, een behandeling van het derde hoofdstuk, de financieele zijde van het vraagstuk der O. L. bevattende, eveneens voor a. s. bestuurders van nederlandsche openbare boekerijen van zeer veel belang, zou te veel plaatsruimte innemen. Moge zijn werk er toe bijdragen de belangstelling voor deze instellingen te doen toenemen, doch de bestudeering er van tevens doen inzien dat, als de middelen niet voldoende zijn, niet lichtvaardig tot de oprichting moet worden overgegaan. Ik kan mij er geheel mede vereenigen waar hij concludeert « de instelling moet van den aanvang af berekend zijn voor een zeer groote verscheidenheid van gestelde eischen en vragen, voor een omvangrijke en volledige taak ; noodig is aansluiting bij het onderwijs in alle variaties gegeven. Wanneer men meent, dat òf de bevolking nog niet in staat is de instelling te waarderen, òf vreest, dat de middelen niet ruim zullen vloeien en zullen blijven vloeien ; wanneer met meent, dat met deze argumenten een proefneming in het klein te verdedigen is, zoo is geen andere raad gewenscht dan : wacht liever nog, desnoods nog vele jaren, dan dat op een voorbarigen, onzekeren financieelen grondslag de instelling gebouwd wordt, in de stille hoop, dat de jaren wel raad zullen brengen. Op deze wijze verspreidt men vaak, ondanks de beste bedoelingen, van den aanvang af verkeerde begrippen over den aard, de strekking, het doel der instelling, tot schade van de beweging voor en het vertrouwen in *Openbare Leesmusea*. »

Den Haag, Sept. '07.

A. J. VAN HUFFEL JR.

**

Prosper Verheyden. — *Aanteekeningen betreffende Mechelsche drukkers en boekhandelaars in de 16e en de 17e eeuw.* Mechelen, Godenne, 1906. (Overdruk uit het « Bulletin du Cercle archéologique, littéraire et artistique de Malines, » XVI, 1906).

Dit is eene nieuwe en keurige bijdrage, in zake bibliografie, van een onzer gewetensvolle werkers op dat gebied.

Sedert een paar jaren brengt de heer Verheyden uit onze archieven aan het licht wat zij voor de geschiedenis der boekdrukkunst belangrijks bevatten. Men gelieve zich te herinneren dat de typographie het voertuig is ter materieele verwezenlijking en ter verspreiding der gedachten, en men zal dadelijk beseffen tot welke kostbare resultaten het bewerken van dit onderdeel der geschiedenis leiden kan en moet.

Nogmaals levert ons hier de schrijver het bewijs dat, ook al beperkt men de opzoekingen tot een bepaalden tijd en een bepaalde streek, het aanbrengen van nieuw ontdekte gegevens steeds van belang blijkt ter opheldering van vroegere intellectueele uitingen in het algemeen. Ditmaal is, naar ons gevoelen, van de gedane mededeelingen vooral opmerkelijk die welke Hendrik Pontanus, uit Arnhem, aanbelangt. Deze Pontanus vormde met Jacob van Deventer, Frans Hogenberg en Petrus de Aggere (van der Hoop?) de groep van Mechelsche geleerden die de aardrijkskunde met voorliefde beoefenden en in die wetenschap het tot verdiende befaamheid brachten.

Pontanus wordt ons voorgesteld in zijne betrekkingen met de Plantinsche drukkerij, waarvan een der rekenboeken ons leert dat in 1558 de man het uitzicht had van « un vieil homme à barbe blanche. » De aankoopen van Pontanus duiden aan dat studie bij hem levenszaak was. Hij vervaardigde zelf kaarten en het zal wel juist gezien zijn van den heer Verheyden waar hij het vermoeden uitspreekt dat hij

voor het snijden, kleuren en afwerken dier kaarten Peeter Draecx en Bernaert van de Putte gebruikte, zijne medeburgers in de woonplaats zijner keuze.

Omtrent de beide laatstgenoemden werden in den vroegeren arbeid van den heer Verheyden enkelen levensbijzonderheden medegedeeld, die hier met nieuwe gegevens worden aangevuld.

Wat Draecx aangaat, zijn het voor de afgrenzing zijner loopbaan zeer afdoende bescheiden, o. m zijn rekwest van 1546 om octrooi als boekhandelaar te bekomen en zijn beroep regelmatig te kunnen uitoefenen. Besluit : de boekbinder Draecx was reeds boekhandelaar en kaartenkleur- vóór 1544.

De nieuwe aanteekeningen rakende Bernaert van de Putte, den houtsnijder, zijn voor het meerendeel geput in een onuitgegeven handschrift van Frederik Verachter. Ze zijn er niet minder welkom om, daar zij meer licht werpen op de personaliteit van den kunstenaar.

Nog wordt in het werkje gehandeld over vreemde drukkers — Michiel van Hamont en Jasper Troyens — die voor het Mechelsche stadsbestuur werkten ; over H. Jaye (biografie, herdrukken der Costuymen in 1612, en van een Engelsch gebedenboekje, waarvan nog geen exemplaar bekend is); over Pieter Simons, achtereenvolgens boekhandelaar te Kortrijk, Rijsel, Brussel, Lier en Mechelen; over Cornelis Sammers (tot nog toe een volslagen onbekende) en over Robert Jaye.

Kortrijk. G. CAULLET.

❦❦

Eene rijke boekverzameling is die van Lord Amherst of Hackney, waarvan een door Seymour de Ricci bezorgde Catalogus met verkorte titelopgaven onlangs « for private circulation » in het licht kwam. De *Hand-list of a collection of books and manuscripts belonging to the Right Hon. Lord Amherst of Hackney, at Dialington Hall, Norfolk. Cambridge, printed at the University Press, 1906*, is een statig boekdeel, royaal 8°, van 434 slechts op eene zijde gedrukte bll.; het vermeldt 1103 nummers. Het plan was eerst geweest een *Catalogue raisonné* van de verzameling uit te geven, maar de uitvoering ervan werd door omstandigheden verhinderd. Toch was Seymour de Ricci reeds klaar gekomen met de beschrijving van meerdere honderden nummers : die aanteekeningen berusten thans onder de antiquaarfirma Quaritch, te Londen, « from whom specialists may obtain fuller information on a great many of the volumes described below ».

Aan incunabelen bezit de bibliotheek 139 nummers, waaronder 62 Duitsche, 33 Italiaansche, 1 Zwitsersche van Kesler te Bazel, 5 Fransche, 3 Spaansche, 28 Engelsche, waaronder niet minder dan 14 Caxton's, en 6 Nederlandsche: Prototypographer, 1465 ; Ketelaer en De Leempt, 1473 (?), Paffroet, 1499, en Veldener, 1483, allen reeds beschreven door Hain, Campbell of Copinger, behalve nr 63, dat wel is waar, met een vraagteeken voorzien is:

Prototypographer. 1460? ALEXANDER GALLUS, Doctrinale.

A single leaf on vellum of a 32 line edition. This edition is only known by similar single leaves rescued from bindings. This is therefore unique. From the Earl of Crawford's collection.

De vier bekende Nederlandsche uitgaven van Antonius de Solemne, te Norwich, in de 2e helft der 16e eeuw, zijn in de verzameling voorhanden.

Ook van zeldzame Nederlandsche drukken uit de 16e eeuw bezit de verzameling enkele exemplaren, zoo van het *Nieuw Testament* (nr 175) in het Engelsch, gedrukt door Marten Emperour (de Keyser) te Antwerpen, 1534, 8° ; van eene andere Engelsche uitgave (nrs 179-181), Antwerp, Martin de Keyser and Simon Coc for Adrian Kempe, 1536, 4°, waarvan de Ricci vermeldt, zonder verder in bijzonderheden te treden, dat E. G. Duff onlangs gevonden heeft wie de ware uitgever was ; van nog twee Engelsche Nieuwe Testamenten (nr 186), Antwerp, Matthew Crom, 1538, 8° ; (nr 203), Antwerp, Daniel Vervliet, 1600, 4°.

Een eenig bekend exemplaar is : *Enchyridion ou manuel contenant plusieurs matieres traictees es livres de Lancien Testament exprimees par figures.* (Antw., Martin Empereur et Simon Coc, 1535, 8°.)

Eindelijk nog eene andere te Antwerpen verschenen en weinig bekende uitgave : (nr 474) *Sir Thomas More, A Dialogue of Comfort agaitst Tribulation.* (Antw., Johan Fouler, 1573, 8°).

MENGELINGEN

De levensduur onzer drukwerken (1). — Van papier wordt ten huidigen tijd ongehoord veel gebruik gemaakt, en 't is niet gansch ten onrechte dat weleens van dezen tijd als van den papieren tijd wordt gewaagd. Waar zooveel papier benoodigd is, zijn sedert jaren reeds papiersoorten in den handel gebracht die slechts zeer geringe weêrstandskracht bezitten, vele houtvezelen bevatten en spoedig geel worden en vergaan. Ter wille van zijn lagen prijs wordt dit papier sedert eenige tientallen jaren ook voor drukwerk gebezigd en nog wel op groote schaal; zoo dat te vreezen is dat in een afzienbaren tijd een niet onaanzienlijk deel onzer geestesvoortbrengselen tot stof en assche zullen worden.

Is nu wellicht het verdwijnen van eenige of ook van vele onzer hedendaagsche litterarische producten bepaald geen verlies voor de wetenschap, toch zal de ondergang van enkele boeken van waarde, die ook de latere generatiën van dienst kunnen zijn, een betreurenswaardig feit zijn. Ook mogen wij niet uit het oog verliezen, dat het wegvallen van talrijke werken van geringere beteekenis, voor de komende geslachten niet gewenscht zijn kan, wanneer we bedenken hoezeer onze kennis van het leven en streven in vroegere tijden onvolledig zijn zou, indien de sterke perkamenten en de duurzame papieren die de eeuwen trotseerden, voor het meerendeel in stof vervallen waren en zoo slechts datgene tot ons ware gekomen dat in den loop des tijds steeds voor nieuwe afschriften of drukken in aanmerking kwam. Daarbij komt dat de taak onzer bibliotheken eene vrij ondankbare wordt. zoo zij geroepen zijn met geweldige kosten en groote moeite schatten bijeen te brengen, die, bij eenigzins druk gebruik, aldra vergaan zijn, en ook bij zeer zorgvuldige behandeling, slechts een paar menschenlevens kunnen benuttigd blijven.

Overwegingen van dien aard hebben de Koninklijke Universiteitsbibliotheek te Berlijn ertoe geleid tot het « Königliche Materialprüfungsamt » te Gross-Lichterfelde-West, het verzoek te richten het noodige te doen om in dezen verbetering aan te brengen. Over de termen van dit verzoek, en het daaraan gegeven gevolg, heeft het hoofd der derde afdeeling van het « Prüfungsamt », Prof. W. Herzberg eenige mededeelingen gedaan die van gewicht zijn (1).

Prof. Herzberg stelt om te beginnen vast, dat reeds vóór twintig jaar, A. Martens in de « Mittheilungen » gewezen heeft op het gevaar dat voor een goed deel onzer geestesproducten uit het gebruik van minderwaardige papiersoorten ontstaat. Destijds werden door het « Amt » de door hetzelve betrokken tijdschriften onderzocht, en ook een aantal boeken die de Koninklijke Bibliotheek en de bibliotheek van het Ministerie van Openbare Werken te zijner beschikking hadden gesteld. De uitslag van het onderzoek was recht bedroevend, want er bleek dat reeds na enkele tientallen jaren van de schatten onzer bibliotheken niet veel zou bewaard gebleven zijn : van ongeveer 100 tijdschriften waren er slechts 6 gedrukt op papier dat eenige waarborg voor weêrstandsvermogen van eenigen duur aanbood. De oorzaak van de minderwaardigheid van het papier werd bevonden gelegen te zijn in de voor het fabricaat gebruikte houtvezels, en ook waar de gebezigde grondstoffen zuiver bleken, had het papier niet de vereischte vastheid.

Uit het schrijven der Universiteitsbibliotheek trekt Prof. Herzberg terecht het besluit dat de toestand er niet beter op geworden is. In dat schrijven wordt vooreerst betoogd dat het voor de wetenschap en voor de openbare bibliotheken, die geroepen zijn de gedrukte litteratuur voor wetenschappelijk onderzoek te verzamelen en te bewaren, van het hoogste belang is dat die drukwerken in zulken

(1) Uit de *Kölnische Zeitung*, 20 Sept. 1907.

(1) In de "Mittheilungen des Prüfungsamts".

staat aangeworven worden dat te verwachten zij dat zij ook door latere generatiën wetenschappelijk kunnen benuttigd worden. Verder wordt er op gewezen dat sedert de uitvinding van het met houtvezels gefabriceerde papier — een goede 60 jaar geleden — maar meer in 't bijzonder in den huidigen tijd, onder den druk van gespannen concurentie in handel en nijverheid, de vrees dat voor wetenschappelijke werken licht vergankelijk papier gebruikt wordt, meer en meer gewettigd is geworden, wat overigens door talrijke chemische en microscopische onderzoekingen geconstateerd werd. Het papier waarvan gebruik wordt gemaakt voor onze boeken en tijdschriften is wat duurzaamheid betreft voor het meerendeel van slecht gehalte ; en het schijnt volstrekt niet onmogelijk dat men, voor een deel der in de bibliotheken bewaarde litteratuur, nutteloos geld en moeite zal hebben aangewend.

Het « Prüfungsamt » verklaart zich gaarne bereid in de mate zijner krachten mede te werken om in den bestaanden toestand verbetering te brengen. Er werd besloten nogmaals het papiergehalte van een aantal oudere en nieuwere boeken te toetsen, en dan verder te handelen naar de ervaring zal geleerd hebben. De Minister van Onderwijs was het daarmede eens, en door de Koninklijke Bibliotheek werden van ongeveer 400 verschillende drukken papiermonsters voor het onderzoek verstrekt. Over den uitslag zal een uitvoerig bericht gepubliceerd worden. De papiermonsters zijn o. a. genomen van een werk dat, om reden van den slechten staat waarin het zich bevindt, aan het verkeer is moeten onttrokken worden : F. G. Puchta, Cursus der Institutionen. 9. Auflage, 1881. Bij onderzoek is gebleken dat de snelle ondergang van het boek niet te wijten is aan de samenstelling van het papier, wel aan de onvoldoende vastheid ervan. In de 26 jaar die verloopen zijn sinds het boek van de pers komt, heeft gewis het papier wel iets aan vastheid ingeboet ; toch is kunnen bewezen worden dat het papier nimmer vastheid genoeg heeft gehad. Voor een geringe kostenverhooging, 10 pfennig per deel, had de uitgever, zoo is aan Herzberg gebleken, deugdelijk papier kunnen bekomen. Dat zou, naar Herzberg's gevoelen, eveneens het geval zijn met andere werken die een spoedig verval te gemoet gaan. Uit eigen ervaring kunnen wij nog een ander werk aanwijzen, nl. de Allgemeine Deutsche Biographie. Nu reeds is het papier van die duitsche monumentale uitgave, die ook als stoffelijke uitvoering, uitstekend hadde moeten zijn, in de oudere banden geel en broos geworden, en ook voor de in deze eeuw verschenen deelen schijnt het gebruikt papier geen voldoende weêrstandskracht te bezitten.

Prof. Herzberg besluit zijne belangwekkende mededeelingen met een warmen oproep aan onze uitgevers : hij wenscht dat zij er een eer in stellen bij de keuze van papiersoorten de grootste omzichtigheid in acht te nemen en alleen zulk papier te gebruiken dat aan alle berechtigde vereischten voldoet. Is dat over het algemeen niet zoo dadelijk doenbaar, toch zou er moeten gezorgd worden dat minstens de exemplaren die de uitgevers verplicht zijn aan de bibliotheken te ververstrekken, op goed papier worden gedrukt. Naar Herzberg's oordeel zijn hier geen onoverwinnelijke bezwaren in het spel, en ook de onkosten zouden niet noemenswaardig hooger zijn. Overigens moeten bezwaren en hoogere kosten wijken voor het na te streven doel, dat noodzakelijk moet bereikt worden, zoo men geen toestand wil zien ontstaan die voor de belanghebbenden nog veel ingrijpender maatregelen zou noodig maken.

Ten slotte doet Hertzberg uitkomen dat ook, wat de dagbladen betreft, betere toestanden zonder bijzondere moeielijkheden kunnen geschapen worden. Dat bewijst het initiatief van een groot politiek dagblad, dat nu reeds de voor bibliotheken bestemde exemplaren op papier zonder houtvezels drukken laat, « ten einde zij, na eeuwen nog, de huidige staatkundige en economische verhoudingen kunnen doen kennen ». Genoemd is het blad niet. Er mag echter aan getwijfeld dat nog andere groote bladen zullen bereid gevonden worden, exemplaren op duurzamer papier te doen drukken ; want de moeielijkheden die moeten overwonnen worden. waar de bladen op rotatieven en

op papier zonder einde gedrukt worden, zijn niet zoo gering als men, afgaande op Herzberg's verklaringen, wel denken zou.

❦❦

Eene klacht over het versnijden van manuscripten — « Den tyd heéft ons beroofd van de oudste Rymen, doôr diën dat de Druk-konst voôr het jaer 1445, oft daer omtrent, noch onbekend was : en de hedendagsche Drukkers verdrukken, versnipperen, ja vernielen menige schoone Antiquiteyten van perkemente Rym-boeken, ja zelfs om de roode letteren in de almanachen te konnen drukken. »

Historie, regels ende bemerkingen wegens de Nederduytsche Rym-konst,... doôr eenen Liefhebber der zelve konst. (G. Bouvaert). Antw. z. j. (1773) 8°.

❦❦

Ook cryptographie (!). — In een volksboekje uit het laatst der 17e eeuw : *Het Hofke der liefde ofte vryagie. Met veel schoone Amoureuse Minne-Brieven, en vermaeckelycke Discoursen, en Geraetsels. Oock om Brieven te schryven in cyffer Letters die niemant Lesen en kan als die hem schryven, vermaeckelyck om Lesen. T'Amsterdam* (?) *By Pieter de Grieck, Achter Burgwal*, 12°, komt het volgende staaltje van naieve cryptographie voor :

« *Om brieven te schryven aen syn Alderlieffste in Cyffier-letters de welcke niemant lesen en kan als die hem schryft.*

A E I O U L M N R
1 2 3 4 5 6 7 8 9

D2 g2t945w3gh2yt d32 3ck 5 7y82 16d29532fst2 g2sw4928 h2bb2 s16 3ck 16tyt v46h29d28 28d2 b264v28 5 16tyt by t2 st128 t4t 38d29 225w3gh2yt v18 7y82 d44dt g26yck 56 s56t b2v38d28.

Explicatie.

De getrouwigheyt die ick u myne alderliefste gesworen hebbe sal ick altydt volherden ende beloven u altydt by te staen tot inder eeuwigheyt van myne doodt gelyck ul. sult bevinden. »

❦❦

Prof. Henry R. Proctor's *Report on the respect of coloured glass in protecting leather from the action of light*, gaf den heer Seymour-Jones aanleiding tot de volgende bemerking : Voor werkplaatsen, leeszalen en derg. is goede verlichting eerste vereischte. Maar in boekenmagazijnen, en vooral voor glazen tentoonstellingskasten zou een geel, olijf- of oranjekleurig glas minder ongeschikt zijn. Tegenover het voordeel de banden tegen het zeer nadeelige rechtstreeksche zonnelicht te beschermen, staat dan echter het nadeel een mystisch halfdonker brengen in plaatsen waar wegens de voortdurende opzoekingen goed licht eveneens onmisbaar is.

❦❦

Volksbibliotheken in Noorwegen. — Margaretha Meyboom besprak in de Gids « de reorganisatie van de Volksbibliotheken in Noorwegen. » De Staat ondersteunt doelmatig de 650 bestaande Volksboekerijen, terwijl de hoofdleiding en catalogiseering in handen is van een centraal ambtenaar, den heer Haaken Nyhuus. Aan te koopen werken worden uit ingezonden lijsten door de diverse bibliothecarissen uitgekozen, en hun wordt daarna een gedrukte catalogus-kaart toegestuurd. Omslachtig is het stelsel wel, dunkt ons, en niet zonder bezwaren, daar met de speciale behoeften van ieder afzonderlijke bibliotheek daarbij geen rekening wordt gehouden. Terecht stelt de schrijfster de vraag of we – in Nederland evenzeer als in België — ooit zoover komen; « onze volksaard is meer individualistisch dan die der Scandinaven.

« Bij een niet van elementaire ontwikkeling verstoken volk,moet dergelijke centraliseering overigens wel doenbaar zijn, en wij stellen ons voor dat de literatuur, de uitgevers en de boekhandel evenzeer als de bibliotheken bij zulk een schikking goed zouden varen : immers zou een degelijk boek onmiddellijk, en in ruim 600 exemplaren, in een uitgebreiden kring van van lezers te recht komen; wat te onzent zelfs voor de beste werken nog een droombeeld heeten mag.

« Toch komt het mij voor, dat er in die richting ook in ons land gewerkt zou kunnen worden. Wanneer de bibliothecarissen van verschillende bibliotheken in één stad eens het voorbeeld gaven, zij zouden één zelfden band kunnen uitkiezen en samen een binderij opzetten, waar goed

loon werd uitbetaald. Wanneer die band mooi en practisch was, zouden van zelf een groep bibliotheken in ons land 't over één zelfde wijze van catalogiseeren eens kunnen worden en al vast een begin maken met het drukken van een catalogus met de zetmachinen, waardoor het leveren van goedkoope cataloguskaartjes mogelijk zou worden. » E. DE B.

**

Gerard van Swieten als censor. — In de Maatschappij der Nederlandsch Letterkunde te Leiden, hield prof. dr. E. C. van Leersum, hoogleeraar in de medischen faculteit aan de universiteit aldaar een voordracht over : *Gerard van Swieten als censor.*

Na met een enkel woord te hebben gezegd wie Gerard van Swieten was, herinnerde spr. aan de belangrijke rol, die nederlandsche geleerden in de 18e eeuw in het wetenschappelijk leven van Weenen hebben vervuld, waarvoor Oostenrijk hun nog altijd erkentelijk is. Onder deze geleerden neemt Gerard van Swieten een eerste plaats in. Een merkwaardig manuscript heeft spr. in staat gesteld zijn kennis aangaande dezen man belangrijk te vermeerderen en hem van een bijzonderen kant te leeren kennen, nl. als censor in Weenen. Spr. ging vooraf de omstandigheden na die tot het vertrek van van Swieten naar Weenen hebben geleid.

Van Swieten was een der beste en door hem meest geliefde leerling van Boerhave. Hij heeft aan de Leidsche Academie wel onderwijs gegeven, maar niet in de hoedanigheid van hoogleeraar. Siegenbeek wijt dit aan de mindere verlichting en verdraagzaamheid van die dagen, welke niet gedoogden dat een belijder van den roomsch-katholieken godsdienst een post van openbaar leeraar bekleedde.

Toen de secretaris van curatoren, van Royen, Boerhave eens kwam polsen over de capaciteit van dergenen, welke hem zouden kunnen opvolgen, heeft Boerhave van van Swieten niet gerept, vermoedelijk omdat hij het nutteloozе van zulk een aanbeveling inzag. Na Boerhave's dood werd de R. Kath. van Swieten dan ook niet benoemd. Dat gaf aanleiding tot groote ontevredenheid onder de studenten, die zelfs tot oproer zoude zijn overgeslagen, indien hij hen niet tot bedaren had weten te brengen door de verzekering, dat hij zijn voordrachten zou laten drukken.

De ziekte van de aartshertogin Marianne, echtgenoote van Karel van Lotharingen, maakte een eind aan het ambteloos leven van van Swieten. Daar de doctoren geen verbetering in de ziekte konden brengen, verzocht Maria Theresia, zuster der aartshertogin, van Swieten naar Brussel over te komen en de geneesheeren met zijn raad bij te staan. Van Swieten was evenmin gelukkig, want kort na zijn komst kwam de aartshertogin te overlijden ; doch hij legde zooveel tact aan den dag bij de onderling twistende geneesheeren, dat Kaunitz de Keizerin daarover uitvoerig berichtte. Dit bericht zal ongetwijfeld er toe hebben bijgedragen, dat de Keizerin besloot van Swieten naar Weenen te beroepen. In 1745 gaf hij aan die roepstem gehoor. Als lijfarts en als gewoon hoogleeraar in de geneeskunde, later als praefect van de hoofdbibliotheek, wist van Swieten met zijn groote gaven te woekeren en slaagde hij er in het vertrouwen zijner heerscheres te winnen.

De trouw jegens de Keizerin bracht hem al spoedig in conflict met de Jezuïten. Dezen waren belast met de censuur der buitenlandsche boekwerken. De wijze waarop zij hun taak opvatten, liet evenwel te wenschen over... Nu eens handelden ze te lichtvaardig, zoodat zij boeken, die als staatsgevaarlijk mochten worden beschouwd, door de vingers lieten glippen, dan weer gingen zij bij hun onderzoek te werk op een wijze, die liet doorschemeren, hoezeer zij hun eigenbelang stelden boven dat van den Staat. Daarom liet van Swieten niet na de Keizerin er op te wijzen, dat de Jezuïten als censoren in hun taak te kort schoten en haar van de noodzakelijkheid eener herziening der censuur te doordringen. Dat viel hem te gemakkelijker, nadat eenige geschriften in het land waren verschenen, waarin de persoon der Keizerin op smadelijke wijs bejegend werd. Die herziening gaf aanleiding tot een langen en hardnekkigen strijd tusschen van Swieten en de orde, waarin eindelijk de eerste de overwinning behaalde. Zoo zien wij dan ook spoedig van Swieten met het

voorzitterschap van de censoren-commissie en met de censuur van de medische filosofische geschriften belast en in die commissie meer vrijzinnige elementen de plaats der Jezuïten innemen. Evenwel volkomen verslagen waren dezen niet. Een tweetal hadden nog zitting in de commisie en voor deze moest van Swieten zich nog altijd in acht nemen. Hoe hij dit deed, leert i. a. het manuscript. Dit bevat een lange lijst (ruim 300) van titels van geschriften, waarachter van Swieten als cencor zijn op- en aanmerkingen geplaatst heeft, maar niet in gewoon schrift, doch in stenografische karakters. Wanneer dan al een onbescheiden oog een blik op die aanteekeningen liet vallen, dan werd het uit die kabalistische teekens toch niets wijzer.

Het systeem, waarvan van Swieten gebruik gemaakt heeft, is dat van Ramsay, dat in de 17ᵉ eeuw in Engeland, Frankrijk en Duitschland vrijwel gebezigd werd en ook in Holland, zooals blijkt uit het voorkomen van stenographische aanteekeningen in een in de Leidsche Universiteitsbibliotheek aanwezig dictaat van Albinus. Spr. deelde nu eenige bijzonderheden omtrent dit systeem mede en lichtte die toe met een aantal projectiebeelden.

Daaruit bleek, dat van Swieten in de stenographie zeer bedreven was. Ook liet spr. eenige voorbeelden zien om eenige moeilijkheden te doen uitkomen, die de ontcijfering van het sinds lang vergeten systeem medebrengt. Spr. is er in geslaagd de oordeelvellingen van van Swieten, die zooals boven is opgemerkt, 300 boekwerken betreffen, zoo goed als geheel te ontcijferen en daardoor was hij in staat gesteld kennis te maken met van Swieten als censor; daardoor heeft hij diens smaak leeren kennen, en het standpunt dat hij ten opzichte der litteratuur van die dagen innam. Van Swieten was gewoon bij een werk het woord « damnatu » te plaatsen, wanneer het naar zijn meening niet mocht worden toegelaten. Als goed zoon van de katholieke Kerk duldde hij geen critiek op de leerstellingen zijner kerk, noch dat daarmede den draak werd gestoken. Daarom plaatste hij alle dusdanige werken zonder pardon op den index. Als voorbeelden haalde spr. eenige werken van Voltaire aan. En hij was ondanks zijn strijd met de Jezuïten, onbevooroordeeld genoeg om ook de geschriften, die tegen deze orde gericht waren, te verbieden. Van blinden geloofsijver was evenwel bij hem geen sprake, dat getuigt zijn milde oordeel over eenige werken, die een protestantschen geest ademen. Vrijdenkers als Diderot, Hume en anderen vonden echter geen genade in zijn oogen. Met bijgeloof had hij niet op. Alles wat naar superstitie riekte, werd met een damnatur gebrandmerkt. Met welk een plichtsbetrachting hij zijn taak vervulde, blijkt uit de omstandigheid dat hij zich de moeite gaf, ook de meest onschuldig lijkende werken door te lezen, die ondanks hun onschuldigen titel, volgens de begrippen van die dagen, afkeuring verdienden.

Het manuscript leert ook dat van Swieten een man van strenge zeden was en het noodlot heeft gewild, dat hij een groot deel van zijn kostbaren tijd aan het lezen van obscœne werken heeft moeten wijden. Deze gingen alle op den index, maar het blijkt intusschen, dat van Swieten voor sierlijke taal en stijl niet onvoelig was. Wat van Swieten's oordeel over de natuurwetenschappelijke en medische geschriften van zijn tijd betreft, verwees spr. naar een artikel in *Jauves*, Archives internation. pour l'histoire de la Médecine. Daarin zijn de oordeelvellingen over een groot aantal van dergelijke geschriften medegedeeld.

Uit een en ander trok spr. de conclusie, dat het manuscript ons een belangrijken stap nader brengt tot de kennis van dezen bekenden Hollander. Het leert ons aldus, besloot spr., van Swieten kennen als een vroom, rechtschapen en tevens liberaal man, die in wetenschappelijk opzicht hoog boven zijn tijdgenooten uitstak.

N. Rt. C.

**

Diefstallen in Bibliotheken. — De fransche bladen vermelden eene ontvreemding van kostbare manuscripten in de gemeentebibliotheek te Saint-Germain-en-Laye. De diefstal schijnt in den loop van de maand September, tijdens het verlof van den bibliothecaris, hr. Bonnaut, gepleegd te zijn. De ontvreemde handschriften,

twee in getal, stammen uit de 15e en de 16e eeuw. Het zijn : *Les Statuts de l'Ordre royal de Saint-Michel* en een rijk verlucht getijdenboek.

De *Statuts* is een zestiendeeuwsch manuscript van 61 bladen velijn (0.22×0.16,5); het is versierd met twee miniaturen, waarvan de eene Koning Hendrik II voorstelt, die tusschen twee hoogwaardigheidsbekleeders het kapittel der orde voorzit; zij bevat 18 figuren. De andere miniatuur stelt voor aartsengel Michaël die den duivel vertrapt; in den achtergrond het profiel van de bekende abdij van Mont St-Michel, zetel van de door Lodewijk XI gestichte orde. De band is van den tijd; hij vertoont de pyramide die op al de boeken van den Kardinaal Karel van Lotharingen, aartsbisschap van Reims, voorkomt, met zijne spreuk : *Te stante, virebo.* Het handschrift is eene erfgift van Dr. Ducastel, en het is zeer bekend. Verschillende studiën werden er aan gewijd door den heer Dutilleux, voorzitter van de *Société des archéologues de Seine et Oise.* Zijn groote waarde maken uitsluitend de miniaturen uit; van de *Statuts* zelven bestaan meerdere exemplaren, o. a. in de Bibliothèque nationale te Parijs.

Het Getijdenboek zou toebehoord hebben aan een edelman van het gevolg van Koning Jacob I Stuart, die tijdens zijn ballingschap geruimen tijd verblijf hield in het koninklijk kasteel te St-Germain-en-Laye. Het heeft 92 bladen (0.18,3×0.10) en bevat 65 miniaturen die doorgaan als zeer fraai.

Volgens de laatste berichten is thans een der handschriften, de *Statuts*, te Londen teruggevonden en de dief, een gewoon bezoeker der Bibliotheek, aangehouden. Van het Getijdenboek is nog geen spoor gevonden.

**

In de maand Augustus van dit jaar werd te Antwerpen, in de onmiddellijke nabijheid van het Museum Plantin-Moretus, een museum voor Folklore geopend, waarvan de bestanddeelen sedert jaren werden bijeengebracht, niet zonder groote moeite en kosten, door den dichter Max Elskamp, de heeren Fierens, De Bruyn, e. a. Deze heeren nu, tot de overtuiging gekomen dat het verzamelde in hoofdzaak nagenoeg volledig was, boden de vrucht hunner geduldige en ijverige nasporingen der stad aan, en deze besloot de collectie onder dak te brengen in een daartoe opzettelijk gebouwde huizinge.

Het ligt niet op onzen weg hier het rijk aantal op het gebied der algemeene volkskunde bijeengebrachte voorwerpen, die in methodische en smakelijke indeeling zijn uitgestald, van naderbij te beschouwen : er is zoowat van alles wat de folklore aanbelangt.

De enkele opsomming van de rubrieken zooals die in den catalogus voorkomen zal daarvan een voldoende overzicht geven. Die rubrieken zijn : 1° De huisinrichting : bouw en schikking ; vuur en licht; meubileering; keuken en disch ; eet- en drinkwaren ; — 2° Het familieleven : de kindsheid; de mannelijke leeftijd; de dood ; de huiselijke bezigheden ; kleedij en opschik; huiselijke tijdverdrijven. — 3° Beroepen en ambachten. — 4° Maatschappelijk leven : de school; de loting ; de militaire dienst; verkiezingsfolklore ; volksmaatschappijen ; volksspelen ; kermissen, stoeten, ommegangen. — 5° Bestuur en rechtwezen. — 6° Het godsdienstig leven. — 7° Tooverkunst. — 8° Wetenschap. — 9° Literatuur. — 10° Muziek. Kunst : schilderkunst; beeldhouwkunst; gravuur; aardewerk; volkskleinooden.

Bij de afdeeling folkloristische literatuur, als daar zijn blauwboekjes, schooluitgaven, stichtelijke lectuur, gedrukte volksliederen en -prentkunst, wenschen wij even stil te staan.

Die literatuur nu kan nog niet veel meer dan de kern worden genoemd van hetgeen zij, naar wij hopen, eens zal worden. Zij bevat alles bij elkaar 67 nummers. Aan eigenlijk gezegde blauwboekjes bezit het Museum slechts een zestal late uitgaven (18e en 19e eeuw) van drie oude ridderromans : *De Ridder van avonturen Helias ; Der vrouwen Peerle* (3 drukken) en *Een schoone Historie van Jan van Parijs* (2 drukken); een dertigtal Heiligenlevens en katholieke schoolboekjes, een paar liederboekjes en verder enkele werken die daar waarschijnlijk bij vergissing zijn onder gesukkeld, nl. Jacob Cats' *Selfstryt.* In de afdeeling volkliteratuur is alleen te ci-

teeren eene zeldzame uitgave van *Celestina, een tragicomedie van Calisto eñ Melibea*, t'Handtwerpen, by Heyndric Heyndricxz, in de Lelie-bloeme (158...) 8° — De prentkonst is beter vertegenwoordigd, ook zoo de liederuitgaven in-plano. Alles echter van jongeren datum : niets van vóór het midden der 18e eeuw.

Onder Rechtwezen (allerlei) vinden we ingedeeld het tweede bekende exemplaar van het hoogstinteressante boekje : *Der Fielen, Rabauwen oft der Schalcken vocabulaer, ooc de geveynsde manieren der bedeleeren of bedeleressen*, Antwerpen, Jan de Laet, 1563, (en niet 1663, zooals de Catalogus verkeerdelijk opgeeft). Het boekje bevat een paar bladzijden met bewoordingen uit de 16e-eeuwsche dieventaal en hunne uitlegging. Het is zoo zeldzaam, dat Is. Teirlinck er geen gebruik heeft kunnen van maken voor zijn *Woordenboek van het Bargoensch*.

Dit gedeelte der rijke verzameling behoeft bepaald aanvulling. Victor de Meyere, de conservator van het nieuwe museum, zal voorzeker wel zijne beste krachten aanwenden om tot die aanvulling geleidelijk te komen. Het ware echter hoogstwenschelijk dat het Museum hiervoor ook rekenen mocht op de medewerking en de vrijgevigheid van het publiek te wiens behoeve de folkloristische collectie werd bijeengebracht.

VRAGEN

In de *Kronijk van het Historisch Genootschap*, 8sten jaargang, 1852, worden op blz. 324 twee boeken genoemd (uit de nalatenschap van Paulus Merula), waaromtrent ik gaarne nadere inlichting zou hebben, namelijk :

Geldro Gallica conjuratio... Antv. 1542 ; ibid. De comitatibus Juliacensi et Geldrensi erectis in ducatus, anno 1326.

Het eerstgenoemde boekje : « Geldro Gallica conjuratio » (van J. Servilius) is mij bekend, maar niet het klaarblijkelijk daarachter gevoegde werkje betreffende 1326, welk jaartal intusschen in elk geval foutief schijnt te zijn.

Verder :

Dialogus super jure ducatus Geldriae, in 4to.

De meer uitvoerige titel : Dialogus inter Romanum et Gelrensem milites super jure ducatus Gelrie, wordt aangehaald door Is. An. Nijhoff, Gedenkwaardigheden, dl. VI, 1, blz. xxv, noot 1, die daar echter een handschrift beschrijft. Dit stuk schijnt dus gedrukt te zijn, maar ik heb het nergens vermeld gevonden.

Indien men mij omtrent deze beide boeken iets kan mededeelen, zal ik voor eenig bericht zeer verplicht zijn.

Arnhem. P. Gouda Quint.

JAARGANG V NUMMER 6 NOVEMBER-DECEMBER 1907

TIJDSCHRIFT VOOR BOEK- & BIBLIOTHEEKWEZEN

LABORE ET CONSTANTIA

ONDER REDACTIE VAN

EMM. DE BOM, J. W. ENSCHEDE, P. C. MOLHUYSEN,
V. A. DELA MONTAGNE EN
Pr. VERHEYDEN, SECRETARIS DER REDACTIE

J.-E. BUSCHMANN, ANTWERPEN
MARTINUS NIJHOFF, 'S-GRAVENHAGE

15 DECEMBER 1907

HET

TIJDSCHRIFT VOOR BOEK- EN BIBLIOTHEEKWEZEN

verschijnt om de twee maanden en maakt jaarlijks een boekdeel uit van minstens 288 bladzijden, in groot 8° formaat, met platen in en buiten den tekst. (Omslagteekening van R. W. P. DE VRIES J[r]).

INSCHRIJVINGSPRIJS :

BELGIË	Per jaar	fr. **15.—**
NEDERLAND	»	fl. **7.50**
DUITSCHLAND	»	M. **12.50**
ENGELAND.	»	Sh. **12.6**

Alle bijdragen en mededeelingen betreffende de Redactie, werken ter bespreking, ruilbladen, enz., gelieve men te zenden aan het adres van PROSPER VERHEYDEN, secretaris der Redactie, Verdussenstraat, 30, ANTWERPEN.

JAARGANG V, NUMMER 6 NOVEMBER-DECEMBER 1907

INHOUD

AMEET TAVERNIER EN DE INVOERING DER CIVILITÉ-LETTER IN ZUID-NEDERLAND

Wie het eerst de drukletter, welke het geschrift der zestiende eeuw nabootst, sneed en gebruikte werd door de Reiffenberg (1), met verwijzing naar Marcus van Vaernewyck, en door A. Dinaux (2) ruim een halve eeuw geleden in een paar korte aanteekeningen besproken ; de eerste haalde de meening aan van den kronijkschrijver, die Ameet Tavernier zoowel als Robert Granjon voor den uitvinder der civilité-letter aanziet ; de tweede hield staan dat de « lettre françoise » door Granjon in 1557, in Innocent Ringhier's *Dialogue de la Vie et de la Mort* (3) gebruikt, de eerste proeve van dien aard was en hij steunt op de volgende woorden van Granjon zelf, uit de opdracht van bedoeld boekje :

> Après avoir taillé plusieurs beaux caractères dont les uns n'ont encore esté en lumière, et les autres sont encore sur la forge, je me suis mis à tailler nostre lettre françoise, justifier les matrices, en faire la fonte, et finablement la rendre propre à l'imprimerie. Sy que j'en ay imprimé ce présent dialogue de la Vie et de la Mort, espérant, s'il plaist à Dieu et au Roy nostre sire, d'en achever une autre de plus gros corps, et beaucoup plus belle.

Dinaux betwistte ook dat, zooals van Vaernewyck zegde, Willem Sylvius te Antwerpen het eerst in 1564 de schriftletter gebruikte ; *Le Trésor de Vertu. En Anvers, chez Jehan Laet*, 1560, is immers ook in zulke letter gedrukt.

Als wij samenvatten wat Pichon (4), Brunet (5) en Baudrier (6) over het onderwerp zegden, mogen wij aannemen dat, hoewel te Parijs Philippe Danfrie en Richard Breton *Les divins oracles de Zoroastres* van Fr. Habert, met een schriftletter gedrukt, reeds in 1556 zouden uitgegeven hebben (als het boek ten minste niet geantidateerd is) en die lettersoort hare latere benaming kreeg naar de *Civile honesteté pour les*

(1) *Annuaire de la Bibliothèque Royale pour 1849*, p. 175 ; *Le Bibliophile belge*, t. VI (1850), p. 181.

(2) *Le Bibliophile belge*, t. VI (1850), p. 252-256.

(3) Zie eene reproductie van den titel in den catalogus der veiling O'Sullivan de Terdecq, nr 186, (Edm. Deman, Brussel, Mei 1907).

(4) *Mélanges de Littérature et d'Histoire publiés par la Société des Bibliophiles français* 1850, p. 330.

(5) *Manuel du Libraire*, voce « Civile honnesteté ».

(6) *Bibliographie Lyonnaise*, t. II, p. 51.

enfans par Gilbert de Calviac, Parijs, Richard Breton, 1559 of 1560 (en waarom niet veeleer naar de *Civile honesteté* door Ameet Tavernier gedrukt in 1559 ?), de eerste schriftletter inderdaad door Robert Granjon in 1557 werd vervaardigd en gebruikt.

Trouwens het privilege van een ander civilité-druk van Granjon uit 1557, *Philippi Galtheri Alexandreidos*, overgedrukt in het opstel van den heer J. W. Enschedé in dit Tijdschrift, bl. 207, en waarin de letter genoemd wordt « lettre françoise d'art de main », is een officieel getuigenis voor den stempelsnijder van Lyon. (1) Men zie ook het privilege van den 26n December 1557 in *Les nouvelles recreations et joyeux devis de feu Bonaventure des Periers*, een ander civilité-druk van Granjon, uit 1558, waarvan het titelblad gereproduceerd is in den prijscatalogus van Morgant et Fatout, 1881, nr 7460.

Het door baron de Reiffenberg opgemerkte dichtstuk van Marcus van Vaernewyck staat in zijn *Spieghel der Nederlantsche Audtheyt*, Gent, 1568, IVe boek, cap. 70, f. 141, en dus ook in zijn *Historie van Belgis*; het is getiteld : *Van wie, ende wanneer eerstmael in dees Nederlanden, ende oock in Vranckerijcke, ghevonden gheweest hebben te printen die letteren, die Vlaemsche ende Waelsche gheschreven letteren ghelijckende*. De lezer vindt het stuk hier als aanhangsel overgedrukt.

De kronijkschrijver verhaalt dat de schriftletter gevonden werd door den Antwerpschen lettersteker Ameet Tavernier, « van Belle in West Vlaenderen », toen hij twintig jaar oud was, in 1558 ; dat gelijktijdig Robert Granjon te Lyon er eene maakte voor zichzelf eerst, en in 1564 een andere voor Willem Silvius, te Antwerpen, waarmeê deze een « cluchtken » drukte ; dat die inlichtingen hem werden bezorgd door Hendrik van den Keere, den Jonge.

Deze Gentsche lettersteker kan nauwkeurig geweten hebben, van Tavernier zelf, wanneer deze zijn schriftletter sneed ; wij mogen dus aannemen dat het in 1558 gebeurde ; maar wij weten dat reeds een jaar vroeger Granjon met een « lettre françoise » drukte en wij mogen dus veronderstellen dat Tavernier de Granjon-letter heeft gezien en zich daardoor aangespoord gevoelde om op zijne beurt eene boekletter te snijden die meer nog het Vlaamsch geschrift zou uitbeelden.

In elk geval was de eerste schriftletter, die in de Nederlanden gebruikt werd, diegene van Granjon. In 1558 verscheen immers bij Christoffel Plantin (een exemplaar is tentoongesteld in het Museum Plantin-Moretus) :

---

(1) In KARL FAULMANN, *Geschichte der Buchdruckerkunst*, 1882, S. 286, worden de volgende, deels onjuiste inlichtingen aan den man gebracht :

« In den Niederlanden schnitt Ament Tavernier zu Antwerpen im Jahre 1558 eine Schreibschrift, die identisch mit der des Granjon ist, und sich auch in den niederländischen Schreiberschulen lange erhalten hat. Plantin druckte 1564 damit ein Werk, auf dessen Titel er bemerkte, die Schrift sei geeignet, der Jugend die Buchstaben der Handschrift schön schreiben und richtig lesen zu lehren. Auch der Königliche Buchdrucker Wilh. Sylvius zu Antwerpen bediente sich 1563 dieser Schrift. »

☙ L'A, B, C, || ov instrvction chre- || stienne povr les pe- || tits enfans. || Reueuë par venerables docteurs || en Theologie. — A Anvers, || De l'Imprimerie de Christophle Plantin : || M.D. LVIII. || Avec Privilege.

Op fol. L4 van dit boekje begint het laatste hoofdstuk « Icy est briëvement comprins ce que la sainte escripture enseigne. C'est à sçauoir les liures du vieil et nouueau Testament, » dat acht bladzijden beslaat en, uitgenomen den titel, geheel in civilité gezet is ; de letter is dezelfde als die van R. Granjon's uitgave van *Dialogue de la Vie et de la Mort, par Innocent Ringhier*, *1557*. In die letter staat ook de opdracht van Plantin in zijn uitgave van Olaus le Grand, *Histoire des Pays septentrionavs*, 1561 (f. 2 en 3).

Uit het opstel van den heer Max Rooses over *De Letters der Plantijnsche drukkerij* (1) weten wij dat Plantin in 1562, toen zijne goederen verkocht werden, 162 pond mediaan geschreven letter bezat en hij ze na zijn terugkeer te Antwerpen, in het najaar van 1563, terugkocht van den drukker Jan Loe, wien ze in de veiling toegewezen waren. Die mediaan geschreven letter is dus degene welke in *L'A, B, C* van 1558 werd verwerkt. Wanneer Plantin ze voor de tweede maal koopt, duidt hij ze nader aan met de vermelding dat ze gesneden werd door Granjon :

Octobre 1563. Lettre median façon d'escriture taille de Granjon debiteur par casse fl. 61-5. J'ai receu en payement d'argent comptant de Jehan Loe 162 ℔ pesant de lettres façon d'escripture que ledict Loe avait achapté en la vendue faicte par l'Amman des biens de Plantin. (2)

De oorsprong dier letter wordt door den drukker nog herhaaldelijk vermeld, namelijk in den *Inventaire des ustensilles que iay servantes pour l'imprimerie* (3), van 1563, bij « de matrices justifiées » : « Mediane faceon d'escripture à la main Granjon contenant 138 matrices » en bij de niet gejustifieerde afslagen : « Lectre francoise de Granjon grandeur du median. » Het korps der letter wordt nader omschreven wanneer Plantin de waarde aanteekent van den voorraad civilité dien hij terugkocht van Loe :

« Le 8 octobre 1563. Receu une fonte de lectre façon d'escriture de la grandeur du median ou cicero de Garamont et poise 162 ℔ et couste 7 1/2 patt. qui faict en argent fl. 61-5 » (4).

Terug in het bezit van de Granjon schriftletter van 1558 maakte Plantin er dadelijk gebruik van om voor Peeter van Keerbergen twee werkjes te drukken :

(1) In dit *Tijdschrift*, II, p. 7 en vlg.

(2) Plantijnsch Archief, register III, f. 1.

(3) Register XXXVI, f. 34.

(4) Zelfde register, f. 61. Volgens de lijst der op 28 April 1562 verkochte goederen (register XXVII) werd de mediaan geschreven letter, wegende 162 pond, tegen 7 1/2 stuivers en 6 oorden verkocht.

De testamenten || der XII patriarchen, Jacobs || kinderen, hoe een yegheliic voor || ſijn eynde, ſijn kinderen gheleert, totter vreesen Gode, || ende Godſalighen leuen vermaent heeft. Seer troofte || lijck, ende tot eenen waren Godſalighen leuen || gansch dienſtelijck. Ende hier is by || gheset het Testament van || Jacob haerlieder || vader. || *(Merk)* || Men vintſe te coope Tantwerpen, by Peeter van || keerbergen, woonende op onſer Vrouwen || kerchof int gulden Cruys. || *In fine :)* Ghedruckt by Chriſtoffel Plantijn || inden Gulden Paſſer. || Anno 1564. || (1)

Reynaert de Vos || een seer ghenuechlijc || ke ende vermakeliicke historie, met haer morali || satien ende corte ut leg || ghinghen. Men vintse te coope tAntwerpen bij Peeter van Keerbergen, woonende op onser Vrouwen || kerckhof int gulden Cruce. 1564. (2)

De Granjon-letter van 1558 kreeg een plaatsje in *Index sive specimen characterum Christophori Plantini*, 1567, rechts onderaan fol. D3 (« *quant le iuge veut prononcer sa sentence* ») (3).

Wij zullen straks zien dat Willem Silvius die letter bezat in 1562.

De vraagt blijft, of Tavernier die Granjon-letter kende toen hij zelf een civilité aan 't snijden ging. Onwaarschijnlijk is het zeker niet, want *L'A, B, C* was, volgens Plantin's rekeningen, reeds in Juni 1558 in den handel en Tavernier had dus zes maand tijd om den arbeid te verrichten, dien van Vaernewyck zoo hoog roemt. Bovendien goot hij voor Plantin, in 1558, 154 pond klein romein (4) ; het is mogelijk dat hij ook de schriftletter goot, van welke Plantin immers de matrijzen bezat en dat hij dit reeds in 1557 deed. De rekeningen spreken over dien arbeid niet maar evenals de levering der matrijzen niet aangeteekend is in de registers kan ook het gieten der letter verricht zijn zonder dat de drukker aanleiding vond om in zijn gewone rekenboeken daarover iets mede te deelen.

Tavernier had trouwens herhaaldelijk in 1558 betrekkingen met Plantin. Deze laatste teekent den 26ⁿ Januari aan dat hij met Jan de Laet en « Amy, fondeur de lectres », die optreden namens Hendrik van den Keere en Cornelis Manilius, overeengekomen is dat hij aan de Gentenaars honderd Vlaamsche en evenveel Fransche almanakken zal leveren mits zij het drukken van den almanak staken.

Volgens Ruelens en De Backer (5) zou Plantin in 1558 zelfs gedrukt hebben voor Tavernier (GABRIEL MEURIER, *Coniugaisons, règles et instructions*. Anvers, chez J. van Waesberghe. Typis Amati Oenop. Calcographi). Maar als we bedenken dat Tavernier voor Jan van Waesberghe in 1562 een ander werk van Meurier, *Vocabulaire françois flameng*, drukte (6),

(1) Een exemplaar in het Museum Plantin-Moretus.

(2) Een exemplaar in de Universiteits-Bibliotheek te Freiburg.

(3) De bladzijde is gereproduceerd in MAX ROOSES, ***Christophe Plantin***, tegenover p. 232.

(4) MAX ROOSES, *De Letters der Plantijnsche Drukkerij*. Volgens Plantin's rekening gebeurde het werk in Maart-Mei, met metaal door hem aan Tavernier toevertrouwd.

(5) *Annales Plantiniennes*, p. 15.

(6) *Bibliotheca Belgica*.

dan zien we niet in waarom Tavernier zelf niet de *Coniugaisons* ter pers zou gelegd hebben. Of doelde « Typis Amati Oenop » (1) op de klein romein voor Plantin gegoten?

Er bestaat een andere druk van Tavernier uit 1558, namelijk CORN JANSENIUS. *Concordia Evangelica. Antverpiæ, apud Ioannem Bellerum. Typis Amati Calcographi. 1558* (2). Onze lettersnijder beoefende dus wel degelijk reeds in dat jaar het printersvak en hij zal zich ongetwijfeld gehaast hebben, zijn eigen schriftletter in druk te brengen. Toch kennen wij van hem geen civilité-druk uit 1558; slechts in 1559 zien we zijn letter verschijnen; in 1560 is er een tweede van hem in gebruik.

Maar vooraleer wij de beide schriftletters van Tavernier beschouwen willen we bondig kennis maken met 's mans leven.

Ameet Tavernier, Franchoyssone, werd rond 1526-1528 te Belle, in Fransch Vlaanderen, geboren; dat weten we door van Vaernewyck, door Jan Bellet (3) en uit een certificaat afgeleverd door het Magistraat van Antwerpen aan den drukker Peeter Beelaert (Bellerus), den 26n Juli 1570, waarin Ameet Tavernier, « boekdrucker out XLIIII jaren », ten gunste van zijn confrater getuigt. Hij was bij Joos Lambrecht, den voortreffelijken Gentschen lettersteker en drukker, in de leer geweest (4) en werd in 1556 in de Antwerpsche St-Lucasgilde aangenomen; den 26n Maart 1557 verwierf hij het poorterschap (5). Hoewel de lettersnijder reeds in 1558 drukte werd hem slechts den 21n Januari 1561 door den Raad van Brabant octrooi verleend om het drukkersbedrijf uit te oefenen (6) en aan dit octrooi wordt herinnerd in het getuigschrift dat Plantin hem in 1570 afleverde om, ingevolge het nieuwe plakkaat, een nieuwe aanstel-

(1) Oenop., voor οἰνοπώλης, wijnverkooper, tavernier.

(2) Aanteekeningen van Fred. Verachter betreffende Antwerpsche drukkers, in het Museum Plantin-Moretus.

(3) In *Le Bibliophile Belge*, t. III (1846), p. 477, drukte priester Carton de regels over, welke betrekking hebben op Ameet Tavernier in de opdracht van een werkje van Jan Bellet, schrijver en drukker te Yper : *De welvoeghinghe ofte beleeftheydt in den ghemeynen handel onder de menschen met het lof der stede Belle ende haerder Casselrye in dichte beschreven, door Jan Bellet. Tot Ypres uyt syne druckerije. 1625.* Het fragment luidt :

In dese uws stads beschrijvingh en heb ick niet willen achter laten *Ameet Tavernier* die als vader der druckkonste in dese gewesten is gheweest, die door de schoonigheyt der state poinsoenen die hij heeft gesteken, d'hebreeusche, caldeeusche, arabycsche, syriacsche, duytsche, romeynsche en fransche letteren in de plantynsche druckerye heeft doen verwonderen : wiens kinderen mijn vader, S. M. niet alleen tot Antwerpen, maer oock in Spagnien heeft ghekent : daer sy dese konst veel gheeert en ghevoordert hebben ; de welcke seyden Antwerpnaeren te wesen ende hunnen vader uyt Belle in Vlanderen ghesproten ; zoo hy naderhands in de Plantynsche druckerye heeft vernomen.

Een exemplaar van Bellet's *Welvoeghinghe* is in de Bibliotheek der Hoogeschool te Gent maar er was geen gelegenheid dit boekje te zien.

(4) *Certificats délivrés aux imprimeurs des Pays-Bas par Christophe Plantin*, p. 17.

(5) « Amates Tavernier, Franchoyssone, geboren tot Belle, lettersteker, werd poorter dezer stad op Vrijdag, 26 Meert 1557. » (*Liggeren*, bl. 196, nota).

(6) Rekening van het zegelrecht in Brabant (Staatsarchief te Brussel, Rekenkamer, reg. 20791) onder « Den xxvi Januarij » :

Van een octroy ende consent om te moegen prenten ende boeckvercoopen voer Amet Tavernier in date den xijen Januarij xvc Lx styl van Brabant, signata Perre, xij s. ix d.

ling te vragen. Van 1560, misschien reeds vroeger, bewoonde hij het huis *de Gulden Roos*, in de Onze-Lieve-Vrouwestraat — waar vroeger die straat liep, staat nu het postkantoor, over de Groenplaats — ; hij huurde dat huis van de kerkfabriek. Plantin nam hem en Jan Verwithagen tot getuigen bij het afleveren van certificaten aan drukkers, in 1570, en Tavernier liet aan al zijne drukkersgezellen, ten getalle van negen (vier zetters en vijf drukkers) insgelijks door den aartsprinter certificaten geven. Zijn werkhuis was dus nogal belangrijk op dat tijdstip : hij werkte toen aan de *Biblia* voor de weduwe Steelsius en voor de erven Birckman. Hij overleed tusschen den 14n October 1570, toen hij aan zijne vrouw Elisabeth Berckmans een procuratie gaf (1), en den 8n Maart 1571, toen zijn weduwe, die de drukkerij een tijd voortzette, aan Plantin boeken leverde (2). Tavernier noemt zichzelf zeer dikwijls « lettersteker » in de drukken die hij uitgeeft ; toch weten wij betrekkelijk weinig van zijn bedrijvigheid in het stempelsnijden, behalve wat ons over zijne beide schriftletters bekend is en wat Jan Bellet vertelt ; maar van dezes lofspraak op Tavernier hoeven we niet alles te gelooven want Plantin heeft lang niet zooveel gebruik gemaakt van Tavernier's diensten als Bellet beweert. Behalve de klein romein, in 1558 gegoten, bezat Plantin slechts éen letter gesneden door Tavernier, namelijk een nonparel duyts, die hij den 8n December 1564 kocht van een koopman uit Embden : « La nonpareille d'Amy flamende d'un marchand d'Emde, fl. 84 s. 9 » (3).

Uit twee inventarissen der lettergieterij van Hendrik Van den Keere, na dezes dood, in 1580, opgesteld, kennen we nog twee letters gegraveerd door Tavernier : een tekst romein « van Amé » en een mediaan romein « van Ameet » ; van beide bezat de Gentenaar matrijzen.

In het certificaat van 24n Juli 1570 getuigt Plantin van Tavernier : « Et a esté trouvé fort expert audict art d'imprimerie en toutes ses parties, et entendant bien latin, françois et flameng. »

Ik tel drie-en-dertig drukken van Tavernier ; twaalf daarvan zijn gezet met schriftletter en de bijzonderste, namelijk *Den wtersten Wille van Lovvys Porquin*, *1563*, bevat twee civilité-soorten, eene grootere voor den tekst, eene kleinere voor het privilege in het tweede deel, zoodat wij de beide schriftletters van Tavernier zeer wel kennen.

Met de grootere, inderdaad een onbekrompen, flinke schrijfletter, is geheel gezet (behalve de eerste regel in den titel, in romein) :

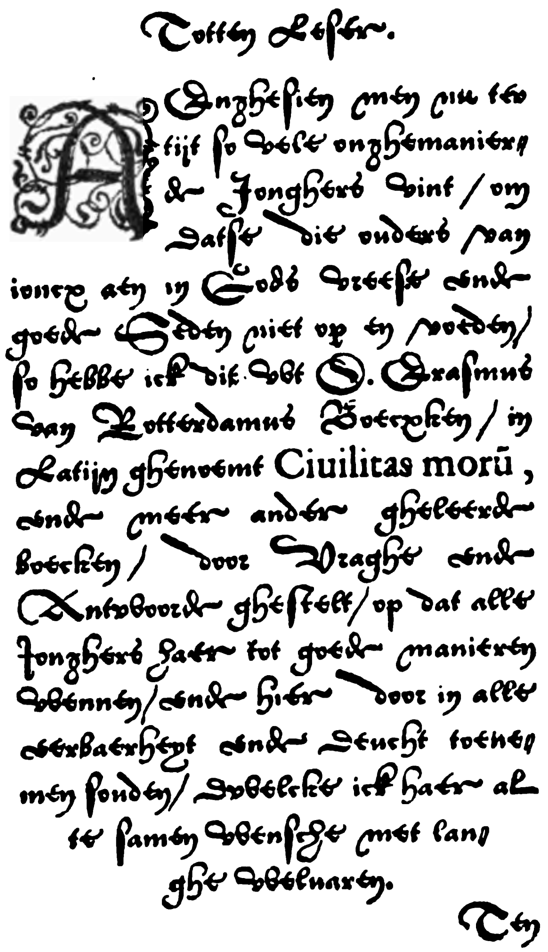
Goede manierliic- || ke feden. Hoe die Jonghers gaen/ || ftaen/ eten/ drincken/ fpreken/ || fwijghen/ ter tafelen dienen/ ende || die fpijfe ontghinnen fullen/

(1) Stadsarchief Antwerpen ; schepenbrieven 1570, sub Grapheo et Asseliers, 2e dl. f. 509.

(2) « A la vefve de Amy Tavernier pr. reste de livrets que Pere a eu delle elle a demandé 45 patt. val f. 2 s. 5 ». (Museum Plantin-Moretus, register XXIX f. 16).

(3) Plantijnsch Archief. « Grand Livre des affaires commençant en Octobre 1563. »

met || meer fchoone onderwijfinghen/ wt || D. Erasmus van Rotterdam || eñ meer ander gheleerde Boecken/ || door Vraghe eñ Antwoor- || de gheftelt. || Gheprint Tantwerpen by Jan || van Waefberghe/ op onfe vrou- || wen Kerckhof op die Lynwaet || mert Inden fchilt van Vlaen- || deren. 1559. || By confent van- den Houe. || (1)

De eerste schriftletter van Ameet Tavernier.
Titelblad verso van *Goede manierliicke seden*, Antwerpen,
Jan van Waesberghe, 1559.

Het is wel mogelijk dat Tavenier dit boekje even goed zelf drukte als :

La civilité puérile distribuée par petitz chapitres et sommaires. A laquelle avons adjousté la discipline et institution des enfans, traduitz par Jehan

(1) Het titelblad is gereproduceerd in JAN TEN BRINK, *Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde*, blz. 269. Het exemplaar is in de Stadsbibliotheek te Rotterdam.

Loueau. En Anuers, chez Jehan Bellere, a lenseigne du Faucon. Lan Mil Vc lix. — (à la fin :) De l'imprimerie d'Aimé Tauernier, (1)

Dit boekje heb ik niet gezien ; ik weet dus niet of Tavernier er dezelfde letter in gebruikte als in *Goede manierliicke seden*, dan wel of hij er reeds eene plaats in gaf aan eene tweede soort civilité, degene waarmede hij het privilege van het tweede deel in *Den wtersten wille van Lovvys Porquin* zette. In elk geval had hij in 1559-'60 zijne tweede schriftletter gesneden; niet alleen in bedoelde uitgave van 1563 vinden wij de beide soorten te zamen gebruikt maar in 1560 ontmoeten wij ze beide in een 12°-uitgaafje dat te koop was bij Bellerus en bij Hans de Laet doch zeer zeker bij Tavernier werd gedrukt, even goed als latere soortgelijke uitgaven waarop wij dezes adres en tevens datgene van Bellerus of van de Laet vinden.

Met de grootere civilité van Tavernier werden titels, met de kleinere gansch de tekst gezet van :

Le trésor de vertu auquel sont contenues les plus nobles Sentences, et meilleurs Enseignemens des principaux anciens Autheurs et Philosophes, tant Grecz que Latins. Oeuvre fort nécessaire pour induire la jeunesse à honnestement vivre et aymer vertu. En Anvers. Chez Jean Bellere. 1560.

Het Museum Plantin-Moretus bezit een exemplaar dat uit de veiling van Havre, nr 760, komt. Een ander exemplaar is in het British Museum.

Er bestaan ook exemplaren waarvan het adres is : « En Anvers chez Jehan Laet, à l'enseigne du naveau. MDLX » (2).

---

(1) Bij deze titelopgave voegt Brunet de volgende beschrijving :

« Pet. in-8. Feuillets non chiffrés sign. a-k par 8 et 1 par 4.

» Volume imprimé en caractères cursifs imitant parfaitement l'écriture française en usage au milieu du XVIe siècle. C'est, à ce qu'il paraît, la réimpresion de la *Civilité puérile*, traduite d'Erasme, Lyon, Jean de Tournes, 1559, in-16, que cite Du Verdier à l'article Jean Louveau. Le texte de l'édition d'Anvers est précédé d'une épitre intitulée *à maistre Gabriel Meurier amateur de lettre et ami de vertu; Amé Tavernier désire Salut*, sous la date du 18 février 1559. La *Civilité* finit au recto du 8e feuillet du cahier G et la *Discipline* commence au verso du même feuillet, et se termine au recto du 1r f. du cahier L. L'éditeur, *pour non vendre papier blanc*, a ajouté à la suite de la *Discipline*, *Admonition à la jeunesse pour garder les commandements de Dieu*, laquelle finit au recto du dernier f. où se voit la marque de l'imprimeur, c'est à dire un grand arbre avec la devise *Virtutus Tempore flores. Morus*. Très peu d'exemplaires de ce livre curieux se sont conservés, celui que nous a communiqué M. le Comte Léon de Laborde est même le seul que nous ayons vu, et il y manque le cahier f. »

Dit zelfde exemplaar werd door Morgant et Fatout (1879, nr 4684) te koop geboden voor 200 fr.

(2) Catalogus der veiling Jean-François Spas (Antwerpen, 18 Maart 1889) nr 6087.

In eene prijslijst van boeken die bij hem te koop waren, geschreven in 1574 en voortgezet tot 1593, teekende Plantin aan, bij de uitgaven van Bellerus : « Trésor de vertu, s. 1 1/2 » en ook : « Civilité puérile 8°, s. 1 1/4 ; idem in-16, s. 1 3/4 ». Bij de uitgaven van Willem Sylvius staan : « Den wtersten wille van Louys Porquin 8° », zonder prijs, en « Manierlycke seden, s. 3/4. » Een « trésor de vertu » vindt men er ook bij de uitgaven van Jan van Waesberghe.

Om de reeds aangehaalde redenen moet de veronderstelling wegvallen, dat de Laet het boek ter perse legde. Deze printer bezat nochtans in 1560 de grootere schriftletter van Tavernier : hij zette er drie regels uit, op het titelblad van zijn Bijbel van dat jaar : « Gheprint inde vermaerde Coopstadt van Antwerpen in de Camerstrate inde Rape by Hans de Laet. » Op den titel der uitgave van 1565 komen diezelfde regels terug.

Een andere civilité-druk met Tavernier's adres, uit 1561, kon ik niet in handen krijgen maar in den prijscatalogus van Morgant et Fatout, 1879, nr 4783 werd de titel gereproduceerd en wij zien den tweeden regel in de grootere Tavernier-schriftletter, het overige in de kleinere staan. Bij het slot van het boek leest men : « De l'imprimerie d'Amé Tauernier » :

Les || Fables et la Vie || dEſope Phrygien/ Tra- || duites de nouueau en Fran || çoys felon la verite || Grecque. || [*Merk van Bellerus*] En Anvers/ || Chez Jehan Bellere au || Faucon blanc. L'an || M.D. Lxi. (1)

Ik kan niet zeggen hoe de civilitédruk van *Die Fonteyne des Leuens* van 1562, vermeld in den catalogus der veiling della Faille, nr 316(2), er uit ziet. Andere uitgaven van *Die Fonteyne des Leuens* verschenen bij Tavernier in 1564, 1565 en 1567 en men mag veronderstellen dat zij trouwe kopijen zijn van die van 1562 ; een exemplaar der uitgave van 1564, in-12°, is in het bezit der Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden ; de titel luidt :

Die Fonteyne || des Leuens/ wt welc || ken een yegelijck/ die || door zijn ſonden oft ander on- || gevallen verdruct is/ ſcheppen mach vercoelinge || eñ trooſt zynder ſielen/ || ghetoghen wt die || heylige ſchrif- || tuere. || Joan. int vij. || Die dorſt/ die come tot || my ende drincke. || Gheprint Thantwerpen in || onſe lieue Vrouwen ſtrate in- || de gulden Roose/ by Ameet || Tauernier Letterſteker. || [*Streep*] || ão xvc Lxiiij. || Met gratie eñ Priuilege. ||

(1) Een ex. in het British Museum. Het ex. Didot werd in diens veiling 270 fr. verkocht. Morgant en Fatout boden hun exemplaar te koop voor 500 fr. ; er was er een bij Claudin (Nov. Dec. 1901, nr 7255). Het ex. van Della Faille, nr 1160, werd aangekocht voor 20 fr. door Kockx en in dezes veiling (1887, nr 80) toegewezen voor 140 fr.

(2) Gekocht door de Koninklijke Bibliotheek te Brussel ; het boekje is daar echter niet meer te vinden.

De eerste regel staat in romein, de twee volgende regels in de grootere civilité van Tavernier, het overige in de kleinere en met deze letter is verder geheel het boekje gezet ; voor de enkele titels van hoofdstukken is ook de grootere gebruikt.

Een Plantijnsche civilité-uitgave van hetzelfde boek is aangeteekend in de prijslijst van 1574-1593 : « Fontaine de vie 16°, lettre d'escripture » ; maar verder is dit boek niet bekend.

Andere 12°-uitgaven van Tavernier, in civilité gezet, waren op dezelfde leest geschoeid : de titel begint met een regel romein, dan volgen een of twee regels groote civilité en verder staat alles in de kleinere, terwijl de grootere weer benuttigd wordt bij het begin van kapittels. Het zooeven beschreven exemplaar van *Die Fonteyne des Leuens*, 1564, is gebonden met drie dergelijke civilité-drukken, waarvan, meen ik, geen ander exemplaren bekend zijn. Hier volgen de titels :

Een corte on- || derwijſinge wter heyli || gher ſchriftueren/ hoe wy || onſe vianden/ die duuel/ die || werelt/ eñ ons eygen vleeſch || als Chriſtelijcke crijſchluy- [*sic*] || den ende Ridders we- || derſtaen ſullen. || Noch een vertrooſtinge in al- || len lijden/ eñ van het rechte || cruce der goeder menſchen. || Item noch een onderwijſinge/ || den steruenden menſche ſeer || trooſtelijck. Met noch een || ſchoon geeſtelijc refereyn. || Gheprint Thantwerpen by || Ameet Tauernier in onſe || Vrouwe ſtrate inde || gulden Roose. || Met gratie ende Priuilege.

Bij het einde, f. 35, staat : « Typis Amati Tauernier. 1562. »

Euangelien ende || Epiſtelen/ alſoomen die/ doort gantſche Jaer op alle || Sondagen/ ende ander heylige || daghen inder heyligher || Kercken hout || [*Fleuron*] || Thantwerpen/ || In onſe lieue Vrouwen ſtrate || inde gulden Roose/ by my || Ameet Tauernier lettersteker || eñ men vindtſe oock te coope || by Hans de Laet op de || Lombaerde veſte in || den Saeyer. || By conſente vanden || Houe. || (1)

De titel en de kalender zijn in rood en zwart gedrukt. Op het laatste blad, f. 174, herhaalt de drukker zijn adres en vermeldt het jaartal 1566.

Hoe Chriſtus || ons leert bidden. || Den Vader onſe. || Die xij. Artikelen des ghe || loofs. Ende die thien ghe- || boden Gods/ door die heyli- || ghe ſchriftuere opt corſte || wtgheleyt. || Roman. xv. || Al watter geſchreuen is/ || dat is tot onſer leeringe geſchreuen. || Gheprint Thantwerpen || by Ameet Tauernier inde || gulden Rooſe || eñ men vint- || ſe oock te coope inde Rae- || pe by Hans de || Laet. || Met gratie eñ Priuilegie. ||

De uitgave is niet gedateerd maar het is een herdruk want op het laatste blad, f. 24, wordt gewag gemaakt van eene toelating om het boekje te mogen prenten, die werd verleend den 25n December 1548, — natuurlijk niet aan Tavernier.

In 1563 zag het licht bij Tavernier het lijvigste boek, dat ooit in onze gewesten met schriftletter gedrukt werd :

Een lieflick memorie boeck || Rhetorijckelijc gheſtelt/ Inhoudende die ghe-

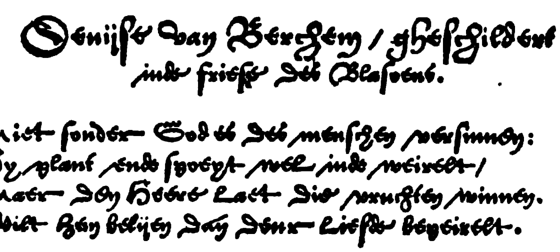
(1) In de prijslijst van Plantin is aangeteekend bij de uitgaven van Jan van Waesberghe : « Evangelien duytsch gescreven letter, s. 2. »

boorten/ || gheſlachten/ wapenen/ deuijſen/ reyſen/ met den trouwedach || van Lovvys Porquin ende Magdalena zijn Wettighe || huyſvrou/ oock die gheboorten en ſterfdaghen van haer beyder || kinderen. Noch volcht daer naer den VVterſten vville vand || seluen Lovvys vol ſchoonder Inſtructie/ dwelck hy zijn || lieue kinderen tot een ghedenckeniſſe heeft achterghelaten. ||.

Na dit eerste deel (36 bl.) volgt een tweede van 62 bl., met den titel :

Den wterſten wille van || Lovvys Porquin Deur hem || ghecomponeert in proſe by maniere van een lieflijck || Teſtament/ Inhoudende veel ſchoone leeringhen/ tot || Inſtructie ende ſtichtinghe van zijnen Kinderen. Oock ſeer || nut/ oorboor eñ nootſakelijck allen ouders/ om haren kinderen || hier mede tonderwijſen/ om daer door te comen (met Gods || hulpe) tot een goet eerlijck leuen/ ende een ſaligh steruen. || Ende tot meerder affectie vanden Jonghen Leſer/ heeft tſelfde by || eenen Anthonius Verenſis wter prose In Rhetorijcke doen stellen. || Het welck Lowys voornoemdt/ wt liefden zyne lieve ende beminde || kinderen tot een memoriael in zynder gheheuchniſſe heeft achtergelaten. (*Onder eene houtsnede en twee verzen* :) Gheprint Thantwerpen/ inde gulden Roose by Ameet || Tauernier Lettersteke/ [*sic*] ão. 1563.

Deze fraaie 4°-druk werd voor Porquins kinderen vervaardigd ; in het Museum Plantin-Moretus wordt het exemplaar bewaard dat voor Maria Porquin bestemd was ; het is gedrukt op blauw papier ; in de bibliotheek der Hoogeschool te Gent is een ander exemplaar. (1) Ik zegde reeds dat, terwijl uit de grootere Tavernier-letter de tekst gezet werd, het privilege voor het tweede deel, en zes regels in den titel daarvan, in de kleinere Tavernier-civilité staat.

De beide schriftletters van Tavernier
(*Spelen van Sinne*, Antw., W. Silvius, 1562, f. d ij verso)

Die beide schriften vinden wij nog terug in de bekende *Spelen van Sinne*, die Willem Silvius drukte in 1562 ; naar de *Deuijse van Berchem*, op f. dij verso, is bijgaande reproductie genomen. In « Totten goetwillighen Leser » achter den titel van het *Haech-spel* is het grootere nogmaals verwerkt en het kleinere in de *Chaerte der Rhetorijken van tHaegh-spel* ; de civilité van Robert Granjon, door Plantin reeds in 1558 gebruikt, werd in de *Charte der Rhetorijcken van dLandt-Juvveel* gebracht, zoodat men in de

(1) Latere uitgaven, meestal in civilité, werden door mij opgesomd in de *Biographie Nationale*, voce Porquin.

Spelen van Sinne, in chronologische orde, de drie schriftletters te zien krijgt, welke in 1562 te Antwerpen voorhanden waren.

Willem Silvius doorspekte, onoordeelkundig genoeg, het civilitézetsel met romein in de *Spelen*. Robert Granjon zou, volgens Marcus van Vaernewyck (strofe XIII), voor Silvius de schriftletter gesneden hebben, waarmede deze in 1564 een tot nu toe onbekend « cluchtgen » drukte. In elk geval bezat Silvius in 1563-1564 eene vierde civilité, waaruit hij het privilege (1563) achter den titel van *Remonstrances au Roy des trois estats de son duché de Bourgoigne sur l'édict de pacification* (1) zette en in 1564 :

Eenen Gheeftelijcken A B C. ghetogen wt den || Psalmen van David, seer leerlijck ende oir- || boorlijck voor allen christen || menschen, || metten Pater Noster ende Ave Maria in ne- || derlants dicht. || (2)

Een aardig proefje van de civilité van Silvius is het hierbij gereproduceerde colophon van *Het Leven der Roomsche ende Constantinopelsche Keyseren int cort*, een boekje dat hij in 1566 drukte ; ook in den titel is de letter verwerkt.

Colophon van
Het Leven der Roomsche ende Constantinopelsche Keyseren int cort, 1566

Is de letter die wij hier zien een andere dan diegene van Silvius' « cluchtgen » of was van Vaernewyck slecht ingelicht toen hij zegde dat Granjon ze sneed ? In elk geval geeft deze letter niet den indruk een werk van Granjon, noch een Fransch schrift te zijn. Ik vind wel verwantschap tusschen de drie civilité's van Granjon, ook tusschen de beide van Tavernier, maar zie geen middel om voor de letter van den *Gheestelijken A B C* een plaats in te ruimen tusschen de Granjon-letters.

Spoedig zou Plantin, die in October 1563 van zijne vlucht naar Parijs te Antwerpen teruggekeerd was, het aantal in deze stad gebruikte schriftletters met drie of vier Fransche vermeerderen. In 1564 drukt hij :

Le livre de || l'ecclesiastiqve, || autrement appellé, || la sapience de Iesus, || fils de Syrach. || Liure tresutile pour l'Instruction d'vn || chacun. || — A Anvers, De l'Imprimerie de Christophle Plantin. 1564.

De civilité waarin geheel de tekst van dit boek, titel en opdracht uitgenomen, staat, is blijkbaar Fransch ; op de Granjon-letter van

(1) Pamflettenverzameling Meulman, nr 104.

(2) Over den *Gheestelijcken ABC* van Cornelis Crul, eerst uitgegeven in 1543, Antw. Matthias Crom, zie P. C. Serrure in *Vaderlandsch Museum*, V, 381-386 en *Bibliotheca Belgica*.

1557 heeft zij het voordeel, soberder te zijn met staartletters ; aan het zorgvuldig gedrukt werkje geeft zij een aangenaam uitzicht. Zij komt voor in Plantin's *Index characterum* ,van 1567 (« *Il n'y a rien plus pernicieux...* ») (1)

Wij kennen trouwens de herkomst der letter van *L'Ecclesiastique* met zekerheid ; zij werd ontworpen door Hamon en voor Plantin gegoten door Laurens van Everborgh ; in het *Grand Livre des affaires commençant en octobre 1563* vindt men, bij de « lettres fondues » :

15 may 1564. Faceon d'escriture invention de Hamon entre l'augustin et la mediane en nombre 43302 à Laurent van Evrebroeck, f. 23 s. 4. (2)

De mediaan-civilité van Granjon en deze Hamon-letter waren echter te klein om voor alle werk te dienen ; toen Granjon twee jaar later te Antwerpen was sneed hij een nieuw civilité-soort, nog strenger dan de reeds bestaande, en wel in twee korpsen, namelijk tekst (vray text) en grooten tekst ; Plantin kocht den 7ⁿ December 1566 de stempels en afslag van de « petite lettre françoise », die de eerste moet zijn, en den 21ⁿ Januari 1567 insgelijks de stempels en afslag van de tweede, « gros français. » (3) Van de eerste mocht Granjon een afslag voor zich behouden doch noch uitleenen, noch verkoopen, noch afgieten en hij mocht de letter slechts voor zich zelf en in zijn eigen huis gebruiken.

De « lectre façon d'escripture de Granjon sur le gros texte » volgens den inventaris der drukkerij, van 1575, is diegene welke in den *Index characterum* van 1567 voorkomt op f. D3 : « *O miserables conditions..* » (4)

Het kontrakt is door Plantin eigenhandig geschreven in register XXXI f. 88 van het Plantijnsch archief, en door Granjon onderteekend. Het luidt :

Le 7 jour de Decembre 1566 nous avons accordé, le Sire Maistre Robert Granjon et moy, que ledit Granjon me livrera les poinsons et matrices de la petite françoise qu'il a faicte dernièrement en ceste ville pour deux cents florins en argent ascavoir quarante florins à sa volonté et les reste à payer trois florins par chaicune semaine jusques à la fin de payement et les autres cent florins en tels livres de mon impression qu'il luy plaira. Et davantage est conditionné que ledit maistre Robert Granjon retiendra une frappe de ladite lectre pour soy, laquelle frappe il s'obligera de nalliener, vendre, prester ne faire fondre dessus pour personne du monde que pour s'en servir soymesmes en sa maison ou demeure et non ailleurs ne par autre qui que ce soit. R. GRANJON.

Onder dit kontrakt volgt de lijst der betalingen, eenmaal met een eigenhandig kwijtschrift van Granjon.

Op het verso vindt men :

(1) Gereproduceerd in MAX ROOSES, *Christophe Plantin*, p. 232.

(2) In *De Letters der Plantijnsche drukkerij* zegt de heer Rooses ook : « In 1564 bezorgt Laurens van Everborgh hem... een Fransche schriftletter van Hamon ».

(3) Max Rooses. t. a. p.

(4) Gereproduceerd in MAX ROOSES, *Christophe Plantin*, p. 232.

A Me Robert Grandjon payé à bon compte sur lachapt des poinsons et matrices de la grosse françoise pour compte faict le 21 janvier 1567.

Daaronder weer een lijst van betalingen, tot den 27n Februari, samen voor 34 gulden.

Plantin had, behalve de drie schriftletters van Granjon en diegene van Hamon, er nog eene van Hautin. Eene « lectre d'escripture sur la petite Augustine de P. Hautin » is aangeteekend in den drukkerij-inventaris van 1575. (1) Die letters werden gebruikt in P. Hens' *ABC, oft exemplen om de kinderen beqvamelich te leeren schryven*, 1568.

Hendrik Van den Keere was ongetwijfeld met de civilité erg ingenomen ; wat hij over het onstaan dier lettersoort wist vertelde hij aan Marcus van Vaernewyck, welke van hem zegt :

> Van dese nieu inventie heeft mij gherelateert,
> Die sulck werck useert, Meester HENRIC VAN DEN KEERE
> Meester Henricx zone, die te Ghendt floreert
> Met schoon, edel consten, van d'almoghende Heere :
> Want d'Antverpianen die soecken seere
> Die letter poinsoenen die van hem syn ghesteken.
> Zyn joncheyt schijnt te boven gaende sulcke leere
> Maer al zweghen die woorden, syn wercken die spreken.

De Gentsche lettersteker wou niet alleen « sulck werck useeren » dat is te zeggen met civilité-stempels, vervaardigd door anderen, afslag maken en drukletter gieten ; hij sneed zelf eene schriftletter ; een exem-

(1) Omstreeks 1579 zond Hendrik van den Keere aan Plantin eene eigenhandige geschreven lijst van stempels, matrijzen en klemhaken die hij in zijn bezit had en den tweede toebehoorden : « Registre de touts les Poinsons, Matrices et Instruments appartenants à Christoffle Plantin » (Plantijnsch Archief, register « Lettergieters », f. 285). Wij teekenen de volgende civilité-soorten aan :

FRAPPES CREUËS. — ... Lectre françoise sur la media de Granjon. 1 frappe.
Tout cecy est envoyé á Francfort.

POINSONS. - ... *Gros texte.* Poinsons de la lectre Françoise comme escripte. Et de celle comme bastarde sur le mesme

Augustine... Poinsons de la Lectre Françoise de Granjon (Hier wordt ongetwijfeld de letter van Hautin bedoeld).

Garramonde. Poinsons de la lectre Françoise de Granjon, point achevée.
Touts ces Poinsons susdicts sont à Gand, chez Henry du Tour.

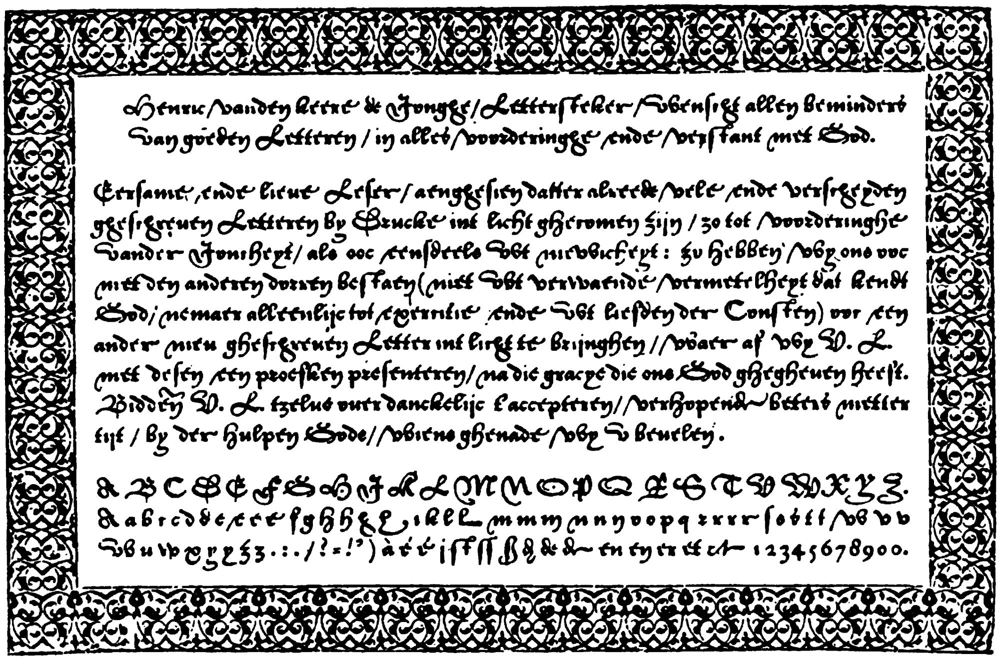
MATRICES. *Gros Texte.* Les 2 Lectres Françoises de Granjon.
Mediane. Lectre Françoise de Granjon. Lectre Françoise plus grosse que mediane.
Garramonde. La petite lectre Françoise

Na Van den Keere's dood zond zijn werkman en opvolger Thomas de Vechter, den 4n Januari 1581, aan Plantin insgelijks een « inventaris van alle de poinsoenen instrumenten ende matricen die uL. toebehooren » (zelfde register f. 309) In die lijst komen de volgende schriftletters voor :

POINSONS. — *Garramonde.* Poinsons de lectre françoise de Granjon, commencée.
Augustine. Poinsons de la lectre françoise de P. Haultin.
Texte. Poinsons de la lectre françoise comme escripte.
MATRICES. *Augustine grosse.* Lectre françoise de R. Granjon, justifiée.
Texte. Les 2 lectres françoises de R. Granjon justifiée.

Uit de omstandige lettergietersrekeningen blijkt dat Van den Keere en De Vechter herhaaldelijk gegoten letter van deze civilité-soorten aan Plantin leverden.

plaar van het prospectus, waarin hij zijn werk aan het publiek voorstelt, zeker een der oudst bekende stukken van dien aard, wordt bewaard in het Museum Plantin-Moretus, register « Varia folio I » De zeer fraaie letter heeft een duidelijk Vlaamsch karakter en verschilt van de vroegere civilité's inzonderheid in het weglaten der ver overstekende, hinderlijke staarten. Van den Keere's eigen geschrift, zeer regelmatig en sierlijk,

Henric van den Keere de Jonghe / Letterstekere / wenscht allen beminders van goeden Letteren / in alles voorderinghe ende verstant met God.

Eersame ende lieue Leser / aenghesien dat er alreede vele ende verscheyden gheschreuen Letteren by Drucke int licht ghecomen zijn / zo tot voorderinghe vander Jonckheyt / als oock eensdeels wt nieusbeghierheyt: zu hebben wy ons oock met den anderen dorren bestaen (niet wt verwaentheyt / vermetelheyt dat kent God / nemaer alleenlijc tot eeren ende wt liefden der Consten) voor een ander nieu gheschreuen Letter int licht te bringhen / / waer af wy U. L. met desen een proefken presenteeren / na die gracye die ons God ghegheuen heeft. Bidden U. L. tzelue voor danckelijc t'accepteeren / verhopende betere metter tijt / by der hulpen Gode / / wiens ghenade wy u beuelen.

A B C D E F G H I K L M N O P Q R S T V W X Y Z.

1234567890.

Letterproef van Hendrik van den Keere's mediaan schriftletter, ca. 1575

moet hem tot voorbeeld gediend hebben. De overeenkomst der drukletter met het geschrift van des lettergieters rekeningen is opmerkelijk ; de lezer vergelijke het met het facsimile naar een handschrift van H. van den Keere, medegedeeld door Max Rooses in dit Tijdschrift, 2[e] jaargang, tegenover blz. 20. De letterproef vermeldt geen jaartal, maar het exemplaar van het Museum Plantin-Moretus is met potlood gemerkt « 1575 », ongetwijfeld op goeden grond. De reproductie geeft niet volkomen de scherpte der letter en de zuiverheid van den druk weer ; het origineel is inderdaad een keurig drukseltje, groot 86 bij 131 mm. (buitenrand der omlijsting).

Behalve den vromen wensch tot « allen beminders van goeden letteren » en de smakelijke toespraak tot den lezer, wien Van den Keere « een proefken presenteert », bevat dit fraaie prospectus al de teekens, die de « nieu gheschreven letter » uitmaken. Er zijn er 110, de cijfers medegerekend. Er zouden er nochtans 120 geweest zijn, volgens het « register van al mijns mans saleger memorie poinsoenen ende matrijsen

ende instrumenten », door van den Keere's weduwe den 4n October 1580 aan Plantin gezonden met de bedoeling hem dit materiaal voor 2000 gulden te koop aan te bieden (register « Lettergieters », f. 293) :

Poinsoenen. — ...De poinsoenen vande mediane geschreven lettere.
Matrysen. — ...Mediane geschreven letter.
Dit is den nombre van alle de poinsoenen : ...De mediane geschreven, 120.

Misschien heeft van den Keere, na het uitgeven van zijn prospectus, nog een tiental dubbelletters gesneden.

Ook Thomas de Vechter zond na zijns meesters dood aan Plantin een « Inventaris van al hetghene dat op de ghieterije es, te weten van matrycen, instrumenten, endė het ghuendt dat tot de ghieterye behoeft » ; daarin leest men :

Dese navolghende syn gheheele schriften : ...Mediane gheschreven letter van Mr Henrick met het instrument.

De civilité van Van den Keere is dus wel een mediaan.

Blijkens de twee bedoelde inventarissen bezat de Gentsche lettersnijder en -gieter zelf geen andere schriftletter ; wel staat in het stuk van De Vechter : « Dit syn haude matrycen : ...Een augustyne gheschreven van Joos Lambrecht» en dan nog twee andere letters van Joos Lambrecht (een « haude breviere » en een « haude mediaen duytsch »), maar aan een civilité kan voorzeker bij die « augustyne gheschreven » niet gedacht worden ; anders zou Lambrecht een schriftletter gesneden hebben lang vóór Granjon (1) en in de oude, zegge versleten matrijzen, die nog bij Hendrik Van den Keere waren, zou menige letter gegoten zijn, die wij in drukken van Lambrecht en anderen zouden geprent zien ; trouwens dan had Van den Keere het ons wel gezegd bij monde van Marcus van Vaernewyck. De « Augustijn geschreven » van Joos Lambrecht zal wel een cursief geweest zijn.

Het loont misschien de moeite niet, op te zoeken wie van den Keere's civilité gebruikte. Plantin kocht, voor 1300 gulden, vele muziek- en letterstempels en matrijzen uit de nalatenschap van Van den Keere (2), maar er bestaat geene lijst van dit materieel en wij weten dus niet of hij ook de stempels der mediaan schriftletter overnam. In Noord-Nederland is de *Practique omme cortelijken te lerē chijpherē* van Nicolaus Petri filius van Deventer, Amsterdam, weduwe Jan Ewoutsz, 1567, de eerste civilité-druk (3) ; de gebruikte letter is de eerste van Granjon, die welke Plantin negen jaar vroeger verwerkte. De heer J. W. Enschedé zegt, sprekende van later drukwerk : « Het is niet waarschijnlijk dat Noord-Nederlandsche graveurs een civilité gesneden hebben : wat hier te lande in boeken te zien is schijnt van Vlaamsche herkomst. »

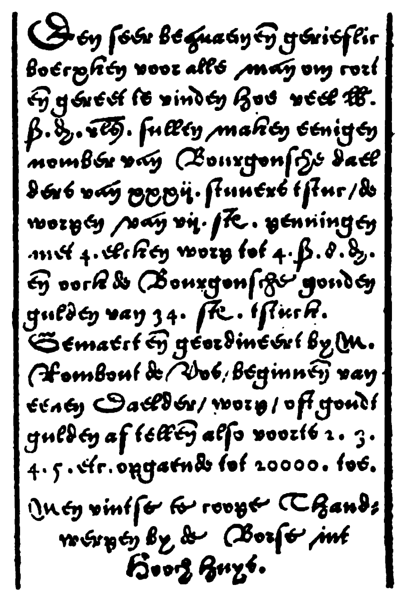
---

(1) Joos Lambrecht, lettersnijder en drukker te Gent, werkte niet meer na 1553. Ferd. Van der Haeghen, in *Bibliographie Gantoise*, weet niet of hij later nog leefde.

(2) Plantijnsch Archief, register « Lettergieters » f. 323.

(3) J. W. Enschedé, *De Boekletters in Nederland*, bl. 7.

Inderdaad, de volksboeken uit de tweede helft der 16ᵉ, uit de 17ᵉ en 18ᵉ eeuw zijn veelal met schriftletter gedrukt en het Vlaamsche karakter dier verschillende civilité's blijft zoowel in Noord- als in Zuid-Nederland behouden ; niet het voorbeeld van Granjon, verspreid door Plantin in *Reinaert de Vos* en *de XII Testamenten* werd gevolgd, maar dat van Tavernier, door hemzelf onder het volk gebracht in zijne uitgave van *Porquin*, in stichtende 12°-tractaatjes als diegene welke blz. 249-250 werden geciteerd en in andere volksboeken, als *Die Historie van Joseph* (1). Spoedig werden de volksboeken zoowel in gewone (« slechte ») letter, d. i. in gothiek, als in civilité (« schreven letter ») gedrukt ; in den boekhandel heette de eerste uitgave « print », de tweede « schrift » (2).

Een seer bequaem en gherieflic
boecxken voor alle man om seer
eñ ghereet te vinden hoe veel lb.
β. d. etc. sullen maken eenighen
nombre van Bourgonsche daal
ders van xxxiij. stuuvers t'stuc/ de
worpen nae vij. sc. penninghen
met 4. ecken worp tot 4. β. 8. d.
eñ oock de Bourgonsche gouden
gulden van 34. sc. t'stuck.
Gemaect eñ gheordineert by M.
Rombout de Vos, beginnen van
eenen Daelder/ worp/ oft gouden
gulden af telken alsoo voorts 2. 3.
4. 5. etc. opgaende tot 20000. toe.
Men vintse te coope t'Hant
werpen by de Borse int
Hoorn huys.

Behalve in volksboeken diende de schriftletter om formules te zetten voor kwijtbrieven en allerlei administratieve bescheiden, die met de hand moesten ingevuld worden. In het Museum Plantin worden vele zulke druksels, nog ongerept, bewaard. Met de oudste Granjon-letter zette Plantin een werkhuisreglement, waarvan een exemplaar nog in de drukkerij hangt. Ook voor rekenboekjes vindt men civilité gebruikt; een net voorbeeld is het geheel onbekende drukje waarvan hier het titelblad wordt gereproduceerd en dat door den heer J. Velle, te Antwerpen, ter beschikking der redactie werd gesteld ; achter den titel staat het octrooi, te Brussel

(1) *Die Historie van Joseph* werd door zijne weduwe ter perse gelegd in 1571 (Cat. Serrure nʳ 40). Een *Tobias* werd door Tavernier uitgegeven ; dit blijkt uit een brief door den Leuvenschen drukker en boekverkooper Jan Maes geschreven aan Plantin, in 1576, en waarin de eerste bestelt : « 6 Historie van David schreven letter, gedruckt by Jan Roelants ; 12 Oude Tobias, by Ameet gedruckt, niet van die uwen. »

Die *Tobias* is ongetwijfeld zoowel een civilité-druk als vele latere uitgaven. Uit de reeds benuttigde prijslijst van Plantin kennen we nog de volgende civilité-drukken : Plantin, « Thobias en françois lettre escripte, s. 1 1/4 ; Idem en flameng, s. 1 1/4 » (geen exemplaar bekend ; Jan van Waesberghe, « David scriftwys » ; Pieter van Keerbergen, « Cathechismus Canisij gescreven letter s. 1/2, Tobias duytsch gescreven letter s. 1 3/4 » (deze uitgaven in « slechte » letter kostten s. 1/2) ; Joannis Latij et diversorum, « Ondersoekinghe der Jonghers, gescreven letter » ; Henricij Fratres (d. i. Hendrik en Jacob Heyndricx), « Cathechismus lettre escripte s. 1/2 ; Materiboecken 8° schrift, françois flameng, s. 3/4 ; Thobias lettre escripte, s. 1 » ; Gandavi, Salenson et diversorum, « Historie van Thobias etc. 4° scrift.

(2) Zie nog eenige voorbeelden in : V. A. Dela Montagne, ***Schoolboeken te Antwerpen in de 17ᵉ eeuw***, in dezen jaargang van het Tijdschrift, blz. 19, 27 en 30.

den 8^n^ September 1567 verleend aan Rombout de Vos « dat hij sal mogen doen drucken by eenen geswooren Drucker seker Caerte, om te weten hoe veel ponden vlaems maken een Somme van daelders van xxxij. stuvers den termijn van thien Jaren, sonder daeromme te misdoene Jegens zynder maiesteyts ordonnancien. » Verder bevat het boekje, samengesteld uit 32 bladen gemerkt *a-d*, op *b 8^v^* nog vier regels tekst : « Hier na volgen de worpen van seven stuvers penninghen met vieren, elcken worp tot 4. s. 8. d. vls. » en vijf halve regels op *c 5^v^* : « Hier na volgen de Bourgonsche gout guldens van xxxiiij. stuvers tstuck. » en voor het overige enkel tafels vol cijfers behoorend bij de civilité. De « Caerte », die Rombout de Vos mocht laten drukken, zal ongetwijfeld een folio plano geweest zijn, met hetzelfde zetsel. Men bemerke dat de gebruikte letter de tweede van Tavernier is, zoodat het boekje waarschijnlijk bij hem gedrukt werd (1).

Dr LEONARD WILLEMS AZ.

¶ Van wie, ende wanneer eerstmael in dees Nederlanden, ende oock in Vranckerijcke, ghevonden gheweest hebben te printen die letteren, die Vlaemsche ende Waelsche ghescreven letteren ghelijkende. (2)

BALLADE

I.

Den oppersten Mercurius die eeuwelick leeft/
Ende alle consten gheeft/ zijn creaturen
Die noyt int minste poinctken en heeft ghesneeft/
Makende veel wercken die eeuwich dueren/
Den hemel ghevesticht/ der Zee ghestelt haer mueren/
De Inghelen gheschepen Cherubinnen/ Cheraphinnen/
Heeft eeuwich ghewrocht, en werct noch tallen hueren
Salich synse/ die hem door syn wercken beminnen.

II.

Souden wy in den Abyme van zyn wercken terden
Wy souden moede werden/ ten eerste stonde/
Dus vlieden wij van dit wonder met grooten scherden
En sullen van een cleen werck gaen gheven oorconde/
Cleene voor hem diet al scruteert ten gronde :
Maer groot voor Adams kinderen/ zijn instrumenten.

(1) Ik vervul een aangenamen plicht met mijn dank te betuigen aan den heer Prosper Verheyden, die mij inlichtingen, geput uit het Plantijnsch archief en enkele andere betreffende Tavernier en zijne uitgaven, verschafte.

(2) MARCUS VAN VAERNEWYCK, *Spieghel der Nederlantsche Audtheyt*, Gent, 1568 ; IVe Boek, Cap. 70, f. 141.

Tsal sijn van die nieu letteren/ wiese eerst vonde/
De gheschrevene ghelyck/ diemen nu siet prenten.

III.

Waerom en zouden wy niet/ mocht iemandt vraghen
Naer ons behaghen/ ons gheschrifte ghemeene/
Printen? alzo wel als in voorleden daghen/
d'Italianen haerlieder *Cursive* reene/
De Griecken ende Hebreeen/ onder groot en cleene
Printen wel haer gheschreven figueren/
Sal ons vlaemsch gheschrifte bastaert sijn alleene/
Ende zonder eenighe cause dees schande besuren?

IV.

Van d'inventie der letteren/ zullen wij hier zwijghen/
Oock van 't vercrijghen/ van d'eerste Druckeryen/
Diese zom Joanni Faustino tot Mens optijghen.
Andere Guttenberch/ daer de Duytschen in verblijen
Daer sijn der oock die hier ieghens strijen/
En segghen : sy sou eerst vonden zijn al claer en plat/
(Soo Dierick Coornhert schrijft in sijn poeterijen) (1)
Tot Haerlem/ 't welck is een Hollandsche stadt.

V.

Maer om dat wy ons materie zouden volzegghen
Soo zullen wij aflegghen/ met eene reden oft twee
Dees questie diemen onder de studieuse siet slegghen.
Ten eersten/ tis waer dat in dees weerlicke Zee/
Somtijdts een conste ghevonden wordt int gheree
Van twee of dry persoonen omtrent eenen tijt :
Ten anderen/ datse yemandt claerder stelde int bree
Oft tghevondene verbetert/ met een nieu profijt.

VI.

Sulcx is ghebeurt oock met deser conste
Die menich draecht jonste/ 't is oock wel redene :
Want niet vele gheen aerdigher op de weerelt begonste/
Om alle scientien wel in te bestedene/
En met eenen te verbreedene/ om elck te bevredene
Om te overvloedigher aen wijsheyt te gherakene :
Want de Druckerije pleecht den middel te smedene
Om veel gheleerde lieden te makene.

(1) *Poeterijen* komt hier alleen voor om te rijmen met *drukkerijen*, *strijen*... Van Vaernewyck zinspeelt hier op de bekende inleiding van Coornhert's *Officia Ciceronis* (Haarlem, 1561), waarin het oudste hollandsche getuigenis aangaande de Haarlemsche uitvinding der boekdrukkunst voorkomt : de naam van Laurens Coster wordt daar echter niet vermeld.

VII.

Een ghemeyn zegh-woordt is in dit eertsche dal
Dat yemant wel vinden sal/ eenich goed motijf
Maer nochtans eene/ die en vindes niet al/
Dat tot een conste behoort/ tsy man oft wijf.
Mercurius al vandt hy eerst 't worstelen stijf/
Hij en vandts niet al om met een ander te schampen
Hercules en Pollux/ zonder veel ghekijf/
Die vonden oock noch twee manieren van campen.

VIII.

Dusdan is tot dese conste van printen eersame
Ghevonden bequame/ noch een constich parcheel/
Van te contrefaicten geschreven letteren anghename :
Dus blijckt dat dees conste niet en was ghevonden gheheel
In al haer leden : maer wel in eenich deel/
Daerom behoort oock toe den edelen Laurier/
Die dit deel eerst vonden heeft int Vlaemsch prieel/
Dats van Belle in West-Vlaenderen/ AMEET TAVERNIER.

IX.

Te meer moeten wij Godts lof in hem verclaren/
Om dat hy tsynen twintich jaren/ dees conste eerst vant
't Antwerpen/ daer den fleur der artisten vergaren/
Alsmen schreef duyst/ vijf hondert/ LVIII constant :
Zynen edelen gheest ende constighe handt
Heeft Godt gheregiert dat hy heeft ghewrocht
Sulcke letteren poinsoenen constich ende playsant/
Daermede hy dees conste heeft ten hoochsten ghebrocht

X.

En zoo dese in Antwerpen die edel coopstede
Dees constighe zede/ heeft ghebrocht te voorschijne/
Soo heeftse binnen die coopstadt Lyons oock mede
Ghevonden een Franchoys/ met arbeyt en pijne/
Genoech op eenen tijdt laboureerde elck int syne
Niet wetende nochtans van elkanders advijs :
En soo deene was van West-Vlaendren divyne/
Soo was den anderen een inboorlinck van Parijs.

XI.

Zynen name hoorick ROBERT GRANJON openbaren
En veel eerlycke maren/ achter hem vloeyen
Stekende soo vol inventien als zyn hooft vol haren/
Met twalef poinsoenen soo doet hy net groeyen
Een morisch loofkin/ daer rancxkins in bloeyen
Seer subtijl en aerdich/ twee vingheren breet

Ende een palme lanck/ daermen sonder vernoeyen
Acht en veertich verscheeden stucken in weet (1)

XII.

Sulck dijnck en is niet om schrijven/ noch om lesen :
Maer tmoet syn bewesen/ zoument wel verstaen/
Wt dees loofkins komen diversche figueren gheresen/
Schijnende een ander werck sijnde quaet om geraen/
En 't wordt al met de zelve poinsoenen ghedaen/
Daer men voort me printen mach/ soo rijcke en soo milt/
Dat mer gheheel handen papiers mede sou beslaen/
'T schijnt datmer mede maken mach al datmen wilt.

XIII.

Int jaer XV hondert tsestich en viere/
Was geproeft een maniere/ van letters delicaet
Ghelijckende ons gheschrifte in 't schrijven diere/
Waeraf hij de poinsoenen jent op den draet
Hadde ghemaect daermen de matricen me slaet/
Daer de letters in worden ghegoten alst past
Voor MEESTER WILLEM SYLVIUS/ den Printer ornaet
Van onzen edelen Coninck/ welck eere noch wast.

XIIII.

En om dat inde prouve een cluchtgen was ghedruct
Soo hevet gheluct/ dat ickt hier sal verhalen :
Een Edelman worden zijn gouden cnoppen ghepluct
Van de mouwe zijns tabbaerts sonder betalen/
Binnen Parijs/ daer hij van de Walen
Zeere ghedromt was in onzer Vrouwen kercke/
En met dat hij dit ghewaer wiert sonder dralen/
Beghonde hij hem te stellen op syn stercke.

XV.

Hy track synen snijder wt eert yemant wiste
En heeft met liste/ des diefs oore afghesneden
Die creesch seer luyde als een snoot Sophiste/
En riep : ghy snijdt myn oore af hier ter steden :
'T is waer sprack den Edelman : maer 't is wel reden/
Ghij hebt eerst afghesneden myn cnoppen verheven/
Gheeft mij die weder soo ben ick te vreden/
En ick sal u oore oock wederomme gheven.

(1) Onder *ranexkins* en *loofkins* worden natuurlijk *fleurons* en *vignetten* verstaan. Granjon was niet alleen lettersnijder, maar had zich ook van boekversiering een specialiteit gemaakt. Plantijn heeft bij hem ook *fleurons* en « *bouquets de plumes* » gekocht. (Cf. Max Rooses).

XVI.

Den dief beschaemt sijnde is van daer gheweken/
Nochtans zachmen hem leken van den bloede :
Hy en wilde niet meer van syn oore spreken
Vreesende/ ten sou hem niet vergaen te goede.
Die een ander beschimpen willen als d'onvroede/
Worden ook somtijts haer fauten verweten/
Als de lichte vrouwen kijven, verburst van moede/
Dan bersten wt veel oneerlicke secreten.

XVII.

Dit achterghelaten/ willen wij ons propoost sluyten/
En laten sulcke cluyten/ Esopum versieren.
Hier siet ghy, myn Leser, hoe Godts rancken noch spruyten/
En worden ghegriffijt in diversche quartieren/
Vindende wel consten ghelijck van manieren
Op eenen tijdt/ soo oock Bocatius vertelt
Van twee vrouwen Ceres ghenoemt/ edel Saphieren/
Die ghelijke consten hebben voort ghestelt.

XVIII.

Gave God dat alle die edel verstanden
Bysonder in dees landen/ mochten ghedincken/
Ick en sou mynen tijdt niet wtdraghen met manden :
Maer hemlien een eeuwighe memorie schincken
Van hoe menich Inventeur (welcx consten schoon blincken)
Is den Name verdonckert bleven/ ende bedeckt/
Deur de traechheyt des Schrijvers/ vervloghen als vincken/
Daarom hebben ons der Griecken geschriften begect.

XIX.

'T schijnt dat wij als boomen waren/ in ouden tijden/
Die alle dijnck lieten lijden/ sonder gloseren/
Stellende veel eerlicke werken by syden
Die wij niet metter penne en wilden noteren/
Hier af klaghen die Duytschen als sy studeren/
In haer oude hystorien als doncker Tourcoysen/
Veel Natien beclaghen nu dusdanich doleren
Inghelschen/ Schotten/ Polaken/ Franchoysen.

XX.

Van dese nieu inventie heeft my gherelateert/
Die sulck werck useert/ MEESTER HENRIC VAN DEN KEERE
Meester Henricx zone die te Ghendt floreert
Met schoon/ edel consten/ van d'almoghende Heere :
Want d'Antwerpianen die soecken seere
Die letter poinsoenen die van hem syn ghesteken.

Zyn joncheyt schijnt te boven gaende sulcke leere
Maer al zweghen die woorden/ syn wercken die spreken

XXI.

Dus verre hebben wy van dees Nederlanden jolijs/
Naer ons simpel advijs/ 't principaelste gheschreven/
Dat schryvens weerdich is voor jonck en grijs/
En dat van ander schryvers is achter bleven/
Wy willen gheerne het onze om een beter gheven
Isser yet gefaelt/ 't sy groot oft cleene :
Maer qualick canment elck te passe gheweven/
Want niemant volmaeckt dan Godt alleene.

XXII.

Nu willen wy ons wercken ten eynde bringhen
Als die verlinghen (1), om verpauseringhe/
Die langhe ghetrocken hebben des arbeyts stringhen
Met vele hooftzweeren ende studeringhe
Maer noch ghebreeckt (2) hier eene een corte tracteringhe/
Dwelck boven alle consten wel moet gheeert sijn/
Dat sullen wy oock vertellen met verheringhe
Dats van wie dees Landen eerst bekeert sijn.

(1) = verlangen.
(2) = ontbreekt.

DE SCHRIJVER VAN « DEN SPIGEL DER IONCHEYT. »

Onder onzere oudere volks- en schoolboekjes is er geen wellicht dat zoovele grage lezers vond, dat langer en met steeds gelijken bijval herdrukt en verspreid werd, dan « *den Spigel der Ioncheyt.* »

Het is, zooals de titel aangeeft, geschreven ten gebruike der jeugd; het wil zijn een gids voor de « jonghers », in alle voorkomende omstandigheden, om hun te leeren « hoe sy hen behooren te houden in 't gaen, staen, spreken, eten, drincken, ende tot elken haer dragen »; hun wordt ingeprent, in rijm, hoe zij zich te gedragen hebben in de school, in het huisgezin, in de kerk, bij de maaltijden, tijdens de wandeling en het spel.

Poëtische waarde hebben 's schrijvers, nog gansch op rethoricalen voet geschoeide verzen heelemaal niet; het geheele gedicht bestaat uit elfregelige strofen; de taal is steeds laag bij den grond en waar de man naar eenige verheffing streeft, brengt hij het doorgaans niet verder dan tot holle breedsprakigheid.

Wij mogen het boekje voor bekend genoeg aanzien om ons van aanhalingen te kunnen onthouden en niet verder op zijn inhoud te moeten ingaan. Het komt overigens nog vrij dikwijls voor in talrijke achttiendeeuwsche drukken.

Hoe gebrekkig het zij, een geschrift dat meer dan twee honderd jaar in de volksgunst is blijven voortleven, dat talrijke malen in de meeste onzer steden herdrukt (1) en dat er tot opleiding der jeugd gebruikt werd; dat daarbij hier en daar een aardig kijkje geeft op zestiendeeuwsche toestanden en levenswijze in onze gewesten, zulk een geschrift verdient wel onze aandacht, en het is wel van eenig belang den naam van den schrijver met zekerheid te weten.

In al de tot ons gekomen drukken wordt die schrijver vermeld als H. A.

De eerste uitgave, zoo werd vermoed, — op goede gronden zooals verder blijken zal — werd door den Antwerpschen printer Antoon Tielens in 1576 in het licht gegeven.

De oudste thans bekende uitgave is van 1600. « Bekende » is misschien te veel gezegd, want haar bestaan blijkt alleen uit eene in de Gentsche Universiteitsbibliotheek bewaarde kaart, die opgemaakt werd naar een rond 1870 in de Bibliotheek der Hoogeschool te Leuven berustend, maar thans in het ongereede geraakte exemplaar. Die beschrijving luidt als volgt:

(1) Het is aan geen twijfel onderhevig dat vele drukken thans verdwenen zijn en dat er buiten de verder aangehaalde nog wel driedubbel zooveel bestaan hebben.

Den | Spigel der Ioncheyt | waer in dat alle jonghers fien fullen hoe ly | hen behooren te houden int gaen / ftaen / fpreken / | eten / drincken / ende tot elcken haer dragen : | Met meer andere fchoone leeringhen / | alle Jonghers goet ende bequaem. | Nu Rethorijckelijcken ghemaeckt bij H. A. | (Vignette représentant L. Porquin, entouré de sa famille.) | T'Hantwerpen | By Hieronymus Verduffen / op onfer | Lieuer Voruwen (*sic*) Kerckhof / inde X. Gheboden. 1600. | Met Gratie ende Priuilegie. |

4°, s. chiffres, sign. Aij- Fv (Fviij.). 48 ff. ; caract. de civilité.

L'approbation insérée au v°. du titre est datée de Bois-le-Duc, 19 avril 1578.

La préface est signée *Pas à pas*, devise d' H. Aerts van Bocxstel, probablement auteur de cet ouvrage.

Louvain : bibl. univ.

Zooals reeds gezegd is, is het Leuvensche exemplaar sedert dien verloren geraakt en kan men dus alleen steunen op de hierboven afgedrukte kaart, om na te gaan wie H. A., de schrijver van den « Spigel » kan geweest zijn. De « préface » is geteekend *Pas à pas*, leest men daar, het devies van H. Aerts van Bocxstel, waarschijnlijk den schrijver van het werkje.

Hier moet aangemerkt worden dat in al de latere uitgaven (1) onder de « voorrede », waarmêe vermoedelijk bedoeld wordt de berijmde aanspraak « Den Autheur tot alle jonghers », het devies *Pas à pas* niet meer voorkomt. Dat zij in de uitgave van 1600 wél voorkomt, leert ons de kaart, maar kunnen wij op geen gedrukt exemplaar meer constateeren.

Wij gaan dus voort op de kaart en bevinden dat de spreuk *Pas à pas* gedrukt is onder de meeste refereinen in het volgende werkje, waarvan het eenig overgebleven exemplaar bewaard is in de Bibliotheek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden (1023, T : 19.) :

Nieuwe amoureufe | Refereynen | ende Brieuen / feer ghenoech- | lijck ende playfant om lefen. | Nu eerft Rethorijckelijck ghemaect, by | Henrick Aerts van Bocxftel. | [Fleuron.] | T'Antvverpen, | By Antoni Tielens / inden gulden | Struys, Anno. | 1576. | Met Gratie ende Priuilegie. |

---

(1) Zij zijn, met ongeveer denzelfden titel, voor zooveel bekend :

a) T'Hantwerpen, By Ioachim Trognesius, op onser lieuer Vrouwen Kerck-hof, int gulden Cruys. 1605, 4°. Met eene approbatie van Antwerpen, 1 October 1575. (In de bibliotheek-Serrure en thans verdwenen.)

b) 'THantwerpen, By Jacob Mesens, op de Lombaerde Veste, in den gulden Bybel, 1621. 4° (Universiteits-Bibliotheek, Leuven.)

c) Antwerpen, Gonzales van Heylen, 1683, 4° Met eene approbatie van Antwerpen, 1583. (Universiteits-bibliotheek, Gent, B. Lettres, 7169.)

d) Antwerpen, Jos. Gymnicus, 1717, 4°. (Auctie-della Faille, 1878, nr 956 : 12 fr.)

e) Antwerpen, J. P. Willems, z. j., 4°. (Met eene approbatie van Antwerpen, 9 Augustus, 1621.)

f) Gent, Jan Meyer. z. j., 4°. (Cat. Serrure, 1873, nr 2799.)

g) Brussel, G. Jacobs, 1750, 4°. (Cat. Serrure, 1873, nr 743 : 9 fr.)

h) Antwerpen, F. I. Vinck, z. j., 4°. (Universiteits-Bibliotheek, Gent, Accroiss. 11249.)

i) Brussel, N. Jacobs, 1777, 4°. (Universiteits-Bibliotheek, Gent, B. Lettres.)

Kl. 8°. 68 gen. blz.; Sign.: A-E (3). Op de voorlaatste blz.: In dit Rijmboecxken feer conftich ghedicht / en is | niet begrepen dat teghen die heylighe Catholijcke | religie is / ende is bequaem om ghedruckt te worden / | tot Antwerpen den v. dach October int jaer 1575. | Ick heer Henrick dunghen Cano- | nick tot Antwerpen. S. T. Doct. | — Op de laatste blz.: Ghedruct t'Antvverpen by Gielis van den / Rade, om ende ten cofte van | Anthoni Tilens. — 8°.

Hier hebben we dus de spreuk als aangegeven op de Gentsche kaart en kunnen we vaststellen dat de twee aanvangletters H. A. slaan op Henrick Aerts.

Misschien zou eene aanwijzing van denzelfden aard kunnen gevonden worden in het volgend werkje, waarvan wijlen de heer Arnold eene beknopte beschrijving opnam voor de Gentsche Universiteitsbibliotheek:

Lustighe Amoureuse Refereynē, elck met een Liedeken daer op accorderende, seer gheneuchlich ende recreatijf. Nu eerst ghemaeckt ende gecomponeert deur Henrick Aerts van Boxtel.... Tot Delft, By Bruyn Harmenss Schinckel... 1597.

Maar waar dat boekje nu is schuilgegaan hebben we niet kunnen ontdekken.

Hetgene voorgaat gaf wel eenig houvast voor de meening dat men achter de initialen H. A. op den titel van den « Spigel der Ioncheyt » Henrick Aerts van Bocxstel had te zoeken. Maar bij het ontbreken van het Leuvensch exemplaar van den « Spigel », bleef eenige aarzeling dan toch gewettigd.

Het archief van het Museum Plantin-Moretus, die onuitputtelijke mijn van inlichtingen omtrent al degenen die in 's aartsdrukkers tijd veel of weinig tot het openbaar leven behoorden, zou den laatsten twijfel wegnemen.

In dat archief wordt een in 1574 aangelegd en tot 1593 voortgezet lijvig register bewaard, waarin Plantin aanteekende de prijzen van al de werken door hem uitgegeven *(Libri a Plantino editi)*, en al de boeken die hij van andere uitgevers ten verkoop in zijn winkel had (*Libri a variis Impressoribus Editi)*. Ieder van die uitgevers heeft zijne blz. of gedeelte van blz., en nu vinden we onder de hoofding Antonius Tilenus :

Refereyn boeck per H. Aerts. 76. st. ¾.
Refereynen met liekens H. Aerts. 76. st. 1 ¼.
Spiegel der Joncheyt, H. Aerts. 1576. st. 1 ¼ 8°.

De eerste dier verkorte titels slaat natuurlijk op de hierboven geciteerde: *Nieuwe amoureuse Refereynen ende Brieuen*; de tweede op het boekje waarvan de insgelijks boven aangehaalde *Lustighe Amoureuse Refereynen, elck met een Liedeken....* een nadruk waren. De derde eindelijk op onzen *Spigel der Ioncheyt*, waarvan dan de eerste uitgave, volgens Plantins getuigenis, evenals de twee andere boekjes met des schrijvers naam voluit moet zijn verschenen.

Wie was nu Henrick Aerts van Bocxstel? Een Zuid- dan wel een Noordnederlander? En hoe dient zijn naam gelezen? Op de eerste dier vragen moeten wij het antwoord volstrekt schuldig blijven. Nergens, in geene biographie, wordt de man vermeld. Wellicht brengt de toekomst eenig licht omtrent zijn levensloop en werkzaamheid. Of hij uit Brabant of uit Holland afkomstig was, is evenmin bekend of te gissen. De taal van zijne boekjes geeft daaromtrent geene opheldering. Wel is de approbatie van eene der uitgaven van *Den Spigel* in 's Hertogenbosch gegeven; maar de oorspronkelijke approbatie is uit Antwerpen gedateerd, evenals die van de *Nieuwe amoureuse Refereynen*. Wat zijn naam aangaat, wij meenen dat die dient gelezen te worden: Henrick Aertszoon van Boxtel. Immers dat « van Bocxstel » niet de plaats aanduidt waar hij zou geboren zijn, dat het zijn geslachtsnaam was, schijnt te blijken uit het acrostichon in het voorwerk van laatstgemeld werk waar het heet:

B eminde Leíers ic bid v ghelijckelick,
O ntfangt in danck dit boecxken cleene,
C upidoos ſcolierkẽs ic ſcẽct v publijckelic,
S iet aẽ mijn goet hert t'uvvaers gemeene,
T ot uvvẽ gherief ift gedaen alleene,
E en danckbaer hert laet niet ſijn verholen,
L efet ſoot is, hier met den Heer beuolen.

En ook in de *Lustighe Amoureuse Refereynen* moet (fol. 51) een dichtstukje van 17 regels voorkomen, waarvan de initialen den naam geven van *Henrick van Bocstel*. De eliminatie van *Aerts* in dat laatste stukje schijnt voor onze redeneering den doorslag te geven.

Het zij ons vergund onzen hartelijken dank te betuigen aan de heeren F. van der Haeghen, hoofdconservator, en R. van den Berghe, conservator der Gentsche Universiteitsbibliotheek, voor de ons welwillend verstrekte mededeelingen, die tot verder onderzoek het spoor hebben aangewezen.

Antwerpen V. A. DELA MONTAGNE

EEN PAMFLET VOL RAADSELS

Het hier bedoelde pamflet is nº 1625 van den Haagschen catalogus, maar wanneer men daar de beschrijving leest, die Knuttel van Tiele (771) heeft overgenomen, zou men niet zeggen dat er in het vlugschriftje iets raadselachtigs is. Zij luidt aldus :

1625. Dialogvs of te Tvve-spraec in rym ghestelt Tusschen twee Personagien ghenaemt Ghereformeert Patriot ende Roomsch Catholijck. Vervatende in 't corte den handel vande Twaelfjarighen Treves ofte Bestandt, ghesloten... den IXen April 1609.. *Z. n. v. pl. en v. dr.* Anno reDeMtorIs IhesV ChrIstI. (1609) in 4º, 16 blz.

Toch biedt reeds de titel, behalve een berijmden en op het BESTANT toepasselijk gemaakten tekst Iohel 2.21, een raadselversje :

Fabricatus, in Cijclopes Academi
Per Vlisses, in Caverna Poliphemi.

Op de keerzijde begint een gedicht van iets meer dan eene bladzijde, getiteld : COMMONEFACTIO EX TITO LIVIO, waarvan de strekking is, tegen al te goed vertrouwen te waarschuwen. Het is in Gothische karakters gedrukt, maar het slotwoord « Durate » in Latijnsche letter.

Daaronder volgt weer een raadselgedicht :

Anagratisma.

Siet hoe Homerus wijs en gheleerdt
Bellone den Godt van d'Oorlogh eert.

Wech wech Vaderlosen Mars, wreet ende stuer van aert/
Bruysende Zee vol miserijs/ daert al in verdrenckt/
Treckt fluckx nae Tratien daer u Iuno heeft ghebaert
Van een daeuw-distel-bloem die daer Olona schenckt/
Al EER V SIEL Eumenides tot Pluto brengt
By de Helsche Furien en Ixions ghesellen
Die Cerberus verwacht om eeuwigh daer te quellen.

De « tweespraak » zelf vult 12 bladzijden, en biedt den lezer geene raadsels aan, maar de kleine ruimte die aan het einde open bleef is weer door een tijdvers ingenomen, dat aldus luidt :

INCARNATIE

DaeChs naer dat den VergVLden IanVs
VVt het HeIrLeger VVas ghepaffeert,
Is SCIpIo den tVVeeden AphrICanVs
HanIbaLeM bI Nadagra ghereContreert.

Eindelijk biedt de keerzijde van dit blad, overigens blank gelaten, op het midden nog een laatste raadselgedicht :

Al vvil-hem **den** Autheur, **voor elck een niet bekent//maecken/**
Soeckt wel syn Rijmen deur/ ghy sult den Naem **in 't endt//raecken.**

Ik heb met de meeste aandacht des schrijvers rijmen «deurgezocht», en bepaaldelijk op de aangehaalde versjes, en op de met andere letter gedrukte woorden gelet, maar zonder heel veel wijzer te worden. Duidelijk is alleen uit het slotvers, dat WILHEM de *naem* van den *autheur* is.

Het incarnatiegedicht op de voorgaande bladzijde wijst het jaar 1608 aan, en doelt zeker op de bekende ontmoeting tusschen Maurits en Spinola bij de Hoornbrug. Met den vergulden Ianus wordt wellicht Oldenbarneveld aangewezen, die volgens de toen loopende praatjes van zijn tegenstanders door Spaansch goud omgekocht zou zijn. Wat echter de plaatsaanduiding « bi Nadagra » beteekent, begrijp ik niet.

In het *Anagratisma*-gedicht op de derde bladzijde schijnen alleen de woorden EER V SIEL een naam te moeten inhouden. De letters vormen den naam Elsevier, maar is er een Wilhem Elsevier bekend, die de schrijver van dit pamflet zou kunnen zijn ?

Durate wordt door Vanderhaeghen opgegeven als zinspreuk van Dirck Pietersz., boekverkooper te Amsterdam, maar behoeft daarom hier niet op hem betrekking te hebben.

Het titelraadseltje eindelijk brengt ook niet veel verder. *Vlisses in Caverna Poliphemi* is natuurlijk : *Niemand*, zoodat we in het duister blijven, en wie de *Cijclopes Academi* zijn, zouden we wellicht kunnen ontdekken, als we eerst dezen *Niemand* kenden.

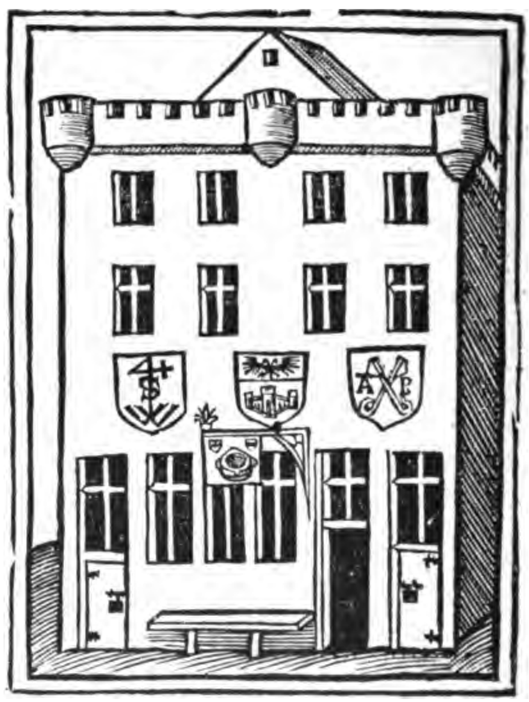
Misschien weet een lezer in dit alles meer licht te brengen dan mij gelukt is.

Amsterdam, October 1907 C. P. BURGER Jr.

MERKEN VAN ANTWERPSCHE DRUKKERS
EN BOEKVERKOOPERS

DERDE REEKS (1)

ADRIAAN VAN BERGHEN (begin der 16e eeuw) woonde *aen die Marct, indie grote gulden Mortier*. Hij drukte er in 1500 *Mathaeus de Cracovia, Boexken daer men in leeren mach salichlic te sterven ende eewelick te leven*. Op de laatste

blz. is zijn woon- tevens werkhuis afgebeeld, met zijn uithangteeken en zijn monogram. — Hij die het huis ernaast bewoonde en wiens monogram eene W vertoont, wordt geacht te zijn de drukker F. Wydenere.

(1) Zie jg. III, blz. 250-260, en jg. V, blz. 65.

(2) Dit en het volgende merk in W. NIJHOFF : *L'Art typographique dans les Pays-Bas* — CAMPBELL, nr 1223.

Nog heeft ADRIAAN VAN BERGHEN het volgende merk gebruikt in *Peniteas cito s. de modo confitendi,* Antv. 1523.

Het is eene verkleinde variante met zeer geringe verandering van het merk waarvan vroeger Geeraart Leeu in zijne Antwerpsche uitgaven zich bediende.

De drukker-boekbinder CLAES DE GRAVE liet zijn merk snijden in de titelomlijsting van : *Thomas Murner*, *Inſtituten een gerechtich oorſprōck der keiſerlijcke rechtē.* Antw., 1520. 4°.

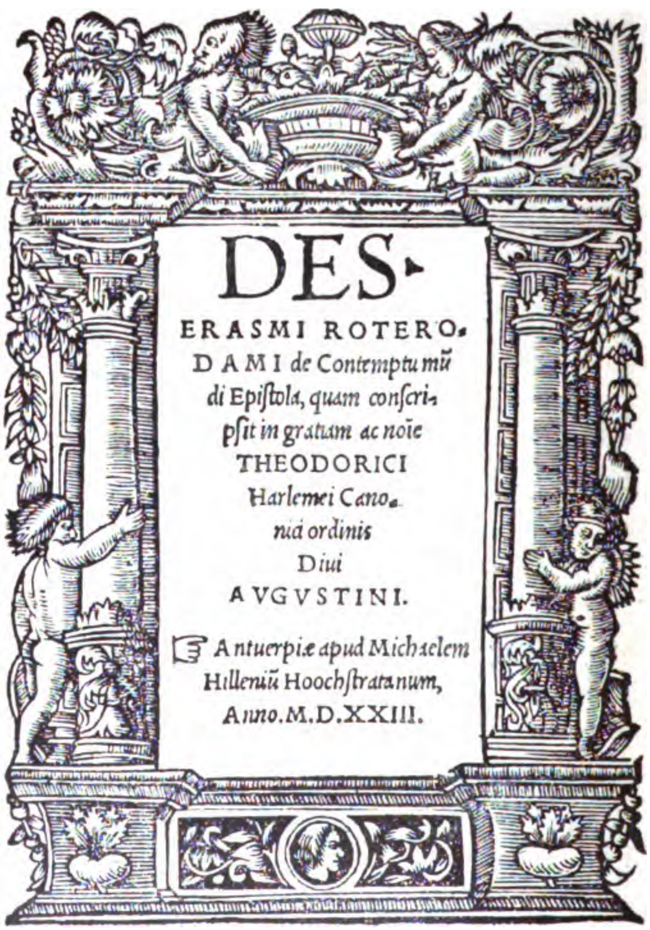
Het kopstuk dier omlijsting wordt hierbij gereproduceerd.

JACOB VAN GHELEN (midden der 17e eeuw) heeft zijn merk als nevenstaand verminkt afgedrukt in : *De dry daghen van Philagia... door R. P. Franciscus de Smidt verduytst.* Antw., 1649, 12°.

Het is het bij v. H. onder nr 6 vermelde merk, maar ontdaan van de omlijsting.

De Raap, die hem als uithangteeken en als merk diende, heeft MICHIEL HILLEN VAN HOOCHSTRATEN laten aanbrengen onderaan in de titelomlijsting zijner uitgave (1).

DES.
ERASMI ROTERO.
DAMI de Contemptu mũ
di Epistola, quam conscri-
psit in gratiam ac noĩe
THEODORICI
Harlemei Cano-
nici ordinis
Diui
AVGVSTINI.
Antuerpiæ apud Michaelem
Hilleniũ Hoochstratanum,
Anno.M.D.XXIII.

(1) W. NIJHOFF : *L'Art typographique dans les Pays-Bas.*

In het kopstuk van de omlijsting van *Articvlorum doctrinae fratris Martini Lutheri per theologos Louvanienses damnator Ratio ex sacris literis, & veteribus tractatoribus, per Iacobum Latomū*... Antv., 1521, 4° (1), is insgelijks de Raap verwerkt. De geheele omlijsting is gereproduceerd in Wouter Nijhoff's *Art typographique dans les Pays-Bas*, naar een exempl. van *Lucv Brativncula Gerardi Noviomagi, De Batavorum Insula*, door Hillen in 1520 gedrukt.

J. DE ROUVEROY, die te Antwerpen drukte in de tweede helft der 18e eeuw, heeft zich van het volgende merk bediend op den titel van *Chronijcke van Antwerpen tot den jare 1775*. Antw., z. j. f°.

Op de titelbladzijde van het bij de weduwe en erfgenamen STEELSIUS uitgegeven, door Ameet Tavernier gedrukte : *Novvm Jesv Christi Testamentvm*, 1570, 12°, bevindt zich het volgende aan van Havre onbekend gebleven merkje :

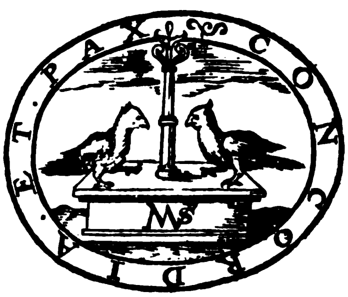

(1) Stadsbibliotheek te Antwerpen.

CORNELIS F. VERDUSSEN (midden 18e eeuw), heeft nog de volgende primitieve houtsnede — eigen fabricaat, misschien wel — gebruikt voor het hem door geprinte: *Amplificandi Formulæ oratoriæ, et figuræ aliquot Retoricae, Ex M. T. Cic. concinnatæ operâ P. F. Nicasii Baxii Augustiniani.* 1759. 12°.

Het onderstaande merk is van MARTINUS VERSCHUEREN (begin der 17e eeuw). Het komt voor op den titel van : *Le Combat des heresies Et Des Iniquitez que nous voyons de nostre temps Divisez en deux liures Par Ioachim Le Miere dedié à Leurs Altesses. A Anvers Chez Martin Verschueren, en la rue dicte Kerck-hof-straete au* (sic) *deux pigeons.* 1619. 12° (1).

Ridder van Havre, die het merk aantrof — deerlijk versleten, terwijl het hier afgebeelde splinternieuw blijkt — op de laatste blz. van een drukje uit 1636 van de weduwe J. Mesens, meent het als een merk van dezen laatste te mogen aanzien. Een vluchtige oogslag is genoeg om vast te stellen dat dit eene dwaling is. Immers haar uithangteeken was *de Gulden Bijbel*, en het monogram, M V S ineengestrengeld, slaat niet op haren naam ; terwijl het vignet wel degelijk het drukkersadres van Mart. Verschueren verbeeldt en het monogram zijn verkorte voornaam en naam voorstelt.

Is nu het boekje uit 1636 door Mart. Verschueren op de kosten der weduwe Mesens gedrukt geworden? Dan dient de opgave van Olthoff (2), als zou Verschueren in 1632 gestorven zijn, verbeterd.

Antwerpen V. A. DELA MONTAGNE

(1) Stadsbibliotheek te Antwerpen.

(2) *De Boekdrukkers, boekverkoopers en uitgevers in Antwerpen*, 1891, blz. 110.

NIEUWS OVER HET OERA LINDABOK?

Een aardige bundel opstellen verscheen onlangs onder den titel « Nieuws uit oude boeken » van de hand van den heer F. Besemer S^r^, bij den uitgever Meindert Boogaerdt J^r^ te Rotterdam.

Het ligt niet in mijne bedoeling dit boekje bij het publiek in te leiden, wat trouwens niet noodig is, daar het zelf zijne lezers wel vinden zal. Wat mij aanleiding geeft het hier ter sprake te brengen is hetgeen onder het opschrift « Letterkundig bedrog » over het Oera Lindabok wordt meegedeeld op blz. 143-159. Eigenlijk alleen de vier laatste pagina's van het opstel, waar ons op gezag en gedeeltelijk met de woorden zelve van « een hooggeacht taal- en letterkundige » het een en ander over den maker of liever de makers van dat merkwaardige werk wordt meegedeeld. De taal- en letterkundige wordt niet bij name genoemd, en hij zelf wil de makers niet noemen, hoewel hij weet wie dat waren. Moeten wij als belangstellende lezers deze geheimzinnigheid eerbiedigen? Ik zie niet in dat we daartoe verplicht zijn. Integendeel, de bedekte aanduidingen brengen, als men ze aandachtig leest, van zelf ten minste twee namen naar voren, en door hierop de aandacht te vestigen bewijst men beiden, den levende en den doode, een dienst. Immers zoowel bestrijding of weerlegging, als eventueel gewenschte toelichting of verklaring is mogelijk wanneer iemand rechtuit genoemd, niet wanneer hij heimelijk als schrijver van een brief aangezien, als maker van een boek gedoodverfd wordt.

Is het dan nog de moeite waard over dat boek te schrijven? Naar mijne meening zeer zeker. Het bevat naast de dwaze woordspelingen en de naïviteiten werkelijk zooveel schoons, dat het eigenlijk niet te verdedigen is, over het werk altijd alleen te spreken in verband met de mystificatie, en er niet tevens een historischen roman van eene eigenaardige soort in te zien. Bovendien is het ook technisch, als kunststuk, zoo merkwaardig, dat het niet aangaat den maker kortweg te veroordeelen, alsof hij niet meer was dan een antiquiteitenhandelaar, die een nagemaakt stuk aan den man tracht te brengen. Wij weten bovendien, zoolang we den maker niet met zekerheid kennen, niet eens of hij werkelijk het plan had om bedrog te plegen.

Wie is nu die maker? Beckering Vinckers meende afdoend bewezen te hebben, dat Cornelis over de Linden, beambte aan de marinewerf te Nieuwediep, in 1873 overleden, het boek vervaardigd had, en ook Besemer neemt dit in zijn opstel nog als vaststaand aan. Toch was er reeds dikwijls op goede gronden aan getwijfeld, in elk geval was het geleverde bewijs volstrekt niet afdoend. Nu komt de taal- en letterkundige

die zijn naam niet wil noemen deze meening met kracht bestrijden, hij weet wie de makers geweest zijn. Hij weet ook wat hen dreef, geen winstbejag, evenmin eerzucht, maar eene grap, een soort studentengrap, de bedoeling een zeker iemand er in te laten loopen. De beide makers, en de man op wien zij het gemunt hadden zijn sedert overleden. Ook de heer van der Linden, die er mee van wist, is overleden, « ja al de dramatis personae. Ik ben daarvan alleen nog over — heelemaal alleen. »

Leest men nu de geschiedenis van den strijd over de echtheid van het boek bij Bezemer na, dan vindt men van zelf den naam van den man die mee als deskundige het handschrift onderzocht heeft, en alleen nog in leven is, het moet Dr. Johan Winkler zijn. En wie zijn de mannen door hem voor de makers gehouden? Eene aanhaling die Bezemer geeft uit zijn brief wijst den eenen duidelijk aan. Ziehier den zin, waarop het aankomt:

« Dat handschrift bestond uit een gedeelte van een Oud-Friesch Geschrift dat door den Heer Dr. Eelco Verwijs, destijds Archivaris van Friesland, te Leeuwarden, was « ontdekt » in handen van zekeren C. Over de Linden, aan den Helder (altijd volgens beweren van den Heer Verwijs) kortom, juist zóó als Gij dat beschrijft. De Heer Verwijs was er bij tegenwoordig dat dat H.S. mij werd ter hand gesteld; hij zat naast mij, maar gaf toen geene nadere toelichtingen. »

Is met deze woorden niet duidelijk gezegd wien de briefschrijver ten slotte voor den maker van het boek is blijven houden? En zou hij hierin gelijk hebben? Ik twijfel er hard aan, al is het waar dat de aanwijzing op 't eerste gezicht eenige waarschijnlijkheid heeft. Verwijs is met het handschrift voor den dag gekomen, en hij was iemand die van een grap hield, en best in staat was om met een ander een loopje te willen nemen. En dat hij met pleizier den braven stedelijken archivaris er in zou hebben laten loopen — want op dezen moet de schrijver van den brief doelen — is ook aan geen twijfel onderhevig. Ik herinner mij dan ook zeer goed — ik was toen gymnasiast —, dat wel meer menschen indertijd dadelijk zeiden: Het zal wel een grap van Verwijs zijn.

Uit dit alles volgt echter nog volstrekt niet dat het zoo is. Vooreerst moet men vragen of Verwijs voor een grap van dien omvang het geduld en den tijd gehad kan hebben, voorts of hij de dichterlijke gaaf had om een werk als dit te schrijven — maar zoo komt men niet verder, wanneer men niet weet of de beweerde tweede maker misschien de eigenschappen bezat die Verwijs ontbraken. De briefschrijver dient dus ook dezen te noemen en met zijne wezenlijke bewijzen voor den dag te komen, maar hij heeft geen « bewijzen zwart op wit ». Hij zou voorts moeten verklaren, waarom de makers hun grap volgehouden hadden: als hij er aanvankelijk ingeloopen ware, zouden ze hem gewaarschuwd hebben, zegt hij; waarom deden ze dit dan niet toen Dr. Ottema, op wien de grap toch in 't geheel niet gemunt was, er zoo in liep?

Ten slotte kan ik niet gelooven dat Verwijs, als hij zelf de maker

was geweest, een brief had kunnen schrijven als die bij Besemer op blz. 154 en 155 afgedrukt, waarin hij zoo geestig vertelt hoe hij zelf aanvankelijk dupe geweest was.

Hoe zou dan onze briefschrijver zoo vast in zijne overtuiging kunnen zijn, als hij het niet zeker wist ? Ik denk dat hij ten deele juist gezien heeft ; toen hem in de vergadering van het Friesch Genootschap het handschrift ter hand gesteld werd, had Verwijs het reeds lang bestudeerd, en dacht het zijne er van. Waar het genootschap een onderzoek door een ander nog noodig achtte, moest hij natuurlijk zwijgen om de opdracht niet van te voren in de war te sturen. Hij zat er dus bij, had zelf het handschrift aangebracht, wist wat hij er van denken moest, en zei niets ; en vrij zeker koesterde hij daarbij nog de hoop dat vriend Eekhoff er ten slotte prachtig in zou loopen. Dit alles zal de « jonge man, die van den prins geen kwaad wist », hebben opgemerkt, het is hem bijgebleven, en daaruit achterna het besluit te trekken dat Verwijs er nog meer van wist, ja dat hij zelf de maker, of een van de makers was, was maar één stap ; en dezen stap heeft de schrijver van den brief gedaan, maar ik geloof dat het een misstap is.

Amsterdam, October 1907 C. P. BURGER Jr

AANSTELLING VAN GENTSCHE DRUKKERS EN BOEKVERKOOPERS IN DE 17e EEUW

JAN VAN DEN KERCHOVE

In dezen jaargang van het Tijdschrift, bl. 75 en vlg., werden bescheiden medegedeeld waaruit blijkt dat de Gentsche schoolmeester Joos Van den Kerchove in 1597 van den Geheimen Raad oorlof verkreeg om eene drukkerij op te richten ; ik kon verdere inlichtingen over dezen onbekenden drukker verstrekken en namelijk aantoonen, met behulp der grootboeken van de Plantijnsche drukkerij, dat hij reeds in 1595 boekverkooper was en omstreeks het einde van 1604 overleed ; dat de als drukker welbekende Jan Van den Kerchove zijn zoon was, met de weduwe den boekhandel óf voortzette, óf in 1608 terug begon en slechts in 1614 voor eigen rekening nering deed.

Sinds het verschijnen van bedoeld opstel vond ik in de archieven van den Geheimen Raad (1) de stukken betreffende de aanstelling van Jan Van den Kerchove tot drukker, in 1615. Hij herinnert, in zijn verzoekschrift aan de aartshertogen, aan het octrooi dat zijnen vader werd verleend om boeken te « moghen drucken, prenten ende vercoopen » en betoogt dat hijzelf « anvert heeft zynen (zijns vaders) wynclc, ende hem gheerne zoude exerceren ende employeren inden voornoemden styl daerinne hy ghenouchsaem gheverseert is. » Er is dus nog nauwelijks aan te twijfelen dat Joos Van den Kerchove wezenlijk het drukkersbedrijf heeft uitgeoefend. De twijfel wordt zelfs geheel opgeheven wanneer wij Schepenen en Raad der Stad Gent, wier advies gevraagd werd bij kantschrift van den 31n October 1615, den 5n December ten gunste van Jan hooren verzekeren, niet alleen dat hij is « de bonne renommée et vie catholicque », maar ook « que son feu père, qui en son temps at enseigné la langue latine à plusieurs enffans de qualité, at depuis fait l'exercice du mestier mentionné en ladicte requeste. »

Het besluit, waarbij Jan Van den Kerchove tot drukker-boekhandelaar werd aangesteld, werd genomen den 16n December 1615. Het is dus niet waarschijnlijk dat vóór dien datum uitgaven met zijn adres verschenen, al kan hij bij of voor anderen gedrukt hebben. Het boek van 1614, door Ferd. Van der Haeghen (2) op gezag van A. Sanderus en Foppens vermeld als een uitgave van Jan Van den Kerchove, zal dus

---

(1) Rijksarchief te Brussel. Conseil privé, doos « Impression et vente de livres », II.
(2) *Bibliographie gantoise*, II, p. 11.

wel, zooals de Gentsche Bibliothecaris vermoedde, onder het jaartal 1624 moeten gesteld worden. Hier volgt het verzoekschrift :

An haere Hoocheden,

Vertoont oitmoedelick Jan Vanden Kerchove hoe dat wylent Mr. Joos Vanden Kerchove zynen vader zaleger gheconsenteert is ghewcest by wylent hoogher ghedachten de Mat van Spaeingnen Philips, te moghen drucken, prenten, ende vercoopen, allerande ghepermitteerde boucken, volghende een octroye hem danof verleent, nemaer alzoo hy vuer zekere zaeken, deser werelt ghepasseert is, ende dat den remonstrant anvert heeft zynen wyncle, ende hem gheerne zoude exerceren ende employeren inden voornoemden styl daerinne hy ghenouchsaem gheverseert is,

Bidt oitmoedelick dat uwe Hoocheden ghedient zyn, hem suppliant oock te accorderen te moghen prenten ende vercoopen allerande ghepermittierde boucken, met het ghone anden druck dependerende. Ende zal hy suppliant bidden voor de welvaert ende prosperiteyt van uwe voornoemde Sereme Hoocheden.

Op den rand :

Advis du Grand bailly et eschevins de la Keure de Gandt. Faict a Brusselles le xxxje d'octobre xvjc xv.

Nadat het Gentsche Magistraat geantwoord had werd onder de eerste apostille geschreven :

Veu ledict advis, soit depesché acte de permission de pouvoir imprimer et vendre livres, à charge de se régler selon les placarts sur ce publiés et à publier. Faict à Bruxelles, le xvj de Décembre 1615.

Op het rekwest zelf is het volledig klad van het octrooi geschreven, — de gewone formuul, zoodat wij ze niet hoeven over te drukken.

In het rekwest ligt de volgende brief :

Messeigneurs,

En satisfaction de celles de V. S. du dernier d'octobre passé accompaignées de la requeste presentée à Icelles de la part de Jehan vanden Kerchove, tendant à consentement et ottroy de povoir imprimer et vendre toutes sortes de livres, non defenduz, nous avons examiné icelle requeste et après nous faict informer de la qualité, vie et conduite dudict supliant, lequel nous avons trouvé de bonne renommée et vie catholicque se conduisant fort modestement et honnestement, mesmes que son feu père, qui en son temps at enseigné la langue latine à plusieurs enffans de qualité, at depuis fait l'exercice du mestier mentionné en ladicte requeste, s'y conduisant de sorte quil nat donné occasion à personne d'aulcune plainte, en considération de quoy et que voulons espérer le suppliant son filz ensuivra en ce ses vestiges selon le bon tesmoignage que ja il at encommenché à en donner, il nous a semblé et semble (soubz humble correction) que leurs Alzes Sermes feront bien de luy accorder l'effect de sa pretension, remettans neantmoins le tout à la trèspourveue discrétion de leursdictes Altezes et de V. S. pour y ordonner ultérieurement selon qu'elles trouveront en conseil,

auquel effect renvoians ladicte requeste nous prions Dieu, Messeigneurs, nous donner la grace de pouvoir demourer a jamais

De V. S.
Treshumbles et tresobeissans serviteurs,
Les Eschevins et Conseil de la Ville de Gand

de Gand, ce v^e de decembre 1615. (*Handteeken*)

Adres : Messeigneurs
Messeigneurs les President et Gens du Conseil privé de leurs Altezes Serenissimes
A Bruxelles.
(*Aanteekening* :) Re^ta xiiij decem. 1615.

Alexander Sersanders

In F. Van der Haeghen's *Bibliographie gantoise* worden vijftien uitgaven van Alexander Sersanders beschreven ; de eerste is van 1619, de laatste van 1651 ; van den man uit *den Salamander* weet de schrijver dat hij in 1658 « toesiender » der drukkers en boekverkoopers was en rond 1661 overleed.

Uit het verzoekschrift om regelmatige aanstelling, door Sersanders tot de aartshertogen gericht in 1616 — ik vind het stuk met bijhoorige bescheiden insgelijks in het archief van den Geheimen Raad — blijkt dat hij « nu acht continuele jaeren, ende beth », dus reeds vóór 1608 boekverkooper was ; met drukken bemoeide hij zich toen nog niet (« ... ende t' doen drucken van diere ») ; slechts in 1644 vindt men op een zijner uitgaven zijne drukkerij vermeld.

Het verzoekschrift luidt :

Ande Eertshertoghen

Supplierende vertoocht reverentelick Alexander Sersanders, bouckvercooper residerende binnen der stede van Ghendt, ende inborelinck van diere, hoe dat hy tot beter voedinghe van een eerlick leven, ende ghestadich onderhout van hem, ende syne huysvrauwe nu acht continuele jaeren, ende beth gheexerceert heeft het officie van bouckvercoopen, ende t' doen drucken van diere ; nemaer alsoo byden placcaete onlancx ghegeven in uwe Stadt van Brussel, ende binnen der voors Stede van Ghendt ghepubliceert op het faict van drucken, vercoopen ende inbringhen van verscheyden boucken, ende naementlick by den eersten article van dien wort gheinterdiceert an een yeghelick, ghelycke officien voortan meer t' exerceren, ten sy alvooren daertoe, bij de hooftpresident ende luyden van uwen Secreten Raede, wesende gheadmitteert, is hem van noode gheweest omme de selve admissie te vercryghen, ende alsoo te continueren in syn voorseit officie hem t' addresseren an huerlieder voornoemde Ser^me Hoocheden ;

Biddende seer oidtmoedelick de selve ghedient syn hem daertoe te verleenen pertinente letteren van admissie, te meer, regard nemende dat hy, gheduerende den tyt vande voornoemde acht jaeren ende beth, noyt erghens inne hem ontgaen en heeft, ofte eenigh abuus ghecommitteert zoo het blycken mach by de

attestatien van heer Antonius Smits by myne Eerweerdichste heere den Bisschop van Ghendt, tot 'tvisiteren ende examineren van alle boucken, ghedeputeert, met meer andere gheestelicke persoonen, ende oock van diversche luyden van qualiteyte alle gheloove meriterende, te deser annex, twelcke doende ect[a].

Bij dit rekwest is inderdaad een gunstig getuigschrift over den eerlijken levenswandel van Sersanders gevoegd. Het stuk werd in het Vlaamsch opgesteld en onderteekend den 6n Augustus 1616 door A. Smets, aartspriester van Gent en boekenkeurder ; Kerchove, pastoor van S. Baafs ; Willem Steurbaut, onderpastoor en nog twee andere priesters, Petrus Blanckaert en J. de Feure ; zij hebben overigens, zeggen zij, « dickwils synen wynckel ghefrequenteert, diveersche boucken van hem ghecocht, ende anderssins met hem ghehandelt » ; Smets schreef er den 14n September, waarschijnlijk ten believe der plaatsvervangers van den bisschop, nog wat lof bij, in het Latijn, over de waarachtig katholieke gevoelens van Sersanders. Nadat het rekwest door den Geheimen Raad voorzien werd met een kantschrift als volgt :

L'advis de l'Evesque et Eschevins de la ville de Gand. Faict à Bruxelles le xvje d'Aoust 1616. LE COMTE

werd het stuk den bisschop en het magistraat toegezonden. « Den Vicaris general met de heeren van het Vicariat des Bisdoms van Gendt, sede vacante », herhaalden den 14n September, onder handteeken van Jud. a Soucques, secretarius, de betuigingen van Smets en de andere geestelijken en 's anderdaags konden Schepenen en Raad van Gent schrijven :

Messeigneurs,

En suite des lettres de leurs Alzes du xvje du mois passé envoyées avecq la requeste à Icelles présentée de la part de Alexandre Sersanders, bourgeois et libraire résident en ceste ville, nous nous sommes informez de ses comportemens et conduite, et (oultre les respectives attestations à nous exhibées tant de ses pasteurs, qu'aultres gens dignes de foy) nous trouvons que ledict Sersanders est homme de fort bonne vie et zéleux de nostre Ste Foy Catholique Apostolicque Romaine, comme il plaira à V. S. veoir par l'advis de ceulx du Vicariat de cest Evesché cy joinct, et ainsy nous semble (à très humble correction de V. S.) que leurs Alzes pourroient bien accorder les lettres de permission que ledict suppliant requiert pour, en vertu d'icelles, pouvoir librement vendre livres et exercer le stile de libraire et faire imprimer, comme il a faict jusques ores, nous en remectans néantmoins à la trèspourveue discrétion de V. S., prians Dieu de conserver icelles,

Messeigneurs, en parfaicte santé, longue et heureuse vie, nous recommandans humblement en leurs bonnes graces. De Gand, le xve de septembre 1616.

De V. S.
Trèshumbles et affectionnez serviteurs,
Eschevins et Conseil de la ville de Gand.
M. VANDECASTEELE.
1616.

Een week later werd op het rekwest door den Geheimen Raad het volgend besluit opgeteekend :

Depuis veu ledict advis, fiat acte de permission requise. Faict à Bruxelles, le xxij de Septembre 1616.

En verder werd Sersanders' vertoog ingelijfd in den tekst van de Vlaamsche akte der aanstelling, welke akte, naar de gewone formuul, in klad op het rekwest werd geschreven.

Jan Ryckaert

In 1616 vroeg en verkreeg Jan Ryckaert aanstelling tot boekverkooper. Hij had zijne nering reeds begonnen omstreeks 1604. Uitgaven die zijn naam en adres vermelden zijn niet bekend ; hij zelf wordt dus niet genoemd in de *Bibliographie Gantoise*.

Zijn verzoekschrift luidt :

Aen haere Hoocheden

Vertoocht oitmoedelick Jan Ryckaert, boeckvercooper binnen uwer stede van Ghendt, van goeden naeme, fame, ende van goeden catholicken leven, hoe dat hy suppliant gheleden ontrent twaelff jaeren herwaerts hem altoos gheneert heeft met boecken te vercoopen, daerinne begrepen almenacken, figuren van beelden, ende anderssins, ende hem daerinne altyts wel ende loffelicken gedregen, naer breeder vuytwysen vande attestatien vanden Vicaris generael des Bisdoms van Ghendt, ende Schepenen der zelver stede hier annex, dwelck hy suppliant alnoch geerne zoude continueren, maer alzoo hy tselve niet en zoude moghen doen obsterende t'leste placcaet van uwe hoocheden, sonder consente der selver, bidt daeromme ootmoedelick dat uwe hoocheden ghelieve hem suppliant te verleenen consent ende admissie tot vercoopinghe ende distributie vande voors. boecken, almenacken ende beelden, dwelck doende etca.

De thans ontbrekende « attestatien hier annex » gaven den Geheimen Raad alle voldoening ; het besluit was :

Veue ceste requeste et les pièces joinctes, fiant lettres d'admission à l'exercice et stile de libraire, en se conformant le suppliant au placcart dernièrement emané sur le fait des imprimeurs et libraires et prestant le serment y ordonné, et ce ès mains du grand Bailly de Gand ou son lieutenant. Fait à Bruxelles, le 12e de novembre 1616.

Een volledig ontwerp der akte van aanstelling, met inlassching van het amper gewijzigd rekwest, is op dit laatste zelf geschreven.

Simon de Sloevere

De ordonnancie van den 20n Februari 1616 op het drukkers- en boekverkoopersbedrijf prikkelde den ijver der rechterlijke ambtenaren ;

al wie drukwerk aan den man bracht werd gedwongen de acte zijner aanstelling te vertoonen of bij het landsbestuur een aanstelling in regel te vragen. Simon de Sloevere, een Gentenaar die van in zijne jeugd, naar het voorbeeld zijner ouders, geringe boekjes — daaronder schoolboeken — in de stad en op de markten in gansch het omliggende had uitgevent, kreeg het bezoek van den procureur-generaal van den Raad van Vlaanderen, die al de te koop gestelde werken aansloeg en liet nazien of ze geen ketterij behelsden. Het onderzoek liep gunstig af voor den kramer; hij kreeg zijne boeken weer ; de vicarissen die het bisschoppelijk ambt waarnamen, *sede vacante*, spraken met lof van hem en nadat hij aan de aartshertogen om brieven van aanstelling tot boekverkooper verzocht had kon de procureur-generaal Gillis Stalins een gunstig advies geven. De Geheime Raad stond de Sloevere's vraag toe den 17ⁿ Maart 1617.

Simon de Sloevere is niet bekend in de *Bibliographie gantoise;* de « livres de fort petite estime et valeur » die hij verkocht, ze mochten dan al « idoyns à la ieunesse » zijn, heeft hij zeker niet laten drukken voor eigen rekening, met zijn naam en adres er op.

Ziehier zijn verzoekschrift :

A Son Alteze Serme

Remonstre en toute humilité Simon de Sloevere comme luy et ses parens s'auroient de tout temps et jusques à présent meslé à vendre des livres de fort petite estime et valeur, idoyns néantmoings à la ieunesse, sans qu'en ce ilz se seroient aulcunement mescomporté en suite de l'information sur ce prinse, et attestation allant cy joinctes ; et comme passé quelques jours le Sr Procureur Général de Vostre Conseil en Flandres, luy auroit saisy tous sesdicts livres en suite du dernier placcart sur ce émané, et qu'après dheue recherche faicte par ledict Procureur Général, l'on n'y auroit trouvé chose discrepante ou défendue au droit canonicq ou civil, ains luy rendu tous sesdicts livres, il supplie que vosdictes A. S. soient servies luy octroyer et permectre qu'il puisse librement et franchement vendre sesdicts livres comme auparavant, sans qu'aucun empeschement ou obstacle luy soit faict ou donné, moyennant qu'il accomplisse le contenu du placcart cy joinct, quoy faisant, etc.

Een eerste randschrift luidt :

Advis du Procureur Général du Conseil en Flandres. Faict à Bruxelles, le 13 de mars 1617.

In een antwoord gedagteekend « de Gand, le xvje jour de mars 1617 » zei procureur Stalins :

Messeigneurs, ...je trouve que le suppliant s'est meslé passé plusieurs années d'exposer en vente histoires et aultres livres en langue vulgaire de petite valeur, et ce aux foires et places publicques de ceste province sans tenir aultre bouticle, et ne scait-il pas le mestier d'imprimer, comme aussi il déclaire ne s'en voloir entremettre ; et en ayant aultrefois conféré avecq le député du Rme Evesque de ceste ville à la visitation et censure des livres, mat-il dict qu'il at appaisement des

livres du suppliant et que puis naguerres il at esté examiné de sa foy et fidélité par les Srs du vicariat sede vacante et que pour aultant qu'en eulx estoit il at esté admis bibliopole ; à raison de quoy me semble (soubz tres-humble correction de voz Sigries) que leurs Alzes Smes luy polroient accorder ce quil requiert, à charge expresse dobserver punctuellement le placcart du xxe de Febvrier 1616, et nommement de prester le serment et faire dresser et examiner inventaire des livres quil aurat chez luy en conformité du iij et xj articles dudict placcart ;...

Dan besloot de Geheime Raad :

Veu ledict advis, fiant lettres de permission aux fins cy requises en conformité d'iceluy. Faict à Bruxelles, le 17 de mars 1617.

De klerk gebruikte het rekwest om het ontwerp van het octrooi op te stellen.

Joos Dooms

De *Bibliographie gantoise* beschrijft zestien drukken van Joos Dooms (1620-1636) maar kent den man niet verder.

In het archief van den Geheimen Raad ligt een dossier van tien stukken betreffende zijne aanstelling tot drukker, in 1618. Behalve wat die stukken vertellen over Dooms zelf geven ze een paar voorbeelden van getuigschriften afgeleverd door drukkers en boekverkoopers ten gunste van een jongen collega.

Joos Dooms schreef :

Ande Eertshertoghen,

Vertoocht in alder oodtmoedicheijt Joos Dooms filius Jans, oudt dertich jaren, gheboren van Merctem in uwen hertochdomme van Brabant, dat hy van zyne joncheyt hem begheven heeft te leeren ende exerceren de conste van drucken ofte prenten, eerst met Jan Mommaert, ghezworen drucker ende boeckvercooper binnen deser stede van Bruijssel den tydt van acht jaren, ende daernaer met Jan vanden Steene, ghezworn prenter ende boeckvercooper van uwe voorzeyde Serme hoocheden binnen hunne stede van Ghendt den tydt van zeven jaren, hebbende altyts de voors. conste ghetrauwelick ghedaen ende hem (zonder jactantie ghesproken) heerelick ende catholickelick ghedreghen ende want den suppliant inde zelve conste es zeer hervaren ende gheene ander handelynghe nochte brootwinnynghe en can, keert hem an uwe Serme hoocheden,

Dezelve oodtmoedelick biddende hem te willen admitteren als ghezworn drucker ofte prenter metghaeders boeckvercooper deur alle de landen van Hunne onderdaenicheyt, hem doende danoff depescheren behoorelycke letteren van consente ende octroye in forma, twelck doende etc.

Bij zijne aanvraag voegde hij een getuigschrift van zijnen baas :

Ic onderschreven, ghezwoorn drucker ende boeckvercooper binnen der stede van Ghendt, certifiere ende verclaere dat Joos Dooms met my ghewont heeft den tydt van zeven jaren hebbende ghedeurende den zelven tydt tiny-

nen huuse gheexerceert tvoornoemde drucken ende prenten twelcke hy van te vooren was connende ende oock hem eerelick ende catholickelick ghedreghen, ende alsoo hy Dooms van my danoff verzocht heeft attestaetie, hebbe hem dezelve midts desen verleent omme hem te valideren daer ende zoot behoort ende in teecken der waerheyt hebbe dese met myn ghewonnen [*sic*] hanteecken onderteeckent desen xxvj^{n} Augusti xvj^{c} zeventhiene.

JAN VANDEN STEENE.

Hij zond ook een getuigschrift mede van Adriaan Pletincx, pastoor van Sint-Nicolaaskerk te Gent, waarin met lof gesproken wordt van zijne rechtgeloovigheid en zijn ijver in het vervullen zijner godsdienstige plichten. Het stuk leert niets nieuws; het werd in de gewone termen opgesteld in het Latijn, den 6^{n} November 1617; vermoedelijk vroeg Dooms dus kort daarop aanstelling tot drukker. Toch werd slechts den 7^{n} Mei 1618 door den Geheimen Raad op het verzoekschrift geschreven :

Advis tant de l'Archevesque de Malines que de ceulx du magistrat de ceste ville. Faict à Bruxelles le vij^{e} de may 1618.

LE COMTE.

De secretaris meende vast dat Dooms te Brussel woonde; de belanghebbende, die op dat oogenblik wel in de prinselijke stad was, stelde — of liet stellen — onder de apostille de volgende terechtwijzing :

Den suppliant bedanckende haere hoocheden vanden bryffven van advyse aen hem verleent, maer alsoo de zelve zyn adresserende aen Eertsbisschop van Mechelen, ende aen die van tmagistrat deser Stede, ende dat hy suppliant versoeckt zyn conste van drucken ofte prenten t'exerceren in Vlaenderen alwaer hy is haudende zyn domicille, is ghenoetsaeckt gheweest hem andermael t'addresseren tot haere hoocheden, biddende de selve ghedient te zyn t' committimus t'addresseren aen die vanden raede in Vlaenderen, oft wel aenden Bisschop van Gendt.

Toen bevool de Raad :

Veue ceste remonstrance, soit demandé l'advis tant du Rev^{me} Evesque de Gand que des Eschevins de la Keure dudict Gand. Faict à Bruxelles le 8 de may 1618.

LE COMTE.

De Bisschop antwoordde, in een eigenhandig schrijven :

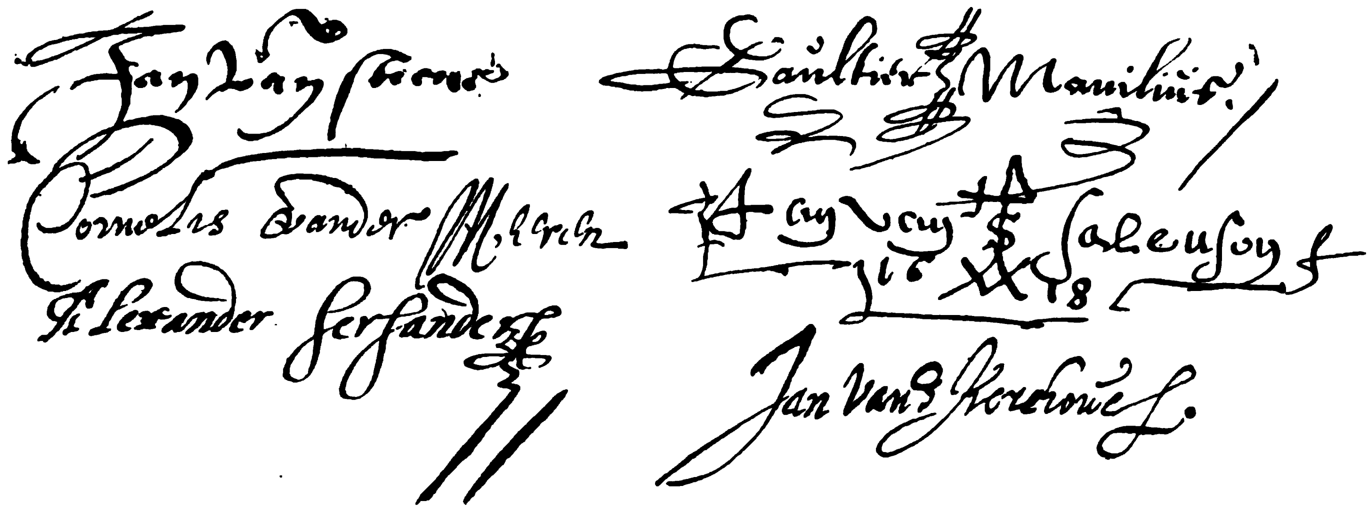
Messieurs,

Josse Dooms, a ce que j'ay trouvé par information, est bon catholique, et sans reproche, qualifié pour exercer l'art d'inprimeur ès pays de l'obeissance de leurs AA^{zes} Serm^{es}, selon sa requeste du 7 de ce moys, sur le subiect de laquelle elles ont esté servies de demander mon advis. Et sur ce je prie Dieu conserver VV. Seig^{ries} en santé et toutte prospérité et je demeure,

Messieurs,

V^{re} bien humble serviteur,
JACQUES BOONEN Evesque de Gand.

A Gand, 20 de May 1618.

Handteekens der Gentsche drukkers en boekverkoopers onder het getuigschrift voor Joos Dooms, 1618

Het antwoord van het Gentsche Magistraat bleef langer uit want eerst werd het advies gevraagd van de zes boekdrukkers en boekhandelaars der stad, Jan Van den Steene, Cornelis Van der Meeren, Alexander Sersanders, Gaultier Manilius, Jan Van Salenson et Jan Van den Kerchove, die het volgend getuigschrift opstelden en onderteekenden :

Voor myne E. Heeren Schepenen vander Keure in Ghendt.

Ghezien byde ghezworne bouckdruckers ende bouckvercoopers deser Stede van Ghendt, de requeste an Haerlieder Hoocheden ghepresenteert by Joos Dooms, ende met beslotene brieven vanden zelven HH. ghesonden omme advys an uwe E[n] metghaeders dordonnantie daerop by uwe E[n] verleent, ende naementlick de gone vanden xxxj[n] May 1618, daerby zy ghelast zyn heurlieden advys te expresseren by gheschrifte, ende te dien voldoende, zegghen zeer wel te weten dat den suppliant goeden tydt ghewont heeft met Jan vanden Steene binnen deser Stede, alwaer hy gheexerceert heeft de conste.van drucken, hem houdende oversulcx voor bequaeme, ende ydoone, omme gheadmitteert te worden tot tgone hy by requeste verzouckt, ende en weten gheene redene, waeromme hem tzelve zoude connen ontseijt worden, hemlieden (sic) nietmin in alles ghedraghende in uwe E. heeren discretie, ende den goeden wille van haere Ser[me] H. H.

Jan vanden Steene
Cornelis vander Meeren
Alexander Sersanders
Gaultier Manilius
Jan van Salenson 1618
Jan vanden Kerchove

Schepenen en Raad van Gent schreven toen aan den Geheimen Raad te Brussel :

Messeigneurs,

Nous avons receu les lettres de V. S. datées du viij[e] de may passé accom paignées de la requeste présentée à icelles de la part de Josse Dooms, tendant pour les raisons y contenues d'estre admis à la charge d'imprimeur juré et de povoir vendre livres par tous les pays de l'obéissance de leurs Al[zes] Ser[mes], sur quoy sommes chargez d'escripre à V. S. nostre advis, à quoy satisfaisans, nous avons faict communicquer la requeste du suppliant aux imprimeurs jurez et vendeurs de livres de ceste ville, lesquelz y ont respondu ce que V. S. pourront veoir par leur rescription cy joincte, en considération de quoy et que par les attestations allans par copie avecq cestes, il appert non seullement de l'ydoneité et capacité dudict suppliant à ladicte charge, mais aussi de sa bonne et catholicque vie, il nous a semblé et semble (soubz humble correction) que V. S. feront bien d'accorder audict suppliant l'effect de sa pretension, remettans neantmoins le tout à la trespourveue discretion de V. S. pour y estre ultérieurement ordonné ce qu'elles trouveront en conseil, auquel effect renvoians ladicte requeste et pièces y joinctes, nous prierons pour le surplus au Créateur, Messeigneurs, vouloir ottroier à V. S. en parfaite santé heureuse et longue vie, baisans les mains d'icelles en toute humilité. De Gand ce ij[e] de Juing 1618. De V. S.

Trèshumbles et trèsobéissans serviteurs,
Les Eschevins et conseil de la Ville de Gand.
(*Handteeken*)

(*Adres* :) A Messeigneurs
Messeigrs les Chief President et Gens du Conseil Privé de Leurs Alzes Sermes.

En toen liet de Geheime Raad op Dooms' terechtwijzing het besluit opteekenen :

Depuis veuz ledict advis, fiant lettres d'admission à l'exercice de l'imprimerie en conformité d'iceux, à la charge de prester le serment ordonné par le placart, ès mains d'un des conseilliers du Conseil en Flandres, à commettre par le President d'iceluy. Faict à Bruxelles, le 12 de Juing 1618.

In het dossier liggen nog kopijen van het rekwest en van de getuigschriften van Pletincx en van Jan Van den Steene.

October 1907. PROSPER VERHEYDEN.

KRONIEK

MEDEDEELINGEN OVER BIBLIOTHEKEN

Londen. — *Britsch Museum.* — De Londensche correspondent van de *N. Rt. Ct.* schrijft aan zijn blad, dd. 30 October jl. :

Overmorgen wordt de leeszaal van het Britsche Museum welke, gelijk men zich herinneren zal, ruim zes maanden gesloten gebleven is, om de noodige herstellingen — de eerste grondige sedert het jaar 1857, toen zij ingewijd werd — te kunnen bewerkstelligen, weder voor het lezende en studeerende publiek toegankelijk gemaakt.

Heden werden eenige, meerendeels Londensch-Engelsche persmannen, op uitnoodiging van den directeur (wèl te onderscheiden van den hoofdbibliothecaris) in staat gesteld een voorloopig kijkje te gaan nemen. Zij kwamen niet allen opeens, ook niet in groepen, maar telkens afzonderlijk, wordende dan ontvangen door eenige heeren, die wij herkenden als vanouds aan de groote boekerij en in deze wereldberoemde leeszaal werkzaam.

Terwijl zij ons, met de meest mogelijke beleefdheid, alle inlichtingen gaven, zagen wij andere beambten hard bezig met het treffen der noodige schikkingen, het weder ordenen der boeken, katalogen, enz.; wat natuurlijk alles in orde komen moet vóór overmorgen. Zij moesten deze werkzaamheden verrichten terwijl de werklieden van Waring and Gillow, onder de leiding van den bouwmeester J. J. Burnet, hard bezig waren de laatste hand te leggen aan het decoratief.

In dit opzicht heeft de oude leeszaal een volkomen hernieuwing ondergaan. Door het aanbrengen van een zeer lichte grondverfkleur, bloot afgezet door weelderig doch uiterst eenvoudig verguldsel, is de verlichting in de zaal veel verbeterd, hetgeen ons vooral heden — op een hoogst druiligen en somberen Octoberdag — moest treffen.

Tegenover het stichtingsjaar (1857) is thans het jaar der herstelling (1907) in gulden letteren hoog aangebracht, tusschen de even groote namen der meeste beroemde Engelsche schrijvers en dichters, door de eeuwen heen, van Chaucer tot Tennyson. Ook het aanbrengen hunner namen is nieuw.

Overigens behoeft nauwelijks gezegd te worden, dat een grondig reinigen en herstellen van koepel en wanden aan het meer decoratieve voorafgegaan is. Uit het onderzoek van het ijzeren geraamte der leeszaal door deskundigen bleek, dat velen zich noodeloos ongerust gemaakt hadden. De stevigheid en hechtheid er van hadden weinig te lijden gehad, lieten weinig te wenschen.

Van het langdurige herstellingswerk hebben de bestuurderen en beambten van het Britsche Museum ruimschoots gebruik gemaakt, om niet zoozeer de schikkingen in de leeszaal als wel den boekenschat, aldaar aanwezig, aan een grondige omwerking te onderwerpen.

Vele oude of verouderde boekdeelen zijn voorgoed eruit verdwenen, om plaats te maken voor nieuwere en het nieuwste op het gebied van kunsten, wetenschappen en letteren.

Dat zulks tendeele ook een herziening van den algemeenen kataloog noodig gemaakt heeft, spreekt van zelf. De voorschriften voor het gebruik der leeszaal zijn vrijwel dezelfde gebleven, evenals de inrichting der leestafels en boekenkasten. Er zijn, naar men mij mededeelde, twaalfduizend lees(toegangs-)kaarten thans van kracht, die telken zes maanden vernieuwd moeten worden. Er zal, gelijk

weleer, plaats wezen in de leeszaal voor een zevenhonderd lezers, maar het gemiddelde getal per dag overtreft de zeshonderd niet, hetgeen geenszins wegneemt, dat men er op drukke dagen wel eens aan « overbevolking » lijdt.

**

Professor Herbert A. Giles, hoogleeraar in het Chineesch te Cambridge, en schrijver o. a. van eene « History of Chinese literature » (het eerste boek over dit onderwerp in eene Europeesche taal) heeft getracht aan te toonen dat niet het Britsch Museum, maar de bibliotheek der universiteit te Cambridge de beste Chineesche boekerij die bestaat in eigendom heeft. Deze boekerij omvat ca. 4500 deelen, meerendeels kostbare en zeldzame exemplaren. Het oudste is gedrukt een 100 jaren voor den tijd waaruit de Europeesche houtblok-drukken dateeren. Ook bezit Cambridge een Chineesch drukwerk dat uniek is; de drukblokken van dat werk zijn gedurende den Taïping-opstand vernield geworden. Toen waren slechts twee exemplaren ervan bekend : het eene te Cambridge, het andere in het gebouw der Russische legatie te Peking. Dit tweede is bij de belegering van dat gebouw in 1900 verloren gegaan.

(*Nieuwsbl. v. d. Boekhandel.*)

MENGELINGEN

Particuliere bibliotheken te Rome. — Gedurende het tijdperk der renaissance en de daarop volgende eeuwen behoorde in Rome het bezit van eene boekerij even onafwijsbaar tot de stoffeering der « palazzi » van de voorname familiën als dat van eene verzameling kostbare schilderijen, beeldhouwwerken, en andere kunstvoortbrengsels. In deze boekerijen was er en is er, voor 'n deel, nóg zoo veel waarde aan handschriften en boeken, dat nooit iemand eene geschiedenis van Rome geschreven heeft, zonder telkens van dit materiaal gebruik te maken. In Pallavicino's beroemd werk over de geschiedenis van het concilie te Trente worden bijna op elke bladzij handschriften uit zulke particuliere bibliotheken als bronnen voor de historie, vermeld, en schier uitsluitend ook leverden zij aan Von Ranke de stof voor zijn « Geschichte der Päpste », wijl de toegang tot het Vatikaansch archief destijds nog verboden was.

Kardinaal Vitellozzi (onder het pontificaat van Paolo IV) is — voor zoover bekend althans — in Rome de eerste persoon geweest, die eene uitgebreide verzameling van gedrukte boeken en codices bezat. Sinds volgden daar ettelijke hooge geestelijken en patriciërs zijn voorbeeld. Echter is de gansche reeks der boekerijen door hen aangelegd en onderhouden, zooals van Aquaviva, Albizzi, Bichi, Bona, Celsi, Cesi, Fontanini, Massimi, Spanda, nu verdwenen. De beroemde bibliotheek Altieri b. v., met belangrijke oorkonden betreffende het pontificaat van Sixtus V. en al de documenten voor de geschiedenis van Clemens X. en zijn tijd, bevat tegenwoordig nog slechts zes of zeven handschriften.

De niet minder vermaarde bibliotheek Albani werd in 1857 verkocht. Eenige manuscripten kwamen in 't bezit van prins Boncompagni en van het Vatikaan ; maar 't grootste deel ervan, door de Pruisische Regeering gekocht, ging, bij het vervoer naar Duitschland, in zee verloren.

Eveneens zijn de bibliotheken Borghese en Boncompagni verstrooid ; de eerstgenoemde verwierf het Vatikaan bij aankoop, de andere is publiek geveild geworden.

Sommige librijen, nochtans, bleven voor versnippering bewaard, doordat ze bij openbare bibliotheken werden ingelijfd. Zoo b. v. maken de handschriften van kardinaal Baronius nu deel uit van de Bibliotheca Vercelliana, een der grootste boekerijen te Rome in het oude klooster der Oratorianen opgesteld. De hand-

schriften der kardinalen Bona, Noris, en Passionei zijn in veiligheid gebracht in de ten jare 1604 door Angelo Rocca gestichte Bibliotheca Angelica, welke ruim 150.000 boekdeelen en 2945 manuscripten omvat en sedert 1870 staatseigendom is. De door kardinaal Casanate nagelaten verzameling handschriften bevindt zich tegenwoordig nog in de naar hem genoemde bibliotheek, welke, met hare 120.000 boekdeelen en 4500 manuscripten, op het gebied der theologie alleen door die van het Vatikaan in rijkdom overtroffen wordt.

Gewoonlijk, wanneer eene van deze oude boekerijen aan de markt komt, zorgt de hoofdbestuurder van de Vatikaansche bibliotheek, dat de handschriften, die op de functiën der kardinalen en de pauselijke hierarchie betrekking hebben, binnen zijn bereik geraken; dikwijls ook worden zulke documenten voor die bibliotheek ten geschenke aangeboden, zooals b. v. geschiedde bij den verkoop der verzamelingen Albani, Garampi, en Borghese. De belangrijkste aanwinst uit den laatsten tijd is geweest die van de beroemde bibliotheek der Barberini, welke, ondanks het verlorene in de 18e en de 19e eeuw, behalve de gedrukte boeken, immer nog 600 grieksche en 1200 latijnsche manuscripten, voorts tal van autografen, teekeningen, miniaturen, oostersche codices, te zamen een onschatbare waarde vertegenwoordigt.

Van al de beroemde romeinsche librijen in particulier bezit zijn er, sinds den verkoop der Barberiana, slechts twee onaangetast gebleven, nl. de Bibliotheca Chigiana en de Bibliotheca Corsiniana; deze is thans 't eigendom van den Italiaanschen Staat, gene nog steeds in 't bezit der familie Chigi.

(Nieuwsbl. v. d. Boekhandel,
naar Library Journal).

**

Hic liber est *mein*!
Ideo nomen meum scripti *drein*.
Si vis hunc librum *stehlen*,
Pendebis *an der kehlen*!
Tunc veniunt *die Raben*,
Et volunt tibi oculos *ausgraben*;
Tunc clamabis: *Ach! ach! ach!*
Ubique tibi recte *geschack*.

Bovenstaand versje, een boek-inscriptie zooals Petit er in den tijd verscheidene gaf, werd door wijlen Prof. Doedes gecopieerd en mij toegezonden door een van de zoons van den heer Schouten, te Utrecht, in wiens nalatenschap het gevonden werd.

C. P. Burger.

TAFELS

INHOUD

KRONIEK :

REGISTER OP DE KRONIEK

Mededeelingen over Bibliotheken

Nieuwe Uitgaven

Mengelingen

Veilingen

Vragen

PLATEN EN FACSIMILE'S

MEDEWERKERS

P. J. Blok.
Emmanuel de Bom.
C. P. Burger Jr.
G. Caullet.
L. Le Clercq.
Isak Collijn.
J. W. Enschedé.
P. Gouda Quint.
A. J. van Huffel.
M. M. Kleerkooper.
P. Fr. Bonaventura Kruitwagen.
P. C. Molhuysen.
V. A. Dela Montagne.
J. A. F. Orbaan.
J. C. van Slee.
Jos. Velle.
Prosper Verheyden.
Willem de Vreese.
Dr. Leonard Willems Az.